Uniwersytet Warszawski

Wydział Historyczny

HUBERT KUBERSKI

NIEPODLEGŁE PAŃSTWO CHORWACKIE 1941-1945

Praca magisterska

napisana pod kierunkiem

prof. dr hab. Mieczysława Tantego

Warszawa 2003

Uniwersytet Warszawski

Wydział Historyczny

HUBERT KUBERSKI

NIEPODLEGŁE
PAŃSTWO CHORWACKIE
1941-1945

Praca magisterska

napisana pod kierunkiem

prof. dr hab. Mieczysława Tantego

Warszawa 2003

„nie sposób zdefiniować prawidłowo faszyzmu bez powiedzenia głośno o sprawach, o których ani faszyści, ani konserwatyści, ani socjaliści jakiegokolwiek odcienia nie chcieliby wspominać"

George Orwell

"I ślepy by dostrzegł.

Wybór esejów i felietonów"

„Faszysta jest sierżantem olbrzymiej armii naszej głęboko chorej cywilizacji, cywilizacji industrialnego społeczeństwa"

Wilhelm Reich

„Die Massenpsychologie des Faschismus",

Spis treści

I.	**Wstęp**	**4**
II.	**Wprowadzenie**	**11**
III.	**Rozdział 1: CHORWACI W LATACH 1914–1941**	**28**
	a. Okres I wojny światowej	28
	b. Chorwaci w Królestwie SHS (Jugosławii)	38
	c. Działania separatystów chorwackich	73
V.	**Rozdział 2: Dzieje Niepodległego Państwa Chorwackiego**	**85**
	a. Narodziny NDH	85
	b. Polityka wewnętrzna NDH	89
	c. Polityka zagraniczna NDH	129
	d. Epilog dziejów NDH: Bleiburg	164
	e. Powojenne losy chorwackiej opozycji niepodległościowej	182
	f. Gospodarka NDH	188
	g. Kultura NDH	197
	h. Eksterminacja mniejszości narodowych w NDH	220
VI.	**Zakończenie**	**253**
VII.	**Bibliografia**	**257**

WSTĘP

Problematyka chorwacka nie doczekała się wiarygodnych opracowań w języku polskim. Szczególnie nieobiektywne okazywały się informacje zawarte w książkach o Niepodległym Państwie Chorwackim. Wieloletnie zakłamanie doprowadziło do wykreowanie licznych mitów na temat państwowości chorwackiej w II wojnie światowej. Dyspozycyjność wielu badaczy w bloku wschodnim uniemożliwiała im obiektywne potraktowanie morderczego systemu stworzonego przez ustaszy.

Braki historiografii polskiej i zagranicznej zaczęły wypełniać się dopiero w latach 90 ubiegłego wieku. Wcześniej dominował pogląd, że „problem chorwacki nie był nigdy poprawnie rozumiany w Berlinie,... [a co gorsza] pozostał nie rozwiązaną i największą pomyłką niemieckiej polityki w Nowym Porządku dla Europy Południowo-Wschodniej" - co dowodził komentarz czołowego historyka niemieckiego[1]. Sporadyczne monografie z zakresu bałkanologii nie były wznawiane. Dopiero upadek „realnego socjalizmu" i rozbicie Jugosławii przycyzniły się do zainteresowania przeszłością. Dla odmiany obecnie dochodziło do zniekształceń nacjonalizmami. To, co niegdyś było zakazane, obecnie starano się poddać kosmetyce. Niewygodne fakty znikały, zaś zacietrzewienie nacjonalistyczne brało górę nad zdrowym rozsądkiem oraz prawdą.

Sąsiedztwo i bliskość geograficzna zachęcają do zainteresowania się losem Chorwacji położonej na Półwyspie Bałkańskim. Do końca epoki „realnego socjalizmu" wszechwładnie działająca cenzura prewencyjna uniemożliwiała przedstawienie dziejów Chorwacji z innej perspektywy niż jedynie słuszna „titowska". Jedynie niektórym historykom pozwalano, za cenę poważnych ustępstw i wymuszonego bra-

---

[1] Walter Görlitz, „Der Zweite Weltkrieg, 1939-1945", Stuttgart 1951-1952, t. I, s. 237-238.

ku obiektywizmu, zajmować się drażliwą i niewygodną problematyką. Powstawały dzieła zawierające informacje zatwierdzane przez GUKPiW[2] i zgodne z oficjalnym kursem historii (zbliżonym procesem była dialektyczna zabawa faktami dla usprawiedliwiania ciemnych kart historii). Niedopuszczalnym były stwierdzenia dotyczące Chorwatów, walczących na froncie wschodnim, mordów komunistycznych w Bleiburgu, etc.

Zadaniem poniższej pracy jest opisanie jednego z elementów dotychczas przemilczanej historii. Temat opracowania obejmuje polityczne, gospodarcze i kulturalne dzieje Chorwatów w czasie II wojny światowej czyli historię Niepodległego Państwa Chorwackiego[3]. Naszą pracę rozpoczęliśmy od kalendarium chorwackich dziejów do roku 1914 r, co pozwoliło prześledzić chorwacką świadomość narodową. Ważnym było skoncentrowanie się na kwestii chorwackiej w międzywojennej Jugosławii, gdyż ten czas bezpośrednio wpłynął na powstanie pierwszego po ponad 800 latach państwa chorwackiego. W tej części wyeksponowaliśmy kwestię ekstremizmu chorwackiego, który tak silnie przyczynił się do powstania ustaszowskiej Chorwacji. Cezurą kończącą wstępny opis dziejów chorwackich jest kwiecień 1941 i upadek przedwojennego państwa jugosłowiańskiego.

Rozważania, stanowiące główny temat podzieliliśmy na kilka części. Dzięki temu mogliśmy zaakcentować znaczenie problematyki,

---

[2] GUKPiW - Główny Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk działał w Polsce w latach 1981-1990, podlegając Radzie Państwa, a po 1989 roku Radzie Ministrów; wcześniej Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji Widowisk, który działał od 1946 roku

[3] Niepodległe Państwo Chorwackie (Nezavisna Država Hrvatska—NDH), które to tłumaczenie wprowadziliśmy za słownikiem serbskochorwacko—polskim. W tym zasobie leksykalnym słowa nezávisan, —sna, —sno (niepodległy, niezależny, niezawisły; samoistny) oraz nezávisnost, —osti (niepodległość, niezależność, niezawisłość, samoistność) podawały jako pierwsze tłumaczenie polski rdzeń „niepodległ-". Ponadto określenie „niepodległe" podkreślało urzeczywistnienie pragnienia posiadania samodzielnej państwowości chorwackiej oraz faktyczne intencje twórców NDH (nacjonalistów chorwackich). Ustasze i Chorwaci nie myśleli o swoim państwie z perspektywy powojennej, czy choćby po rzymskim dyktacie Mussolliniego. Komuniści wykorzystywali wartościujące (a wręcz sarkastycznie uwarunkowane) określenie państwa chorwackiego. Propaganda wprowadziła słowo „niezawisłe" w czasach realnego stalinizmu w Jugosławii. Polityka i działania dyploamtyczne mocarstw Osi po 18 maja 1941 r. zaczęły uświadamiać Chorwatom zakres ich „niepodległości". Jednak w myśl dedukcji twórców NDH i używamy określenia „niepodległe", gdyż w chwili jego powstania było to pierwsze państwo chorwackie rządzone przez samych Chorwatów od 839 lat, vide: „Słownik serbskochorwacko—polski", opr. Vilim Frančić, Warszawa 1959, t. II, s. 160.

która niejednokrotnie po raz pierwszy była poruszana w rozważaniach po polsku. Opisaliśmy całość dziejów NDH począwszy od wojny kwietniowej i aktywności chorwackiej irredenty aż bleiburgskie rzezie oraz rozpoczęcie działań przez diasporę chorwackiej emigracji po II wojnie światowej. Obszarem naszych działań objęliśmy kwestie gospodarcze i kulturalne. Ostatni rozdział, poświęcony eksterminacjom narodowym w NDH powstał pod wrażeniem ponownych rzezi, które miały miejsce w latach 90-tych. Nie unikaliśmy drażliwych kwestii eksterminacji ludności serbskiej przez organy państwowości chorwackiej. Szczególne znaczenie przywiązywaliśmy do mało znanych kwestii *Endlösung* i *Pořajmos* na terenie Chorwacji. Przypominając powyższe fakty, pragnęliśmy oddać hołd dziesiątkom tysięcy osób bestialsko pomordowanym w Europie Południowo—Wschodniej.

Praca nie obejmuje problematyki wojskowej, która faktycznie zdominowała egzystencję NDH. W rozważaniach o dziejach państwa chorwackiego jedynie zasygnowaliśmy, rozgrywanie się jednej z najkrwawszych wojen partyzanckich w dziejach ludzkich. Zrezygnowaliśmy z tego aspektu rzeczywistości NDH po sugestiach promotora. Profesor Tanty słusznie zauważył znaczenie tego wątku, który stanowi osobny temat badań nad historią Chorwacji.

Przy powstawaniu tej pracy opieraliśmy się na archiwaliach dostępnych w Polsce (m. in.: Archiwum Akt Nowych—AAN). Są to materiały, wchodzące w skład tzw. mikrofilmów aleksandryjskich pozyskane w drodze wymiany z amerykańskimi instytucjami archiwalnymi. Większość informacji została uzyskana dzięki kwerendzie zbiorów dokumentów: niemieckich, brytyjskich i amerykańskich publikowanych w języku angielskim oraz dokumentów chorwackich, jugosłowiańskich, niemieckich, włoskich publikowanych w opasłych tomach po serbskochorwacku i chorwacku. Dotarliśmy również do dokumentacji w języku niemieckim oraz francuskim, ale stanowią niewielką cześć naszego materiału źródłowego.

W trakcie przygotowywania naszej pracy dotarliśmy również do memuarystyki, dotyczącej opisywanych wydarzeń. Szczególnie duże znaczenie przywiązywaliśmy do wspomnień osób zaangażowanych w opisywane wydarzenia, np.: Galeazzo Ciano, czy Hermanna Neubachera, Franza Haldera czy chociażby Milovana Đilasa.

W bibliografii literatury naukowej naszej pracy dominują prace w języku angielskim, niemieckim, chorwackim i serbskim. Monografie serbskie i chorwackie są z wiadomych względów pozbawione obiektywności w większym lub mniejszym stopniu. Jednak występują chwalebne wyjątki jak chociażby dorobek naukowy Bogdana Krizmana, Fikreta Jelić-Butićia czy Ivo Goldsteina.

W języku angielskim powstają liczne dzieła naukowców wywodzących się z dawnej Jugosławii oraz historyków anglosaskich. Najdoskonalszą pracą naukową może poszczycić (niestety nieżyjący) profesor Jozo Tomasevich, którego monumentalne dzieło nie zostało dokończone. My zaś możemy rozkoszować się dwoma (z trzech) tomów, poświęconych okresowi 1941-1945 na ziemiach jugosłowiańskich. Wysoką wartość posiadają prace Ivo Banaca, którego dociekliwość tylko gdzieniegdzie ustępuje warsztatowi profesora Tomasevicha, obecnie jest on czołowym historykiem, który popularyzuje problematykę bałkańską (jugosłowiańską) w świecie zachodnim. Praca J. B. Hoptnera zachowała aktualność do dnia dzisiejszego, pomimo ponad czterdziestu lat od debiutu na rynku naukowym

Natomiast nieocenioną pomocą w przygotowywaniu niniejszej pracy okazały się książki w wydawnictw: *R. James Bender Publishing*, *Schiffer Books* oraz *Axis Europe*. Wspomniane oficyny, współpracując ze znakomitymi autorami, były w stanie osiągnąć wysoki poziom merytoryczny swoich publikacji. Prace autorstwa m. in. Rogera J. Bendera, Davida Littlejohna i Antonio Munoza poruszają wspomnianą problematykę z dużą znajomością tematu przy jednoczesnym wszechstronnym wykorzystywaniu mało znanych materiałów archiwalnych i unikalnych zdjęć.

Na rynku edytorskim ukazują publikacje z serii "Men-At-Arms" (Osprey Publications) wydawane w celu popularyzacji nieznanych epizodów historii wojskowości. Nigel Thomas czy Peter Abbot poświęcili swe książki interesującym nas problemom. Po raz pierwszy zostały usystematyzowane informacje w formie przystępnej popularnonaukowej serii wydawniczej (chociaż nie spełniającej wymogów pracy naukowej). Właśnie popularyzatorski charakter publikacji wspomnianych autorów spowodował często ich istotną wadę w postaci braku zrozumienia skomplikowanej rzeczywistości politycznej w opisywanej części Europy. Było to spowodowane opieraniem się na archiwaliach dostępnych w krajach zachodnich, a także brakach warsztatowych.

Historiografia niemiecka wyróżnia się swym poziomem merytorycznym na tle innych publikacji. *Bundesarchiv Freiburg*, udostępniając swoje bogate zbiory, umożliwiło wiarygodne przedstawienie skomplikowanej problematyki współpracy wojskowej i politycznej państw bałkańskich z Niemcami. Wspomnieć tutaj należy o pracach Rudolfa Kiszlinga, Karla Hnilicki, Ladislausa Hory'ego i Martina Broszata. Monografie niemieckich historyków odkrywają dużo nowych epizodów z mało znanej historii działania III Rzeszy na Półwyspie Bałkańskim, a szczególnie w Chorwacji.

Polskie opracowanie, zajmujące się wcześniejszymi dziejami ziem jugosłowiańskich zasługują również na uznanie. Prace Michała Zachariasa, Mieczysława Tantego i Antoniego Gizy stanowią nieocenioną pomoc w zrozumieniu złożoności problematyki bałkańskiej (i chorwackiej). Okres międzywojenny i współczesny stał się obiektem dociekań naukowych dwojga innych znakomitości historycznych: Anny Garlickiej i Marka Waldenberga.

Dużą pomocą okazały się możliwości, które otwiera przed historykiem internet. Jest to jeszcze mało doceniana platforma pracy naukowej. Bogactwo webside'ów otwiera przed badaczem wiele nowych

płaszczyzn. Jednak informacje zawarte w świecie wirtualnym wymagają ostrożnego posługiwania się nimi.

Na zakończenie chciałbym podziękować moim profesorom za czas poświęcony na dyskusje, uwagi i wskazówki bibliograficzne. Nieocenioną pomoc udzieli nam: promotor prof. Mieczysław Tanty, recenzent prof. Paweł Piotr Wieczorkiewicz. Podczas pisania pracy magisterskiej gościny udzieliły nam biblioteki: Żydowskiego Instytutu Historycznego, Instytutu Historii UW, Katedry Slawistyki UW, Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Slawistyki PAN, Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Polskiego Instytutu Spraw Zagranicznych i CBW.

Wszystkim, którzy poświęcili swój cenny czas i pomogli w powstaniu niniejszej pracy wyrażam stokrotne podziękowania.

Hubert Kuberski

W naszej pracy wykorzystywaliśmy chorwackiej, serbskie i niemieckie znaki diakrytyczne. Oto lista występujących w tekście liter typowych dla wspomnianych języków:

č,Č-cz,Cz; š,Š-sz,Sz; ž,Ž-ż,Ż; đ,Đ-dj-Dj; ř,Ř-rz,Rz; ß-ss, ä-ae, ö-oe; ü-ue.

Zastosowaliśmy pisownię przymiotnika „sowiecki" wmiejsce powszechnie stosowanej przydawki „radziecki" i podobnie nazwy państwa brzmiącej Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS)[4].

[4] Przyjęliśmy w terminologii tej pracy zmiany dotyczące nazw byłego państwa wyrosłego na gruzach monarchii Romanowów. Jako obowiązujące stały się dla nas określenia: „sowiecki", ZSRS oraz Związek Sowiecki, odpowiadające ogólnoświatowym tendencjom nazewnictwa nie istniejącego już państwa robotników i chłopów. Przydawka „radziecki" używana przez większość polskich naukowców podkreślała odrębność, gdyż wszędzie obowiązuje określenie „sowiecki". Dla przypomnienia w średniowieczu wcześniej określała ustrój wybieralnych władz miej-

Dla podkreślenia (konspiracyjnego) charakteru przydomka genseka KPJ używaliśmy pisowni jego drugiej części nazwiska jedynie w cudzysłowie jako właściwej pseudonimom, np.: Josip Broz „Tito", jak również w przypadku przymiotnika tworzonego od pseudonimu: „titowski".

skich w miastach, tworzonych na zasadach prawa magdeburskiego. Stąd nasz wybór określenia „sowiecki" i jego pochodnych.

WPROWADZENIE

Chorwacja jest organizmem państwowym, którego początki sięgają czternastu wieków wstecz. Jednak faktyczna niepodległość chorwackiej formuły państwowej liczy łącznie mniej niż sto lat. Składają się na nią Królestwo Chorwacji, Niepodległe Państwo Chorwackie (*Nezavisna Država Hrvatska*, w skrócie NDH) oraz Republika Chorwacji. Nasza praca została poświęcona NDH, która istniała w latach 1941-1945.

Charakterystyka geograficzna

Dla pełniejszego zrozumienia procesów dziejów związanych z Chorwacją przybliżymy krótką charakterystykę regionu w którym znaleźli się Chorwaci. Teren, o którym mowa określa się mianem Półwyspu Bałkańskiego. Aby wyjaśnić specyfikę tej części Europy należy zwrócić uwagę na elementy: geograficzne, polityczne (w tym religijne), ekonomiczno-gospodarcze i kulturowe. Zaprezentujemy poniżej krótką analizę wymienionych komponentów. Poniższa interpretacja pomoże w naszej próbie wyjaśnienia skomplikowanych uwarunkowań bałkańskich.

Sama nazwa geograficzna Półwyspu Bałkańskiego pojawiła się dopiero w XIX wieku. Po raz pierwszy użył je niemiecki geograf A. Zeune w 1809 roku[5]. Sama nazwa Bałkan wywodzi się od tureckiego źródłosłowu oznaczającego "góry". Z geopolitycznego punktu widzenia Bałkany były (i są) regionem niestabilnym, gdzie miały miejsce liczne napięcia i podboje. Powstają pytania: dlaczego tak często dochodziło na Półwyspie bałkańskim do wojen i podziałów oraz co stawało się przyczyną licznych przypadków obcej interwencji i

[5] Poprzednie nazwy tego regionu to: Turcja Europejska, Półwysep Grecki, Półwysep Bizantyjski, Półwysep Illiryjski. Wspomniane nazwy wskazują na skojarzenia historyczno-polityczne

okupacji. Odpowiedź tkwi w całokształcie wzajemnych związków pomiędzy geografią i historią. Poważny wpływ na rozwój sytuacji miało Imperium Ottomańskie oddziałujące na Bałkany od XIV do początków XX wieku. W tym okresie narodził się nacjonalizm, a wraz nim państwa narodowe. Dalsze konflikty są wypadkową rozwijania (nawet współcześnie) nie urzeczywistnionych w pełni ambicji terytorialnych.

Chorwacja i Bośnia-Hercegowina tworzą obecnie dwa niepodległe państwa, powstałe po rozbiciu drugiej Jugosławii. Ten kraj rozciągał się niegdyś na obszarze pomiędzy 40°51'-46°53' szerokości geogr. i 13°23'-23°02' długości geogr. Obecnie obszary Chorwacji i Bośni-Hercegowiny tworzące NDH w latach 1941-1945 graniczą od północy ze Słowenią (wzdłuż rzek Dragonja i Kupa, pasm górskich Ćićarija, Snježnik, Žumberak do Savy, a potem rzeką Sutla, górami Macelj, docierając do Dravy w rejonie Cestnicy; linią rzek Dravy i Mury oraz pasma Slovenskih Goric) Węgrami (wzdłuż Mury i Dravy oraz granicy wytyczonej między Donji Miholjacem i Batiną), na wschodzie z Serbią (wzdłuż Dunaju, zaś od Iloka i Neštinu do Lukovaca przecina Śrem na dwie części). Podczas, gdy Bośnia i Hercegovina graniczy z Serbią na linii Savy od Lukovaca do Račy oraz na przeważającej długości biegu Driny oraz przez pasma górskie: Tara, Zlatibor, Pobijenik, Javorje, i Gradina), na południu z Czarnogórą (wzdłuż pasm górskich: Vučevica, Kovač Planina, Bukovica, Ljubišnja, Lisac Planina, Obzir, Crkvice, Pivska Planica, Maglić, Volujak, Lebršnik, Zelengora, Borač, Golija, Bjelašnica, Baba, Somina, Duga, Njegoš, Oputne Rudine, Banjani, Orjen, Grahovo, Bijela Gora, Krivošije), zaś na zachodzie granice wyznacza dalmatyński brzeg Adriatyku od Boki Kotorskiej (Konavli) aż po ujście rzeki Dragonja na Istrii, obejmując wszystkie wyspy.

Granica pomiędzy Chorwacją i Bośnią-Hercegoviną wynosi 932 km i przebiega wzdłuż rzek Sava, Una oraz poprzez pasma górskie Grmeč, Plješavica, Osječenica, Lica, Dinar, Kamešnica, Imotsko Polje,

Bekija, Rastok, Humina i Bjelašnica oraz obejmując występ bihaćki na północy okalany Kordunem, Petrovą Gorą, Baniją i Zrinską Gorą. Terytorium Bośni-Hercegoviny i Chorwacji obejmuje bardzo różne regiony geograficzne, od Niziny Pannońskiej na północy po Góry Dynarskie na południu i wybrzeże dalmatyńskie z wyspami. Obecnie Chorwacja liczy sobie 56.538 km^2 z 4.784.265 mieszkańcami (1991), a Bośnia-Hercegovina 51.129 km^2 z 4.364.574 mieszkańcami, z czego 755.895 było Chorwatami (1991).

Chorwacja składa się z trzech charakterystycznych obszarów. Nizina Pannońska rozciąga się na północy, obejmując żyzne tereny Górnej Chorwacji, Slavonii, Śremu, Baranji i Bački. Wspomniany region jest podzielony na regiony historyczne: Zagorje, Međimurje, Podravinę, Posavinę z Lonjsko Poljem i Turopoljem oraz Žumberak. Góry Dynarskie rozciągają się na Likę, Krbavę, Bośnię-Hercegovinę. Zostały one podzielone na Gorski Kotar, Pokuplje, Kordun, Krajinę i Baniję. Istria, Littoral chorwacki i Dalmacja są położone nad Adriatykiem i składają się nią prowincje: Ravni Kotari, Zagora Dalmatyńska oraz Boka Kotorska. Wśród wysp wyróżnia się: Kvarner, wyspy środkowodalmatyńskie i południowodalmatyńskie.

Górzysty charakter ukształtowania terenu podkreślają liczne wzniesienie. Najwyższe szczyty górskie Chorwacji to: Troglav (1.913 mnpm.), Kamešnica (1.849 mnpm.), Sveti Juraj (1.762 mnpm.), Vaganski Vrh (1.758 mnpm.) oraz Mali Rajinac (1.699 mnpm.). Bośnia-Hercegowina posiada wyższe góry, jak chociażby: Maglić (2.386 mnpm.), Velika Vlasulja (2.337 mnpm.), Čvrsnica (2.228 mnpm.), Prenj (2.155 mnpm.) oraz Nadkrstac (2.112 mnpm.). Terytoria obu państw są urozmaicone rzekami. Republikę Chorwacką przecinają rzeki należące do zlewiska Morza Czarnego (Dunaj, Drava, Sava i Kupa) oraz Adriatyku (znacznie krótsze Zrmanja, Krka i Cetina). W Bośni-Hercegowinie występuje podobna charakterystyka systemu rzecznego, gdyż Drina, Bosna, Una i Vrbas zasilają akwen czarno-

morski, zaś jedynie Neretva wpada do Adriatyku. Jako charakterystyczne zjawisko występują rzeki które płyną po płaskowyżach, choć nie docierają do morza i zanikają: Lika (76,2 km), Trebišnjica (99,7 km) oraz Gacka (47,8 km). Mało występuje jezior, z których największym jest Vransko (30 km^2), Ribnjak (11 km^2), Prokljansko (11 km^2). Nad głównymi rzekami istnieją rozwinięte ośrodki przemysłowe i porty: Sisak, Slavonski Brod, Osijek, Vukovar i Brčko.

Chorwacja zajmuje obszar pomiędzy 42°24', a 46°33' szerokości geogr. północnej oraz 13°30' i 19°27' długości geogr. wschodniej. Bośnia-Hercegovina leży pomiędzy 42°26' i 45°15' szerokości geogr. północnej oraz 15°44' i 19°41' długości geogr. wschodniej. Główne miasta Chorwacji to: Bjelovar, Čakovec, Daruvar, Dubrovnik, Gospić, Karlovac, Koprivnica, Krapina, Križevci, Kutina, Makarska, Našice, Nova Gradiška, Ogulin, Osijek, Pula, Rijeka, Šibernik, Sisak, Slavonska Požega, Slavonski Brod, Split, Varaždin, Vinkovci, Virovitica, Zadar i stolica kraju Zagrzeb (Zagreb). Ośrodkami administracyjnymi i ważniejszym miastami Bośni i Hercegowiny są: Banja Luka, Bihać, Brčko, Doboj, Goražde, Jajce, Livno, Mostar, Prijedor, Sarajevo, Tuzla i Zenica.

Duże znaczenie dla Chorwacji ma usytuowanie państwa nad Adriatykiem, który jest w zasadzie powiększoną zatoką Morza Śródziemnego. Powierzchnia akwenu wynosi 135.000 km^2, jego długość 770 km, a największa szerokość to 210 km. W chorwackiej strefie przybrzeżnej głębokość morza osiąga 266 metrów. Główne porty to: Pula, Rijeka, Bakar, Kraljevica, Crikvenica, Senj, Karlobag, Zadar, Šibernik, Split, Dugi Rat, Omiš, Makarska, Metković, Dubrovnik, Herceg-Novi oraz jedyny port bośniacki w Ploče. Wybrzeże dalmatyńskie podlega procesowi powiększania się depresji, co prowadzi do zatapiania lądu. W rezultacie tego procesu powstały dwa półwyspy (Istria i Pelješac) oraz 900 wysp. Największe z nich to: Krk (407,9 km^2), Brač (395,9 km^2), Cres (336,1 km^2), Hvar (289 km^2),

Pag (287 km^2), Korčula (272,6 km^2), Dugi Otok (117,2 km^2), Mljet (97,9 km^2), Rab (86,1 km^2), Vis (85,8 km^2), Lošinj (74,5 km^2), Pašman (56,9 km^2), Lastovo (52,7 km^2) i Šolta (51,9 km^2).

W obu państwach dominują dwa rodzaje klimatu: śródziemnomorski i kontynentalny. Pierwszy z nich występuje na wyspach i wybrzeżu adriatyckim. Cechuje się łagodnymi zimami i skromnymi opadami deszczu oraz słonecznymi i upalnymi okresami letnimi. Klimat kontynentalny występuje na pozostałej powierzchni Chorwacji i Bośni-Hercegowiny, które są oddzielone od Adriatyku barierą w postaci Gór Dynarskich. Lata są gorące (przeciętnie do 40°C), a zimy mroźne (nawet do -30°C). Po krótkiej charakterystyce warunków geograficznych dzielnic, będących tematem pracy przejdziemy do szerszych rozważań.

Strategiczne położenie Bałkanów stanowiło (i stanowi nadal) istotny element w rozwoju stosunków pomiędzy Wschodem i Zachodem. Przez doliny tego regionu przebiegają ważne szlaki w postaci dróg i linii kolejowych. Historyczne doświadczenia wytworzyły opinie o znaczeniu geostrategicznym Półwyspu Bałkańskiego, które zostało potwierdzone przez bieg wydarzeń politycznych, a także wpływało na państwa i narody zamieszkujące w tej części Europy.

Najbardziej uderzające w Półwyspie Bałkańskim są częstotliwość i intensywność, zachodzących zmian. Przeobrażenia można uznać za nieodłączny element scenerii politycznej Bałkanów. Szczególnie odnosi się to do XIX i XX wieku, choć wcześniejsza historia Europy Południowo-Wschodniej również pozostaje niezwykle bogata w wydarzenia. Dla łatwiejszego przyswojenia informacji o sytuacji na Bałkanach należy przyjąć kryteria dotyczące kształtowania współczesnych (i historycznych) struktur politycznych począwszy od XIX wieku. Był to czas krystalizowania się tendencji, przyczyniających się do powstawania państw narodowych.

Aspiracje niepodległościowe były związane z problemami terytorialno–narodowościowymi, wywołującymi sprzeczności między narodami bałkańskimi. Należy do tego dodać pozycję mocarstw: Austrii (monarchii austro-węgierskiej), Rosji (Związku Sowieckiego), Wielkiej Brytanii, Francji, Prus (II i III Rzeszy). Z uwagi na własne interesy państwowe dążyły one do ich realizacji kosztem nowo powstających państw bałkańskich. Zmuszało to do poszukiwania kompromisów, ożywiających konflikty między poszczególnymi narodami bałkańskimi. W ten sposób dyplomacja europejska (reprezentująca cywilizację Zachodu) aktywnie wykorzystywała starą rzymską maksymę "dziel i rządź" (*"divide et impera"*). Cechą charakterystyczną powyższych działań było recepcja koncepcji i wzorów politycznych z Zachodu, gdzie wcześniej wykrystalizowała się formuła państwa narodowego. Zachód chętnie przyznaje się do swej wyższości cywilizacyjnej i kulturowej, zapominając przy tym o autorstwie wielu nieszczęśliwych posunięć w myśl partykularyzmów politycznych. Jednocześnie historiografia krajów bałkańskich podkreśla, że wybicie się na niepodległość spod jarzma tureckiego było samoistnym działaniem ciemiężonych narodów.

Klasyfikacja chronologii Bałkanów od XIX wieku

Powstawanie niepodległych państw narodowych na Bałkanach było uwarunkowane od szeregu czynników wewnętrznych i zewnętrznych, jak chociażby: poczucia tożsamości narodowej oraz odrębności kulturowych i religijnych narodów, które znalazły się pod panowaniem tureckim i austriackim (węgierskim). W opisie periodyzacji rozwoju politycznego posłużymy klasyfikacją profesora Henryka Batowskiego. Pierwszy okres obejmował lata 1800-1815, w którym Kongres wiedeński wyznaczał kres napoleońskim Prowincjom Illiryjskim. Drugi cykl kończył schyłek Wiosny Ludów, w czasie której słowiańscy poddani cesarza Franciszka Józefa I stanęli po stronie kontrrewolucji. Trzecie kontinuum doprowadziło do rozwinięcia nacjona-

lizmów, którego apogeum miało miejsce podczas wojny rosyjsko-tureckiej (1877-1878) oraz wynikających z niej rozwiązań pokojowych (San Stefano i Berlin). Czwarty etap obejmuje lata 1878-1908. Ówczesne wzmocnienie dążeń narodowych, przekształcało się w coraz częstsze i groźniejsze konflikty o charakterze terytorialnym. Piąty okres obejmował czas do wybuchu I wojny światowej. Pomimo względnej krótkotrwałości doszło w tym czasie do krwawych walk z Turkami oraz między niedawnymi sojusznikami. Ostatecznie trwałe zmiany terytorialne kończą się w 1923 roku, co doprowadziło do ustalenia przebiegu większości współczesnych granic[6]. Jednak systematykę profesora Batowskiego możemy poszerzyć o dodatkowe cezury. Okres międzywojenny aż do 1941 rok to czas pokojowej erozji dyktatu zwycięskich mocarstw oraz krwawego odwetu w imię "wielkich ojczyzn". Konflikt w latach 1941-1945 wyzwolił ogromne pokłady blokowanej nienawiści, co zaowocowało bezprzykładnym okrucieństwem Ten czas krótkotrwale zmienił sytuację geopolityczną Bałkanów i przyczynił się do ziszczenia marzeń o niepodległej Chorwacji, Wielkiej Albanii etc. Wydawać mogłoby się, że postanowienia poczdamskie rozwiązały wszystkie punkty zapalne, lecz właśnie wtedy doszły najsilniej do głosu ideologie i polityka. Większość państw bałkańskich została zdominowana przez komunistyczny system monopartyjny. Brak demokratycznie wybieranych władz odsuwał w cień nie rozwiązane problemy narodowościowe. Przykład Jugosławii pokazał, że brak dialogu i konflikt wywołany załamaniem ekonomicznym doprowadził do traumy straszliwego doświadczenia kolejnej wojny bałkańskiej z lat 1991-1999. Dzieje Chorwatów i ich prób osiągnięcia niepodległego bytu są nierozerwalnie uwarunkowane z opisywanymi wypadkami. Problematyka powyższa przewija się zarówno w rozdziałach wstępnych, jak głównej części niniejszej pracy. Celowo pominęliśmy problematykę wojskową, gdyż ten temat jest materiałem o wiele pojemniejszym niż ramy tej pracy pozwala-

[6] Henryk Batowski, "Państwa Bałkańskie 1800-1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego", Kraków 1923, s. 4.

ją uwzględnić. Natomiast zajęliśmy pierwszą próbą zsyntetyzowania kwestii gospodarczych i kulturalnych Niepodległego Państwa Chorwackiego.

Jak zauważał historyk już w latach sześćdziesiątych: *"W okresie przyjaźni między krajami bałkańskimi problemy terytorialne pozostają w uśpieniu i są rozwiązywane na drodze pokojowej lub tolerowane. Ale w okresie kryzysu zarówno lokalne, jak i międzynarodowe aspiracje terytorialne odżywają i rozpoczyna się nowa fala walk o terytoria"*[7]. Iście profetyczna wypowiedź, biorąc pod uwagę, że została wypowiedziana przed 40 laty. Jednak szkoda, że tak mało osób pamiętało o tych przemyśleniach i maksymie *"historia magistra vitae est"*.

Rozwój ekonomiczno-gospodarczy Bałkanów determinują warunki naturalne i proces rozwoju historycznego. Zróżnicowanie w rzeźbie terenu i klimacie wpływa niebagatelnie na kształtowanie się aktywności gospodarczej i warunki życia ludzi w Europie Południowo-Wschodniej. Niewątpliwie jest to spowodowane przewagą gór i wyżyn, co rzutowało na rozwinięcie się hodowli typu pasterskiego, a w konsekwencji przewagi gospodarki hodowlano-rolniczej. Jedynie w ograniczony sposób zajmowano się eksploatacją zasobów mineralnych. Oddziaływanie na tę sytuację miał charakter Półwyspu Bałkańskiego jako peryferyjnego obszaru Porty Ottomańskiej. Dopiero ekspansja mocarstw europejskich, a w szczególności elementu niemieckiego pozwalała na przeobrażenia w rozwoju gospodarczym. Nowe techniki i uprawy wiązały się z wielkimi inwestycjami oraz wysiłkiem ludzkim. Rozwój gospodarczy opierał się na przewagą rolnictwa. Te czynniki oddziaływały na brak efektywnie rozwijanej polityki handlowej i zależność od uprzemysłowionych potęg europejskich. Bałkany, będąc przedmiotami w polityce, stawały się rynka-

[7] H. L. Kostanick, "The Geopolitics of the Balkans" w: Barbara and Charles Jelavich, "The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century", Berkley-Los Angeles 1963, ss. 9 oraz 49-50.

mi surowców i zbytu dla rozwiniętych technologii. Brak perspektyw rozwoju gospodarczego zmuszał państwa bałkańskie do angażowania obcych inwestycji finansowych, co uzależniało je od zagranicy. Pomoc kapitałowa i technologiczna wiązała Bałkany z ich zachodnioeuropejskimi protektorami, choć zamknięcie się na pomoc zewnętrzną prowadziło do zastoju gospodarczego. Jak wspomnieliśmy przemysł na Bałkanach rozwijał się powoli, co było spowodowane zacofaniem ekonomicznymi, brakiem odpowiednich kapitałów i wykwalifikowanej siły roboczej. Specyficzną sytuację polityczną i ekonomiczną-gospodarczą wykorzystały Niemcy w latach trzydziestych. Z pomocą przyszła nadprodukcja przemysłu niemieckiego oraz stosowana szeroko wymiana clearingowa. Wymiana towarów przemysłowych na surowce i półprodukty była na rękę państwom bałkańskim. Brak zainteresowania w wymianie handlowej ze strony Anglii i Francji naturalnie kierował Bałkany w sferę wpływów niemieckich. Penetracja kapitału niemieckiego była tak silna, że w latach czterdziestych wiązała się z naciskami politycznymi. Wielkim wyzwaniem pozostawało przezwyciężenie nierówności ekonomiczno-gospodarczych w obrębie poszczególnych państw, co z ogromną jaskrawością występowało w Jugosławii. Utrzymywanie się takich dysproporcji powodowało narastanie sytuacji konfliktowych i powstawanie tendencji dezintegracyjnych.

Czynnikiem odgrywającym poważną rolę na Bałkanach są problemy demograficzne i związane z nimi kwestie narodowościowe. Częste zmiany terytorialne, rozbieżne aspiracje narodowe, polityczne i religijne prowadziły do narastania sytuacji konfliktowych. W problemach narodowościowych upatruje się główne tendencje konfliktotwórcze. Jest to najpoważniejsza słabość, pojawiająca się we wzajemnych stosunkach między poszczególnymi państwami bałkańskimi.

Zróżnicowanie i podziały narodowościowe na Bałkanach wskazują na daleko posuniętą dywersyfikację etniczną. Najlepiej jest to widoczne w sferze lingwistycznej. Bałkany, pozostając zróżnicowane

pod względem językowym, mają wiele wspólnych cech określonych przez lingwistykę porównawczą i tradycję kulturową. Głównym czynnikiem wpływającym na tę sytuację były (i są) wzajemne kontakty i migracje ludności. Niebagatelne znaczenie mają oddziaływania kulturowe. Proces tworzenia się języków narodowych na Bałkanach podlegał różnym tendencjom i wpływom. Autonomiczne cechy fonetyczno-gramatyczne wywodzą się z trzech podstawowych pni: greckiego, łacińskiego i słowiańskiego, choć nie można negować wpływu języka tureckiego. Rozwój języków literackich w XIX wieku doprowadził do wzrostu poczucia narodowego. W efekcie prowadziło to do powstawania sporów o zasadność uznania pełnej odrębności języka oraz nawiązywania i poszukiwania w przeszłości odrębnych wzorów. Problemy językowe mają istotne znaczenie dla całokształtu stosunków kulturalnych i politycznych przy zmniejszającym się znaczeniu gwar i dialektów.

Kolejnym czynnikiem, mającym ogromne znaczenie na Półwyspie Bałkańskim jest pozycja religii i władzy duchowej. Jej wpływ w procesach kształtowania się świadomości narodowej nie zakończył wraz z uformowaniem się państw narodowych. Przenikanie religii do świata polityki doprowadzało niejednokrotnie utrzymywania się podziałów, polemik, a wręcz otwartych kontrowersji. Zwierzchność poszczególnych kościołów uzupełniała skomplikowane relacje na Półwyspie Bałkańskim. Na obszarze Europy Południowo-Wschodniej dochodziło do rywalizacji dwóch wielkich religii monoteistycznych: chrześcijaństwa (typu prawosławnego i katolickiego) oraz islamu. Marginalne znaczenie odgrywał judaizm oraz protestantyzm, przynależąc do warstw uprzywilejowanych ekonomicznie i politycznie. Zróżnicowanie religijne podsycało konflikty narodowościowe, gdyż tak naprawdę chodziło o realną władzę i żadne zapewnienia ograniczenia się do sfery duchowej nie mają potwierdzenia w przeszłości. Zawsze chodziło o odgrywanie mniejszej lub większej roli politycznej.

Na Półwyspie Bałkańskim dochodziło do krzyżowania się wielu wpływów, wzorców oddziałujących na powstawanie różnych systemów wartości. W sensie kulturowym Bałkany pozostają mocno podzielone, co pozostaje w związku z procesem narodzin państw narodowych i eksponowaniem czynnika etnicznego w kulturach poszczególnych państw. Najczęściej wskazuje się na kilka głównych prądów kulturowych. Pierwszy wywodzi z kultury świata antycznego, którego reprezentantem były wschodnie i zachodnie Cesarstwa Rzymskie oraz związane z nimi kościoły. Drugi prąd był warunkowany ekspansją Słowiańszczyzny, która współtworzyła system wartości cywilizacyjno-kulturowych. Podbój turecki silnie oddziaływał przez kilkaset lat na tereny Europy Południowo-Wschodniej. Autonomicznymi działaniami okazywały się dążenia do wykreowania własnych kultur narodowych, w czym poważną rolę odgrywał niezwykle skuteczny kościół, posiadający wykształcone szeregi hierarchii. Czynnik kulturowy (literatura, sztuki piękne i nauka) odgrywały coraz większą rolę począwszy od XIX wieku, wspomagając dążenia niepodległościowe oraz nacjonalistyczne. Należy pamiętać o silnych wpływach kultury ludowej i folkloru, gdzie zachowywały się wartości narodowe. Poszukiwanie własnych wzorców estetycznych było równoczesne z przyswajaniem i adaptowaniem atrakcyjniejszych modeli bogatej kultury zachodniej.

Próba powyższej charakterystyki procesów, zachodzących na Bałkanach pozwoli przybliżyć skomplikowane dzieje Chorwacji na tle zmian w regionie. Poniższa praca będzie starała się wyjaśnić fenomen dążenia przez Chorwatów do wzorca państwa narodowego. Krwawa historia potwierdza kolejny raz fałszywość uwarunkowań, prowadzących do zaakcentowania własnej odrębności na niewielkiej planecie Ziemia.

Krystalizacja chorwackiej myśli politycznej

Chorwackie programy narodowe, będące odpowiedzią na panserbskie ideologie, pojawiły się w latach 50-tych i 60-tych XIX wieku, co było typowym procesem w Europie Wschodniej[8]. Powstawały nowoczesne stronnictwa polityczne. Najsilniejsza okazała się Partia Narodowa (*Narodna Stranka*—NS), kierowana przez biskupa Josipa Juraja Strossmayera (1815—1915) i Franjo Račkiego (1828—1894). Do jej kierownictwa należeli dawni illiryści: Dragoljo Kušlan, Slavoljub Vrbančić, Bogoslav Šulek i nestor ruchu Ljudevit Gaj. Narodowcy byli zwolennikami jugosławizmu (*jugoslovjenstva*) w ramach federalistycznej monarchii austro—węgierskiej. Lojalizm doprowadził ich do współpracy z unionistami (*partia madziarońska*), zwolennikami unii realnej z Węgrami. Jednak nie przeszkodziło to NS wspierać antytureckie dążenia w Bośni—Hercegowinie i Bułgarii, a nawet porozumieć się w 1867 r. z rządem serbskim. Belgrad uznawał Chorwatów za sprzymierzeńców, lecz nie partnerów. Narodowcy reprezentowali to, co najlepsze w chorwackiej inteligencji liberalnej[9].

Najbardziej radykalna, a zarazem oryginalna była Partia Prawa (*Stranka Prava*—SP), propagująca koncepcję niezależnej drogi Chorwacji. Autorami idei chorwackiego "ludu politycznego", opierającej się na afirmacji państwa prawa byli Ante Starčević (1823—1896) i Eugen Kvaternik (1825—1871). Ich przekonania bazowały na ideologii negującej illiryzm i sprzeciwie wobec centralizmu wiedeńskiego. Nacjonalizm zaczynał opierać się na podstawach wielkochorwackich, określających obszar Chorwacji od Alp do Driny i od

---

[8] Nacjonalizmy wschodnioeuropejskie różniły się od swych zachodnioeuropejskich pierwowzorów, gdyż nie rozwinęły się z myśli i idei oświeceniowych (wolność znaczyła swobodę narodu, ale nie jednostki). Nacjonalizmy w Europie Zachodniej spajały państwa, podczas, gdy we wschodniej części kontynentu występowały w charakterze sił odśrodkowych przeciwko monarchiom Habsburgów, Romanowów, czy Porcie Ottomańskiej. Bardzo ważnym elementem myśli nacjonalistycznych było kultywowanie tradycji językowych. „Naród żyje własnym językiem" jak wyraził się hrabia Istvan Széchenyi. Nacjonalizm artykułował się w formie kulturotwórczej, a dopiero później politycznej (podobnie jak w Albanii, Grecji, czy Serbii), vide: Jan Kofman, „Nacjonalizm gospodarczy w Europie Środkowo—Wschodniej w latach międzywojennych" [w:] „Europa Środkowo—Wschodnia i Ameryka Południowa 1918—1939. Szkice o nacjonalizmie ekonomicznym" (dalej „Szkice...") red. H. Szlajfer, Warszawa 1992, s. 226 oraz Richard Rudolph, „National Minorities in East Central Europe and the Balkans in Historical Perspective", Warszawa 1992, s. 5—6.

[9] I. Banac, [1984] op. cit., s. 89—91 oraz M. Gross, [1983] op. cit., s. 144.

Albanii po Dunaj. Prawasze odmówili praw narodowych wszystkim Słowianom (poza równouprawnionymi Bułgarami). Starčević uważał ich po prostu za Chorwatów, mających żyć w jednym państwie nazywanym "Država Hrvatska"[10].

Po nagodbie rozwijały się dotychczasowe kierunki polityczne na scenie politycznej. Zasługą Partii Narodowej (a właściwie jej lidera, Stossmayera) było powołanie w 1866 r. Akademii Jugosłowiańskiej w Zagrzebiu, co odnosiło się do biskupich wysiłków w celu duchowego zjednoczenia Słowian Południowych. Biskup założył do 1875 r. Narodowe Muzeum, Teatr Narodowy i Uniwersytet w Zagrzebiu.

Tymczasem Eugen Kvaternik uwierzył w patriotyzm prawosławnych żołnierzy Pogranicza Wojskowego i zorganizował w październiku 1871 r. powstanie antyhabsburskie na terenie Liki na czele najradykalniejszych prawaszów. Rebelianci ogłosili niepodległość Chorwacji w Rakovicy, jednak nic z tego wynikło, bo Kvaternik został skrycie zamordowany przez współorganizatorów. Desperacka gra, w którą nie został wtajemniczony Starčević, zakończyła się upadkiem i przedwczesną śmiercią Kvaternika. Pośrednio wpłynęło to na dalsze rozmowy chorwacko—węgierskie. Ich efektem były nieznaczne ustępstwa Madziarów (ugoda z 1873 r.) i mianowanie banem Ivana Mažuranicia[11].

Panchorwatyzm dokonał krótkotrwałej reinterpretacji swojego stosunku do antyhabsbursko nastawionych Serbów z Narodowej Partii Radykalnej (Narodna Radikalna Stranka—NRS). Starčevićiowi zaczęło zależeć na współpracy, prowadzącej do obalenia władzy Wiednia nad

---

[10] Poglądy Starčevićia ewoluowały od jugoslawizmu (illiryzmu) przez głoszenie niepodległości Chorwacji aż do gwałtownych ataków antyaustriackich, antyhabsburskich, antyserbskich i antywęgierskich. Jednak ten ideolog nigdy nie wzywał użycia siły przeciwko istniejącemu porządkowi. Był określany mianem ojca duchowego nacjonalizmu chorwackiego, vide: I. Banac, [1984] op. cit., s. 85—89; S. Gazi, op. cit., s. 161—163 Mirjana Gross, „Povijest pravaške ideologije", Zagreb 1973, s. 60—72 oraz T. Macan, op. cit., s. 298—303.

[11] S. Gazi, op. cit., s. 167—168; M. Gross, [1973] op. cit., s. 189—193 oraz M. Rudež, op. cit., s. 244—245.

Chorwatami i innymi Słowianami Południowymi[12]. Jego Partia Prawa pozostawała w nieustępliwej opozycji do bana Khuen-Héderváry'ego. W latach 80-tych XIX wieku wygasał radykalizm społeczny i antyklerykalizm połączony z panchorwacką koncepcją "Wielkiej Chorwacji". Władze zwalczały prawaszów, choć już szykowała się znacząca zmiana linii politycznej, zakładająca osiągnięcie *rapproachement* z Wiedniem. Odejście od zasad nienawiści do Austrii i orientacji pro-niepodległościowej wiązało się z osobą Josipa Franka (1844-1911). Po frondzie Starčević, jego syn Mile i Frank utworzyli jeszcze radykalniejszą "Czystą" Partię Prawa (*"Čista" Stranka Prava*), która była reprezentowana przez publikowane pismo "Hrvatsko pravo". Pozostali prawasze z Franem Folnegovićiem na czele zgrupowali się wokół pism "Hrvatska" i "Hrvatska domovina". Następcą Starčevicia został w 1895 r. Frank, który już wcześniej rozpoczął współpracę z Wiedniem. Porozumienie z Austrią miało zagwarantować bezpieczeństwo przed węgierskimi pretensjami i serbskim irredentyzmem[13].

Na mapie politycznej Chorwacji zaistniały nowe siły. Socjaldemokratyczna Partia Chorwacji i Slavonii powstała jeszcze w 1894 r., choć posiadała niewielkie wpływy (gdyż w Chorwacji było mało przemysłu i proletariatu). Od 1904 r. istniała Chorwacka Ludowa Partia Chłopska (*Hrvatska Pučka Seljačka Stranka*-HPSS) Antuna i Stjepana Radićiów. Drugi z braci pobierał edukację polityczną u Tomáša Garrigue Masaryka w Pradze. Swój program HPSS kierowało do mas chłopskich, pozbawionych własności i zdeprywowanych duchowo. Nowe ugrupowanie żądało powszechnego prawa wyborczego i popierało ideę federacji Chorwatów, Słoweńców i Serbów w ramach c.k. monarchii. Jednocześnie odrzucali rewolucję jako środek do osiągnięcia reformy agrarnej, choć również zasady wypracowane przez kościół

[12] Stjepan Radić gorzko skomentował kilkadziesiąt lat starań jugosłowiańskich, obciążając samych Słowian za istniejący stan rzeczy: „Kto w tej monarchii coś wozi lub nosi-jest Słowianinem", vide: I. Banac, [1984] op. cit., s. 93-93; A. Giza, op. cit., s. 66; M. Gross, [1973] op. cit., s. 202-206 oraz J. Skowronek, M. Tanty i T. Wasilewski, op. cit., s. 410;
[13] M. Gross, [1973] op. cit., s. 307-316.

katolicki (Radićiowe określali siebie jako agnostyków). Ich program wpłynął na to, że partie prawicowe, właściciele ziemscy i kler zwalczały Radićiów. Zmagania o równiejsze prawa ekonomiczne prowadziły do wytworzenia się u chłopów świadomości politycznej, która stała się ekspresją autentycznej chorwackiej identyfikacji narodowej.

Samodzielną działalność poza partiami zorientowanymi na niziny społeczne rozpoczęli dwaj liberalni zwolennicy Starčevićia, Ante Trumbić (1864–1938) oraz Franjo Supilo (1870–1918). Idee promowali w gazecie "Novi list". Obaj uważali, że przyszłość Chorwatów była bardziej związana z państwem Słowian Południowych niż monarchią habsburską. Krótko byli związani z Młodzieżą Progresywną (*Napredna Omladina*), która sprzeciwiała się całkowitym transformacjom programów chorwackich partii politycznych[14].

Sytuacja w stosunkach chorwacko–serbskich zmieniła się raptownie w 1905 r. za sprawą nowego programu politycznego opracowanego przez Chorwacką Partię Prawa (*Hrvatska stranka prava*–HSP). Ugrupowanie powstało w 1905 r. w wyniku połączenia Chorwackiej Partii Narodowej (*Narodna hrvatska stranka*–NHS) z większością Partii Prawa. Autorem programu "Nowy Kurs" (*novi kurs*) był Supilo, który sformułował swe pryncypia w oparciu o przekonanie, że *"niemiecka ekspansja na wschód jest największym niebezpieczeństwem dla wszystkich małych narodów Europy Południowo–Wschodniej. Dlatego wszystkie zagrożone ludy muszą osiągnąć porozumienie, zorganizować się i rozpocząć opór"*. Współpraca w ramach HSP doprowadziła 3 października do ogłoszenia Rezolucji Rijeckej, która była reakcją na postulaty pełnej niezależności w ramach c.k. monarchii oraz opozycją wobec kręgów wielkoaustriackich skupionych wokół arcyksięcia Franciszka Ferdynanda[15]. Ponadto grupa polityków chorwac-

[14] I. Banac, [1984] op. cit., s. 96–97; M. Gross, [1973] op. cit., s. 321–322; W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 404; I. Perić, op. cit., s. 188 oraz A. Roshwald, op. cit., s. 47.

[15] M. Gross, [1973] op. cit., s. 328–329, I. Perić, op. cit., s. 188 oraz Piotr S. Wandycz, „Cena wolności. Historia Europy Środkowo–Wschodniej od średniowiecza do współczesności", Kraków 1995, s. 285.

kich wypowiedziała się w rezolucji *expressis verbis* po stronie węgierskiej.

Jedynym sukcesem "nowego kursu" stało się nawiązanie kooperacji z Serbami. Chorwaccy Serbowie zaakceptowali 17 października zaproszenie do współpracy w Rezolucji Zadarskiej. Publiczne ogłoszenie "nowego kursu" doprowadziło do utworzenia w grudniu 1905 r. Koalicji Chorwacko–Serbskiej (Hrvatsko–Srbska Koalicija–HSK), której przewodzili Supilo i Trumbić. Liderzy tej platformy politycznej jako pierwsi wysunęli hasło chorwacko–serbskiej "jedności narodowej" (*narodno jedinstvo*). Chorwackie HSP i Partia Socjaldemokratyczna oraz serbskie Niezależna Partia Narodowa i NRS stworzyły pierwsze ugrupowanie polityczne afirmujące współpracę między Słowianami Południowymi po dekadach wrogości chorwacko–serbskiej. Współpraca w ramach HSK spotkała się z niechęcią niektórych polityków chorwackich (prawaszów i ludowców). Podczas, gdy nawet rząd serbski zaczął dostrzegać pożytki, płynące z działań nowej platformy politycznej. HSK odniosła w 1906 r. sukces wyborczy, osiągając większość w Saborze. Belgrad został zachęcony zaangażowaniem Svetozara Pribićevićia (1875–1936), reprezentującego najmłodszą generację polityków. Formuła HSK pozostała w ciągłości z tradycją chorwackiego jugoslawizmu. Dopiero po emigracji Supila, Pribićević dokonał dostrojenia HSK do wymagań Belgradu[16].

Doktryna *"narodno jedinstvo"* skłoniła do reakcji radykalną opozycję. Frankowcy rozważali możliwość współpracy z Serbami, ale naciski Wiednia uniemożliwiły jej uzgodnienie. Jednocześnie nieprzejednana polityka wielkowęgierska uniemożliwiła frankowcom orientację na Budapeszt, dlatego stali się oni zwolennikami trializmu czyli równouprawnienia w ramach c.k. monarchii. Jednak grupa secesjonistów z Mile Starčevićiem i Ante Pavelićiem (sr) zało-

[16] Część Serbów, żyjących w Dalmacji była wyznania katolickiego. Ocenia się, że ich liczba wynosiła na początku XX wieku 20.000–25.000 osób. Fakt wspólnoty religijnej mógł pomagać w osiągnięciu konsensusu politycznego, vide: Svetozar Borak, „Srbi katolici", Novi Sad 1988, s. 11 oraz M. Gross, [1973] op. cit., s. 337–342.

żyła Starčevićiowską Partię Prawa (*Starčevićeva stranka prava*—SSP) i dokonała powrotu do pryncypiów założyciela ruchu. SSP zgadzała się na współpracę z Serbami pod warunkiem rezygnacji przez nich z zasad integracji z Serbią. Program tego ugrupowania najlepiej wyrażał slogan: *"Ani z Austrią, ani przeciw niej. Ani z Węgrami, ani przeciw nim. Ani z Serbią, ani przeciw niej. Ale tylko dla Chorwacji"*[17].

Niezależną drogę obrał i rozwijał Stjepan Radić, który nie zdecydował się na współpracę z HSK. Jednak jego ideologia chłopska zawierała zarówno formułę nacjonalizmu chorwackiego, jak i bazowała na zasadzie Dunajskiej Federacji Państw i Narodów, w którą miała przeistoczyć się ewolucyjnie sfederalizowana monarchia habsburska[18]. Frankowcy rozpoczęli współpracę z austriackim sztabem generalnym i ministerstwem spraw zagranicznych. Tymczasem do głosu dochodziła nie zrzeszona młodzież. Związki z frankowcami wykazywała Młoda Chorwacja (*Mlada Hrvatska*—MH). MH była mocno przekonana o niebezpieczeństwie dla chorwackiego narodu ze strony Serbów, co było zgodne z poglądami Antuna Gustava Matoša (1873—1914). Jedynie niektórzy młodzi, jak Krešir Kovačić (1889—1960), dostrzegał, że faktyczni antagoniści (Starčević i Karadžić) byli adherentami *"narodno jedinstva"*, których łączyły zasady unitaryzmu, choć rozpatrywane z różnych stron barykady (*"Największą szkodą, która zdarzyła się Chorwatom i Serbom, jest zbyt duża liczba nazw i zbyt małe narody"*). Drugą formacją była Młodzież Nacjonalistyczna (*Nacionalistička Omladina*), która współpracowała z wieloma innymi "młodzieżówkami".

Fluktuacje areny politycznej spowodowały, że HSK zawarła kompromis z Wiedniem po wygranych wyborach do chorwackiego Saboru (36

[17] Ante Pavelić (sr) był ówczesnym wybitnym politykiem chorwackim, nie spokrewnionym i nie mającym absolutnie nic wspólnego poza imieniem i nazwiskiem z późniejszym Poglavnikiem NDH.

[18] Radić pozostawał wierny swoim przekonaniom austro—slawistycznym w obliczu agonii c. k. monarchii, a nawet w chwili powstania Królestwa SHS w 1918 r. Lider HPSS nie był przeciwny współpracy między Chorwatami i Serbami, ale nie akceptował chorwackich polityków, którzy za cenę osiągnięcia koalicji rezygnowali z identyfikacji narodowej i aprobowali unitaryzm jugosłowiański.

miejsc w październiku 1910 r., potwierdzonych w grudniu 1913 r.). Formuła austroslawizmu zaczęła wygrywać. Jednak po energicznym domaganiu się przez HSK szerszej autonomii Budapeszt zawiesił konstytucję w 1913 roku, która gwarantowała Chorwacji ograniczoną wolność wewnętrzną. Nadal próbowano realizować chorwacki program polityczny, choć coraz więcej polityków odchodziło od koncepcji trialistycznej i zwracało się ku idei jugoslawizmu[19]. Społeczeństwo chorwackie miało do wyboru dwie drogi zaakcentowania swego istnienia. Mogło nią być wybicie się na niepodległość i osiągnięcie własnego państwa lub próba stworzenia państwa jugosłowiańskiego.

[19] M. Gross, [1973] op. cit., s. 361–362; P. S. Wandycz, op. cit., s. 286; T. Macan, op. cit., s. 382–283 oraz Ž. Sabol, op. cit., s. 90–92.

ROZDZIAŁ 1

CHORWACI W LATACH 1914–1941

Zaangażowanie Chorwatów w próbę tworzenia wspólnego organizmu państwowego z Serbami wymaga szczegółowego prześledzenia, gdyż stało się główną przyczyną irredenty chorwackiej. Dominacja serbska przywiodła Chorwatów do myśli o własnym państwie. Upadek pierwszej Jugosławii był wypadkową nieposkromionej żądzy władzy elit politycznej, które zaprzepaściły szansę stworzenia równouprawnienia narodów, współtworzących Jugosławię.

Okres I wojny światowej

Bezpośrednią przyczyną wybuchu I wojny światowej był zamach w Sarajewie czyli na terytorium sąsiadującym z ziemiami chorwackimi. Zabójstwa arcyksięcia Franciszka Ferdynanda i księżny Zofii dokonał 28 czerwca 1914 r., skutecznie strzelając Gavrilo Princip[20]. Uderzenie sprowokowało mocarstwo austro-węgierskie do wystąpienia przeciwko serbskiemu sąsiadowi. Ekspansja Austro–Węgier w kierunku Morza Egejskiego spowodowała ultymatywną reakcję na zamach i w konsekwencji wypowiedzenie wojny. System powiązań sojuszniczych doprowadził szybko do rozszerzenia się zmagań w "kotle bałkańskim" w konflikt europejski.

---

[20] Następstwem kryzysu bośniackiego i zaborczości polityki austro–węgierskiej było powstanie radykalnych organizacji młodzieżowych (wg dzisiejszej terminologii „terrorystycznych"). Wśród wielu z nich wyróżniały się: „Słoweńska Młodzież" (*„Slovenski Jug"*) oraz „Młoda Bośnia" (*„Mlada Bosna"*) współpracująca z „Jedność albo śmierć" (*„Ujedinjenje ili Smrt"*). Autorami zamachu sarajevskiego, jak wielu wcześniejszych byli członkowie stowarzyszenia „Mlada Bosna". Organizacja składała się z rewolucyjnie nastawionych członków zdecentralizowanej Omladiny. Większość z nich to Serbowie z nielicznymi Chorwatami i Bośniakami. Działaniami kierowali serbscy oficerowie z konspiracyjnej struktury armii serbskiej pod nazwą „Czarna Ręka" (*„Crna Ruka"*) kierowanej przez pułkownika Dragutina Dmitrijevićia „Apisa". Z tej formacji wyodrębniła się „Biała Ręka" (*„Bela Ruka"*) w początkach 1914 roku i działała do 1917 roku. Celem jej operacji było *„kontynuowanie zmagań przeciwko wrogowi wewnętrznemu"*, vide: Ivan Tibor Berend, „Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II", Berkeley–Los Angeles–London 1998, s. 169; W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 415 oraz S. M. Štedimlija, „Auf dem Balkan", Zagreb 1943, s. 52–56 i 59 (faksymilie statutu tajnego związku „Crna Ruka").

I wojna światowa wpłynęła na rozbudzenie aspiracji narodowościowych Słowian Południowych. Parlament serbski wydał 7 grudnia 1914 r. Deklarację Niską, zapowiadającą chęć wyzwolenia i zjednoczenia wszystkich Serbów, Chorwatów i Słoweńców. Formułę dokumentu można uznać za działanie taktyczne, obliczone na osłabienie przeciwnika[21]. W odpowiedzi dało się zauważyć wystąpienia antyserbskie, które były inspirowane przez Wiedeń. Administracja austriacka rozpoczęła stosowanie środków terroru wobec ludności serbskiej (więzienia, obozy koncentracyjne, przesiedlenia, likwidacja szkolnictwa). Setki osób oskarżonych o szpiegostwo lub sabotaż zostało skazanych na śmierć przez wojskowe sądy doraźne, zaś do więzień i obozów w Bośni oraz na Węgrzech trafiło od 3.300 do 5.500 "podejrzanych" Bośniaków i Serbów[22]. Frankowcy oskarżali HSK o moralną odpowiedzialność za zamach w Sarajevie. W represjach wobec Serbów wyróżniał się c. k. generał Stjepan Sarkotić, będący Chorwatem. Histeria antyserbska zmusiła HSK (a szczególnie grupę Pribićevićia) do ściślejszych związków z Budapesztem.

Jednak najbardziej tragiczne było rozszerzanie się walk bratobójczych, jak chociażby udział słowiańskich rekrutów i oficerów zawodowych c.k. armii w zmaganiach przeciwko Serbii. Wielu żołnierzy, dowodzonych przez generała Potiorka, gubernatora Bośni, było Serbami lub Chorwatami (wśród nich niejaki Josip Broz)[23]. Po stro-

---

[21] Ferdo Čulinović, „Jugoslavija između dva rata", Zagrzeb 1961, kn. I, s. 17; Lynn H. Curtright, „Muddle, Indecision and Setback. British Policy and The Balkan States, August 1914 to the Inception of the Dardanelles Campaign", Thessaloniki 1986, s. 62; oraz A. Roshwald, op. cit., s. 134.

[22] Obozy dla „podejrzanych o szpiegostwo dla Serbów" zostały utworzone w Aradzie, Nagy Megyer, Ceglédzie, Pančevie, Slivenie i innych miejscach. Zmarło w nich od 700 do 2.200 aresztowanych w okresie uwięzienia. Represje austriackie były skierowane przeciwko „Mladej Bosne" i „Narodnej Odbrane" (odpowiednio sądy skazały 142 i 156 członków ww. organizacji), vide: F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 19 oraz Noel Malcolm, „Bosnia. A Short History", London 1996, s. 158.

[23] Austro-węgierską *Balkanstreit Armee*, uderzającą 6 października na Serbię, tworzyły trzy korpusy: XIII. z Zagrzebia (pułki: 16. varaždiński, 25. zagrzebski, 26. karlovacki, 27. sisacki, 28. osijecki, 53. zagrzebski, 78. osijecki, 79. otočacki, 96. karlovacki w 36. i 42. Dywizjach Piechoty), XV. z Sarajeva (pułki: 1. sarajevski, 2. banja-lucki, 3. tuzlański, 4. mostarski) i XVI. z Dubrovnika (pułki: 22. sinjiski, 23. zarski i 37. dubrovnicki), które składały się w 50% z Chorwatów i 20-25% z Serbów. Na każdych stu żołnierzy c. k. armii 9-11 było Chorwatami i Serbami, 2-2,5 Słoweńcami, lecz tylko 3,1 oficera południowo-słowiańskiego, choć do końca 1917 r. udział procentowy żołnierzy Słowian południowych podskoczył do 17%, zaś oficerów do 9% (m. in.: nowe pułki:

nie serbskiej też walczył pięciotysięczny kontyngent Bośniaków, włączonych do 1. Serbskiej Dywizji Ochotniczej. Heroizm i brawura czarnogórskich i serbskich żołnierzy nie wytrzymały w październiku 1915 r. pod impetem kombinowanej ofensywy Państw Centralnych, w tym Bułgarii. Austro–węgierscy żołnierze pochodzenia słowiańskiego prowadzili zawzięte boje przy zdobywaniu Belgradu. W rezultacie ataku Państw Centralnych doszło do zajęcia Serbii (5 listopada padł Niš) przez wojska pod wodzą feldmarszałka Mackensena. Nastąpił eksodus i "albańska golgota" pozostałych 300.000 serbskich żołnierzy, którzy przeżyli czwartą ofensywę. Serbska armia wraz z masami ludności cywilnej wycofywała się przez Albanię przy ogromnych stratach z powodu mrozów oraz albańskich górali. Po dotarciu nad Adriatyk została ewakuowana w grudniu do Grecji przez flotę aliancką[24].

Polityka Wiednia wykorzystywała zasadę *divide et impera* w sposób zamierzony. Austriacy rozpoczęli proces rekrutacji muzułmańskich Bośniaków i Chorwatów do oddziałów pomocniczej milicji zwanej Korpusem Ochronnym (*Schutzkorps*) organizowanego przez Ademagę Mešićia. Jego formacje próbowały udaremniać i tłumiły aktywność serbskiej guerrilli, skupiającej 25.000 czetników. Brutalne metody Schutzkorpsu obejmowały krwawe masakry i pacyfikacje, zapoczątkowując nienawiść pomiędzy muzułmanami i prawosławnymi w Bośni[25]. Kolejne mobilizacje rekrutów ze Slavonii przyniosły zmiany

---

116., 122., 135., 311.). Chorwaci i Serbowie byli też obecni w szeregach 5. i 12. pułków ułanów i 10. pułku hussarów. Natomiast we flocie austro–węgierskiej służyło 31% marynarzy i 10% oficerów pochodzenia chorwackiego, vide: Dimitrije Djordjevic, „The Yugoslav Phenomenon", [w:] „The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century" (dalej: „The Columbia..."), red. Joseph Held, New York 1992, s. 310 oraz Richard B. Spence, „The Yugoslav role in the Austro–Hungarian Army, 1914–18" i Dragan Živojnović, „Serbia and Montenegro: The Home Front, 1914–1918" [w:] „East Central Europe Society in World War I" (dalej: „East Central WWI") red. Béla Király i Nándor F. Dreisziger, Boulder–New York 1985, ss. 240–246 i 355–359.

[24] Ocenia się, że 170.000 żołnierzy i cywili ewakuowała flota Ententy. Podczas odwrotu zginęło 143.000 ludzi (z 30.000 rekrutów przeżyła połowa, z 6.000 młodzieńców 18–letnich uratowało się tylko 500), vide: L. H. Curtright, op. cit., 196 oraz D. Živojnović, op. cit., s. 247.

[25] Jednak pierwsze ataki przeprowadzili w końcu 1914 roku serbscy czetnicy (od četa–oddział lub četnik, –ka, –ci – partyzant), którzy mordowali mahometan we wschodniej Bośni, vide: I. Banac, [1984] op. cit., s. 149; M. Basta, op. cit., s. 391; A. Roshwald, op. cit., s. 85 oraz D. Živojnović, op. cit., s. 252–256.

w regulaminie, wprowadzające język serbochorwacki w *"Slavonski Domobrani Divisija"*, która otrzymała też przydomek "Diabeł" (*"Vražja"*). Pułki chorwackie i słoweńskie walczyły na froncie wschodnim (5., 23., 79., 96.) i włoskim (np.: 4., 70. z Pétervárадu oraz 3. i 31. bataliony feldjäger). W czasie ofensywy Brusiłowa (czerwiec 1916 r.) do niewoli rosyjskiej dostało się 60.000–70.000 c. k. żołnierzy południowo–słowiańskich. Rok później kolejna ofensywa rosyjska spowodowała dezercje w 36. i 42. Dywizji, które skierowano na zaplecze frontu. Generał Svetozar Borojević (Borövich von Bojna) służył na czele 5. Armii od początku wojny na froncie włoskim w rejonie Tolmino–Selcano–Triest. Później jako feldmarszałek dowodził południowym skrzydłem przeciwuderzenia podczas bitwy pod Caporetto. Stan procentowy żołnierzy chorwackich, serbskich i słoweńskich wahał się między 17, a 20 %. W c. k. armii i flocie służyli też inni generałowie o południowo–słowiańskim pochodzeniu: Stjepan Sarkotić von Lovčen, Luka Šnjarić, Antun Lipošćak, Oskar Hranilović, Max Csicserics von Bacsány; admirał Maksimilijan Njegovan, kontradmirał Janko Vuković–Podkapelski oraz 24 innych dowódców szczebla generalskiego[26].

Odmienny program polityczny, opierający się na mocarstwach Ententy wybrała powstała w 22 listopada 1914 r. we Florencji formacja polityczna, założona przez Ivana Meštrovićia, Franjo Supilo i Ante Trumbićia. Po kilku miesiącach ukonstytuowała się 30 kwietnia 1915 r. w Paryżu jako Komitet Jugosłowiański (Jugoslavenski Odbor–JO), wybierając na swoją siedzibę Londyn. Członkowie JO nie byli świadomi ówczesnych rozgrywek dyplomatycznych. Mocarstwa Ententy cztery dni wcześniej zaoferowały Włochom ziemie Słowenii, Istrię, północną część Dalmacji po rzekę Neretvę i wyspy dalmatyńskie w tajnym Traktacie Londyńskim. JO wystosował 6 maja memo-

[26] Henryk Batowski, „Podstawy kryzysu jugosłowiańskiego (konflikt chorwacko–serbski)", Kraków 1993, s. 15 i „Rozpad Austro–Węgier 1914–1918", Kraków 1982, s, 106; Márton Farkas, „Doberdo: The Habsburg Army on the Italian Front, 1915–1916" i R. B. Spence, op. cit. [w:] „East Central WWI" op. cit., ss. 318–319, 322, 360–363; Giza, op. cit., s. 92–93; Janusz Pajewski, „Pierwsza wojna światowa 1914–1918", Warszawa 1998, s. 502 oraz I. Perić, op. cit., s. 191.

randum w sprawie powstania państwa jugosłowiańskiego do rządów Francji, Rosji i Wielkiej Brytanii. Rząd serbski też nie był poinformowany o postanowieniach londyńskich, podobnie jak nie konsultowano premierem serbskim Nikolą Pašićiem kwestii podziału Macedonii, aby zachęcić w maju 1915 r. Bułgarię do walki po stronie Ententy. Sprzymierzeni próbowali później Serbii zrekompensować swoje tajne działania dyplomatyczne, przyznając jej kontrolę nad Bośnią–Hercegowiną, Slavonią, Bačką i południową Dalmacją oraz północną Albanią[27].

Formuła równouprawnionych narodów w ramach federacji jugosłowiańskiej spotkała się z niechętnym przyjęciem przez Pašića. Dlatego początkowe kontakty pomiędzy komitetem i rządem ograniczały się do moralnego i finansowego wsparcia działań JO przez gabinet Pašića, przebywający na Korfu. Szef rządu serbskiego uważał, że komitet prowadził potencjalnie użyteczną propagandę w krajach Ententy[28]. Realne wpływy Komitetu Jugosłowiańskiego ograniczały się do emigracji chorwackiej w obu Amerykach, kręgów brytyjskich dziennikarzy, intelektualistów i dyplomatów. Forma dialogu JO z Robertem W. Setonem–Watsonem i Henrym Wickhamem Steedem, urzędnikami sekcji austro–węgierskiej w Departamencie Wywiadu Politycznego (Political Intelligence Department–PID) pozwoliła na wyartykułowanie koncepcji przyszłej Jugosławii w kilku memorandach (np.: "Przyszłe granice Węgier", "Europa Południowo–schodnia i Bałkany" lub "Austro–Węgry. Legalne czynniki zastępujące monarchię dualną")[29].

---

[27] I. Banac, [1984]p. cit., s. 119–120; Paul Kennedy, „The Realities Behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy 1865–1980", London 1981, s. 193; Ivan Meštrović, „Uspomene na političke ljude i događaje", Zagrzeb 1969, s. 41– 48; Jędrzej Paszkiewicz, „Włochy wobec Słowian Południowych przed rozpoczęciem paryskiej konferencji pokojowej", vide: „Balcanica..." op. cit., s. 180; Branko Petranović i Momčilo Zečević, „Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata", Belgrad 1985, s. 39–41 i 42–46.

[28] Alex N. Dragnich, „Serbia, Nikola Pašić, and Yugoslavia", New Brunswick 1974, s. 114–115.

[29] Erik Goldstein, „Winning the Peace. British Diplomatic Strategy, Peace Planning, and the Paris Peace Conference, 1916–1920", Oxford 1991, 130–133 oraz I. Meštrović, op. cit., s. 51–60.

Gorzej wyglądały wzajemne stosunki dwóch platform politycznych, reprezentujących Słowian Południowych. Pierwsze niesnaski pojawiły się w Rosji podczas formowania jednostek jugosłowiańskich spośród jeńców c.k. armii. Już sama nazwa oddziału, Serbski Korpus Ochotniczy budziła opory JO, choć odzwierciedlało to nikły udział Chorwatów i Słoweńców. Poza krótkim zaangażowaniem w Dobrudży korpus był szkolony aż do rewolucji lutowej. Supilo zerwał 5 czerwca 1916 r. swe relacje z JO, po tym jak komitet odmówił przeciwstawienia integryzmowi rządu serbskiego. Dlatego rozpoczął dążenia o niepodległe państwo chorwackie jako alternatywy dla proponowanego nierównego statusu przyszłej Jugosławii. Supilo realizował ten cel w samotnej walce aż do śmierci w 1917 r. Dopiero osłabienie rządu serbskiego na uchodźstwie (po procesie i rozstrzelaniu niezależnie myślących oficerów z "Czarnej Ręki") oraz upadek caratu skłonił Serbów do rozmów z JO[30]. Ich efektem była Deklaracja z Korfu (20 lipca 1917 r.), która spowodowała nowy impuls w relacjach między przedstawicielami przyszłego zjednoczonego "trójimiennego narodu serbsko–chorwacko–słoweńskiego". Porozumienie podkreślało determinację Serbów, Chorwatów i Słoweńców do stworzenia zjednoczonego i niepodległego państwa. Ogólnikowo zdefiniowano, że konstytucyjne, demokratyczne i parlamentarne królestwo miało być rządzone przez dynastię Karađorđevićiów. Formuła lokalnej autonomii miała być zagwarantowana dla regionów etnicznie jednolitych, co jednak miało ustanowić zgromadzenie konstytucyjne, podobnie jak kształt ustawy zasadniczej. Natomiast prawa kulturalnej i religijnej wolności zostały zapewnione każdemu obywatelowi przyszłego państwa Słowian Południowych. Deklaracja korfuańska była kompromisem politycznym, "stanowczo wymierzonym

[30] F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 35–38; A. N. Dragnich, op. cit., s. 115–116; I. Meštrović, op. cit., s. 61–62 oraz S. M. Štedimlija, op. cit., s. 73–79.

przeciwko centralizmowi, za którym opowiadał się Pan Nikola Pašić"[31].

Odpowiedzią w ramach dualnej monarchii było ogłoszenie 2—3 marca 1918 r. rezolucji o zasadach przyszłej niepodległości przez grupę polityków chorwackich, serbskich i słoweńskich. Nowy komitet powstał pod koniec marca w Zagrzebiu. Skupiał on prawaszów z SSP, socjaldemokratów, ludowców i grupę Ivana Lorkovićia z HSK. W kwietniu doszło do zwołania Kongresu Uciśnionych Narodów, (wchodzących w skład Austro—Węgier), który odbył się w Rzymie. Na spotkaniu była rozważana koncepcja przyszłego urządzenia terytoriów pohabsburskich[32]. Natomiast w austriackim Reichsracie istniał klub deputowanych Słowian Południowych pod przywództwem Antona Korošeca (1872—1940). W Deklaracji Majowej, ogłoszonej 30 maja posłowie optowali za unifikacją "wszystkich ziem w monarchii zamieszkanych przez Słoweńców, Chorwatów i Serbów". Po niecałym tygodniu deklarację poparła SSP pod przewodnictwem Ante Pavelićia (sr), który zastąpił zmarłego w 1917 r. Mile Starčevićia[33]. Pierwsze organizacje reprezentujące Serbów, Chorwatów i Słoweńców zawiązały się w lipcu w Dalmacji (Split, 2—ego), Istrii i Primorju (Sušak, 14—ego). Następnie ukonstytuowała się 16 sierpnia w Ljubljanie Rada Narodowa (*Narodni Svet*) w celu *"zjednoczenia ludu jugosłowiańskiego w obrębie niepodległego państwa"*.

Radykalny rozpad Austro—Węgier oraz przykład Czechów, Słowaków i Polaków doprowadził 5—6 października 1918 r. do utworzenia w Zagrzebiu Rady Narodowej Słoweńców, Chorwatów i Serbów (*Narodno vi-*

---

[31] Pašić wierzył w formułę „kwalifikowanej większości", która zakładała wygraną przez dominującą liczebnie ludność serbską, vide: I. Banac, [1984] op. cit., s. 123—124; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 40—45; A. N. Dragnich, op. cit., s. 116—118; I. Meštrović, op. cit., s. 66—69 oraz B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 51—53 (deklaracja korfuańska).

[32] I. Meštrović, op. cit., s. 91—96.

[33] Pavelić (sr) zrozumiał, że Wiedeń nie zamierza udzielić jakichkolwiek koncesji Słowianom, dlatego jego program ewoluował na pozycje federalistyczne. HSK pozostała przeciwna deklaracji majowej, vide: I. Banac, [1984] op. cit., 125—126; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 24—28; M. Gross, [1973] op. cit., s. 414—415; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 68—69 (deklaracja majowa) oraz A. Roshwald, op. cit., s. 135—137.

jeće Slovenaca, Hrvata i Srba-NV SHS)[34]. Stało się to na sześć tygodni przed rozpoczęciem rozmów pokojowych w Paryżu. Prezesem został Słoweniec Korošec, a wiceprezesami Chorwat Pavelić (sr) oraz Serb "prečański" Pribićević. Nikt już nie słuchał mrzonek cesarza Karola z 16 października o państwie federalistycznym bazującym na c.k. monarchii. Odpowiedzią na plany trialistyczne było oświadczenie Rady z 19 października, że *"od tego momentu, na podstawie gwarancji mocarstw (tzn. 14 punktów Wilsona) zostaje przyznana prowadzenie polityki narodowej w ręce przedstawicieli wszystkich narodowych partii i grup politycznych"*. Dzień po wycofaniu się Austro–Węgier z wojny, 29 października 1918 r. Sabor proklamował corpus separatum z Węgrami. Jednocześnie zgodnie z propozycją Pribićevića i Pavelića (sr) parlament wydał deklarację, że "Dalmacja, Chorwacja, Slawonia z Rijeką są całkowicie niepodległym państwem". Zjednoczone państwo chorwackie miało niezwłocznie wejść w skład wspólnego suwerennego Państwa Słoweńców, Chorwatów i Serbów. Sabor przekazał całą władzę Radzie Narodowej, która 31 października poinformowała Ententę o powstaniu nowego państwa i gotowości do zjednoczenia z królestwami Serbii i Czarnogóry[35].

Na terenie kontrolowanym przez Radę Narodową dochodziło do rozruchów na tle socjalnym. Jak zwykle Żydzi wraz ze swoim majątkiem stawali się celem ataków niż mienie nie–żydowskie. Zrewoltowane masy zaczęły uderzać we własność posiadaczy ziemskich. Pogromy i grabieże były sposobem na przejęcie majątku bogatszych i lepiej sytuowanych warstw społecznych przez grupy ubogich. Z dużą skutecznością były niszczone dokumenty, określające zadłużenie i wysokości podatków. Za rabunki były odpowiedzialne oddziały "zielonych kadr" ("zeleni kader"), operujące w lasach. Te siły składały się z dezerterów z armii austro–węgierskiej, jeńców świeżo zwolnionych z rosyjskiej niewoli oraz chłopów pozbawionych środków do

[34] Jako data powołania pojawia się też 6 i 8 października, vide: B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 83 oraz S. Gazi, op. cit., s. 263.
[35] A. N. Dragnich, op. cit., s. 118–121; I. Meštrović, op. cit., s. 99–102 oraz Ž. Sabol, op. cit., s. 95–97.

życia. Jesienią 1918 r. liczyły około 10.000 ludzi. Wtedy też doszło do walk pomiędzy Serbami i Bośniakami w obszarach granicznych. Władze municypalne uwalniały serbskich jeńców (którzy dostali się do niewoli w czasie kampanii 1914–1915) i kierowały ich do walki z rabującymi oddziałami "zeleni kader" od końca października do połowy grudnia. Nawet w Zagrzebiu doszło 29 października do zamieszek. Zaatakowano więzienia, uwalniono więźniów i ograbiono magazyny wojskowe. Krytyczna sytuacja zaistniała w północnej Chorwacji. Świat uwolniony od biurokracji i realnej władzy zwiastował nadejście "wielkiej rebelii i straszliwych dni". Zamieszanie było coraz groźniejsze, jak stwierdzał jeden z urzędników: "Nie mogę wprowadzić sądu wojennego, gdyż musiałbym powiesić całą okolicę". Jako typowe można przywołać rabunki z Valpova, Daruvaru, Novej Gradiški, Brinja. Serbscy chłopi wzniecili powstanie, zabijając agasów, subaşisów (zarządcy własności), paląc çardaksy (majątki) i wzniecając rozruchy w Bośni. Podobnie mahometanie z Cazina atakowali serbskie wsie w sąsiadującej Chorwacji. W Bośni i Chorwacji doszło do wystąpień proserbskich. Anastasije Šola odmówił w Sarajevie przyjęcia chorwackich oficerów przysłanych dla organizacji gwardii narodowej. Unilateralne unifikacje z Serbią proklamowano w Bihaćiu, Prijedorze, Banja Luce i Kotorze. Inne serbskie wystąpienia w Slavonii i Śremie wraz z paleniem flag chorwackich i demonstracjami za scentralizowanym państwem zwiastowały nadchodzące zmiany[36].

[36] I. Banac, [1984] op. cit., s. 127 i 129; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 21–22 oraz A. Roshwald, op. cit., s. 87.

Chorwaci w Królestwie SHS (Jugosławii)

Królestwo SHS było najbardziej skomplikowana strukturą państwową, rozpatrując to w każdym kryterium: historycznym, tradycji politycznych, standardów socjoekonomicznych, systemów prawnych, religii i kultury. Ziemie, które tworzyły wraz Królestwem Serbii nowe państwo należały do różnych organizmów państwowych: austriackiego (Dalmacja i Słowenia)i węgierskiego (Banat, Chorwacja—Slavonia) wspólnie zarządzanego przez c. k. administrację monarchii habsburskiej (Bośnia i Hercegovina), tureckiego (Macedonia i Sandżak Novopazarski), niezależnej Czarnogóry.

Chorwackie elity polityczne, będące współfundatorem podstaw państwa jugosłowiańskiego, ewoluowały z czasem ku antyserbskiemu nacjonalizmowi. Ówcześnie w Chorwacji jedynie frankowcy opowiadali się za opcją niepodległościową. Pozostali byli zwolennikami połączenia dwóch organizmów: albo na zasadach konfederacyjnych (Radić), albo jako Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (Pribićević)[37]. Niebawem doszło do pierwszego starcia powyższych stanowisk. W Genewie spotkali się 6—9 listopada Pašić, Korošec i Trumbić, aby omówić podstawy organizacji przyszłego wspólnego państwa. Ustaleniem był kompromis w postaci Deklaracji Genewskiej[38]. Po faktycznym zjednoczeniu miały pozostać u władzy dwa rządy (każdy na swoim terenie): serbski w Serbii i NV SHS na terytoriach poaustro—węgierskich do czasu uchwalenia konstytucji wspólnego państwa. Ich zadaniem było stopniowe przygotowywanie kraju do pełnego zjednoczenia. Jednak wygrał wariant państwa jed-

[37] Frankowcy byli uznawani od 1918 r. za wrogów "scentralizowanej Serboslawii" i zwalczani przez policję Królestwa SHS. Ludowcy występowali za republiką "bez obowiązków wojskowych, bez podatków i innych ciężarów". W trakcie rozruchów na wsi powstały w listopadzie 1918 roku nawet trzy autonomiczne republiki chłopskie: Republika Petrijevci (w rejonie Valpovo), Republika Donji Miholjac i republika Feričanci (w rejonie Našic). Komuniści też usiłowali przejąć władze w zrewoltowanych obszarach, co udało im się w Novo Mesto i Banovej Jaruge. Pribićevićiowi jako jedynemu wierzył rząd Pašićia, vide: I. Banac, [1984] op. cit. ss. 128 i 136 oraz F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 113—115.

[38] A. N. Dragnich, op. cit., s. 122—123 oraz I. Meštrović, op. cit., s. 102—104.

nolitego i scentralizowanego, co było oznaką dochodzenia do głosu serbskiego hegemonizmu.

Jednocześnie ziemie południowosłowiańskie dawnej c.k. monarchii stanęły w obliczu ekspansjonizmu Rzymu. Konsekwencją włoskiej agresji na Dalmację i Istrię było uchwalenie 24 listopada potrzeby zjednoczenia z Serbią i Czarnogórą. NV SHS wysłało 28–osobową delegację do Belgradu[39]. Regent Aleksander wykorzystał sytuację (pod nieobecność Pašića), osiągając i proklamując akt unifikacji ziem Słowian Południowych pod berłem Piotra I Karađorđevića. Gorzką ironią dziejową był fakt, że warunki powstania zjednoczonego państwa Słowian Południowych zostały zdeterminowane przez niezgodę Chorwatów na zaistniałą przewagę Serbów oraz krótkowzroczny oportunizm belgradzkich polityków. Nieliczni myśleli o sile solidarności głównych narodów nowopowstałego państwa. Twarda gra polityczna doprowadziła w najbliższej przyszłości do wyartykułowania przez Chorwatów haseł nacjonalizmu w perspektywie kulturowej (wyższość zachodniej kultury nad wschodnią), politycznej (częściowe popieranie zasad republikanizmu przy krytyce monarchizmu) i religijnej (akcentowanie przewagi kościoła katolickiego nad prawosławnym)[40].

Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (*Kraljevina **S**rba, **H**rvata i **S**lovenaca*–SHS) powstałe 1 grudnia 1918 r., napotkało na opór ze

---

[39] NV SHS przekazała instrukcje swojej delegacji: 1. Organizację przyszłego państwa będzie określało Zgromadzenie Konstytucyjne; 2. Prowincjonalne legislatywy będą obdarzone władzą w Radzie Państwa, w której znajdą się: zagrzebska Rada Narodowa, JO, zgromadzenia serbskie i czarnogórskie; 3. Do czasu podjęcia decyzji przez Zgromadzenie Konstytucyjne, władzą zostanie obdarzony regent Aleksander, który będzie odpowiadał przed Radą Państwa. On będzie powoływał ministrów, aprobowanych przez Radę Państwa; 4. Gabinet ministerialny będzie zajmował się wspólnymi sprawami, podczas gdy wszystkie pozostałe kwestie będą należały do przedstawicielstw regionalnych. Dyrektywy NV SHS były wzorowane na deklaracji korfuańskiej i stanowiły kompromis między centralizmem i federalizmem.

[40] Rzeczywistość wielkoserbskiej formuły Królestwa SHS odbiegał od koncepcji „jednego narodu politycznego o trzech imionach", sformułowanej w lutym 1916 r. na paryskiej sesji Komitetu Jugosłowiańskiego. W pełni to oddaje trudności związane ze zjednoczeniem południowosłowiańskim. JO rozwiązał się 16 marca 1919 r., podczas, gdy Radić został aresztowany dziewięć dni później, vide: Maciej Koźmiński, „Nacjonalizm, mniejszości narodowe, a reżimy dyktatorskie w Europie Środkowo–Wschodniej w latach 1918–1939", [w:] „Dyktatury w Europie Środkowo–Wschodniej 1918–1939", (dalej: „Dyktatury..") red. Janusz Żarnowski, Wrocław 1973, s. 103; S. Gazi, op. cit., s. 281–282 oraz I. Meštrović, op. cit., ss. 51–53 oraz 109–113.

strony Chorwatów[41]. Radić rozpoczął już w lutym 1919 r. akcję gromadzenia podpisów (zebrano ich łącznie 260.000), które przekazano w formie memorandum Konferencji Wersalskiej. To przyczyniło się do pierwszego uwięzienia (na 11-miesięcy) Radićia w lutym 1920 r. Po miesiącu ponownie trafił do więzienia, skąd wyszedł po wybraniu go do Zgromadzenia Konstytucyjnego. Radić, stojący na czele partii chłopskiej, optował za chorwackim separatyzmem i ustrojem republikańskim. Według lidera HRSS, jego partia miała "nie przewodzić, ani reprezentować, ale wiernie i lojalnie interpretować". Zgodnie ze swoim programem działania, Radić rozpoczął zbieranie listy z podpisami, popierającymi powstanie "neutralnej chorwackiej republiki chłopskiej". Szefa HRSS poparło 167.667 Chorwatów, co spowodowało 25 marca 1920 r. aresztowanie Radićia, podobnie jak Ljudevita Kežmana, Vladka Mačka, Ivana Pernara, Josipa Predavca, co utrudniało im kierowanie partią[42].

Regent Aleksander zgodził się z żądaniem NV SHS, żeby istniejące władze regionalne kontynuowały swe działania aż do uformowania Zgromadzenia Konstytucyjnego. Jednak końcowe decyzje należały i

---

[41] Nazajutrz po proklamowaniu Królestwa SHS (którego nazwę rozszyfrowywano jako „Srbin hoće sve" czyli „Serb chce mieć wszystko") doszło do rozpowszechniania przez frankowców proklamacji, potępiającej niedemokratyczną naturę unifikacji państwa. Niezadowolenie społeczne osiągnęło 5 grudnia stan wrzenia. Oficerowie oraz żołnierze 25. i 53. pułków piechoty (chorwackich formacji dawnej c. k. armii) protestowali przeciwko zjednoczeniu. Rebelianci twierdzili, że Chorwaci zostali pokrzywdzeni formą i sposobem ogłoszenia aktu zjednoczeniowego przez regenta Aleksandra. W walkach z jednostkami lojalnymi wobec NV SHS zginęło 13 (15), a ciężko rannych zostało 17 (21) uczestników buntu. Takie oto początki legły u podstaw państwa Słowian Południowych, vide: I. Banac, [1984] op. cit., s. 215-216; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, ss. 143-146 i 160-169; A. N. Dragnich, op. cit., ss. 125 i 137-140; I. Perić, op. cit., s. 198 oraz B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 121-124 (teksty adresów Rady Narodowej i króla Aleksandra).

[42] W historii Chorwacji nie było nigdy wcześniej nikogo podobnego do Radićia. Prezentował on styl romantycznego bojownika o równość dla chłopów i Chorwatów. Jego czas przypadł na dekadę lat 1918-1928, zaczynając od kassandryjskiej przepowiedni z 24 listopada 1918 r. przed Komitetem Centralnym NV SHS. Ostrzegał polityków: *„...Panowie ewidentnie nie opiekujecie się naszymi chłopami w całości, zaś w szczególności naszymi, chorwackimi chłopami, którzy nie życzą sobie słuchać więcej o królach i imperatorach, ani o państwie, które wy będziecie narzucać im siłą. Ponieważ cały chorwacki lud wiejski jest równie przeciwko waszemu centralizmowi, jak i militaryzmowi, podobnie jak wypowiada się w równy sposób za republiką i ludowym porozumieniem z Serbami. My, Chorwaci nie chcemy żadnej innej organizacji państwowej poza skonfederowaną republiką*". Radić podkreślił znaczenie tych słów zmieniając nazwę swego ugrupowania na Chorwacką Republikańską Partię Chłopską (*Hrvatska republikanska seljačka stranka*-HRSS).

tak do rządu serbskiego, przeformowanego 20 grudnia w pierwszy gabinet jugosłowiański (w tym czterech ministrów chorwackich) Stojana Protićia. Poważny konflikt zaistniał w kwestii ratyfikacji aktu unifikacji. Serbskie Zgromadzenie Narodowe formalnie podtrzymywało decyzję zatwierdzenia. Chorwaci nalegali, że Sabor powinien w podobny sposób zgodzić się na chorwackie przystąpienie do nowego państwa. Do głosu doszedł serbski centralizm w postaci jednej z pierwszych decyzji ministra spraw wewnętrznych, Pribićevića, który zażądał rezygnacji z działań rządów regionalnych. Regent Aleksander za radą swego "prečańskiego" ministra zakazał 7 stycznia 1919 r. działania większości prowincjonalnych administracji. W ich miejsce powstało Tymczasowe Przedstawicielstwo Narodowe (*Privremeno narodno predstavništvo*—PNP). Członkowie ciała ustawodawczego byli delegowani, a nie wybierani (z wyjątkiem Kosova i Macedonii). Wkrótce HPSS zbojkotowała prace PNP, gdy okazało się, że serbska dominacja uniemożliwia dojście do porozumienia. Serbscy politycy byli też wybierani wlatach 1918-1921 sześciokrotnie na stanowiska premiera (Stojan M. Protić, Ljubomir M. Davidović i Milenko R. Vesnić, każdy po dwa razy)[43].

Wybór Ivana Palečka na stanowisko bana, zawiódł nadzieje Chorwatów, gdyż kompetencje jego urzędu zostały poważnie osłabione. Tendencje separatystyczne były wypadkową konfliktu dotyczącego charakteru przyszłego państwa. Sytuacja polepszyła się nieznacznie podczas objęcia stanowiska bana przez Matko Laginję. Nowy ban próbował przeciwdziałać kolejnym pogwałceniom starej konstytucji chorwackiej. Młode państwo Słowian Południowych zmagało się z poważną spuścizną wojenną. Spośród słowiańskiej populacji z ziem prečańskich Austro—Węgier zginęło 150.000 żołnierzy i zmarło 607.000 ludzi, podczas gdy Serbia utraciła 275.000 żołnierzy i 800.000 cywilów w wyniku wojny, głodu i epidemii[44].

---

[43] A. N. Dragnich, op. cit., s. 140—141.

[44] Według Čulinovićia zginęło 369.818 żołnierzy, a straty ludności cywilnej wyniosły 630.000 osób. Živojnović podaje inne wysokości zabitych żołnierzy

Myśli o separatyzmie były wzmacniane świadomością własnej siły. Chorwacja posiadała 629 fabryk (30,2% wszystkich zakładów), w których pracowało 43.384 robotników (27,9%). A co najważniejsze dla gospodarki industrialnej, 289.804 maszyny czyli 48,2% wszystkich urządzeń było czynnych w Chorwacji. Ponadto mieszkańcy tej dzielnicy mieli kontrolę nad 2,542 tys. dinarów, co odpowiadało 32,4% całego kapitału w rękach prywatnych. Te liczby nie były tajemnicą i stanowiły o potencjalnej sile Chorwatów. Sytuacja ekonomiczna nowego państwa poprawiła się dzięki włączeniu Chorwacji i Słowenii w struktury Królestwa SHS. Poziom industrializacji i infrastruktury dawnych ziem habsburskich wzmocnił gospodarczo państwo jugosłowiańskie, które jednak osiągało 98% przedwojennej poziomu produktu narodowego[45].

Zapewne brak kierownictwa stronnictwa chłopskiego przyczynił się do niepokojów na wsi chorwackiej. Świeżo w pamięci pozostawały wypadki aktywności "zelenich kadr" z przełomu 1918–1919 r., gdy doszło do wybuchu we wrześniu 1920 r. rewolty chłopskiej przeciwko rejestracji zwierząt. Wspomniane wystąpienia różniły się między sobą skalą przemocy. Przyczyny niezadowolenia chorwackiego chłopstwa opierały się na kwestiach ekonomicznych. Rebelia wrześniowa charakteryzowała się starciami zbrojnymi, krótkotrwałym stworzeniem słabo uzbrojonych oddziałów bojowych, planowaniem

---

(615.290) i cywilów (ok. 600.000), zaś straty materialne samej Serbii to 4.700.000.000 franków w złocie. W procesie centralizacji Królestwa SHS dużą rolę odegrała serbskie wojsko i żandarmeria. Podobnie było z biurokracją, kadrą nauczycielską i oficerską, wywodzącymi się z większości z Serbii, którymi zastępowano na dawnych ziemiach c. k. monarchii warstwy dotychczasowych specjalistów. Serbski metropolita prawosławny szybko podporządkował sobie pozostałych dostojników ortodoksji prawosławnej, vide: I. Banac, [1984] op. cit., s. 217–222; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 18; A. N. Dragnich, op. cit., s. 152 R. B. Spence, op. cit. i oraz D. Živojnović, op. cit., [w:] „East Central WWI" op. cit., ss. 256 i 363.

[45] Liczby dotyczące gospodarczego wkładu Chorwacji wyjaśniają niezadowolenie Chorwatów i zarysy pojawiającego się antagonizmu chorwacko–serbskiego (Serbowie posiadali 14,2% fabryk, 23% kapitału, 18,9% robotników, i 11,2% maszyn), vide: Joseph T. Bombelles, „Economic Development of Communist Yugoslavia 1947–1964", Stanford 1968, s. 4; M. C. Kaser i E. A. Radice, „The Economic History of Eastern Europe 1919–1975", Vol. 1 „Economic Structure and Perfomance Between The Two Wars", Oxford 1985, s. 328 oraz John R. Lampe i Marvin R. Jackson, "Balkan Economic History 1558–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations", Bloomington 1982, s. 338–340 oraz oraz Joseph Rothschild, „East Central Europe between the Two World Wars". „A History of East Central Europe Volume IX, Seattle–London 1992, s. 206.

ataków wymierzonych w rządowe kontyngenty, a nawet próbami politycznego przewodnictwa i organizacji powstania. Chyba nieprzypadkowo rewolta miała miejsce w regionie zagrzebiańskim (włączając to bastion radićiowski czyli Posavinę). Bezpośrednią przyczyną wybuchu chłopskich zamieszek było planowanie spisu zwierząt pociągowych na użytek planów mobilizacyjnych armii. Pierwszymi, którzy odmówili pod koniec sierpnia 1920 r. udziału w spisie byli wieśniacy z okolic Gory. Nocą 4/5 września chłopi opanowali Čazmę, a później Vojni Križ, Garešnicę, Kutinę i kilkaście wiosek Prigorja. Faktycznie rewolta ograniczała się do niszczenia dokumentów, wypędzania żandarmów i przedstawicieli "serbskiej" władzy, choć doszło też do samosądów. Kulminacja rewolty nastąpiła 8 września i pomimo, że chłopi przenieśli działania na drugi brzeg Savy, to nie rozszerzyła się ona na Slavonię, Baniję i Bośnię. Wojsko i żandarmeria wykorzystała przewagę liczebną, uzbrojenie i kolej do szybkiej likwidacji skupisk powstańców. Pojedyncze oddziały chłopskie walczyły do 24 września. Oficjalne ofiary konfliktu to: 15 wieśniaków, 3 żołnierzy, 2 żandarmów i 5 urzędników., choć Chorwaci uważali że po ich stronie zginęło znacznie więcej ludzi. Jedyną partią, która udzieliła wsparcia zrewoltowanym masom była HPSS. Dwaj jej liderzy, Filip Lakuš i Stjepan Uroić pomagali zorganizować się chłopom, jednak Radić wstrzymał rozszerzanie się zmagań, gdyż był przeciwny walce z użycia siły[46].

Wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego z 28 listopada 1920 r. uwidoczniły siłę Radićia (230.590 głosów, 14,35% ogólnej liczby i 50 miejsc w parlamencie czyli 11,9% mandatów). Ten wynik dał pozostającej w opozycji HRSS czwarte miejsce. Co gorsza widoczne były przykłady fałszowania wyników przez stronę serbską[47]. Miesiąc później doszło 29 grudnia 1920 r. do zdelegalizowania Komuni-

[46] I. Banac, [1984] op. cit., 249–259; A. N. Dragnich, op. cit., s. 154–155 oraz Franjo Tuđman, „Hrvatska u monarhističkoj Jugosllaviji 1918.–1941.", kn. I, Zagreb 1993, s. 297.
[47] J. Rothschild, op. cit., s. 215.

stycznej Partii Jugosławii (*Komunisticka Partija Jugoslavije*—KPJ) na podstawie uchwalonej Proklamacji (*Obznany*)[48].

Poza stronnictwem Radićia istniał jeszcze parlamentarny Klub Narodowy (Narodni klub—NK), który obejmował Starčevićiowców z SSP (Ante Pavelić sr, Mate Drinković i inni) oraz Istrii (Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić), chorwackich dysydentów z HSK (Ivan Lorković, Djuro Šurmin) i niezależnych posłów, wywodzących się z JO. Wszystkich tych polityków łączyło w latach 1919—1920 pozostawanie w opozycji w stosunku do Pribićevićiowskiego centralizmu, choć część z nich wchodziła w skład dwóch gabinetów Protićia. Nową formację polityczną, Unię Chorwacka (*Hrvatska zajednica*—HZ) utworzyli Pavelić (sr), Lorković i Lagnija, która wraz Chorwacką

---

[48] Pierwszą partią stricte lewicową była Socjal—Demokratyczna Partia Chorwacji i Slavonii (*Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije*—SDSHS), a później powstały jeszcze jej pięć lub więcej regionalnych odpowiedników. SDHSHS stała na stanowisku reformistyczno—socjalistycznym podobnie jak Jugosłowiańska Partia Socjaldemokratyczna (*Jugoslovanska socialnodemokratična stranka*—JSDS), co poróżniło ją z partiami serbską, bośniacką, które były probolszewickie. Do rozpadu sił lewicowych doszło dopiero w kwietniu 1919 roku, gdy zjednoczyli się zwolennicy bolszewizmu na I Kongresie (Zjednoczeniowym). Ugrupowaniem wiernym ideałom marksistowsko—leninowskim pozostała Socjalistyczna Partia Robotników Jugosławii [komunistów] (*Socijalistička radnička partija Jugoslavije [komunista]*—SRPJ [k]), która przystąpiła do Kominternu. Komuniści zmienili w czerwcu 1920 roku nazwę na Komunistyczna Partia Jugosławii (Komunistička partija Jugoslavije—KPJ) podczas II Kongresu w Vukovarze. KPJ wykorzystywała do destabilizacji kraju (kolejne rocznice 1 maja, strajk generalny 20—21 lipca i zajęcie Mariboru oraz Varaždinu z 27 lipca 1919 r., strajki z 16—30 kwietnia i zamieszki 17 grudnia, strajki górników z grudnia 1920 r., incydenty w Skupštinie oraz przygotowania do strajku generalnego przygotowywanego na 29 grudnia, który wybuchł tylko w Zagrzebiu i Vukovarze). Liczba członków KPJ w lipcu 1920 roku wynosiła 60.649, z czego 15.500 przypadało na Chorwację. Po listopadowych wyborach komuniści stali się trzecią siłą polityczną w Królestwie SHS, po demokratach i radykałach, z 59 mandatami w Skupštinie. Największe sukcesy odnieśli w Czarnogórze i Macedonii. Zaniepokojony rząd wykorzystał pogłoski o przygotowywanym strajku generalnym i wprowadził Obznanę. Komuniści byli zaskoczeni, choć zemścili. Nieudanego zamachu na regenta Aleksandra dokonał 29 czerwca 1921 r. Spasoje Stejić w dniu składania przysięgi na konstytucję. Natomiast Alija Alijagić zabił 21 lipca autora Obznany, ministra spraw wewnętrznych Milorada Draškovićia. Oficjalnie do aktu przyznała się organizacja „Czerwona Sprawiedliwość" („Crvena pravda") kierowana przez Chorwata, Rudolfa Hercigonję. Zdelegalizowani komuniści podjęli okazjonalną współpracę z frankowcami, Macedończykami z WMRO, zwolennikami zdetronizowanego czarnogórskiego króla Nikoły i każdym wrogiem monarchii Karađorđevićiów, choć kompartia straciła większą część swych członków i stała się typową agenturą Kominternu (w grudniu 1920 r. 80.000 członków stopniało w ciągu trzech lat do 688 (sic!), a później utrzymywało się na poziomie 2.000—3.000 partyjnych, vide: Ivan Avakumovic, „History of the Communist Party of Yugoslavia", t. I, Aberdeen 1964, s. 27, 35—37, 49—54; Ivo Banac, „The Communist Party of Yugoslavia during the Period of Legality, 1919—1921", [w:] „War and Society in East Central Europe, Vol. XIII, „The Effects of World War I: The Class War after the Great War: The Rise of Communist Parties in East Central Europe, 1918—1921", red. Ivo Banac, Brooklyn 1983, s. 192—204; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 264—268; A. N. Dragnich, op. cit., s. 150—151 oraz B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 142—143.

Partią Mężów (*Hrvatska težačka stranka*—HTS) wchodziły w skład NK. Pierwszym przewodniczącym HZ został Lagnija, którego zastąpił wkrótce Lorković. Za jego kadencji doszło do odejścia od zasad *"narodno jedinstvo"* oraz podjęcia współpracy z partią Radića w czasie wyborów w 1920 r.

Ustawa zasadnicza z 1921 r. zlikwidowała marzenia o systemie federalistycznym oraz dezawuowała postanowienia deklaracji z Korfu. Centralistyczny charakter tego dokumentu stał się fundamentem antagonizmu serbsko—chorwackiego. Konstytucja zwana widowdańską wprowadzona w życie w dniu św. Wita (28 czerwca 1921 r.), pogrzebała nadzieje na równouprawnienie narodów w ramach Królestwa SHS. Jej artykuł 126 powoływał legalne i efektywne zabezpieczenie przed niepożądanymi zmianami ustrojowymi, gdyż wymagał 60% większości do uchwalenia nowelizacji konstytucyjnych. Było to wymierzone w małe narody: Albańczyków, Bośniaków, Chorwatów, Czarnogórców, Macedończyków, Słoweńców. Dodatkowo został zlikwidowany urząd bana, a Chorwację podzielono (jak resztę kraju) na sztuczne "oblasti" na wzór francuskich departamentów. Trzydzieści trzy obwody pokrywały się z przyszłymi okręgami wyborczymi, każdy obejmując nie więcej niż 800.000 mieszkańców. Ziemie chorwackie zostały rozdzielone na sześć obwodów: srijemską, osiječką, zagrzebską, primorsko—krajiską, dubrovačką i splitską. Chorwaci zamieszkiwali też w oblastiach: ljubljanskiej, mariborskiej, bačkiej i zetskiej. Tak zorganizowane państwo gwarantowało przewagę ludności serbskiej w większości z okręgów. Mocna pozycja króla opierała się na kontroli armii i dużym wpływie na wybór premiera nowej monarchii konstytucyjnej. Desygnowanie głowy państwa przebiegało w oparciu o decyzję panującego podejmowaną bez konieczności konsultacji z parlamentem. Wszystkie narody Królewstwa SHS zostały zdominowane przez Serbów, co stanęło na przeszkodzie autentycznej konsolidacji młodego państwa. Serbowie przeważali w korpusie oficerskim armii (objęli 75% stanowisk dowódczych), służbie dyploma-

tycznej oraz kierownictwach banków państwowych. Chorwacka inteligencja miała zablokowany dostęp do służby cywilnej i szarż oficerskich. Skala tego zjawiska nie ograniczała się tylko do Belgradu, gdyż obejmowała również prowincję. Niedługo potem stary król, Piotr I abdykował na rzecz swego młodszego syna Aleksandra I, który wcześniej współrządził jako regent[49].

Po korektach i porozumieniach granicznych nowopowstałe Królestwo SHS zajmowało powierzchnię 248.665,999 km^2, zamieszkanych przez 12.017.323 mieszkańców[50]. Skomplikowaną kwestią pozostały stosunki narodowościowe oraz sposób uznawania liczby poszczególnych narodów. Dane szacunkowe z 1918 r. wskazywały na istnienie najliczniejszej grupy serbskiej, zawierającej Serbów i Czarnogórców,

---

[49] W zasadzie ustawa zasadnicza z 1921 r był repliką serbskiej konstytucji z 1903 r. Nie istniał artykuł o parlamentarnej odpowiedzialności ministrów. Akt zasadniczy przyjął wariant parlamentu jednoizbowego, Skupštiny, wybieranego na 4 lata, zaś król miał prawo przedterminowo rozwiązać ciało ustawodawcze. Aleksander I został 17 sierpnia 1921 r. królem SHS przy pogwałceniu praw dynastycznych swego starszego brata Đorđe, który został zamknięty w szpitalu psychiatrycznym w Nišu (Niemcy usiłowali go namówić do objęcia korony serbskiej w 1941 r., lecz odmówił; zmarł jako rencista w socjalistycznej Jugosławii). Serbska dominacja w okresie międzywojennym została znakomicie udokumentowana. Jedynie czterech generałów było Chorwatami i Słoweńcami (po dwóch) na ogólną liczbę 165 osób kadry generalskiej. Podobne proporcje istniały w innych dziedzinach rzeczywistości jugosłowiańskiej: w szkołach wojskowych 1.300 na 1.500 kadetów było Serbami, 13 na 13 szefów kancelarii premiera, podobnie na dworze królewskim 30 na 31 wyższych urzędników, w ministerstwie spraw wewnętrznych 113 na 127, w ministerstwie spraw zagranicznych 180 na 219, w ministerstwie edukacji 150 na 156, w ministerstwie sprawiedliwości 116 na 137,, w ministerstwie transportu 15 na 26, w Banku Państwowym 196 na 200, vide: Andrzej Ajnenkiel, „Ewolucja systemów ustrojowych w Europie Środkowej 1918–1939", vide: „Dyktatury.." op. cit., s. 48; D. Djordjevic, [w:] „The Columbia..." op. cit., s. 318; A. N. Dragnich, op. cit., s. 157–159; Dawa Norbu, „The Serbian hegemony, ethnic heterogeneity and Yugoslav break–up" [w:] „Race and Ethnicity. Critical Concepts in Sociology", Vol. II, red. Harry Goulbourne, London–New York 2001, s. 13; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 177–182; A. Roshwald, op. cit., s. 204; J. Rothschild, op. cit., ss. 216–217 i 278–279; S. Srkulj, J. Lučić, op. cit., s. 93–94 oraz Miodrag Zečević, „Jugoslavija 1918–1992. Južnoslovenski državni san i java", Belgrad 1994, s. 59.

[50] I. Banac, [1984] op. cit., s. 50–58; Według Witucha Królestwo SHS miało zajmować 248.987 km2 zamieszkiwanych przez 11.684.000 mieszkańców. Większość serbsko–chorwacka, gdyż taką kategorię wprowadzono w spisie ludności z 1921 r., stanowiła 74,4% ludności (4.694.000 Serbów wraz 578.000 Macedończykami i 2.810.000 Chorwatów). Macedończycy w ogóle nie byli uznani w 1921 r. za naród, tylko za Serbów lub Bułgarów, T. Wituch, op. cit., s. 177. Powierzchnię 248.667 km2 z 11.984.919 mieszkańcami (wg spisu z 1921 r.) podaje B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 124; S. K. Pavlowitch, [1999] op. cit., s. 257. I. T. Berend, [1998] op. cit., s. 171 (Serbów i Czarnogórców 44%, Chorwatów 23% lub prawosławnych 5.600 tys., katolików 4.700 tys., mahometan 1.300 tys., protestantów 300 tys.) oraz L. Podhorodecki, op. cit., s. 152. Kolejne różnice w liczbach (247.542 km2 terytorium z 11.984.000 ludności), vide: W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 433 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 202–203 (u Rotschilda: 11.984.911 mieszkańców, z czego 8.911.509 Serbochorwatów, 1.019.997 Słoweńców lub 5.593.057 prawosławnych, 4.708.657 katolików i 1.345.271 mahometan).

której było 4.665.851 (38,83%). Podczas, gdy liczba Chorwatów była oceniana na 2.856.551 (23,77%). Gdyby nie rywalizacja i narastające nacjonalizmy mogło dać to 62,2% większości w państwie Słowian Południowych. Pozostałe narody w kolejności to 1.024.761 Słoweńców (8,53%), 727.650 Bośniaków (6,05%) i 585.558 Macedończyków określanych też jako Bułgarzy (4,87%).

Liczba mniejszości obejmowała około 2.156.952 mieszkańców czyli 17.95%. Poza etnicznym zróżnicowaniem dochodziły jeszcze sprawy religijne. Blisko połowa, bo 5.480.249 obywateli (45,6%) była wyznawcami ortodoksyjnej wersji chrześcijaństwa czyli prawosławia. Nieco mniej populacji, liczącej 4.735.154 Chorwatów, Słoweńców, Niemców, Węgrów, Albańczyków, Włochów (39,4%) uważało się za katolików. Islamska populacja Królestwa SHS składała się z 1.337.687 Bośniaków, Albańczyków, Turków, Macedończyków i Romów, co dawało 11,13% wyznawców Mahometa.

O różnicach świadczyły nie tylko wyznawane religie, ale też alfabet. W Słowenii i Chorwacji była używana latynika, zaś na pozostałych ziemiach cyrylica, co określało zasięg kultury Zachodu i Wschodu. Podobnie rozkładał się wskaźnik rozwoju gospodarczego. Kraje c.k. monarchii miały lepiej rozwinięty przemysł niż Bośnia, Czarnogóra, Macedonia i Serbia. Dysproporcje w rolnictwie były również ogromne. Zasady ustroju rolnego opierały się na: wielkiej własności rolnej (Slawonia i Słowenia), indywidualnych gospodarstwach chłopskich (Chorwacja i Serbia), kolonacie (Dalmacja), zadrudze (Macedonia i Kosowo). Na ziemiach jugosłowiańskich obowiązywało sześć różnych kodeksów prawnych. Poważną przeszkodą w integracji nowego państwa okazywały się systemy sieci komunikacyjnej. Do tej pory linie kolejowe i drogi były budowane odśrodkowo. Królestwo SHS obok Rosji (a niedługo potem przemianowanej na Związek Sowiecki) było jedynym państwem w Europie posiadającym tak zróżnicowane społeczeństwo.

W sposób kontrowersyjny rozwiązaniu kwestię ujednolicenia systemu monetarnego. Na terytorium nowoutworzonego państwa znajdowały się w obiegu: dinary (Serbia), korony (ziemie pohabsburskie), perpery (Czarnogóra), lwy bułgarskie oraz marki niemieckie (pookupacyjne). Wobec postępującej deprecjacji korony (drukowanych masowo w Budapeszcie i Wiedniu) Rada Ministrów Królestwa SHS przeprowadziła unifikację pieniądza. Jednak operacja była spóźniona i doprowadziła do przyjęcia niekorzystnego kursu (1:4) dla właścicieli koron czyli Chorwatów. W wyniku tych zabiegów Chorwaci i inni "prečanie" zostali oszukani na 1.400.000.000 dinarów w gotówce. Kolejnym aspektem ekonomicznej rzeczywistości Królestwa SHS była nierówność dystrybucji podatkowej. Różnice wysokości podatków dotyczyły poszczególnych dzielnic, przy czym Serbowie mieli relatywnie najmniejsze opodatkowanie. Niesprawiedliwość obciążeń na rzecz państwa dotyczyła Chorwatów, Serbów spoza Serbii właściwej i Słoweńców. Populiści i nacjonaliści wykorzystali te fakty, udowadniając, że stanowiły one kolejne przejawy proserbskiej polityki Belgradu[51].

Rządy w Belgradzie sprawował nieprzerwanie od 1 stycznia 1921 r. do 8 kwietnia 1926 r. (z wyjątkiem trzech miesięcy w 1924 r.) Nikola Pasić. Jedną z pierwszych ustaw rządu belgradzkiego było wprowadzenie w życie 1 sierpnia 1921 r. "Prawa Dotyczącego Ochrony Bezpieczeństwa Publicznego i Porządku w Państwie" (*Zakon o zaštiti države*—ZZD). Legislacja była wymierzona w opozycję polityczną, stanowiąc uzupełnienie *Obznany*[52].

Po zdelegalizowaniu komunistów, najsilniejszym wrogiem belgradzkiego dworu i opcji wielkoserbskiej stał się Radić. Przywódca

[51] Belgrad „rozprawił się" również z węgierskim (w mniejszym stopniu z chorwackim i niemieckim) stanem posiadaczy ziemskich na terenie Slavonii i Banatu, który stał się pierwszym obiektem reformy rolnej, zarządzonej dekretem z 25 lutego 1919 r., vide: I. Banac, [1984] op. cit., s. 222—225; J. Kofman, op. cit. [w:] „Szkice...", s. 253; M. C. Kaser i E. A. Radice, „Interwar policy, the War and reconstruction wars", Vol. II, Oxford 1986, s. 176; J. Rothschild, op. cit., s. 210 oraz W. Szulc, op. cit., 254—255.

[52] Banac podaje, że Zgromadzenie Narodowe przyjęło 2 sierpnia ustawę ZZD, vide: I. Banac, [1983] op. cit., s. 204 oraz F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 364—368.

HRSS nieustannie krytykował istniejący system polityczny. Pozycję chorwackich chłopów umocniły wybory 18 marca 1923 r. Elektorat partii włościańskiej osiągnął liczbę 473.733 głosów (21,8%), podobnie jak powiększyła do 70 liczba mandatów (22,4% stanu posiadania w Skupštinie)[53].

Walka parlamentarna trwała do lata, gdy rząd SHS postanowił ponownie wtrącić Radićia do więzienia. Konflikt zintensyfikował się w drugą rocznicę uchwalenia się konstytucji, gdy doszło do próby zamachu na Pašicia i otwartego apelu o wsparcie chorwackich zmagań z Belgradem. Radić rozpoczął emigrację, przybywając 21 lipca do Budapesztu. Później przejechał przez Wiedeń, Paryż i Londyn, aby pozyskać przychylność sprawie chorwackiej. Jednak żaden rząd europejski nie był zainteresowany poparciem dla programu HRSS. Rząd austriacki zażądał od Radićia zakończenia jego działań politycznych lub opuszczenia Wiednia[54]. Nieoczekiwanie dla szefa HRSS nadeszło po roku uchodźstwa zaproszenie do Związku Sowieckiego. Bolszewicy postanowili wykorzystać kartę chłopską do rozniecenia ognia rewolucji światowej na Bałkanach. Radić został 1 lipca 1924 r. jednym z sygnatariuszy Międzynarodówki Chłopskiej (Kriestianskij Internacjonał—Kriestintern), posądzanej o współpracę z III Międzynarodówką zwaną Kominternem. Jednak już miesiąc później wrócił do kraju, gdzie poprowadził od 4 sierpnia działalność opozycyjną. HRSS została zdelegalizowana 1 stycznia 1925 r. za fakt przynależności do Międzynarodówki Chłopskiej[55]. Bynajmniej nie przeszkodziło to HRSS w osiągnięciu 8 lutego kolejnego sukcesu

[53] F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 404—410; S. Gazi, op. cit., s. 293 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 219.

[54] Radić trafił do Wiednia drugi raz, gdzie odbywał się 2 grudnia „światowy kongres ciemiężonych mniejszości". Tutaj lider HRSS podjął rozmowy z delegatami Wewnętrznej Macedońskiej Organizacji Rewolucyjnej (*Vytrešna makedonska revoljucionna organizacija*—VMRO). Ostatecznie wybrał Kriestintern, vide: A. N. Dragnich, op. cit., s. 164, 168—173; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 203—204 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 222.

[55] Zakaz działalności HRSS był konsekwencją złośliwej kampanii prasowej. Najpierw za sprawą artykułu opublikowanego 7 grudnia na łamach organu radykałów, „Samopravy", oskarżającego Radićia o wspieranie anty—jugosłowiańskiej działalności wywrotowej bolszewików. Dwanaście dni później „Rec" wyjawiła fakt istnienia kontaktów pomiędzy Radićiem, a Zinowiewem (liderem Kominternu), vide: I. T. Berend, [1998] op. cit., s. 192—193; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 436—443 oraz A. N. Dragnich, op. cit., s. 175.

wyborczego, gdy na stronnictwo Radićia głosowało 545.466 wyborców (22,3%) i chłopscy parlamentarzyści zajęli 67 miejsc (21,3%) w Skupštinie. Chorwacka partia była nadal silna i stanowiła drugi co do wielkości klub parlamentarny. Uwięziony Radić nakazał rozpoczęcie współpracy z wszystkimi opozycjonistami: Ljubomirem Davidovićiem z Partii Demokratycznej, Antonem Korošecem ze Słoweńskiej Partii Ludowej oraz Mehmedem Spaho z Organizacji Jugosłowiańskich Muzułmanów[56].

Najciekawszy okres relacji pomiędzy chorwacką opozycją, a koalicją Pasićia i Pribićevićia rozpoczął się jeszcze w czasie pobytu Radićia w więzieniu. Chorwaci (Stjepan za pośrednictwem swego bratanka, Pavle Radićia) zadeklarowali dwa dni po skonsolidowaniu opozycji antycentralistycznej, wystąpienie 27 marca 1925 r. z Międzynarodówki Chłopskiej i zerwanie z republikanizmem. Radić wraz z sześcioma swoimi kolegami partyjnymi został wypuszczony 18 lipca z więzienia i natychmiast doszło do sensacyjnego pojednania pomiędzy Pribićeviciem (faktycznym następcą Pašicia), a Radićiem[57]. "Koalicja R—R" (serbscy Radykałowie z chorwackimi Radićistami) stała się faktem. Obaj politycy planowali przekształcenie państwa w demokratyczną federację. Radić jako minister oświaty i trzech jego kolegów z partii zasiedli 17 listopada w rządzie. Ta wyjątkowa koalicja chorwacko—serbska koalicja przetrwała do 15 kwietnia 1926 r.[58] Równocześnie pojawiające się oskarżenia o korupcję załamały pozycję Pašićia. Śmierć sędziwego polityka uratowała go 10 grudnia 1926 r. przed skandalem i całkowitym zniesławieniem[59]. Wrogów porozumienia chorwacko—serbskiego

---

[56] F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 453—457; A. N. Dragnich, op. cit., s. 176—177; I. Perić, op. cit., s. 202 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 224.

[57] Serbowie jednocześnie sondowali możliwość porozumienia z Milanem Šufflay'em i Ante Pavelićiem (jr) czyli reprezentantami frankowców Później okazało się, że był to taktyczny wybieg, który miał skłonić Radićia do szybszego podpisania porozumienia, vide: F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 478—479.

[58] Entuzjazm Chorwatów był powszechny, co dało zauważyć się 15 sierpnia 1926 r. podczas wizyty rodziny królewskiej na obchodach millennium utworzenia średniowiecznego Królestwa Chorwacji, vide: A. N. Dragnich, op. cit., s. 179—181; S. Gazi, op. cit., s. 300—303 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 226.

[59] Dzień przed śmiercią Pašić udał się na audiencję do króla, która przebiegała pod znakiem agresywnej krytyki. Aleksander groził sędziwemu politykowi aresz-

wyborczego, gdy na stronnictwo Radićia głosowało 545.466 wyborców (22,3%) i chłopscy parlamentarzyści zajęli 67 miejsc (21,3%) w Skupštinie. Chorwacka partia była nadal silna i stanowiła drugi co do wielkości klub parlamentarny. Uwięziony Radić nakazał rozpoczęcie współpracy z wszystkimi opozycjonistami: Ljubomirem Davidovićiem z Partii Demokratycznej, Antonem Korošecem ze Słoweńskiej Partii Ludowej oraz Mehmedem Spaho z Organizacji Jugosłowiańskich Muzułmanów[56].

Najciekawszy okres relacji pomiędzy chorwacką opozycją, a koalicją Pasićia i Pribićevićia rozpoczął się jeszcze w czasie pobytu Radićia w więzieniu. Chorwaci (Stjepan za pośrednictwem swego bratanka, Pavle Radićia) zadeklarowali dwa dni po skonsolidowaniu opozycji antycentralistycznej, wystąpienie 27 marca 1925 r. z Międzynarodówki Chłopskiej i zerwanie z republikanizmem. Radić wraz z sześcioma swoimi kolegami partyjnymi został wypuszczony 18 lipca z więzienia i natychmiast doszło do sensacyjnego pojednania pomiędzy Pribićeviciem (faktycznym następcą Pašicia), a Radićiem[57]. "Koalicja R—R" (serbscy Radykałowie z chorwackimi Radićistami) stała się faktem. Obaj politycy planowali przekształcenie państwa w demokratyczną federację. Radić jako minister oświaty i trzech jego kolegów z partii zasiedli 17 listopada w rządzie. Ta wyjątkowa koalicja chorwacko—serbska koalicja przetrwała do 15 kwietnia 1926 r.[58] Równocześnie pojawiające się oskarżenia o korupcję załamały pozycję Pašićia. Śmierć sędziwego polityka uratowała go 10 grudnia 1926 r. przed skandalem i całkowitym zniesławieniem[59]. Wrogów porozumienia chorwacko—serbskiego

---

[56] F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 453—457; A. N. Dragnich, op. cit., s. 176—177; I. Perić, op. cit., s. 202 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 224.

[57] Serbowie jednocześnie sondowali możliwość porozumienia z Milanem Šufflay'em i Ante Pavelićiem (jr) czyli reprezentantami frankowców Później okazało się, że był to taktyczny wybieg, który miał skłonić Radićia do szybszego podpisania porozumienia, vide: F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 478—479.

[58] Entuzjazm Chorwatów był powszechny, co dało zauważyć się 15 sierpnia 1926 r. podczas wizyty rodziny królewskiej na obchodach millennium utworzenia średniowiecznego Królestwa Chorwacji, vide: A. N. Dragnich, op. cit., s. 179—181; S. Gazi, op. cit., s. 300—303 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 226.

[59] Dzień przed śmiercią Pašić udał się na audiencję do króla, która przebiegała pod znakiem agresywnej krytyki. Aleksander groził sędziwemu politykowi aresz-

było wielu. Trumbić i Pavelić (jr) zarzucali zdradę Radićiowi. Zmiany na niekorzyść zaczęły się od mianowania premierem Velja Vukičevićia, który usunął wszystkich Chorwatów z rządu. Zastąpili ich Słoweńcy. Coraz częściej dochodziło do przejawów terroru politycznego. Próby zastraszania opozycji politycznej dotknęły szczególnie Chorwacką Partię Chłopską (*Hrvatska seljačka stranka*—HSS). Nowe wybory z 11 września 1927 r. ponownie zmieniły konstelacje wyborcze. HSS wybrało 367.570 osób, co dawało jej drugie miejsce w wyborach (15,81%) i 61 miejsc w parlamencie (19,36%). Po wyborach doszło do aliansu Radićia z Pribićevićiem i powstała Koalicja Chłopsko—Demokratyczna (*Seljačko Demokratska Koalicija*—SDK). Jednak HSS—owskie próby porozumienia z Serbami oraz odejście od programu republikańskiego doprowadziły do utraty sympatii wyborców (na HSS głosowało 164.096 mniej wyborców[60].

Gwałtownie kończyła się polityka Serbów nie uwzględniająca dialogu. Wewnętrzne waśnie rozbiły koalicję Radykałów i Demokratów. Król Aleksander szukał rozwiązania zdestabilizowanej sytuacji i chciał zachęcić Radićia do rezygnacji z działań opozycyjnych oraz utrzymania współpracy z Pribičevićiem. Szef HSS odmówił propozycjom z Belgradu, choć SDK przetrwało[61]. Niezadowolenie społeczne stało się przyczyną demonstracji na ulicach Chorwacji, Dalmacji i Słowenii przeciwko porozumieniu z Nettuno, które miały charakter poważnych wystąpień antyrządowych. Kolejnym punktem spornym okazała się dyskusja na temat używania alfabetu łacińskiego lub cyrylicy do zapisu stenogramów parlamentarnych. Obie strony wysuwały ciężkie argumenty, co bynajmniej nie prowadziło do konsensusu. Kulminacją było zabicie Pavle Radićia i Đuro Basarička oraz po-

---

towaniem jego syna i implikacjami, wynikającymi stąd dla eks—premiera, vide: F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 470—474 oraz A. N. Dragnich, op. cit., s. 187—188.

[60] F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 499—502; J. Rothschild, op. cit., s. 228—229 oraz F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. I, ss. 475 i 481—483.

[61] Jednocześnie Aleksander pragnął schlebić Chorwatów, nazywając swego drugiego syna imieniem średniowiecznego władcy Chorwacji, Tomislava. Radić odmówił królowi słowami „Wasza Wysokość—tylko szabla jest uczciwa", co było aluzją do wszechobecnej korupcji i pogłosek o utworzeniu reżimu wojskowego.

ważnie zranienie trzech posłów HSS (w tym jej lidera) przez czarnogórskiego Serba Punišę Račićia 20 czerwca 1928 r. podczas sesji parlamentarnej Skupštiny[62]. Po ekstremistycznych nawoływaniach do odwetu na Serbach, doszło 21 czerwca do masowych demonstracji ulicznych w Zagrzebiu. W zamieszkach zginęło 3 uczestników, 12 było ciężko rannych, 50 miało lekkie obrażenia, a 120 aresztowano[63].

Szybko okazało się, że monarchia i partie serbskie opowiedziały się za centralizmem. Kolejne miesiące ukazywały konsekwencje mordu w parlamencie, co przyczyniło się do upadku prestiżu gabinetu rządowego, któremu przewodził od 27 lipca Anton Korošec, jedyny nie—Serb w międzywojennej historii państwa jugosłowiańskiego. Skupština została zwołana 1 sierpnia do Belgradu, podczas gdy parlamentarzyści SDK zgromadzili się w Zagrzebiu. Opozycja postanowiła, że inspiratorzy mordu na Radićiu poninni "anulować" konstytucję widowdańską i kładła nacisk na rozdzielenie Chorwacji od Serbii. Dotychczasowe legislacje potwierdzały podporządkowanie ustawodawstwa hegemonii Serbów. W rezolucji zagrzebskiej była ponadto mowa o dążeniu do osiągnięcia nowej organizacji państwowej, opartej na zasadzie równości wszystkich historycznych i narodowych wspólnot. Koalicja wzywała inne partie do współudziału w walce o równe prawa. W ten sposób SDK zaproponowała własną wersję rozwiązania problemów, stojących przed Królestwem SHS i Skupštiną. Niedługo potem do SDK przystąpili Ante Trumbić i Ante Pavelić (jr), którzy wcześniej należeli do Bloku Federalistycznego. Popierali oni działania wymierzone w hegemonię i tyranię serb-

---

[62] Ivan Pernar i Ivan Grandija zostali odratowani. Strzał Račicia okazał się brzemienny w skutkach dla Radićia, który zmarł pomimo nadzwyczajnej opieki (kardiolog został sprowadzony z Wiednia). Szefa HSS żegnało podczas pogrzebu 300.000 Chorwatów z różnych stron kraju, vide: Dragutin Pavličević, "Povijest Hrvatske", Zagreb 2000, s. 357; J. Rothschild, op. cit., s. 231—232 oraz F. Tuđman, [1993] op. cit., 507—509.

[63] Poza agresywnymi wystąpieniami młodzieży, dochodziło do pokojowych demonstracji w Sisaku, Pankracu i Gospićiu pod przewodem SDK. Żandarmi serbscy mordowali w latach 1929—1930 przeciwników politycznych, z których możemy przywołać osoby: Stjepana Veselićia, Marko Ivankovićia, Luku Uzelca, Marka Zovku, Miško Babićia, vide: M. Rudež, op. cit., s. 285 oraz F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. I, s. 512.

ską[64]. W dniu śmierci Radićia szefem HSS został 8 sierpnia 1928 dr Vlatko (Vladimir) Maček. Nowy szef dokonał ewolucyjnej zmiany frontu partii. HSS zrezygnowała z antyklerykalnych pryncypiów w miejsce współpracy z kościołem katolickim[65]. Wtedy też pojawiło się zaskakujące oświadczenie króla Aleksandra wystosowane do Pribićevića. Stwierdzał w nim niemożność współpracy z Chorwatami i proponował niezwłoczne stworzenie Wielkiej Serbii oraz oddzielnej Chorwacji i Słowenii. Projekt nie doczekał się realizacji[66].

Pogłębiający się kryzys polityczny zakończył się 28 grudnia 1928 r. dymisją premiera. Król Aleksander prowadził jeszcze gorączkowe negocjacje z różnymi partiami politycznymi, które uświadomiły mu niemożność *"reorganizacji systemu państwowego"*. Wprowadzenie dyktatury królewskiej zostało proklamowane w złowieszczym oświadczeniu z 5 stycznia 1929 r. Następnego dnia Aleksander z pomocą wojska, policji i serbskich polityków obalił konstytucję z 1921 r. Premierem został generał Petar (Pero) Živković, dowódca Gwardii Królewskiej. W skład rządu pozapartyjnego weszło pięciu Chorwatów (min. skarbu—Stanko Sverljuga; min. opieki społecznej, dr Mate Drinković; min. rolnictwa i reform rolnych, dr Otto Frangeš; min. wiary, dr Tugomir Alaupović oraz min. przemysłu i handlu, dr Želislav [Želimir] Mažuranić), dwóch Serbów prečańskich i jeden Słoweniec. Jugosłowiański korpus oficerski przepojony duchem wielkoserbskiego nacjonalizmu oraz ideami "narodno jedinstva" okazał się czynnikiem stabilizującym dyktaturę króla Aleksandra I[67].

---

[64] Blok Federalistyczny składał się z Chorwackiej Partii Federalistycznej (Hrvatska federalistička stranka—HFS) i HSP, vide: B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 260—261 oraz F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. II, s. 29.

[65] W Zagrzebiu doszło do samosądu na przypadkowym dziennikarzu serbskim. SDK wycofała się z prac parlamentu, żądając rezygnacji rządu, rozwiązania dotychczasowej Skupštiny i rozpisania nowych wyborów, vide: Vladko Maček, "Struggle for Freedom", New York 1957, s. 119 oraz A. Roshwald, op. cit., s. 206.

[66] Podczas spotkania z Pribičevićiem Aleksander I powoływał się na przykład pokojowego rozdzielenia Norwegii od Szwecji w 1905 r., vide: J. Rothschild, op. cit., s. 233 oraz F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. I, s. 516.

[67] Dowodem są styczniowe regulacje prawne i proklamacja królewskie (według niektórych źródeł i opracowań z 6 stycznia) potwierdzające tendencje wielkoserbskie. Pierwszym krokiem dyktatury było uchwalenie drakońskiego prawa ochrony państwa, a następnym ustanowienie Sądu Centralnego w Belgradzie, vide: Wiesław Balcerak, „Wpływ sytuacji międzynarodowej na kształtowanie się reżimów dyktatorskich i autorytarnych w Europie Środkowo—Wschodniej (1918—1939), [w:] „Dyktatury..", op. cit., s. 89 i Henryk Bułhak, „Rola wojska w przewrotach autory-

Szybko okazało, że reorganizacja państwa ograniczyła się do zabezpieczenia stanu posiadania serbskich elit rządzących. Konstytucja, parlament, partie polityczne o charakterze nacjonalistycznym lub religijnym, związki zawodowe oraz wszystkie wolności cywilne zostały zawieszone. Wprowadzona ustawa o ochronie państwa zawierała bardzo ostre przepisy przeciwko wszelkiej akcji zakłócającej spokój publiczny oraz wymierzonej w ustrój państwa. Dokument został sformułowany w sposób ogólnikowy, co stawało się przyczyną wielu nadużyć. Dyktatura była popierana przez paramilitarną Organizację Nacjonalistów Jugosłowiańskich (*Organizacija Jugoslavenskih Nacionalista*—ORJUNA) oraz Stowarzyszenie Weteranów Jugosłowiańskich. Niedługo potem powstała w 1930 r. Akcja Jugosłowiańska o charakterze antykomunistycznym i antyparlamentarnym[68]. Dyktatura Aleksandra funkcjonowała na zasadach bonapartyzmu, balansującą swoimi wpływami i ukazującą siebie jako ocalenie w ciężkich czasach. Król stawał się najwyższym źródłem legislacji oraz autorytarności administracyjnej. Zmianie uległy definicje porządku i prawa. Nowe prawo prasowe zakazywało publikowania 1/3 gazet. Dziesiątki urzędników, dyplomatów i starszych oficerów nie—serbskiego pochodzenia musiało przejść na emeryturę.

---

tarnych", [w:] „Dyktatury", op. cit., s. 149; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. II, s. 7—10; J. Kofman, op. cit. [w:] „Szkice...", s. 235—236; Stephen J. Lee, op. cit., s. 280—281; Frank C. Littlefield, „Germany and Yugoslavia, 1933—1941. The German Conquest of Yugoslavia", New York 1988, s. 5; V. Maček, op. cit., s. 126; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 262—263 oraz Marcus Tanner, "Croatia. A Nation Forged in War". New Haven—London 1997, s. 124.

[68] Živković był jednym z konspiratorów, stojących w 1903 r. za krwawym zamachem na Obrenovićiów oraz pomagał likwidować w 1917 r. opozycję „Apisa" Dimitrijevićia podczas procesu w Salonikach. Stjepan Radić proponował (za życia) desygnować generała Živkovićia na premiera. Początkowo Maček i Pribičević stwierdzili, że zmiany zostały dokonane stosownie do ich rad i wskazówek. Później zorientowali się, że zgoda chorwacko—serbska może nastąpić tylko ich kosztem. Uznali, że Chorwaci i "prečanie" weszli do rządu bez ich zgody i za poczynania rządu nie biorą odpowiedzialności. W rządzie Živkovićia poza pięcioma Chorwatami był bezpartyjny minister wojny i marynarki—generał Stefan Hadžić, Serb wywodzący się z HSS, vide: Archiwum Akt Nowych (AAN), Poselstwo RP w Atenach 49, k. 57—61 oraz maszynopisowy odpis raportu z 20 stycznia 1929 r. nr 136/tjn/15/29 (chargé d'affaires ad interim M. Kwapiszewskiego dla ministra spraw zagranicznych Augusta Zalewskiego w Warszawie), omawiający przebieg i następstwa zamachu stanu; AAN, maszynopisowy odpis raportu z dnia 11 stycznia 1929 r. nr 175—29/p.f. 4/29 (konsula generalnego RP Jerzego Barthel de Weydenthala dla MSZ w Warszawie), poświęcony odgłosom zamachu stanu w społeczeństwie chorwackim oraz perspektywom dalszego rozwoju wydarzeń; I. T. Berend, [1998] op. cit., s. 327—328; S. Gazi, op. cit., s. 311—314 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 234—235.

Walka o kształt ustrojowy kraju i system rządów koincydowała w czasie z wybuchem "wielkiego kryzysu" ekonomicznego. System parlamentarny zamarł. Część polityków udała się na emigrację. Podczas, gdy Krnjević przeszedł przez "zieloną granicę" z Węgrami, Košutić przepłynął żaglówką do Włoch. Król dokonał zmiany nazwy państwa z Królestwa SHS na *"Kraljevina Jugoslavija"* w dniu 3 października 1929 r. Nowa struktura administracyjna wyeliminowała zasadę historycznego podziału. Dziewięć nowych banowin było stworzonych w oparciu o dorzecza rzek i od nich nazwanych, z wyjątkiem dystryktu belgradzkiego (*Uprava grada Beograda*). Ziemie chorwackie zostały podzielone między banowinę savską i primorską. Chorwaci zamieszkiwali jeszcze w banowinach: vrbaskiej, dunavskiej i zetskiej[69]. Król dążył do eliminacji lub podzielenia opozycji, której nie udało mu się podporządkować, a w szczególności pragnął rozbić SDK. Terror polityczny rozszerzał się, m. in.: doszło do kilkunastu wybuchów bombowych w dniu jedności narodowej. Odpowiedzią były aresztowania wśród studentów i polityków. Maček trafił 21 grudnia do więzienia. Lidera opozycji Serbowie kusili ofertami współpracy, lecz nie przyniosło to oczekiwanych skutków. Szef SDK był sądzony dopiero w procesie "zagrzebskich terrorystów", odbywającym się w maju i czerwcu 1930 r. przed belgradzkim sądem. Maček został uniewinniony i zwolniony po półrocznym pobycie w areszcie. Lider SDK wyjechał w październiku zagranicę, szukając bezskutecznie akceptacji dla sprawy chorwackiej w Pradze, Wiedniu i innych stolicach europejskich[70].

---

[69] Sześć z nowych prowincji miało większość serbską (gdyż nie rozróżniano Macedończyków i Czarnogórców), w dwóch przeważali Chorwaci, a w jednej Słoweńcy. Do Banowiny Savskiej zostały przyłączone: Kastav, Krk, Črnomelj z Metliką, Čabar, zaś pozbawione: Vukovaru, Vinkovci, Županji, Srijemskiej Mitrovicy i Šidu. Banowina Primorska objęła ziemie zachodniej Hercegowiny oraz pięć dawnych "oblasti" bośniackich, lecz odebrano jej region Dubrovnika z wyspami Korčula i Mljet, vide: L. Boban, [1993] op. cit., s. 30–32; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 265; J. Skowronek, M. Tanty i T. Wasilewski, op. cit., s. 644 oraz S. Srkulj, J. Lučić, op. cit., s.97–98.

[70] Podobne represje spotkały Pribićevića, którego internowano w posiadłości Brus, a po pół roku przeniesiono do więziennego szpitala. Jego tułaczki więzienne i emigracyjne (Paryż i Praga) nie przysłużyły się temu politykowi, który zmarł na raka płuc wiosną 1936 r.. Terror polityczny w Chorwacji uderzył w znanych działaczy politycznych. Milan Šufflay został zamordowany w lutym 1931

Nieznacznie zmieniła się struktura narodowościowa w Jugosławii, jak przedstawiał to spis ludności z 1931 r. Serbowie liczyli 5.953.000 osób (42,7%), podczas gdy Chorwatów mieszkało 3.221.000 (32,1%) w Jugosławii. Wynika tego, że zmiany dotyczyły liczb absolutnych, zaś proporcje strukturalne nie uległy zmianie Nieznaczne różnice wystąpiły w udziale procentowym prawosławnych i katolików, a dotyczyło to pojawienia się około 2% nowych wyznawców ortodoksji prawosławnej w miejsce rzymsko–katolików. W liczba niepiśmiennych w Chorwacji–Slavonii zmniejszyła się w znikomym stopniu (z 32,2% w 1921 r. do 31,5% w 1931 r.)[71].

W dalszym ciągu dochodziło do aktów przemocy i trwały próby zastraszenia chorwackiej opinii publicznej. Sytuacja wewnętrzna skłoniła króla do wprowadzenia pozorów demokracji, co miało być równocześnie sygnałem ewolucyjnego odchodzenia od dyktatury. Aleksander I oktrojował 3 września 1931 r. konstytucję. Król dzielił się jedynie władzą ustawodawczą, utrzymując w mocy wszystkie dekrety sprzed 2,5 lat. Monarcha pozostawał pierwszym reprezentantem narodu jugosłowiańskiego i najwyższym organem trzech władz królestwa: ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Król mógł wydawać dekrety z mocą ustawy, posiadał prawo absolutnego weta, rozstrzygał o losie ustaw. Parlament stał się ciałem dwuizbowym, gdzie władca miał prawo mianować $^{1}/_{2}$ składu senatu oraz rozwiązywać przedstawicielstwo ustawodawcze przed terminem ich nowego zwołania. W wyborach obowiązywała ordynacja większościowa Rząd odpowiadał przed parlamentem tylko konstytucyjnie.

---

r. (szerzej poniżej), zaś Mile Budaka zaatakowano w czerwcu 1932 r. czekanem i poważnie zraniono.
Tendencje wielkoserbskie wyraziły się chociażby w przyznaniu z mocy prawa obywatelstwa jugosłowiańskiego bez pytania o zdanie mniejszości (w tym Polakom), co utrudniało udzielanie im pomocy przez macierzyste ojczyzny. Jeszcze Ponadto 1.764 Polaków o statusie cudzoziemcy mieszkało w banowinie savskiej i primorskiej, vide: I. T. Berend, [1998] op. cit., s. 194; M. Kolar–Dimitrijević, op. cit., s. 99; I. Perić, op. cit., s. 204–205; S. K. Pavlowitch, [1971] op. cit., s. 81 oraz „Polacy..." red. K. Wrocławski, op. cit., s. 49.

[71] Według Rothschilda w Jugosławii mieszkało 13.934.038 mieszkańców, z których: 10.730.823 (77.01%) było Serbochorwatami, a 1.135.410 Słoweńcami (8.15%) lub według kryteriów religijnych: 6.785.501 (48.70%) prawosławnych, 5.217.847 (37,45%) katolików oraz 1.516.166 (11.20%) mahometan, vide: M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., vol. I, s. 139; J. Rothschild, op. cit., s. 203 oraz W. Szulc, op. cit., s. 51–52.

Jednym z zapisów konstytucji z 1931 r. było dalsze uznanie państwa jako właściciela bogactw naturalnych[72]. Zwycięstwa reżimu królewskiego w Skupštinie i Senacie pozwoliły mu 4 kwietnia 1932 r. na utworzenie rządu. Nowym premierem został "proeuropejski" Vojislav Marinković, będący wykształconym dyplomatą. Niedługo potem zastąpił 2 lipca go Milan Srškić. Liderzy opozycji byli nadal zabijani (Predavec), aresztowani (Pernar) i zmuszani do emigracji lub podporządkowywania się Belgradowi. Terror polityczny dotykał w mniej znanych działaczy, jak Marka Hranilovića, Matija Soldina, Ivana Rosića, Karla Brkljačića.

Odpowiedzią opozycyjnej SDK było uchwalenie na tajnym posiedzeniu 9 listopada 1932 r. "punktacji zagrzebskich", które poparli Słoweńcy, Bośniacy, Wojwodińczycy oraz Czarnogórcy wydając podobne dokumenty lub popierając rezolucję HSS. Zaaprobowany projekt Trumbića poddawał miażdżącej krytyce hegemonię serbską, autorytaryzm Aleksandra, centralizm rządów belgradzkich. Sygnatariusze uznawali w narodzie pełnię jego suwerenności, a jednocześnie jedyne i unikalne źródło władzy publicznej. Chłopstwo stawało się depozytariuszem kultury narodowej i podstawą życia ekonomicznego i struktury socjalnej. Rezolucja była przejawem nieposłuszeństwa obywatelskiego i posłużyła 31 stycznia 1933 r. jako pretekst do aresztowania Mačka oraz osadzenia go w więzieniu w Čajniči. Po jednodniowym procesie w Belgradzie szef HSS został skazany 30

---

[72] Ordynacja większościowa zapewniła rządowej liście generała Živkovića 305 mandatów przy obniżonej do 65,9% frekwencji (wg Ajnenkiela, podczas, gdy Rothschild i Tuđman wspominają odpowiednio o 306 miejscach i 65,3%). Wybory do Senatu odbyły się 3 stycznia 1932 r. Wybrano 46 senatorów, a drugie tyle mianował król. Wszystkie partie etniczne, religijne i regionalne zostały zakazane, jedynie stronnictwa o rodowodzie „jugosłowiańskim" mogły brać w elekcji. Opozycja, która zbojkotowała tę farsę, zanotowała liczne przypadki fałszerstw przy urnach wyborczych. W nowym parlamencie znalazło się 219 Serbów, 55 Chorwatów i 32 posłów innych narodowości. W wyniku zmian w legislacji ustrojowej doszło również do przeobrażeń terytorialnych. Banowina Savska uzyskała Čabar, Vukovar, Vinkovci i Županję (Šid i Srijemska Mitrovica zostały przyłączone do Banowiny Dunavskiej), zaś Banowina Primorska okręg Stolac wraz Čapljiną oraz Korčulę, tracąc Travnik, vide: A. Ajnenkiel, op. cit., [w:] „Dyktatury.." s. 50–51; L. Boban, [1993] op. cit., s. 33; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. II, s. 31–34; M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., vol. II, s. 9; J. Kofman, op. cit. [w:] „Szkice...", s. 248; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 271–273 (fragmenty oktrojowanej konstytucji); J. Rothschild, op. cit., s. 242 oraz F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. II, s. 71.

kwietnia na trzy lata twierdzy i trafił do Śremskiej Mitrovicy. Pozostali liderzy opozycji (m. in. Trumbić, Korošec i Spaho) zostali internowani. Pomimo rozprawienia się z opozycją król Aleksander sondował możliwości nawiązania dialogu i współpracy z Chorwatami w trakcie uwięzienia Mačka. W tym celu spotykał się z Ivanem Šubašiciem i przez niego poznawał opinie Mačka, dążąc do przygotowania gruntu pod kompromis[73].

Przełomem w dziejach Jugosławii było zabójstwo 9 października 1934 r. króla Aleksandra I w Marsylii. Po śmierci autorytarnego władcy została ustanowiona Rada Regencyjna z księciem Pawłem (Pavle) Karađorđevićiem, rządzącym wraz dr Radenko Stankovićiem i dr Ivo Perovićiem, rządzących w imieniu małoletniego króla Piotra. Paweł nie miał dyktatorskich zapędów, gdyż był admiratorem parlamentaryzmu brytyjskiego. Jego głównym zadaniem było utrzymanie państwa jugosłowiańskiego w całości do czasu osiągnięcia pełnoletności przez Piotra. Regent spotykał się z krytyką systemu autorytarnego, zaprowadzonego przez brata. Gabinet Uzunovićia przetrwał zaledwie dwa miesiące, pomimo, że w jego składzie było trzech byłych premierów jako element wzmacniający. Jednak wszechwładza policji i cena pozostały, podobnie jak niezmienione restrykcyjne zapisy w konstytucji z 1931 r. Wybory nadal były kontrolowane, choć w systemie regencji została udzielona zgoda na ograniczoną działalność opozycyjnych stronnictw[74].

Czołowi więźniowie polityczni zostali zwolnieni przez nowy rząd Bogoljuba Jevtićia z więzień w grudniu 1934 r. (m. in. Maček opuścił twierdzę, a Korošec powrócił z miejsca internowania na wyspie Hvar). Pozwoliło to na rozpoczęcie procesu negocjacji z

---

[73] Choroba Mačka doprowadziła do jego zwolnienia na czas leczenia. Szef HSS nie zgodził się na dalsze rozmowy Aleksandra z Šubašićiem do czasu pozostawania w więzieniu. Król przekazał Mačkowi wiadomość, że zostanie uwolniony po jego powrocie z Francji, vide: F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. II, s. 56–59; S. Gazi, op. cit., s. 314–315; V. Maček, op. cit., s. 153; S. K. Pavlowitch, [1971] op. cit., s. 89–90; I. Perić, op. cit., s. 205; J. Skowronek, M. Tanty i T. Wasilewski, op. cit., s. 648 oraz F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. II, ss. 82–83 i 95–96.

[74] DGFP, C, III, dok. 264, s. 519–521; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. II, s. 71–73 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 248.

Chorwatami. Działania księcia Pawła spotkały się z niechęcią serbskiej camarilli, związanej z belgradzkim dworem. Regent nie był postrzegany jako silny człowiek i nie miał autorytetu w kręgach serbskich wojskowych oraz kościoła prawosławnego.

Przejawy dyskryminacji Chorwatów miały nadal miejsce zakończeniu dyktatury królewskiej. Serbscy funkcjonariusze zabili 19 i 20 lutego w Sibinju 8 Chorwatów, a później jeszcze zostało zamordowanych 15 dalszych i wielu rannych w wioskach pod Brodem, Lice i Zagorju. Żandarmi serbscy bili w maju 1935 r. chorwackich wyborców i ich dzieci w Vidzie pod Metkovićiem. Chorwaci stali się ofiarą serbskich kul, gdy strzelano do nich po wyjściu z kościoła w Kravarsku, podobnie jak w Klanacu i Žitniku, gdzie podczas strzelaniny raniono 30 osób. Katolicki ksiądz z parafii Rašćani koło Imotskiego został aresztowany. Osiemdziesięcioletni arcybiskup Zagrzebia, kardynał Antun Bauer przedstawił 25 maja 1935 r. regentowi memorandum, opisujące policyjną przemoc administracji jugosłowiańskiej[75].

Maček stanął na czele chorwacko–serbskiej Zjednoczonej Opozycji (Udružena opozicija–UO)[76]. Wspomniana platforma polityczna była jedynie ugrupowaniem czasów wyborów parlamentarnych, gdyż w przyszłości nie były planowane wspólne akcje polityczne. Udział chłopskiego stronnictwa w ramach UO w wyborach z 5 maja 1935 r. prowadził donikąd z powodu subiektywnie skonstruowanej ordynacji wyborczej. Uzyskanie 1.076.345 głosów czyli 37,4% i drugiego wyniku dało UO jedynie 67 mandatów (18%), a w efekcie spowodowało bojkot prac parlamentu ze strony opozycji. Radykalni nacjonaliści chorwaccy zarzucali Mačkowi zdradę narodowych interesów w zamian za planowane dopuszczenie do władzy. Lider HSS pozostawał wierny

---

[75] D. Pavličević, op. cit., s. 375.

[76] Obok SDK do UO wstąpiły Serbska Partia Rolnicza (*Srpska zemljoradnička stranka*–SZS) Joce Jovanovićia, Partia Demokratyczna (*Demokratska stranska*–DS) Davidovićeva i Jugosłowiańska Organizacja Muzułmańska (*Jugoslavenska muslimanska organizacija*–JMO) Mehmeda Spaho, vide: F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. II, s. 86–88 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 249.

racji stanu, wypracowanej przez Radićia, choć wykazywał większe opanowanie i rozwagę od swego wielkiego poprzednika[77].

Pięciu ministrów Jevtićia podało się do dymisji na znak protestu przeciwko machinacjom wyborczym. Regent Paweł przeprowadził zmiany personalne w rządzie jako próbę nawiązania dialogu serbsko–chorwackiego. Nowym premierem został mianowany 24 czerwca 1935 r. Milan Stojadinović (bankier i ekspert finansowy)[78].

Nowa polityka jugosłowiańska zakładała ocalenie i zreformowanie wielonarodowego państwa. W oparciu o nowe prawo wyborcze, ustawę prasową oraz ustawę o stowarzyszeniach została amnestiowana większość więźniów politycznych, rozluźniono cenzurę prewencyjną i tolerowano partie polityczne. Jak okazywało się później były to pozorne ustępstwa, gdy rzeczywiście nadal były stosowane metody terroru wobec przeciwników. Chorwaci postanowili bronić swoich zwolenników przez utworzenie w czerwcu 1935 r. "Legii Pracy" ("Legija rada"), która szybko została zdelegalizowana. Wkrótce powstały "Chorwacka Obrona Obywatelska" ("Hrvatska građanska zaštita") oraz "Chorwacka Obrona Wiejska" ("Hrvatska seljačka zaštita"), które stały się paramilitarnym ramieniem HSS[79]. Jednocześnie czołowi politycy przeciwstawnych dotychczas elit politycznych planowali zainicjować pierwsze, ostrożne kontakty. Sygnałem zachęcającym Chorwatów do dialogu było podpisanie 25 lipca 1935 r. przygotowywanego w tajemnicy konkordatu z Watykanem [80].

---

[77] Rząd Jevtićia uzyskał 303 mandatów. Rothschild wspomina o początkowych 983.248 głosach poparcia (35,4%) oraz 48 miejscach w parlamencie, które po wrzawie uległy nieznacznej zmianie, vide: A. Ajnenkiel, op. cit., [w:] „Dyktatury.." s. 51; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. II, s. 89 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 249.

[78] B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 300 oraz Milan M. Stojadinović, „Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata", Rijeka 1970, s. 309–316.

[79] Dowództwo nad „Obronami" sprawowali dawni oficerowie austro–węgierscy: Fabijanec i Kovačević. Regulamin i podręcznik szkoleniowy przygotował Slavko Kvaternik. Obie organizacje uzyskały możliwość noszenia broni po ustanowieniu Banowiny Chorwackiej. Wtedy też ich stan znacznie powiększył się do poziomu 200.000 członków, vide: F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. II, s. 109.

[80] Konkordat podpisali dr Ljudevit Auer i kadynał Pacelli. Establishment prawosławny został rozsierdzony przez zgodę na utworzenie katolickiej diecezji w Nišu, zorganizowanie Akcji Katolickiej, subsydiowanie przez państwo seminariów i szkół katolickich oraz że księża katoliccy (podobnie jak duchowni innych wyznań) mieli powstrzymać się od polityki. Burzliwe protesty, które rozgrywały się 19 lipca 1937 r. na ulicach Belgradu podczas parlamentarnej procedury ra-

Początkowo Stojadinović zaprosił do rządzenia bośniackich muzułmanów i słoweńskich ludowców. Kolejnym krokiem premiera jugosłowiańskiego było utworzenie wiosną 1936 r. Jugosłowiańskiego Zjednoczenia Radykalnego (*Jugoslavenska Radikalna Zajednica*—JZR) w porozumieniu z Antunem Korošecem i Mehmedem Spaho. Nowe ugrupowanie łączyło polityków bośniackich, słoweńskich i serbskich[81]. Nieudana próba zamachu na Stojadinovićia 6 marca 1936 r. w Skupštinie została wykorzystana przez premiera do rozprawienia się z Jevtićiem i Živkovićiem. Zmiana polityki wewnętrznej zakładała rozwiązanie problemu chorwackiego przez wprowadzenie systemu autorytarnego. JZR miała skupić szersze kręgi społeczeństwa, w tym stronników Mačka, zaś wtedy premier mógłby wprowadzić "wodzowski" system rządów[82]. Kolejnymi elementami dialogu były spotkania Mačka z regentem Pawłem (listopad 1936) i premierem Stojadinovićiem (styczeń 1937). Jednak negocjacje z Chorwatami posuwały się powoli do przodu[83]. Niewątpliwie wpłynął na to najgłośniejszy wypadek politycznego zabójstwa w Senju. Siedmioro młodych aktywistów z klerykalnej organizacji "Križari" zostało prowokacyjnie zabitych 9 maja 1937 r. po koncercie chóru "Trebcević" z Sarajeva. Sprawcami mordu był oddział żandarmerii, lecz rząd belgradzki odrzucił oskarżenia wobec tej formacji[84].

Maček prowadził negocjacje przez cały rok, które miały doprowadzić do zrewidowania istniejącego prawa wyborczego i sposobu wyłonienia nowej Konstytuanty. W międzyczasie doszło 6 lutego 1938

---

tyfikacyjnej. Niedługo doszło w sierpniu do ponownych masowych demonstracji Brak poparcia ze strony Mačka (*nota bene* należał on do schizmatycznego kościoła starokatolickiego) zmusił Stojadinovićia do znalezienia pretekstu, umożliwiającego mu wycofanie się z chybionego pomysłu. Zaskakująca opozycja senatu w październiku, spowodowała 1 lutego 1938 r. wycofanie się z dalszych kwestii konkordatowych, vide: W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 462; D. Pavličević, op. cit., s. 376; S. K. Pavlowitch, [1988] op. cit., s. 99 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 253—254.

[81] F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. II, s.103—106 oraz M. M. Stojadinović, op. cit., s. 317—322.

[82] „Stojadinović jest faszystą, jeżeli nawet nie od strony formalnej, to w koncepcji o autorytarnym państwie"—pisał o nim Ciano, vide: F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. II, s. 107—108 oraz A. Garlicka, [1977] op. cit., s. 79—81.

[83] M. M. Stojadinović, op. cit., 465—470 oraz F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. II s. 165—167.

[84] I. T. Berend, [1998] op. cit., s. 329—330; F. C. Littlefield, op. cit., s. 44—45; B. Jelavich, op. cit., s. 202 oraz I. Perić, op. cit., s. 206.

r. do wyborów uzupełniających do Senatu. W chorwackich banowinach Sava i Promorje stronnicy Mačka zdobyli sześć z ośmiu miejsc senackich. Spotkania rządu z opozycją dochodziły rzadko (pojedyncze rozmowy w lipcu i sierpniu 1938 r.) do skutku. Manipulacje wyborcze rządu Stojadinovića 11 grudnia spowodowały kolejne zablokowanie dialogu. JRZ wybrało 1.643.783 czyli 54,1% głosujących (306 mandatów), podczas gdy Blok Zjednoczonej Opozycji (Blok udružene opozicije) padło nieznacznie mniej głosów, bo 1.364.524 (44,9% wyborców), ale otrzymała ona tylko 67 mandatów co odpowiadało 18% miejscom w parlamencie[85].

Rozwiązania monachijskie i arbitraż wiedeński dawały nową nadzieję HSS i Mačkowi, pragnącym rozwiązania kwestii chorwackiej na drodze legalnych działań politycznych. Regent był niezadowolony ze Stojadinovića, co wpłynęło na upadek tego polityka. Dlatego książe Paweł zastąpił 5 lutego Stojadinovića mało znanym politykiem Dragišą Cvetkovićem. Ustępstwa Belgradu zbliżały do porozumienia pomiędzy Chorwatami i Serbami. Nowy premier wystąpił 16 lutego z zaskakującym expose na wspólnym forum Skupštiny i Senatu, wzywając zainteresowanych do rozwiązania kwestii chorwackiej[86].

Jednak pierwszym rozmówcami Mačka byli od listopada 1938 r. Włosi, usiłujący przez Amadeo Carneluttiego i Josipa Bombellesa zachęcić do współpracy lidera HSS. Kolejną rundę rozmów z Chorwatami przeprowadzili Serbowie, którzy rozpoczęli 3—4 kwietnia dia-

---

[85] F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. II, s. 131—133; J. Rothschild, op. cit., s. 257 oraz M. M. Stojadinović, op. cit., s. 502—507.

[86] Nierówności pomiędzy Chorwatami, a Serbami miały nadal miejsce Przywołajmy tylko kilka przykładów pojmowania formuły jugosławizmu przed II wojną światową. Kierownictwo banku centralnego składało się z 12 Serbow, 1 Słoweńca i ani jednego Chorwata. Wśród osiemnastu dyrektorów oddziałów: 16 było Serbami i po jednym Słoweńcu. Nie zmieniły się dysproporcje w armii: 161 generałów serbskich i po dwóch Chorwatów i Słoweńców. Spośród 317 urzędników gmin: 56 było Chorwatami, 23 Słoweńców, a pięciu mahometan. Podobne relacje występowały w dyplomacji, policji, żandarmerii, próbach inwestycji, rozwoju gospodarczym. Próby nawiązania dialogu chorwacko-serbskiego nie uszły uwadze niemieckiego dyplomaty, vide: DGFP, D, V, dok. 310, s. 411—412 (raport polityczny von Heerena do MSZ z 7 marca 1939 r.) oraz dok. 311, s. 412—413 (list von Heerena do sekretarza stanu Weizsäckera z 7 marca); Ferdo Čulinović, „Dvadeset sedmi mart", Zagreb 1965, s. 20; M. M. Stojadinović, op. cit., s. 521—526.

log. Zarys porozumienia osiągnięto 27 kwietnia po negocjacjach Mačka z Cvetkovićiem. Nieoczekiwanie ustalenia zawetował regent, któremu nie podobał się pomysł podziału Bośni. Włosi próbowali do końca maja negocjacji z liderem HSS, który ostatecznie poinformował Ciano, że *"ta akcja staje się zbyteczna, ponieważ w międzyczasie osiągnięto porozumienie z rządem Cvetkovićia"*. Historyczny akt między Chorwatami i Serbami został podpisany w chwili gdy Niemcy i Związek Sowiecki porozumiały się 23 sierpnia w Moskwie w sprawie podziału *"sfer interesu w Europie Wschodniej"*[87].

Następnego dnia, 24 sierpnia 1939 r. regencja zaakceptowała Porozumienie Cvetković—Maček ("Sporazum Cvetković—Maček") oraz Akt Banowiny Chorwackiej ("Urebda o Banovini Hrvatskoj"). Sporazum między rządem jugosłowiańskim, a Koalicją Demokratyczno—Chłopską weszło w życie dwa dni później. Na jej podstawie została utworzona autonomiczna Banovina Hrvatska z własnym sejmem, obejmująca ziemie etnograficznie i historycznie chorwackie. Składały się na nie: Chorwacja (z Kordunem, Liką, Zagorjem, Banią, Slavonią, Baranją, Međimurjem, Kastavem i Krkiem), większość Dalmacji (z Dubrovnikiem i Kotorem), część Bośni (Brčko, Gradačac i Derventa) i Hercegowiny (Fojnica, Neum i Travnik) oraz większa część Śremu z Šidem i Ilokiem. Banowinie pozostawiono autonomię w sprawach we-

[87] DGFP, D, VII, dok. 228, s. 245—246 (traktat o nieagresji); dok. 229, s. 246—247 (dodatkowy tajny protokół) i dok. 178, s. 187 (stosunek Jugosławii do paktu Ribbentrop—Mołotow); V. Maček, op. cit., s. 189—190 oraz J. Rothschild, op. cit., s. 259.

wnętrznych[88]. Nowa jednostka administracyjna obejmowała 65.456 km^2 zamieszkałych przez 4.024.601 ludzi[89].

Członkowie HSS zasiedli w rządzie Cvetkovića—Mačka. Chorwaci objęli stanowiska ministerialne w resortach: finansów (Juraj Šutej), poczty i telegrafu (Josip Torbar), handlu i przemysłu (Ivan Andres) oraz sekretariacie premiera (Bariša Smoljan). Szef partii chłopskiej Maček został wicepremierem rządu jugosłowiańskiego, a do rządu dostali się inni politycy SDK. Banem Chorwacji został dr Ivan Šubašić, wysłannik Mačka w trakcie negocjacji o sporazum. Za sprawą sporazum doszło do ciekawego mariażu politycznego, który zakładał połączenie demokracji włościańskiej z myślami o korporacjonizmie. Rządzące stronnictwo chłopskie miało pewną swobodę działania wobec poczynań prawicy. Poza tym należało uspokoić chorwackich Serbów, że nie dojdzie do secesji. Podobne roszczenia dotyczące autonomii wysunęli Słoweńcy, Bośniacy i Czarnogórcy. Regent Paweł spodziewał się oporu ze strony Skupštiny, dlatego rozwiązał parlament w dniu ogłoszenia Sporazum. Proces rewizjonizmu parlamentarnego nie doszedł do skutku, gdyż wprowadzano zmiany kodyfikacji prawa wyborczego, prasowego i partyjnego. Mimo, że chorwaccy działacze chłopscy wynegocjowali kompromis z Koroną, okazywało się reszta kraju pozostanie pod rządami według dotychczasowych zasad.

---

[88] Sporazum przewidywał zwierzchnictwo Belgradu nad handlem i polityką zagraniczną, siłami zbrojnymi, pocztą oraz komunikacją (drogi i koleje). Sprawami nierozwiązanymi pozostały finanse i podległość policji,vide: Ljubo Boban, „Sporazum Cvetković—Maček", Belgrad 1965, s. 403—404; L. Boban, [1993] op. cit., s. 40—42; F. Čulinović, [1965] op. cit., s. 20—21; Jacob B. Hoptner, "Jugoslavija u krizi 1934—1941 (Yugoslavia in Crisis 1934—1941)", Rijeka 1972, s. 168—171; F. C. Littlefeld, op. cit., s. 67—68 i 91—92; B. Jelavich, op. cit., s. 203—204; I. Perić, op. cit., s. 207—209; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 355—357 (rozmowy Mačka z Rzymem) i 357—359 (tekst sporazum), 359—360 (o Banowinie Chorwackiej); J. Skowronek, M. Tanty i T. Wasilewski, op. cit., s. 653; M. Waldenberg, [1992] op. cit., s.379 oraz Tadeusz Wasilewski, "Jugosławia 1941: Zamach w obronie suwerenności" [w:] "Przewroty i ..", Warszawa 1981, s. 236—237.

[89] Tuđman podaje, że Banowinę zamieszkiwało 4.403.199 obywateli, zaś przywoływanego przez niego „Hrvatski dnevnik" podaje wielkość terytorium: 66.393 km^2. Chorwaci stanowili większość ludności: 70,1%, Serbowie 19,1%, a Muzułmanie 3,6%. Rothschild wspomina, że banowinę zamieszkiwało 4.400.000 mieszkańców (przy 77% większości chorwackiej), z czego 866.000 prawosławnych i 164.000 mahometan, vide: S. Srkulj, J. Lučić, op. cit., s. 101; J. Rothschild, op. cit., s. 260—261 oraz F. Tuđman, [1993], op. cit., kn. II, s. 271—272.

Chociaż Maček i jego partyjni koledzy nie uważali ugody z Cvetkovićiem za końcowe rozwiązanie problemów Chorwacji, to było to wielkie posunięcie sprawy chorwackiej do przodu. I co najważniejsze spotykało się szeroką aprobatą wśród Chorwatów. Przeciwko sporazumowi wypowiedzieli się jedynie ustasze i komuniści (popierając jednocześnie neutralność Jugosławii)[90]. Porozumienie z 1939 r. wbijało klin pomiędzy współpracujące dotychczas chorwackie stronnictwa chłopskie i demokratyzującą opozycję serbską. Jednak umowa była zbyt połowiczna, aby mogła rozwiązać trwale narosłe konflikty narodowe. Sporazum nie zaspokajał wszystkich żądań terytorialnych Chorwatów, jak również nie rozwiązał większości problemów konstytucyjno—politycznych. Maček, zdawał sobie sprawę z pewnego niezadowolenia w Chorwacji i Serbii z kompromisu sporazum, ale chciał przeczekać wojnę. Dopiero później chciał rozbudować chorwacką odrębność aż do całkowitej niepodległości[91].

Maček i jego partia HSS stały elementem jugosłowiańskiego systemu politycznego. Na nowy rząd spadła krytyka za: rosnące podatki, zwyżkującą inflację, wzrastające wydatki rządowe, niedobór artykułów konsumpcyjnych, wprowadzenie racjonowania części towarów. Wszystkie zaostrzenia były spowodowane wybuchem i kolejnego wielkiego konfliktu w Europie. Pojawiały się obawy jego rozszerzenia również o teren Jugosławii. Radykalnie wzrosły ceny utrzymania i usług do końca 1940 r. Więcej trzeba było płacić za odzież i obuwie (aż 77,72%), czy chociażby opał i oświetlenie (32,89%). Chłopi byli niezadowoleni z "Dekretu o przymusowym wykupie" z 22 czerwca 1940 r., co skrzętnie wykorzystywali w propagandzie komu-

---

[90] Sporazum został skrytykowany na łamach „Hrvatskiego naroda" redagowanego przez Mile Budaka i „Nezavisnosti" Stjepana Bućia, vide: F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. II, s. 273 oraz Čedomir Višnjić, „Kordunaški proces", Zagrzeb 1997, s. 37.

[91] W komunistycznych demonstracjach i strajkach latem 1939 r. brali tez udział ekstremiści chorwaccy i serbscy, vide: Phyllis Auty, „Tito. A Biography", London 1970, s. 152—153, H. Batowski [1993] op. cit., s. 26 oraz Piotr Wandycz, „Wiek XX" [w:] Zbiorowe, Historia Europy Środkowo—Wschodniej", t. 1, Lublin 2000, s. 466.

niści i ustasze[92]. Również były premier Stojadinović występował z krytyką i usiłował stworzyć wokół swojej osoby opozycyjny "Jugosłowiański Związek Pracowniczy" (*Jugoslavenski radnički savez*—Jugoras). Natomiast pomyślnie rozwijały relacje Chorwatów z regentem Pawłem, który złożył 14 stycznia 1940 r. wizytę w Zagrzebiu. Były to pierwsze odwiedziny członka rodziny królewskiej w Chorwacji od ponad dekady[93].

Niezadowolenie chłopów z rządów HSS pogłębiało się, gdyż wiązali duże nadzieje z autonomią. Banowina Chorwacka stała się jesienią 1939 r. miejscem wyrażania coraz częstszych wyrazów oburzenia z powodu postępowania nowych władz. Pierwsze starcia i zamieszki miały miejsce w 1940 r. w Lice, Zagorju, Slavonii, Dalmacji, a szczególnie w Đakovie i Slavonskom Brodzie, Splicie i koło Gospića. "Seljački dom" pisał 15 lutego 1940 r., że *"chłopstwo zacisnęło rzemień u spodni, podczas gdy panowie żyją szerzej"*. Niezadowolenie na wsi doszło do kresu i dlatego władze HSS rozwiązały wiosną niektóre organizacje partyjne. Biedni i ubożejący mieszkańcy miast zaczęli napadać od września na wozy z chlebem, co zmusiło policję do eskortowania żywności. Sytuacja wewnętrzna Jugosławii pogarszała się drastycznie. Rząd Banowiny rozpoczął stosowanie represji wobec przeciwników autonomii. W ramach "Przepisów o wymianie i uzupełnieniu Prawa o ochronie bezpieczeństwa

---

[92] Przepisy o oszczędności artykułów żywnościowych zostały wprowadzone 10 maja 1940 r., a uzupełniane i zmieniane 11 lipca, 23 sierpnia i 5 października 1940 r. Ponadto rząd był zmuszony wydać 9 września „Zarządzenie o maksymalnej cenie jednakowego chleba narodowego", aby zapewnić dostawy kontyngentów żywnościowych do III Rzeszy. Ludność nazwała „chleb narodowy"—"Šubašićevcem". Władze wydawały też inne niepopularne decyzje, które miały przeciwdziałać obniżeniu standardów życia: utworzenie 7 września 1939 r. „Towarzystwa Akcyjnego Uprzywilejowanego Eksportu" (Privilegirane izvozne akcione društvo—PRIZAD), które miało monopol na skup i wywóz pszenicy na terytorium Jugosławii i podobny podmiot działający tylko na terenie Banowiny Chorwackiej: „Uprzywilejowane gospodarskie spółka akcyjna" (Povlašteno gospodarsko d. d.—POGOD); „o zwalczaniu drożyzny i bezsumiennej spekulacji" z 20 września; „o kontroli cen" z 5 lutego i 29 sierpnia 1940 r.; „o maksymalnej cenie mąki" z 10 maja; „o skierowaniu bezsumiennych spekulantów na przymusowy pobyt i pracę" z 16 maja; utworzenie Ministerstwa Zaopatrzenia i Wyżywienia 9 listopada oraz wprowadzenie kartek żywnościowych z dniem 6 stycznia 1941 r., vide: F. Čulinović, [1965] op. cit., s. 22—25.

[93] Stojadinović został internowany we wsi Brus pod pretekstem działalności antypaństwowej, vide: DGFP, D, IX, dok. 140, s. 207 (telegram von Heerena do AA z 19 kwietnia) F. Čulinović, [1965] op. cit., s. 78—80; J. Rothschild, op. cit., s. 261 oraz M. M. Stojadinović, op. cit., s. 594—604.

publicznego" z 16 września 1939 r. zostały utworzone jesienią obozy internowania w Bileći i Kerestincu, zaś do Niemiec pojechał zastępca ministra spraw wewnętrznych banowiny A. Simonović, aby zapoznał się na miejscu z organizacją niemieckich *Konzentration Lager*. w końcu marca 1941 r. Uzupełnieniem powyższej organizacji były wojenne obozy koncentracyjne, które powstały po 11 października 1940 r. w Smederevskoj Palanci, Lepoglavie, Beranima i Kučevu. W ten sposób władze przeciwdziałały komunistycznej propagandzie w wojsku i zamknęły 3.000 komunistów w tych obozach. Ban Šubašić zakazał na początku 1940 r. wydawania ustaszowskich tygodników: *"Hrvatski narod"* i *"Hrvatska zemlja"*. Następnie został rozwiązany 31 maja Chorwacki Ruch Robotniczy (*Hrvatski radnički pokret*—HRP), który okazał się być stronnictwem utworzonym przez ustaszy. Nieco później została zdelegalizowana Chorwacka Partia Narodowosocjalistyczna (Hrvatska nacional—socijalistička stranka—HNSS), która działała od 15 czerwca 1940 r. i współpracowała z niemieckim konsulatem w Zagrzebiu. Ban nakazał we wrześniu aresztować założyciela chorwackich nazistów, Jurija Veselićia i wraz z większością jego współpracowników wysłał do obozu w Krušćicu koło Travnika. Ograniczenia były nakładane również na Żydów, którym został utrudniony od 5 października 1940 r. dostęp do szkół średnich i wyższych. Represje dotknęły dużej grupy studentów Uniwersytetu Zagrzebskiego, których aresztowano 9 grudnia za sprzyjanie ustaszom. Władze Banowiny zakazały działalności niezależnego Zjednoczonego Syndykatu Robotniczego (Ujedinjen radnički sindikat—URS), liczącego 150.000 członków. Następnie administracja zajęła 24 grudnia majątek URS, co spowodowało podczas nocy sylwestrowej wystąpienia robotników w Varaždinie, Skoplie, Subotiči, Sušaku i Užicach. Sytuacji nie zmieniło powołanie prorządowego Chorwackiego Związku Robotniczego (Hrvatski radnički savez—HRS). Chorwacką opinię publiczną zaszokował 11 stycznia fakt zdymisjonowania zarządu wydawnictwa Matica hrvatska i zastąpienie go

przez władze komisaryczne (nigdy nie zdarzyło się to w dziejach tej poważanej instytucji kulturalnej). Frustracje Chorwaci zaczęli wyładowywać na swoich serbskich sąsiadach, jak miało to miejsce w Dalmacji Dochodziło do prześladowań serbskich urzędników, zniszczenia prawosławnego cmentarza w dalmackim Boninovie[94].

Jednak dopiero publiczne ogłoszenie faktu sojuszu Jugosławii z państwami Osi doprowadziło do masowych demonstracji antyrządowych na ulicach miast jugosłowiańskich (Belgrad, Čačak, Jagodina, Kolašin, Kraljevo, Ljubljana, Nikšić, Podgorica, Split, Skopie, Knjaževec, Kragujevac, Cetinje). W większości skupisk miejskich Banowiny Chorwackiej panował spokój[95]. Natychmiastową konsekwencją sprzeciwu wobec polityki regenta i rządu Cvetkovićia był wojskowy zamach stanu z 27 marca i wyniesienie 17—letniego Piotra do godności królewskiej. Był to bezkrwawy pucz, który był przeprowadzony bez walk[96]. Tragedią regenta było nie zrozumienie katastrofal-

---

[94] S. Borak, op. cit., s. 65; F. Čulinović, [1965] op. cit., s. 25—35 oraz I. Perić, op. cit., s. 210.

[95] DGFP, D, XII, dok. 211, s. 364 (telegram Feinego do AA z 26 marca) oraz F. Čulinović, [1965] op. cit., s. 233.

[96] Zamach stanu przeprowadzili oficerowie lotnictwa pod kierunkiem generałów Borivoja (Bora) Mirkovićia i Dušana T. Simonovićia w nocy z 26 na 27 marca. Niewątpliwie przyczyniła się do tego działalność brytyjskich agentów Kierownictwa Operacji Specjalnych (Special Operations Executive—SOE), przeznaczających duże sumy pieniędzy dla przeciwników zbliżenia z Niemcami. W przygotowania do wspomnianego zamachu był mocno zaangażowany sekretarz ambasady oraz biura brytyjskiego attachatu lotniczego w Belgradzie, Tom S. Masterson. Było to zgodne z tradycyjną polityką "wyspiarzy", zawsze przeciwdziałających hegemonii jednego państwa w Europie. Naciski na rząd jugosłowiański wywierał również oficjalnie amerykański emisariusz sekretarza marynarki Franklina Knoxa, pułkownik William J. Donovan (w uznaniu zasług został mianowany Koordynatorem ds. Informacji prezydenta Franklina Delano Roosevelta czyli ambasadorem do specjalnych poruczeń. który uświadomił FDR potrzebę utworzenia wywiadu amerykańskiego, późniejszego Biura Studiów Strategicznych—Office of Strategic Studies—OSS). Donovan działał od 23 stycznia w Belgradzie i przekazał jugosłowiańskiemu rządowi memorandum amerykańskiego prezydenta w trakcie negocjacji z mocarstwami Osi. Był to etap w jego podróży po Bałkanach, krajach śródziemnomorskich i Środkowego Wschodu (Gibraltar, Malta, Egipt, Grecja, Bułgaria, Jugosławia, Turcja, Cypr, Palestyna, Irak, Hiszpania, i Portugalia). Dopiero narada z 26 marca brytyjskiego attache lotniczego z jugosłowiańskimi generałami w Zemunie pod Belgradem dała sygnał do przewrotu. Cvetković został zmuszony do podpisania rezygnacji w siedzibie Simonovićia. Książe Paweł po przybyciu do stolicy Banowiny Chorwackiej dowiedział się o zamachu Simonovićia. Dowódca wojskowy Zagrzebia nakazał regentowi natychmiastowy powrót do Belgradu. Po przyjeździe do stolicy, księcia Pawła odeskortowano do kwatery inicjatorów zamachu.
Regent Paweł wyjechał do Grecji (miał tylko kilka godzin na spakowanie walizek), a potem tułał się po Afryce (Kair, Kenia i Afryka Południowa), gdzie był traktowany jakby był w areszcie domowym. Z racji małżeństwa z księżną Olgą (siostrą księżniczki Kentu) losem jego rodziny i samego regenta interesował się król brytyjski Jerzy VI. Podobnie Stojadinović, już wcześniej internowany (Rudnik, Karan, Ilidži), został przewieziony do Salonik. Następnie Brytyjczycy przetransportowali go statkiem na Mauritius, a dopiero w 1948 r. mógł opuścić

nej sytuacji politycznej Jugosławii przez zamachowców. Jednocześnie wojskowi akceptowali próby reformowania królestwa. Nikt nie zdobył się na trzeźwą analizę wydarzeń, ponieważ okazywało się, że obietnice księcia Pawła względem Paktu Trzech były znikome i faktycznie nie wspierały Hitlera. Rada regencyjna została rozwiązana, a jej członków zmuszono do aktu abdykacji. Nowy rząd kierowany przez Simonovića uszanował postanowienia sporazum i wydał proklamację do "Serbów, Chorwatów i Słoweńców", wzywającą do zachowania spokoju. Maček zachował stanowisko wicepremiera wraz z pozostałymi członkami HSS (choć bez Josipa Torbara) i znalazł się w jednym gabinecie rządowym ze swym dawnym wrogiem Bogoljubem (Boško) Jevtićiem. Jednocześnie rząd, licząc się z ówczesnym *modus faciendi* nie wyrzekł się przynależności do Paktu Trzech. Jugosławia nie zaoferowała pomocy Grecji, walczącej z Włochami[97].

Tymczasem Maček zwołał 30 marca konferencję sześćdziesięciu polityków HSS (m. in.: Košutić, Krnjević, ale też przedstawiciel SDS i minister zaopatrzenia i aprowizacji Sava Kosanović) aby omówić sytuację Chorwacji podczas zbliżającego się konfliktu. Politycy

---

Imperium Brytyjskie i wyjechać do Argentyny, vide: DGFP, D, XII, dok. 214, s. 368 (telegram von Heerena do AA z 27 marca w sprawie wojskowego zamachu stanu); William Casey, „The Secret War Against Hitler", Washington 1988, s. s. 16; David Childs, „Britain since 1939. Progress and Decline" ,New York 1995, s. 50; Winston Spencer Churchill, "Druga wojna światowa", t. III, cz. 1, Gdańsk 1994, s. 158–160; F. Čulinović, [1965] op. cit., s. 253–254; Forrest Davis i Ernest K. Lindley, „How War Came. An American White Paper; From the Fall of France to Pearl Harbor", New York 1942, s. 198–202; F. Čulinović, [1965] op. cit., s. 268–276; M. K. Dziewanowski, op. cit., s. 152–154; Karl Hnilicka, "Das Ende auf dem Balkan 1944–1945. Die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht", Göttingen 1970, s.33–34; J. B. Hoptner, op. cit., s. 211–212; J. Kozeński, op. cit., s. 107; F. C. Littlefield, op. cit., s. 115–119; S. K. Pavlowitch, [1971] op. cit., s. 103; B. Petranović, [1992] op. cit., t. I, s. 377; David Stafford, "Wielka Brytania i ruch oporu w Europie (1940–1945). Zarys działania Kierownictwa Operacji Specjalnych (SOE) oraz wybór dokumentów", Warszawa 1984, s. 72–73; Idem, „Churchill i tajne służby", Kraków 2000, s. 190–191; M. M. Stojadinović, op. cit., s. 642–664; M. Tanner, op. cit., s. 139 oraz F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. II, s. 298.

[97] Maček wysłał Košutića do Belgradu celem wysondowania planów Simonovića. Premier potwierdził uznanie sporazum. Następnie Košutić i Momčilo Ninčić wyjechali do Niemiec, celem przekazania wyjaśnień Berlinowi na temat sytuacji po 27 marca, vide: DGFP, D, XII, dok. 219, s. 383–384 (telegram von Heerena do AA z 27 marca o spotkaniu z nowym szefem jugosłowiańskiego MSZ, Momčilo Ninčićiem zapewniającego o kontynuacji dotychczasowej polityki Belgradu); Dušan Bilandžić, „Hrvatska moderna povijest", Zagreb 1999, s. 121; Slavko Odić i Slavko Komarica, „ Yugoslavia in the German Plans of Conquest", [w:] „The Third Reich and Yugoslavia" (dalej „The Third.."), Beograd 1977, s. 453; Edward N. Peterson, „An Analytical History of World War II", Vol. I, New York 1995, s. 272–273 oraz B. Petranović i N. Žutić, op. cit., s. 478–479.

wszystkich opcji zastanawiali się nad szybkością niemieckiej odpowiedzi na zamach stanu Simonovića. Konferencja podobnego typu doszła do skutku w siedzibie bana Chorwacji. Wzięli w niej udział Maček, Šubašić, Košutić i Krnjević[98].

[98] Historiografia jugosłowiańska dopatrywała się w tym ostatnim zgromadzeniu polityków HSS próby nawiązania porozumienia z Ustaszami przed wybuchem wojny, choć Niemcy jasno określali swoje niezadowolenie z postawy chorwackich polityków, vide: L. Boban, [1987] op. cit., s. 312–313; DGFP, D, XII, dok. 259, s. 444–446 (memorandum von Heerena do AA z 3 kwietnia); B. Petranović i N. Žutić, op. cit., s. 480–482 oraz Velimir Terzić, „Jugoslavija u aprilskom ratu 1941", Titograd 1963, s. 51–52

Działania separatystów chorwackich

Wczesna emigracja polityczna Chorwatów ukształtowała się w początkach lat dwudziestych. Habsburską koncepcję konfederacji państw basenu dunajskiego (zgodną z legitymizmem w stosunku o eks-cesarza Karola) popierali generał Stjepan Sarkotić i pułkownik Stjepan (Stevo) Duić. Z wojskowymi był związany Emanuel (Manko) Gagliardi. Ich grupa miała niewielkie poparcie wśród ludności chorwackiej, co nie przeszkodziło im założyć Komitet Chorwacki (*Hrvatski komite*) w maju 1919 r. w Grazu. Później organizacja przeniosła się do Wiednia, a potem Budapesztu. Komitet rozpoczął w listopadzie 1919 r. organizację ochotniczego Legionu Chorwackiego. Początkowo werbunek był ograniczony chorwackich żołnierzy eks-c.k. armii, którzy zostali zatrzymani przez rewolucję Béla Kuna podczas powrotu do kraju. Siedziba Legionu znajdowała się w Kőszeg, a następnie w Zalaegerszeg. Początkowo działania ograniczały się przemycania ulotek i proklamacji dla pozyskiwania nowych ochotników. Łącznie Komitetowi udało się zgromadzić sześć batalionów. liczących 800-900 ludzi. Formacją dowodził major Gojkomir Glogovac, którego zastąpił kapitan Josip Metzger. Wkrótce frankowcy z Królestwa SHS zaczęli przybywać do komitetu[99].

Drugą grupę, wchodzącą w skład Komitetu, stanowili emigranci skupieni wokół Ivicy (Ivo) Franka, syna Josipa oraz Vladimira Sachsa. Frankowcy wydali 2 grudnia 1918 r. manifest antyunifikacyjny. Już po dwóch dniach dziennik partyjny "Hrvatska" został zakazany, zaś w marcu 1919 r. rozpoczęły się aresztowania działaczy. Frankowcy, którzy zmienili nazwę na Chorwacką Partię Praw (*Hrvatska stranka prava*-HSP), byli aż do 1922 r. sprzymierzeni z

[99] Metzger był zamieszany w „sprawę Alfreda Diamantsteina", którego zdemaskowała w lipcu 1919 r. policja w Zagrzebiu. Był on komunistycznym emisariuszem z Węgier, wysłanym do Chorwacji w celu utrzymania łączności z miejscowymi komunistami. Tutaj Diamantstein wraz z Vladimirem Ćopićiem (komunistą o korzeniach frankowskich) skontaktowali się z Metzgerem, służącym w 35. pułku piechoty w Zagrzebiu. Próba spisku w wojsku nie powiodła z powodu zdrady... Diamantsteina, zaś Metzger uciekł na Węgry, vide: I. Banac, [1984] op. cit., s. 264-266.

HPSS. Te związki przyczyniły się do zabiegania o sankcję i autoryzację Radićia przez emigrantów. Po poza popieraniem wariantu republikańskiego, Frank i Gagliardi porozumieli się 5 lipca 1920 r. w Wenecji z D'Annunzio w sprawie podjęcia politycznych i wojskowych kroków przeciwko Królestwu SHS[100]. Nie pierwszy raz frankowcy zmieniali front. Pierwsze kontakty pomiędzy radykałami i frankowcami doszły do skutku jeszcze w 1922 r., w wyniku czego Pavelić był wysyłany przez Pašićia do Budapesztu. Celem tych podróży było nawiązanie kontaktów z emigracją frankowską i polepszenia stosunków z Węgrami. Później frankowcy nawiązali w 1925 r. rozmowy z serbską Partią Radykalną w Belgradzie, a reprezentowali ich: Ante Pavelić, Milan Šufflay, Manko Gagliardi, Mihajlo Kovačecić, Ivo Elegović i Gustav Perčec. Rozmowy belgradzkie prowadzone z ramienia serbskiego przez ministra spraw wewnętrznych, Vujačićia zakończyły się niepomyślnie dla frankowców, choć byli oni szczodrze finansowani przez Serbów. W negocjacjach pojawiły się kwestie: uznania frankowców za sekcję chorwacką Radykałów, autonomia Chorwacji i koronacja Aleksandra I na króla Chorwacji na przypadające millenium *Regni Croatiae* [101].

Ostatnie środowisko tworzyli od 1926 r. Chorwaccy Radykałowie czyli zwolennicy profesora Milana Šufflay'a, który był krótko na emigracji. Ten szanowany mediewista został aresztowany jeszcze w końcu 1920 r., co zdeterminowało jego postawę antyjugosłowiańską. Spiskujący Šufflay był zafascynowany *"zmaganiami, nawiązującymi*

[100] Republika Chorwacka miała być uznana przez Włochy, które gwarantowały jej neutralność. Jednocześnie miała ona utracić na rzecz Włoch większość ziem przyznanych im przez Rapallo. Losy Dalmacji miały różnić się, która z niektórymi wyspami (ale bez Rabu, Palagruży, Visu i zatoki Kotoru oraz głównych miast) miała tworzyć autonomiczną Republikę Dalmatyńską, która mogła połączyć się z Chorwacją po plebiscycie. Planowano utworzenie ligi autonomicznych portów (Zadar, Šibernik, Split, Trogir, Dubrovnik), które mogły pozostać wolnymi miastami (perpetuamente autonome).

[101] Przyszły Poglavnik lepiej niż kto inny *„eksplikował chorwacki punkt widzenia"* Pašićiowi w sprawie porozumienia. Poza Pavelićiem wkład w negocjacje miał też Slavko Kvaternik, który był współautorem (z Aleksandarem Horvatem i Vladimirem Prebegiem) memorandum o autonomii Chorwacji i nowym królu Chorwacji. Ivica Frank zmarł w 1939 r. samotnie i w zapomnieniu na emigracji w Budapeszcie. Natomiast wolnej Chorwacji doczekał jego szwagier, Slavko Kvaternik i bratanek Eugen „Dido". Manko Gagliardi był jedną z najmniej opłakiwanych ofiar Pavelićia, gdy został rozstrzelany w 1942 r. przez pluton egzekucyjny, vide: F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. I, s. 446–447.

do metod irlandzkich" i nie ukrywał swego podziwu dla Sinn Fein. Radykałowie mieli stanowić *"organiczne zharmonizowanie różnic w narodowej pamięci"* Serbów i Chorwatów. Po wprowadzeniu dyktatury politycznej Šufflay dalej prowadził swoją działalność polityczną i naukową. Profesor Šufflay stał się w lutym 1931 r. kolejną z ofiar policyjnych praktyk[102]. Każda z represjonowanych przez Serbów nacji tworzyła skupiska na emigracji, głównie we Włoszech i Austrii[103].

Wprowadzenie systemu autorytarnego przez Aleksandra I, spowodowało dołączyły nowe ugrupowań do wspomnianych prądów emigracyjnych. Uchodźców łączyło niezadowolenie z serbskiej dominacji. Jedną z nich była tajna i nielegalna Ustaszowska Chorwacka Organizacja Rewolucyjna (*Ustaša hrvatska revolucionarna organizacija*—UHRO), której przewodził Ante Pavelić (jr). Konspiracyjność była podkreślona przez: ustną i pisemną deklarację wierności osobie Poglavnika, dr Pavelićia, obowiązek bezwzględnego podporządkowania się członków organizacji dyscyplinie i sądownictwie ustaszowskiemu[104].

---

[102] Był to najgłośniejszy akt terroru wobec opozycji politycznej. Ta sprawa wywołała protesty na całym świecie, apel Košutićia przeciwko ograniczaniu swobody wypowiedzi i terrorowi podpisali w kwietniu Albert Einstein i Heinrich Mann. Morderca, Branko Zwerger uszedł odpowiedzialności w Jugosławii. Dopiero Ustasze wymierzyli mu karę w NDH, sprawca został powieszony w 1943 r. w Jasenovacu. Serbscy decydenci podjęli 7 czerwca 1932 r. nieudaną próbę zamachu na Mile Budaka, będącą w sumie skuteczną próbą zastraszenia tego polityka i zmuszenia go do emigracji, vide: V. Maček, op. cit., s. 135; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 279—281 oraz http://www.hr/darko/etf/einste.html

[103] Kraje związane powersalskimi punktacjami pokojowymi, jak Bułgaria i Węgry, popierały irredenty narodowościowe w sposób mniej lub bardziej zakamuflowany. Ugrupowania mniejszości albańskiej, bawarskiej, bułgarskiej, chorwackiej, czarnogórskiej, macedońskiej, styryjskiej (*Bauernkommando dr Brodman*) i węgierskiej działały na uchodźstwie w krajach ościennych w stosunku do Jugosławii.

[104] Gdy Pavelić (jr), zastępca przewodniczącego HSP, poseł z okręgu zagrzebskiego, radny gminy zagrzebskiej) wracał w lipcu 1927 r. z Paryża z kongresu europejskich miast wraz ze Stjepanem Srkjulem przejeżdżali przez Rzym. Pavelić (jr) rozmawiał z członkiem Wielkiej Rady Faszystowskiej, Robertem Forgesem Davanzatim i złożył mu memorandum w sprawie samodzielnego państwa chorwackiego. W myśl dokumentu miało obejmować ziemie dawnej monarchii habsburskiej (w tym Bośnię i Hercegowinę). Do rozmów doszło za pośrednictwem I. Franka, który identyczne memorandum przekazał włoskiemu ambasadorowi w Budapeszcie, księciu Ercole Durindi Monza. W zamian za pomoc w osiągnięciu niepodległości przez Chorwację, autorzy zgadzali się przyznać Włochom supremcję gospodarczą i wojskową na Adriatyku (za cenę oddania Boki Kotorskiej). Włosko—chorwacka współpraca przeciw *„wspólnemu wrogowi"* była usprawiedliwiona *„wspólnymi potrzebami, przeciwstawiającymi się serbskim dążeniom ku Adriatykowi"*. Później negocjacje były prowadzone kanałami Biura Kontrolowania i Zwalczania Antyfaszystów (*Opera Vigilanza Repressione Antifascita*—OVRA). Jednak początkowo Pavelić (jr) myślał o zorientowaniu się na Węgry, będące jednym z sukcesorów porządku habsburskie-

Pavelić i Gustav Perčec nawiązali już w 1929 r. kontakt z macedońską emigracją w Sofii. Ustasze podjęli współpracę z VMRO[105]. Postawą wspólnych działań było porozumienie, zawarte 19 (20) kwietnia 1929 r. w Sofii. Pavelić z Perčecem spotkali się z Iwanem (Vančem) Michajłowem i zadeklarowali skoordynowanie planów wspólnej walki z Jugosławią. Podstawowym celem założonym w poro-

---

go. Ten fakt nie dziwi, gdy przypomnimy sobie o politycznych (frankowskich) korzeniach lidera UHRO.
Ante Pavelić (jr) był prawnikiem i bronił w Skopie macedońskich bojowców z WMRO, a jednocześnie zasiadał w zagrzebskiej Rady Miejskiej i Skupštinie jako parlamentarzysta z Chorwacji. Pavelić (jr) dołączył w końcu grudnia 1928 r. do klubu parlamentarnego HSS. Po dwóch tygodniach wystąpił z niego, a w dzień po ogłoszeniu dyktatury królewskiej utworzył UHRO (początkowo organizacja nazywała się „Hrvatski domobran"). Istnieją różne daty założenia ruchu ustaszowskiego (7., 10. i 12 stycznia 1929 r.). Po wprowadzeniu dyktatury królewskiej wyjechał 19 stycznia 1929 r. z kraju, szukając sprzymierzeńców sprawy chorwackiej. Pavelić (jr) dość szybko stał się liderem nowej emigracji chorwackiej, co spowodowało osądzenie jego i Gustava Perčeca za działania przeciwko terytorialnej integralności Jugosławii i skazanie na karę śmierci *in absentia*. W tym samym czasie HSS również poszukiwała sprzymierzeńców dla sprawy chorwackiej zagranicą. Jej przedstawiciele spotkali się w 1929 r. z reprezentantem węgierskiego MSZ, baronem Aporem. Wówczas doszło do wypracowania wstępnego porozumienia o współpracy przy wyzwalaniu Chorwacji. Ponadto emigracja chłopska i ustaszowska proklamowały gotowość wypracowania identyczności celów, jakim było odnowienie państwa chorwackiego.
Nazwa ugrupowania wzięła się od słów: ustanak (bunt, insurekcja, powstanie, rewolta), ustanik (powstaniec, rebeliant) oraz ustaša (powstaniec, rebeliant). Rzeczywiście głównym celem UHRO było wyzwolenie Chorwacji z „jarzma serbskiego". Podział organizacyjny opierał się na strukturze militarnej: klan (tabor)—obóz (logor)—sztab (stožer)—Główna Kwatera Ustaszy (Glavni ustaški stan—GUS), zaś Na czele stał Poglavnik Ante Pavelić. Ustasze przyjęli *ethos* włoskiego faszyzmu.
UHRO liczyła jedynie 30 członków w 1930 r., choć posiadała jeszcze kilkusetosobowe grono sympatyków. Członkowie ruchu ustaszowskiego rekrutowali się z szeregów radykalnych nacjonalistycznych rewolucjonistów, szowinistów drobnomieszczańskich, frankowców, faszystów, a nawet prawego skrzydła HSS. Wokół Pavelićia (jr) skupiło się grono bliskich zwolenników: dr Andrija Artuković, Branimir Jelić, Eugen Dido Kvaternik, dr Mladen Lorković, Josip Miljković, Vilko Pečnikar, dr Stjepan Perić. Dewizą ustaszy stało się hasło: „Na wściekłą ranę—ostre zioło" („Na ljutu ranu—ljuta trava").W okresie międzywojennym istniały też inne (poza UHRO, WMRO i wspomnianą wcześniej ORJUNA ekstrema polityczne: Chorwacka Młodzież Narodowa (*Hrvatska nacionalna omladina*—HANAO), Spółdzielcza Organizacja Bojowa Działanie, występujący też jako Jugosłowiański Ruch Narodowy Zbor (*Zadružna borbena organizacija rada*—Zbor lub *Jugoslovenski narodni pokret Zbor*) Dimitrije Ljotića, Serbska Młodzież Narodowa (*Srpska nacionalna omladina*—SRNAO), czy chociażby antagonistyczna mniejszość w HSS, tzw. *„desničari"*, vide: Milo Bošković, „Šesta kolona. Nastanak, organizacija i delovanje antijugoslovenske fašističke emigracije", Zagreb—Novi Sad 1985, s. 64—67; F. Čulinović, [1961] op. cit., kn. I, s. 388—389; L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 19—20; F. C. Littlefield, op. cit., s. 9—10, 16—17 i 20—22; Branko Petranović, „Istorija Jugoslavije 1918—1988", t. I, Beograd 1992, s. 161—164 i 278; A. Roshwald, op. cit., s. 206 oraz F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. I, s. 479.

[105] VMRO wywodziła się z Macedońskiej Organizacji Rewolucyjnej powstałej w 1894 r., która została przemianowana po dwóch latach na Bułgarski Macedońsko—Adrianopolitański Komitet Rewolucyjny (*Bylgarski makedono—odrinski revoljucionni komiteti*—BMORK). Kolejne zmiany w organizacji nastąpiły tuż przed krwawym powstaniem 1903 r., gdy została założona Tajna Macedońsko—Adrianopolitańska Organizacja Rewolucyjna (*Tajna makedono—odrinska revoljucionna organizacija*—TMORO). Komuniści próbowali przejąć w 1925 r. kontrolę nad VMRO, co doprowadziło do rozłamu i powstała komunizująca o eufemistycznym dodatku w nazwie VMRO Zjednoczona (*VMRO obedinena*—VMRO ob.).

zumieniu sofijskim było zburzenie Królestwa Jugosławii i ustanowienie niepodległych państw; chorwackiego i macedońskiego, które miały graniczyć ze sobą. Wkrótce współpraca emigracji macedońskiej i ustaszowskiej została rozszerzona o plan współpracy politycznej i terrorystycznej opracowany latem 1929 r. w Bolonii podczas rozmów Pavelića z Đ. Kondorem i I. Hadžovem. Ustasze dołączyli do bardziej doświadczonej WMRO, która działała w podziemiu od ponad 30 lat. Macedończycy byli odpowiedzialni za 467 ataki w Jugosławii w latach 1919—1934, w których zginęło 185, a rannych było 253 przedstawicieli władz. W operacjach prowadzonych z Bułgarii i Albanii WMRO straciła: zabitych 128, rannych 15 i schwytanych 151 komitas. Do czasu podjęcia współpracy chorwacko—macedońskiej najpoważniejszymi akcjami Macedończyków na terenie Jugosławii były: masakra 30 kolonistów serbskich w Kadrifakovo (1923), zabicie Spasoje Hadži Popovića w Bitoli (1926) i generała Mihajlo Kovačevića w Štipie (1927)[106].

Ustasze i WMRO były od 1927 r. organizacjami wspieranymi logistycznie, szkoleniowo i finansowo przez Bułgarię, Węgry (udzielające schronienia Chorwatom i Macedończykom w majątku rolnym Janka Puszta, Nagykanizsa, kierowanym przez Gustava Perčeca oraz Bura Puszta dla 20—42 kursantów) oraz Włochy (Chorwaci posiadali swoje bazy w Borgo Val di Taro i Vischetto comune di Bardi pod Parmą, Civitella w Val di Chiana, Bovigno, Como, Fiume, Mediolanie, Bolonii, na Stromboli, Sycylii i wyspach Liparyjskich). Siedziba GUS znajdowała się w Brescii, gdzie założono pierwszy obóz szkoleniowy, który został utworzony w marcu 1931 r. dla 40 ochotników. Pavelić zaczął wydawać pismo "Ustaša". Ustasze prowadzili akcje werbunkowe i zbierali fundusze pośród zarobkowej emigracji chorwackiej w Belgii, Francji, Argentynie, Kanadzie i Stanach

[106] I. Banac, [1984] op. cit., s. 323 oraz F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. II, s. 32—33.

Zjednoczonych Ameryki (United States of America–USA)[107]. W czasach dyktatury Aleksandra komuniści często współpracowali z organizacjami chorwackimi i macedońskimi, w tym z ustaszami. Przejawy takiego współdziałania były widoczne we wspólnych zmaganiach na terenie więzień, gdzie byli zamykani przeciwnicy serbskiej dominacji[108]. Pavelić dokonał usystematyzowania ideologii nacjonalistycznej w przygotowanych i wydanych w 1933 r. *"Načelima"*. Ante Starčević został uznany za *"ojca ojczyzny"*, *"największego politycznego ideologa chorwackiego"* i *"wzór ustasza"*. Dokument wyznaczał kierunku działania ruchu ustaszowskiego oraz podkreślał *"etniczne i historyczne obszary"* dla zaistnienia chorwackiej niepodległości[109].

Przed akcją marsylską UHRO dokonała kilku głośnych zamachów. Pierwszą akcją był zamach 22 marca 1929 r. wykonany przez dwóch ustaszy na redaktora naczelnego zagrzebskich "Novosti", Antona Šlegla. Pół roku później, 5 sierpnia eksplodowała bomba w koszarach pułku żandarmerii w Zagrzebiu. Po niecałym miesiącu ustasze zastrzelili 30 sierpnia dwóch policjantów w Zagrzebiu. Kolejnym sabotażem było podłożenie bomby w kwietniu 1930 r. na torach kolejowych pod Vrpoljem. Następna bomba wybuchła w kwietniu 1931 r. w gmachu Banowiny Savskiej. Ofiarą strzałów kul zamachowców ustaszowskich był 3 lutego przewodniczący gminy w Gradišce. Prestiż ustaszy miał wzrosnąć po próbie wywołania powstania w Zagrzebiu. Plan rebelii opracowali Pavelić, Perčec i Servatzy na spotkaniu w Spittal. Piętnastu ludzi Pavelićia usiłowało 7 września 1932 r. wzniecić powstanie wśród najuboższych i zdesperowanych chłopów w Lice, uderzając z włoskiej Zary. Grupą dowodzili Andrija Artu-

[107] Działalność ustaszowska była rozwinięta w Argentynie i Stanach Zjednoczonych, czego dowodem były wydawane czasopisma w Buenos Aires („Hrvatski domobran" 1931–1944) oraz Pittsburghu („Nezavisna hrvatska država" 1933–1942)

[108] Komuniści intensywnie zwalczali wpływy HSS, nie uważając UHRO za organizację posiadającą "profaszystowską orientację Pavelićia", vide: Ivo Banac, "With Stalin Against Tito. Conformist Splits in Yugoslav Communism", Ithaca-London 1988, s. 62

[109] L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 15 et passim oraz T. Macan, op. cit., s. 404–405.

ković i Marko Došen. Atak na posterunek żandarmerii w Brušanimach zakończył się klęską, choć podłożona bomba uszkodziła budynek. Powstańców ukrywających się w paśmie górskim Velebit, spacyfikowali znienawidzeni serbscy żandarmi. Zamierzone cele nie zostały osiągnięte, choć ustasze utrzymali subwencje od Włochów na dotychczasowym poziomie. Kolej jugosłowiańska stała się celem trzech zamachów bombowych: 17 czerwca stacja kolejowa w Osijeku, 15 sierpnia wagon na trasie Osijek—Vinkovci, a nocą 8/9 września pociąg relacji Mikanovci—Ivankovo. Metoda ataku bombowego została wykorzystana jeszcze 1 grudnia 1932 w Zagrzebiu w trakcie obchodów 14 rocznicy proklamowania Królestwa SHS. Ładunki bombowe eksplodowały na dziedzińcu koszar i przed cerkwią prawosławną w Zagrzebiu, a dwa tygodnie później koło posterunku żandarmerii we wsi Gola. Kolejnymi zaatakowanymi funkcjonariuszami byli 30 lipca 1933 r. policjanci na komisariacie w Koprivnicy. W następnym zamachu został zastrzelony 24 sierpnia poseł, Mirko Najdofer w Zlatarze. Za tę akcję, jak i dwie miny wysadzone w powietrze 8 października Zapreśiću, odpowiadali ustasze z Janka Puszta. Kolejnemu atakowi udało się zapobiec, gdyż ładunki wybuchowe zostały odkryte 29 września na stacji kolejowej Reichensburg. Do pierwszych, nieudanych prób zabójstwa jugosłowiańskiego króla doszło już 16 i 17 grudnia 1933 r. w Zagrzebiu[110]. W stolicy Chorwacji miał miejsce 15 marca 1934 r. wybuch bomby na stacji kolejowej. Uwieńczeniem eskalacji terroru było zabójstwo króla Aleksandra I oraz francuskiego ministra Barthou dokonane 9 października 1934 r. w Marsylii[111].

---

[110] Niemcy wiedzieli o włoskich inspiracjach grudniowego zamachu na króla Aleksandra I, o czym informował 27 grudnia 1933 r. konsulat niemiecki w Zagrzebiu, vide: DGFP, C, II, dok. 381, 710—713.

[111] Był to najbardziej znany akt terroru przeprowadzony na osobie publicznej międzywojennej Jugosławii. Była to wspólna akcja obu, wspomnianych wyżej organizacji (zamachowiec Dimitrov Veličko alias Georgiew Kerim alias Vlado Georgiew "Černozemski" należał do VMRO). Macedończyk z węgierskim paszportem posługiwał się pistoletem maszynowym Parabellum (mając z zapasie pistolet Browning i granaty), co wpłynęło na skuteczność zamachu. Chwilę później został zasieczony na śmierć przez pułkownika żandarmerii, Piolleta. Król Aleksander skonał niemal od razu. Policja francuska zatrzymała trzech pozostałych zamachowców. Wszyscy stanęli przed sądem, gdzie przyznali się do działania na roz-

Interesująco ewoluowała kwestia chorwacka w działaniach dyplomatycznych Rzymu i Berlina. Włochy nie miały sprecyzowanych do 1929 r. planów wobec Chorwatów. Sporadyczne kontakty między dyplomatami i politykami włoskimi, a chorwackimi opozycjonistami miały miejsce, choć Mussolini nie zamierzał nawiązywać stałej współpracy z irredentą chorwacką. Dopiero po 1929 r. nastąpiła konkretyzacja włoskiego stosunku wobec separatystów, wywodzących się z Chorwacji. W strategii Mussoliniego pojawiła się tajna polityka na Bałkanach (*politica segreta*), aktywnie i nieformalnie wspomagająca ruchy odśrodkowe na Bałkanach. Intensyfikacja wspomnianych relacji zakładała wykorzystanie UHRO do realizacji ekspansji włoskiej na Bałkanach. W *Palazzo Chigi* została utworzona *Ufficio Croazia*, będąca autonomicznym urzędem w *Ufficio Albania*. Ważną

---

kaz Pavelićia (jr) i zostali skazani na dożywocie. Obrońcą zamachowców był mecenas Georges Desbons, który bronił swoich klientów tak porywająco, że został skreślony z paryskiej palestry. W czasie wojny Laval powierzył Desbonesowi misję dyplomatyczną w Zagrzebiu.
Lorkovićia i Cihlara aresztowała 17 listopada Gestapo. Podczas, gdy Jelić, twórca „Chorwackej Młodzieży Rewolucyjna–Prawaszkiej" (Hrvatskopravaška revolucionarna omladina–HPRO) oraz agencji prasowej „Hrvatski informator" (a później „Croatiapress") uciekł do USA, a od 1938 r. wydawał pisma: „Nezavisna Hrvatska Država" i „Hrvatski domobran" w III Rzeszy. Chorwaci publikowali też gazetę „Ustaša" w Brescii we Włoszech. Mussolini został zmuszony do odcięcia się od inicjatorów zamachu marsylskiego (Ante Pavelićia jr, Dido Kvaternika, Ivona Percevićia). Liderzy Ustasza zostali aresztowani 17 października w Turynie, choć Włosi nie zgodzili się na ich ekstradycję. Pavelić (jr) został uwięziony od 1934 do 1936 r., jednak kierował nadal organizacją (wydał rozkaz zabicia Gustava Perčeca, podejrzewanego o zdradę). Ustaszy w liczbie 500–600 (padają też liczby: 505 i 535 aktywistów) odosobniono, a właściwie internowano w dawnym „obozie treningowym" na Wyspach Liparyjskich (w planach było wysłanie ustaszy do Libii, a nawet Somali włoskiego).
Jugosławia wystąpiła 22 listopada z krytyką Węgier na forum Ligi Narodów. Budapeszt odparł ataki jugosłowiańskie dwa dni później, twierdząc, że Janka Puszta jest obozem dla uchodźców. Dyskusja w Genewie zakończyła się rezolucją wzywająca Węgry do ukarania wszystkich winnych i opublikowania raportu na ten temat. Równocześnie komisja ekspertów podjęła pomysł uchwalenia międzynarodowej konwencji do zwalczania terroryzmu. Epilogiem kryzys jugosłowiańsko-węgierskiego miało być 10 grudnia, zaakceptowanie rezolucji Ligi przez oba państwa. Jednak doszło w grudniu do brutalnych ekspulsji ludności węgierskiej z Jugosławii. Belgrad zaprzestał zimowego wypędzania ludzi na skutek nacisków opinii międzynarodowej. Węgry poinformowały w styczniu 1935 r. Radę Ligi Narodów, że przeprowadzone śledztwo nie odkryło odpowiedzialności Madziarów za zamach marsylski, vide: DGFP, C, III, dok. 268, s. 528–530 i dok. 332, s. 637–638; Milan Basta, „Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske", Beograd 1971, s. 22–23; M. Bošković, op. cit., s. 22–23 i 67; M. Brecher i J. Wilkenfeld, op. cit., s. 587–589; W. S. Churchill, op. cit., t. 1, ks. 1, s. 116–117; M. R. D. Foot, „Resistance. An Analysis of European Resistance to Nazism 1940–1945", London 1976, s. 186; Admiral Nicholas Horthy, "Memoirs", New York 1957, s. 141–142; L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 23–24; J. Kozeński, op. cit., s. 28; F. C. Littlefield, op. cit., s. 42; B. Petranović, [1992] op. cit., t. I, s. 271; Denis Mack Smith "Mussolini", Warszawa 1994, s.242—243 oraz Michał Jerzy Zacharias "Jugosławia w polityce Wielkiej Brytanii 1940–1945", Warszawa 1985, s. 13.

rolę w kontaktach z Chorwatami odgrywała policja, która dokonywała inwigilacji ustaszy oraz zajmowała się kwestiami organizacyjnymi i logistycznymi. Do subsydiowania Ustaszy skłoniły Mussoliniego zarówno wcześniejsze ich próby zdestabilizowania Jugosławii, jak i zmienna sytuacja międzynarodowa. Zamach marsylski zmienił zasadniczo zadania stojące przed ruchem Pavelića. Separatyści chorwaccy mieli stać się narzędziem walki Włoch z ekspansją III Rzeszy w Europie Południowo–Wschodniej, a zwłaszcza Jugosławii. Pomimo kontrolowania działań Pavelića przez Włochów, Rzym nie mógł zmonopolizować swoich wpływów wobec wszystkich członków kierownictwa ruchu. Liderzy ustaszy dysponowali większą swobodą i mogli korzystać z inspiracji innych państw, m. in. Niemiec.

III Rzesza rozpoczęła od wiosny 1933 r. nawiązywać nieoficjalne kontakty z ustaszami, VMRO, "Zborem" Ljotića oraz kołami niemieckiej mniejszości, zamieszkującymi głównie Wojwodinę, Śrem, Slawonię (skupionej ówcześnie w *Schwäbisch–Deutscher Kulturband*)[112]. Najaktywniej był zaangażowany Urząd Partii Narodowo–Socjalistycznej ds. Polityki Zewnętrznej (*Außenpolitisches Amt der NSDAP*–APA) Alfreda Rosenberga. APA pozostał do wybuchu wojny głównym opiekunem z III Rzeszy wobec zagranicznych organizacji niemieckich, często zdominowanych przez nazistów. W sierpniu 1934 r. powstał specjalny wydział dla Europy Południowo–Wschodniej w NSDAP (*Abteilung Süd–Ost des APA der NSDAP*). Miał on wypracować odpowiednie działania przeciwko propozycjom włoskiego paktu dunajskiego. Choć zainteresowanie Jugosławią jako potencjalnym sojusznikiem wykazywały również Ministerstwo Spraw Zagranicznej (*Auswärtiges Amt*–AA), Organizacja Zagraniczna Partii Narodowo–Socjalistycznej (*Auslandsorganisation der NSDAP*–AO), Abwehra,

[112] Niemieckie AA było przeciwne wspieranie chorwackiej emigracji politycznej w Niemczech i wydawaniu pism „Croatiapress" i „Nezavisna Hrvatska Država", co popierała Reichswehra i Rosenberg. Dr Lammers z APA podporządkował się dopiero rozkazowi Hitlera, vide: DGFP, C, II, dok. 43, s. 74–75; dok .72, s. 132–134; dok. 91, s. 157–159 oraz dok. 92, s. 160–161 (o rozkazie Führera) oraz B. Koszel, op. cit., s. 135–136.

Służba Bezpieczeństwa SS (*Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*—SD) i Tajna Policja Państwowa (*Geheime Staatspolizei*—Gestapo), a od października 1935 r. Urząd Kierownictwa SS ds. Mniejszości Niemieckiej (*Volksdeutsche Mittelstelle*—VOMI). Posłem w Belgradzie był Viktor von Heeren, zaś konsul generalny, Alfred Freundt rezydował w Zagrzebiu. Istniała rywalizacja poszczególnych ośrodków nazistowskich w Jugosławii. Jednak najlepszą siecią współpracowników i agentów miały dwie ekspozytury wywiadu wojskowego (*VII Abwehrstelle München* i *XIII Abwehrstelle Nürnberg*)[113].

Po zawarciu porozumienia jugosłowiańsko—włoskiego został formalnie zabroniona działalność ustaszy w Italii. Jednocześnie ustaszowska emigracja mogła powrócić do kraju, nie obawiając się szykan przy zapewnieniu amnestii przez policję jugosłowiańską. Repatrianci stworzyli w 1939 r. ustaszowskie centrum usiłujące propagować swe idee w Zagrzebiu. Temu celowi służyły legalne organizacje: "Domagoj", "Ustaški sveučilišni stožer", "Uzdanica" i "Križari". Jednocześnie Italia zamroziła wszelkie dotacje finansowe dla chorwackich emigrantów do 1940 r. i zamknęła ich biura w Bolonii i Mediolanie. Jednak Pavelićiowi (jr) udało się nieoficjalnie reaktywować kwaterę GUS w Luce pod Pizą. Po przywróceniu wpływowych kontaktów we Włoszech, Poglavnika wspierali też: austriacki generał Maximilian Ruge, nacjonaliści wywodzący się VMRO i wysoko postawieni członkowie partii radykalno—socjalistycznej we Francji. Rychło centrala ruchu ustaszowskiego została przeniesiona do Turynu i Bolonii, zaś inne ekspozytury reaktywowano w

---

[113] VOMI nosiła początkowo nazwę Volkstumbüro (Biuro Narodowościowe) i była założona przez Rudolfa Hessa. Podobnie nowe placówki Abwehry, utworzone po Anschlussie, przejęły działalność szpiegowską w Jugosławii. Były to: *XVII Abwehrstelle Wien* i *XVIII Abwehrstelle Salzburg*. Można pokusić się o opinię, stwierdzającą, że AA była rzeczywiście zainteresowana zbliżeniem niemiecko—jugosłowiańskim. Podczas, gdy Abwehra i APA starały się pozyskać poszczególne irredenty. W Chorwacji udało się Niemcom nawet założyć Chorwacką Partię Narodowo—Socjalistyczną (*Hrvatska nacional—socijalistička stranka*—HNSS). W programie partii pojawiły się hasła: wolnej Chorwacji, przyjaźni z III Rzeszą, walki z kapitałem żydowskim i wprowadzenia segregacji rasowej, vide: Mirosław Cygański, „SS w polityce zagranicznej III Rzeszy w latach 1934—1945", Wrocław 1975, s. 168; B. Koszel, op. cit., s. 157—158; Jacques de Launay, [1970] op. cit., s. 178—179 oraz Branko Petranović i Nikola Žutić, „27. Mart 1941. Tematska Zbirka Dokumenata", Beograd 1990, s. 224—226.

Mediolanie, Lugano, Fiume, Zarze, Wiedniu, Budapeszcie, Berlinie, Serenie, Buenos Aires, Montevideo, Sao Paolo i Pittsburgu. Ruch ustaszowski zaczęła wspierać emigracja chorwacka (łącznie było 1.091.000 wychodźców) w Belgii, Francji, Niemiec, Kanady, USA (Ante Došen), Argentynie, Brazylii, Chile i Urugwaju[114].

Rozszerzenie działalności wymierzonej w integralność terytorialną Jugosławii doszło do skutku dopiero w przededniu II wojny światowej. Włoskie plany wspierania irredenty chorwackiej pokrzyżowały niemiecka likwidacja państwowości czechosłowackiej oraz fakt orientowania się HSS bardziej na Berlin lub Belgrad niż Rzym. Niemcy niejednokrotnie przekonywali się o dowodach sympatii ze strony Mačka. Jednocześnie Niemcy musieli zapewniać włoskiego sojusznika o swoim *désintéressement* kwestią chorwacką i jugosłowiańską oraz dostępem do Adriatyku. Natomiast Ciano posunął się do wysłania telegramu, zachęcającego regenta do przyśpieszenia negocjacji z Zagrzebiem, gdyż *"każda strata czasu może okazać się fatalna w skutkach"*[115]. Chorwaccy emisariusze prowadzili sondaże w Berlinie, dotyczące aktywizacji polityki niemieckiej w Chorwacji. Niemcy odmówili propozycjom HSS i określili, że stanowisko Niemiec w kwestiach bałkańskich zawsze odpowiadało życzeniom Włoch.

Niezależnie od wcześniejszych deklaracji Ciano liczył się z rozpadem wielonarodowej Jugosławii. Pośrednikiem z separatystami chorwackimi został chorwacki ziemianin, markiz Josip (Josef) Bombelles. Ten arystokrata chorwacki występował w Rzymie jako "mąż zaufania" Mačka oraz pośrednik pomiędzy HSS, a UHRO. Przed niefortunnym końcem misji Bombellesa w Palazzo Chigi pojawił się kolejny przedstawiciel Mačka, Amadeo Carnelutti, który był inżynierem budowlanym w Zagrzebiu i redaktorem gazety "Hrvatski Dnevnik". Trzy spotkania miały miejsce od listopada 1938 do maja 1939. W wyniku rozmów Ciano—Carnelutti doszło do porozumienia.

---

[114] M. Bošković, op. cit., s. 69.
[115] J. B. Hoptner, op. cit., s. 137.

Chorwaci zobowiązali się wywołać powstanie w ciągu 6 miesięcy i poprosić o włoską pomoc. Rząd włoski zagwarantował pomoc finansową w wysokości 20.000.000 lirów (400.000 ówczesnych U$D). Kwestie unii personalnej z domem sabaudzkim miały być rozwiązane w przyszłości. Ostatecznie Maček odmówił podpisania protokołu zredagowanego przez Ciano i Carneluttiego, gdyż nie zamierzał prosić rządu włoskiego o subsydia, ani wzniecać rebelii w Chorwacji. Maček obarczył wyłącznie Carneluttiego za tak daleko idące deklaracje wobec Ciano. Lider HSS wykorzystał negocjacje z Rzymem jako formę presji na rząd jugosłowiański, z którym (za pośrednictwem Cvetkovića) równocześnie prowadził rozmowy od grudnia 1938 r.[116]

Dopiero po niepowodzeniach dyplomatycznych i jugosłowiańskim puczu 27 marca 1941 r. Niemcy postanowili wykorzystać niezadowolenie Chorwatów. Führer stwierdził, że *"wewnętrzne napięcia w Jugosławii będą rosnąć dzięki obietnicom politycznym dla Chorwatów"*. Początkowo Niemcy nie wiedzieli jak wynagrodzić ludność Chorwacji zaangażowanie po stronie Osi, dlatego oznajmili, że Chorwaci *"będą zapewnieni o politycznym potraktowaniu"* (czyli o późniejszej autonomii). Hitler rozpoczął dyplomatyczną grę ze swoimi sprzymierzeńcami. Horthy odmówił ofercie zajęcia Chorwacji. Dopiero podczas konferencji w *Abteilung Landesverteidigung* Niemcy zdecy-

---

[116] Przywódca HSS utrzymywał od 1935 r. przyjazne stosunki z niemieckim konsulatem w Zagrzebiu. Tą drogą przesłał do Hitlera gratulacje po Anschlussie Austrii.
Ustasze podejrzewali (za danymi niemieckimi), że Bombelles był jugosłowiańskim szpiegiem. Po dojściu do władzy ustaszy Bombelles został wysłany do obozu koncentracyjnego w Jasenovacu, gdzie zginął.
Maček zażądał pożyczki w wysokości 30 milionów lirów. Jak to często bywa w polityce, negocjacje (przez pośrednika) Ciano z Mačkiem rozbiły o wysokość pomocy finansowej. Włosi proponowali o 10 milionów mniej od sumy żądanej przez Chorwatów. Ponadto planowali utrzymywać w Chorwacji włoskie wojska z generał–gubernatorem na czele po ogłoszeniu niezależności kraju. Maček miał zostać głową państwa sfederowanego z Włochami, a właściwie wicekrólem włoskiego protektoratu.
Mniejsze obiekcje miał Pavelić. To właśnie Ustasze stali się ponownie partnerami dla Włochów, vide: Ph. Auty, op. cit., s. 154–155; Ljubo Boban, „Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije", Zagreb 1987, s. 362–365; J. B. Hoptner, op. cit., s. 159–161; B. Koszel, op. cit., s. 284–285; F. C. Littlefield, op. cit., s. 63–67; F. Tuđman, [1993] op. cit., kn. II, s. 239–240 oraz V. Maček, op. cit., s. 186–189.

dowali, że Chorwacja będzie dana niepodległość[117]. Von Ribbentrop potwierdzał to w telegramie go konsula generalnego Freudta.

Włoską kartą stawali się ponownie ustasze. Mussolini przyjął Pavelićia już 29 marca w swojej rezydencji prywatnej, Villa Torlonia. W trakcie tego spotkania Duce pryncypialnie skoncentrował wypowiedź na włoskich prawach do Dalmacji. Pavelić został upokorzony formą audiencji, a dodatkowo musiał przyjąć włoskie żądania, dotyczące aspiracji terytorialnych w Dalmacji i utworzenia włosko—chorwackiej unii personalnej. Poglavnik wstawił się za internowanymi ustaszami i prosił o przydzielenie mu oficera łącznikowego (został nim podpułkownik Domenico Sangiorgio)[118]. Machina propagandy gwałtownie ruszyła, błyskawicznie zmieniało się nastawienie Chorwatów do Serbów. Równocześnie dochodziło do przejawów dyskryminacji mniejszości niemieckiej[119]. Włosi skoncentrowali Ustaszy w Pistoi pod Florencją, wydając im mundury i lekką broń.

---

[117] *Abteilung Landesverteidigung* był departamentem pod zwierzchnictwem szefa OKW. Zajmował się formułowaniem wojennych dyrektyw Hitlera dla pozostałych składowych Wehrmachtu i innych wysokich urzędów III Rzeszy. Pierwszy szczegółowy projekt podziału Jugosławii został sporządzony na polecenie Hitlera. Dyrektywa OKW nr 26 określała nabytki terytorialne Bułgarii, Rumunii i Węgier. Dodatkowe ustalenia pojawiły się w dokumencie również wydanym przez OKW 6 kwietnia, a zainicjowanym przez von Rittera i Woermanna. W dokumencie (bez podpisu) przewidywano przyłączenie do Niemiec obszarów, przylegających do granicy z Rzeszą. Chorwacja miała uzyskać autonomię i ewentualnie stać się protektoratem węgierskim. Włochom planowano oddać północno—wschodnie wybrzeże Adriatyku, Dalmację i Czarnogórę. Macedonia miała przypaść Bułgarii, część dawnych terytoriów węgierskich (do linii Dunaju) miały otrzymać Węgry. Jedynie stara Serbia (bez Macedonii) miała znaleźć się pod niemiecką administracją wojskową, vide: ADAP, D, XII, 2, dok. 256, s. 363—364 oraz dok. 291, s. 404; „Aprilski..", op. cit., kn. 2, dok. 143, s. 438—442; DGFP, D, XII, dok. 238, s. 424 (telegram von Ribbentropa do konsula niemieckiego w Zagrzebiu, Alfreda Freundta z 31 marca o zachętach dla polityków chorwackich); dok. 239, s. 425 (drugi telegram von Ribbentropa do Freudta z 31 marca o niepodległości Chorwacji); dok. 256, s. 440—442 (dyrektywa nr 26 z 3 kwietnia); dok, 291, s. 487 (Generalny Plan dla Późniejszej Organizacji Administracji na Obszarze Jugosławii); DSFRJ, t. I, dok. XIV, s. 436—438 oraz Marek Waldenberg, „Rozbicie Jugosławii. Od separacji Słowenii do wojny kosowskiej", Warszawa 2003, s. 116.

[118] Jovan Marjanović, „Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca", kn. I, Zagrzeb—Belgrad 1979, s. 16 oraz B. Petranović, [1992], op. cit., t. I, s. 389.

[119] Włosi rozpoczęli 1 kwietnia nowy etap antyjugosłowiańskiej propagandy radiowej, zainicjowanej jeszcze w 1933 r., choć przerwanej po Marsylii. Pavelić wystąpił we florenckiej rozgłośni Przedsiębiorstwa Włoskich Audycji Radiofonicznych (*Ente Italiano Audizioni Radiofoniche*-EIAR) zwanej też Radiem „Velebit". Lider Ustaszów ogłosił jeszcze drugą proklamację w eterze. W orędziach wzywał do jak najszybszego podjęcia walki w imię wolnej Chorwacji, *„rebelii przeciwko i Chorwatów wielkoserbskim tyranom"*, atakowania współpracujących z Serbami oraz witania przyjaźnie wojsk niemieckich i włoskich. Niemieckie rozgłośnie radiowe „Donau" („Dunav") i „Alpen" („Alpe") zainicjowały podobną działalność ukierunkowaną na Chorwację, vide: DGFP, D, XII, dok. 251, s. 436 (telegram Freundta do AA z 3 kwietnia o sytuacji w Chorwacji); S. Odić i S. Komarica, op. cit., s. 448—449 oraz I. Perić, op. cit., s. 212.

W myśl włoskich planów dotychczasowi więźniowie mieli zapomnieć o ciężkich czasach internowania, stanowiąc jednocześnie awangardę dla przyszłego okupanta Chorwacji.

Jugosławii nie pomogły rozpaczliwe próby mediacji z państwami Osi, które powadzili dyplomaci do czasu rozpoczęcia wojny. Nieuchronnie zbliżała się krwawa zawierucha wojenna, która całkowicie zmieni arenę polityczną Jugosławii i umożliwiła zaistnienie kolejnych paradoksów w historii państwowości chorwackiej[120].

[120] DGFP, D, XII, dok. 242, s. 426–427 (telegram von Schulenburga do AA z 1 kwietnia o pokojowych działaniach ambasadora Gavrilovića); dok. 252, s. 436–437 (telegram Feinego do AA z 3 lipca o próbach podjęcia negocjacji na linii Belgrad–Berlin); dok. 253, s. 437 (telegram Feinego do AA z 3 kwietnia o próbach negocjacji jugosłowiańsko–włoskich prowadzonych przez Slobodana Jovanovića); dok. 271, s. 462 (telegram Feinego do AA z 5 kwietnia o kolejnej próbie nawiązania negocjacji przez ministra Ninčića); dok. 272, s. 463 (drugi telegram Feinego do AA z 5 kwietnia o chęci wyjazdu szefa jugosłowiańskiego MSZ do Berlina i jego poparciu dla Paktu Trzech).

ROZDZIAŁ 3

DZIEJE NIEPODLEGŁEGO PAŃSTWA CHORWACKIEGO (1941–1945)

Narodziny NDH

Niemieccy agenci działali w Zagrzebiu w oparciu o konsulat niemiecki jeszcze przed wybuchem wojny kwietniowej. Przeciwnicy dotychczasowego ładu byli wspierani ideologicznie i przede wszystkim finansowo przez III Rzeszą[121]. Aktywny był wysłannik Rosenberga - Walter Malettke, który usiłował od 9 kwietnia zachęcić Mačka do współpracy i objęcia władzy w „wyzwolonej przez Niemców" Chorwacji[122]. Dopiero wyraźna dezaprobata Mačka w kwestii przejęcia

---

[121] Agresywną działalność przeciw Jugosławii włączyły się organa SD. Powstałe w Klagenfurcie i Grazu *SD–Abschnitte* nawiązały kontakty i współpracę zarówno z ustaszami, jak i członkami HSS. W Zagrzebiu działał SS–Obersturmführer Rudi Kop. Dużą rolę przy aktywizacji separatyzmu chorwackiego odegrała Abwehra poprzez organizację „Jupiter", wspomagającą również Slavko Kvaternika. Bezpośrednie kierownictwo było sprawowane przez *„Kriegsorganisation–Dienstelle Jugoslawien"* od końca 1939 r. W Chorwacji działali też konsul Freundt, kilkunastu oficerów wywiadu i Walter Malettke, specjalny agent Rosenberga.
Pierwsze kontakty z Mačkiem ze strony AA prowadził inżynier Derfler. Później decydującą rolę SS–Standertenführer Edmund Veesenmayer (nosił przezwisko „Gewesenmayer" - „były"), który reprezentował Dienststelle Ribbentrop. Wyjechał z Berlina 1 kwietnia, a po dwóch dniach wspierał irredentę chorwacką w Zagrzebiu. Był on najlepszym dyplomatą-szpiegiem, zajmującym się ustanawianiem rządów przychylnych III Rzeszy. Wcześniejszymi akcjami Veesenmayera były przedwojenne działania przy Anschlussie Austrii i tworzeniu niepodległej Słowacji. Po ustanowieniu NDH zachęcił Nedića do współpracy Niemcami, a później zastąpił w 1944 r. Horthy'ego „strzałokrzyżowcami" na Węgrzech. W czasie kampanii kwietniowej z Veesenmayerem współpracował SS-Obersturmbannführer Beisner, dowódca Einsatzkomando der Sipo und des SD przy niemieckiej 2. Armii, vide: DGFP, D, XII, dok. 238, s. 424 (telegram von Ribbentropa do Freundta z 31 marca o działaniach Derflera); dok. 241, s. 425–426 (telegram Freundta do AA w sprawie działań Mačka); dok. 243, s. 427–428 (telegram von Rintelena do Freundta z 1 kwietnia o planowanych działaniach Malletke i Veesenmayera w Zagrzebiu); dok. 246, s. 430 (telegram Freundta do AA o stanowisku lidera HSS, sprowadzających sie do utrzymania pokoju z Niemcami i kontynuacji egzystencji Jugosławii) oraz Fikret Jelić–Butić, „Ustaše i NDH", Zagreb 1977, s. 67–68.

[122] Malettke przeprowadził w południe 3 kwietnia rozmowy z Mačkiem. Lider HSS stwierdził, że kategorycznie odmowia dyskusji o niepodległej Wielkiej Chorwacji, jednocześnie deklarując chęć pozostania w strukturach Paktu Trzech potwierdzoną przez Serbów jako przejaw ich dobrej woli. Maček zapewniał, że Jugosławia udzieli pełnej satysfakcji Rzeszy Niemieckiej i chciał pośredniczyć w negocjacjach pomiędzy Belgradem i Berlinem, potwierdzających uczestnictwo Jugosławii w Pakcie Trzech. Wspominał o powołaniu dwóch osób z pełnią władzy u boku króla, którego znaczenie było praktycznie znikome. Maček nie chciał dyskutować o idea oderwania Słowenii, podobnie jak jej podziału. Lider HSS był całkowicie negatywnie nastawiony do prób wpływania na niego i wierzył w swoją misję utrzymania pokoju. Polityk chorwacki był dumny z sukcesów swojej dotychczasowej polityki wobec Belgradu, vide: DGFP, D, XII, dok. 262, s. 448–449 (telegram Freundta do AA z 4 kwietnia o niepowodzeniach rozmów Malletke–Maček), D. Bilandžić, op. cit., s. 122–123; L. Boban, [1987] op. cit., s. 317–318; F. Čulinović, op. cit., s. 294–303; oraz V. Maček, op. cit., s. 220–221.

władzy, wymusiła na Niemcach wybór na współpracownika Pavelićia, dotychczasowego włoskiego agenta[123].

Ostatecznie protekcję i pomoc III Rzeszy przyjął w Zagrzebiu bliski współpracownik ustaszów Slavko Kvaternik i ściśle wykonywał wytyczne niemieckie. Wariant Veesenmeyera był zrealizowany częściowo, gdy chodziło o wspólny front wszystkich Chorwatów: ustaszy, frankowców i (jedynie nakłonionych) dysydentów z HSS[124].

Ten zręczny emisariusz we współpracy z konsulem Freundtem zapewnił sobie podpisanie stosownej proklamacji przez „czyste osobistości z autorytetem i szerokim poparciem". Prawe skrzydło HSS wahało się z przyjęciem niemieckiej protekcji przed poznaniem stanowiska Berlina wobec wcześniej wspomnianej inicjatywy polityków chorwackich[125].

---

[123] Maček opuścił rząd Simonovića i wyjechał 8 kwietnia z Sarajeva. Natomiast z dużym prawdopodobieństwem wicepremier dojechał 9 kwietnia do Zagrzebia. Tutaj wydał proklamację, która mimo opublikowania w prasie chorwackiej, nie dotarła do opinii publicznej (sabotaż agentów ustaszowskich, uznających go za zdrajcę?). W dokumencie Maček nie popierał działań Ustaszy w zakłócaniu obrony jugosłowiańskiej i ułatwianiu ofensywy armii niemieckiej. Wzywał do podporządkowania się *„naszym organizacjom lub specjalnym wysłannikom, spośród liderów naszej partii oraz zachowania porządku i dyscypliny bez względu gdzie* (Chorwaci—przyp. aut.) *znajdują się, w siłach zbrojnych, czy w domu"*. Wydawało mu się, że będzie cieszył się zaufaniem większości Chorwatów. Niewątpliwie jeszcze dużo ludzi popierało Mačka. W konsekwencji lider chłopski został izolowany i zepchnięty na margines areny politycznej. Sam zainteresowany przedstawił siebie jako nieskazitelnego polityka, vide: ADAP, D, XII, dok. 313, s. 429—430; J. Kozeński, op. cit., s. 137; V. Maček, op. cit., s. 227—230; Jozo Tomasevich, „War and Revolution in Yugoslavia, 1941—1945. Occupation and Collaboration", Stanford 2001, s. 51—52 oraz Franjo Tuđman, „Okupacija i revolucija", Zagrzeb 1963, s. 186—188.

[124] Na niekorzyść Mačka przemawiały jego wcześniejsze kontakty z Rosenbergiem czyli rywalem von Ribbentropa, vide: DGFP, D, XII, dok. 263, s. 449—450 (drugi telegram Freudta do AA z 4 kwietnia o aktywności Veesenmayera); M. Bloch, op. cit., s. 352; Gordon A. Craig, „Diplomats and Diplomacy During the Second World War" [w:] „The Diplomats 1939—1979", red. G. A. Craig i Francis L. Loewenheim, Princeton 1994, s. 19 oraz M. Waldenberg, [2003] op. cit., s. 116—117.

[125] Veesenmeyer przygotował deklarację (memorandum) „Swobodna Chorwacja" (*„Slobodne Hrvatske")* i zachęcił przedstawicieli HSS (Janko Tortića i Marko Lamešića) oraz Ustaszów (Kaasa, Jozo Dumandžića; Slavko Kvaternika, Mladena Lorkovića, Edo Bulata, Vladimira Košaka, Debelića i Lamešića) do podpisania tego dokumentu z datą 31 marca. Memorandum, które *„wzywało Hitlera do uchronienia Chorwacji przed losem bałkańskich awanturników"* trafiło 5 kwietnia do Berlina. W emigracyjnym wspomnieniach Bulat („Deseti Travanj") napisał, że memorandum podpisali jedynie działacze ustaszowscy: Kvaternik, Lorković, Dumandžić, Košak, Debelić, Tortić i Lamešić (sic!). Spotkaliśmy też jugosłowiańską (serbską) wersję podpisów. Ze strony ustaszowskiej byli to: Kvaternik, Lorković, Milovan Žanić, Košak, zaś HSS reprezentowali: Ivica Frković, Mirko Lamer i Debelić.
Faktyczne pozyskanie Pavelića było chwilowo nierealne, gdyż Erichowi Führerowi (specjalnemu wysłannikowi Himmlera) nie udało się nawiązać z nim kontaktu we Florencji, vide: AAN, (Mikrofilmy Aleksandryjskie), T-501, rol. 268, kl. 667-668 (von Horstenau do pułkownika von Mellenthina z departamentu atta-

Operacja nr 25 rozpoczęła się nocą 5/6 kwietnia, gdy Niemcy rozpoczęli zajmowanie Żelaznych Wrót na Dunaju. Kilka godzin później rozpoczął się o godz. 5.15 typowy blitzkrieg z atakami lotniczymi i pancernymi. Ważnym czynnikiem psychologicznym okazał się terrorystyczny atak lotnictwa niemieckiego na jugosłowiańską stolicę - Belgrad, który miał w czterech nalotach złamać opór rządu królewskiego. Działania wojskowe przebiegały wyjątkowo niekorzystnie dla armii jugosłowiańskiej[126].

Veesenmeyer był zmuszony sam negocjować z Mačkiem sprawę oddania władzy ustaszom, co zostało zrealizowane poprzez podpisanie przez lidera HSS tekstu przyszłej odezwy do narodu. Maček był współautorem proklamacji niepodległości z 10 kwietnia. Slavko Kvaternik zorganizował w mieście rozruchy, przejął władzę i wezwał *pro forma* na pomoc Niemców. Kvaternik dał się zaprowadzić Veesenmeyerowi do radiostacji, gdzie proklamował Chorwatom o godzinie 17.45 powstanie Niepodległego Państwa Chorwackiego (Nezavisna Država Hrvatska — NDH) jako „pełnomocnik Poglavnika (Wodza Narodu-przyp. aut.) dr Ante Pavelićia"[127]. 10 minut później po historycznym

---

chatów z 26.11.1941 o Veesenmayerze jako liderze chorwackiej „piątej kolumny"); „Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik" (dalej: ADAP), Göttingen 1969, Serie D, Bd. XII, dok. 263, s. 371; dok. 270, s. 381—382; L. Boban, [1987] op. cit., s. 316—317; DGFP, D, XII, dok. 270, s. 461—462 (telegram Veesenmayera i Freundta do AA z 5 kwietnia o zakończeniu negocjacji z irredentą chorwacką); S. Odić i S. Komarica, op. cit., s. 454; B. Petranović, [1992] op. cit., t. I, s. 395; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 381—392 oraz B. Petranović i N. Žutić, op. cit., ss. 224 i 542.

[126] Jeden dzień barbarzyńskich bombardowań Belgradu przyniósł 4.000 ofiar cywilnych. Łącznie 484 samolotów niemieckiej Luftwaffe zrzuciło 360 ton bomb, uszkadzając prawie połowę zabudowań centrum miasta.

[127] Początkowo była mowa o samodzielnej Chorwacji, w której sprawy wewnętrzne Niemcy miały nie mieszać się. Bośnia trafiała w ręce włoskie. Szef OKW, generał Keitel wspominał 12 kwietnia o tym. Veesenmeyer twierdził, że szefem tymczasowej reprezentacji chorwackiej był Kvaternik (sam określający się jako zastępca [zamjenik] Poglavnika). Na liście członków jego gabinetu znaleźli się: Mile Budak (jako zastępca), Mirko Puk, Milovan Zarić, Mladen Lorković, Andrija Artuković, Ismet Efendija Muftić, Jozo Dumandžić, Branko Benzon i prof. Marko Versić. Zbiór dokumentów jugosłowiańskich podaje listę pierwszych awansów w uznaniu zasług dla Ustaszów. Slavo Stancer (odpowiedzialny za siły lądowe awansowany do stopnia generała wraz z Vilko Begićiem i Franjo Nikolićiem), Duro Jakćin (odp. za marynarkę wojenną), Vlado Kren (odp. za lotnictwo jako pułkownik), Vladislav Androlić (odp. za magazyny broni jako major). Ponadto zostali awansowani: (do stopnia pułkownika) Zvonko Kovačević, Vladislav Nadved, Adolf Sabljak, (podpułkownika) Ivan Čanić, Dušan Kralj, Ivan Šojat, (majora) Ivan Grgić. Kvaternik, zdążył w ciągu pięciu dni istnienia tego przedstawicielstwa wydać kilkanaście zarządzeń i dekretów, bardzo ważnych przy organizacji chorwackich sił zbrojnych, vide: Ante Beljo, „Yu—genocide. Bleiburg, Death Marches, UDBA (Yugoslav Secret Police)", Toronto—Zagreb 1995, s. 54; M.

przemówieniu Kvaternika, lider HSS Vlatko Maček wystosował radiowe orędzie. Eks-wicepremier rządu jugosłowiańskiego wezwał w nim wszystkich zwolenników partii chłopskiej do podporządkowania się nowemu rządowi i lojalnego współdziałania z... ustaszami. Po tych dwóch apelach dotychczasowe podziemie ustaszowskie ujawniało się w euforii i przejmowało władzę w wielu miejscowościach. Kvaternik, został powstrzymany przed wylewnym witaniem u bram stolicy nadciągających wojsk niemieckich. Tymczasem zdążył wystosować patetyczne orędzie do Hitlera[128]. Niemieckie czołgi prowadzone przez Nikolića, wjechały 10 kwietnia o 19.30 do Zagrzebia, entuzjastycznie witane przez Chorwatów jako „wyzwoliciele". Tego samego dnia, klika godzin wcześniej ban Šubašić wyjeżdżał pośpiesznie z Zagrzebia, pozostawiając w nim Mačka. Ich zadaniem miała być reprezentacja demokratyzmu chorwackiego w czasie bratobójczej wojny po dwóch stronach barykady.

Pavelić przebywał jeszcze we Włoszech, choć wypadki toczyły się bardzo szybko. Mussolini przyjął Pavelića jeszcze 11 kwietnia w oficjalnej siedzibie, *Palazzo Venezia*. Duce ponowne przypominał o włoskim zainteresowaniu obszarami Dalmacji. Pavelić zdawał sobie sprawę, że spełnienie włoskich żądań zostanie uznane za zdradę chorwackich interesów. Tego samego dnia Poglavnik wyruszył z Rzymu przez Triest do Zagrzebia na czele 300 swoich stronników. Przed wyjazdem Pavelić skontaktował się z ambasadą niemiecką w Rzymie i przekazał telefonicznie podziękowania dla Hitlera za wyzwolenie i zapewniał, że „Niepodległa Chorwacja będzie związana z w swojej przyszłości z nowym porządkiem, który tworzą Führer i

---

Cygański, op. cit., s. 169–170; Ian Kershaw, „Hitler. 1936–1941 Nemezis", Poznań 2002, s. 323; J. Kozeński, op. cit., s. 138; V. Maček, op. cit., s. 228–230; J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 52–53; „Aprilski...", kn. 2, dok. 188, s. 548–550 oraz ZDiP, t. V, kn. 1, dok. 220, s. 497–498.

[128] ADAP, D, XII, dok. 311, s. 427–428 oraz DGFP, D, XII, dok. 311, s. 513–514 (telegram Veesenmayera do AA z 11 kwietnia z tekstem dziękczynnego orędzia do Hitlera) oraz dok. 313, s. 515–517 (drugi telegram Veesenmayera do AA z 11 kwietnia o relacjach z Kvaternikiem i jego aktywności) oraz I. Perić, op. cit., s. 212.

Duce"[129]. Ustasze z Pistoi zostali przerzuceni do Triestu. Gdy dojechał tam Pavelić (a po rozmowie z generałem Ambrosio), wszyscy zostali załadowani na ciężarówki i autobusy. Cała grupa przekroczyła granicę 13 kwietnia o 02.10 w Sušaku i skierowała się do Zagrzebia. Tego samego dnia Kvaternik wystosował w swoim imieniu prośbę do OKW i rządu III Rzeszy o oficjalne uznanie państwa chorwackiego i wyrażenie na powołanie własnych sił zbrojnych. Hitler wyraził zgodę na utworzenie chorwackiego legionu, jednocześnie uważając, że ludność chorwacka sama ma wybrać swego wodza. Pavelić przybył w nocy 15 kwietnia do Zagrzebia[130].

Polityka wewnętrzna NDH

Pavelić sformował 17 kwietnia pierwszy rząd chorwacki, złożony z działaczy ustaszowskich, rezerwując dla siebie pozycję Poglavnika oraz szefa rządu[131]. Dominującą pozycję w NDH uzyskała niewielka i kadrowa organizacja ustaszów. Na jej czele stanął Poglavnik Ante Pavelić, sterujący pracami pięciu gabinetów rządowych do końca 1943 r. Najważniejszym organem w NDH pozostała Kwatera Główna Ustaszów (*Glavni Ustaški Stan*—GUS) podlegająca bezpośrednio Poglavnikowi. Poza Pavelićiem w skład GUS wchodzili: Rada Doglavników (*Doglavnička vijeća* z 12 doglavnikami), Zgromadzenie Przyboczne (*Pobočnički Zbor* w liczbie siedmiu adiutantów), Komisarze

---

[129] DGFP, D, XII, dok. 310, s. 513 (telegram Mackensena do AA z 11 kwietnia); dok. 317. s. 520 (telegram Pavelićia do Hitlera z 11 kwietnia)

[130] Równocześnie w godzinach popołudniowych Ribbentrop w depeszy do Veesenmeyera wyraził zgodę na uznanie Chorwacji pod kierownictwem Pavelićia, nie wspominając o Włoszech; ADAP, D, XII, 2, dok. 319, s. 436—437; dok. 324, s. 440—441 i dok. 331, s. 446 oraz Rudolf Kiszling, „Die Kroaten. Der Schicksalsweg eines Südslavenvolkes", Graz—Köln 1956, s. 170 et passim.

[131] Slavko Kvaternik został zastępcą Poglavnika, dowódcą sił zbrojnych i ministrem komunikacji. Jego synowi Eugenowi podporządkowano policję i siły bezpieczeństwa. Ministrem spraw wewnętrznych stał się Andrija Artuković, zaś Mladen Lorković został szefem resortu spraw zagranicznych (zastąpił Poglavnik, który krótko kierował MSZ). Pozostałe teki ministerialne otrzymali: Mirko Puk, (minister sprawiedliwości), Lovro Sušić (ekonomii), Ivica Frković (leśnictwa i kopalnictwa), Mile Budak (religii i edukacji), Jozo Dumandžić (stowarzyszeń), Mladen Petrić (zdrowia), Milovan Žanić (przewodniczący komitetu legislacyjnego). Ustaszy wspierali dawni działacze JMO, czego konsekwencję było pojawienie się w rządzie wicepremiera Osmana Kulenovića, reprezentującego interesy mahometańskiej ludności NDH, vide: M. Tanner, op. cit., s. 144; J. Tomasevich, [2001] op. cit., ss. 60 i 488-489 oraz Ivan Bajlo, http://www.inet.hr/ steelpanthers/ww2/ndh

(do siedmiu *Povjerenika*). Była jeszcze Komenda Administracyjna Ustaszy (*Upravno zapovjedništvo ustaša*) składająca się z sztabów (*stožer* na poziomie *velikih žup*), obozów (*logori* w obrębie starostw), klanów (*tabori* na obszarach gmin lub miast) oraz rojów (*rojevi* we wsiach). Nadal istniał Ustaszowski Sztab Uniwersytecki, który został założony jesienią 1940 r. Komenda młodzieżowa ustaszy (*Upravno zapovjedništvo Ustaške mladeži*) było podzielone na: Zgromadzenia (*Zborništvo*), Inspekcje (*Nadzorništvo*), Chorągwie (*Stjegova*) i Gromady (*Skupova*)[132].

Pierwszy rząd NDH istniał do 1 czerwca 1941 r., kiedy to zmieniono zakres odpowiedzialności niektórych ministerstw lub po prostu je zlikwidowano. Nowopowstałe ministerstwo finansów objął Vladimirem Košakiem, a wspierał go szef resortu handlu i przemysłu Jozo Dumandžić. Mile Budaka zastąpił Stjepan Ratković. Lovro Sušić zajął się nadzorem stowarzyszeń. W rządzie pojawiło się dwóch nowych mahometan. Osmana Kulenovića zastąpił (w listopadzie) jego brat Džafer na stanowisku wicepremiera, zaś Himilija Bešlagić zajął się kwestiami komunikacyjnymi[133].

Natomiast Chorwacka Partia Chłopska przestała odgrywać znaczącą rolę na nowej arenie politycznej i wybierała pasywną taktykę *"czekaj i patrz"*. W przypadku HSS, jej prawe skrzydło ewoluowało w kierunku ustaszów, podczas gdy lewicowe elementy ciążyły ku komunistom. Partia o charakterze masowym, pozostająca w biernej opozycji była organizacyjnie nie przygotowana do poprowadzenia chorwackiego oporu. Komunistyczna Partia Chorwacji (*Komunistička partija hrvatske*–KPH) mogła wyciągać same korzyści z paraliżu HSS. Zajęcie pozycji patriotycznych przez komunistów, uświadomiło

---

[132] Niektórzy stawiają tezę o skopiowaniu przez państwowość ustaszowską *"niemieckiego wzorca narodowosocjalistycznego"*. Argumenty potwierdzające powyższą tezą to: porządek prawny wraz z ustawami rasistowskimi, wszechwładza policji i władz ustaszowskich, utworzenie obozów koncentracyjnych oraz terror w skali masowej, vide: L. Hory, M. Broszat, op. cit., ss. 77, 97, 138; V. Maček, op. cit., s. 229–230 i 234; B. Petranović, [1983] op. cit., kn. I, s. 457; Ivan Šibl, „Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve", Zagrzeb 1967, 73–78 oraz ZDiP, t. II, kn. 5, dok. 69, str. 194.

[133] J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 489 oraz Ivan Bajlo, http://www.inet.hr/steelpanthers/ww2/ndh

działaczom chłopskim, że mają nowego wroga w walce o "rząd dusz". *"Strategia narodowa"* Andriji Hebranga przynosiła wymierne korzyści w postaci powiększających się szeregów partyzantki komunistycznej[134].

Mahometanie (w tym Chorwacka Partia Muzułmańska) podjęli w ograniczony sposób współpracę z nową państwowością chorwacką. Mieszkańcy NDH, wyznający islam, zostali uznani za pełnoprawnych obywateli, na równi z katolikami. Bośniacy byli uznawani za *"całkowicie chorwackiego pochodzenia"*. Jednak większość z nich pozostała neutralna lub wręcz wrogo nastawiona do dominujących Chorwatów. Ustaszów wspierały organizacje muzułmańskie: "El-Hidaje", "Ilmije", "Reis-ul-ulema". We władzach NDH znaleźli się Fehim Spaho (brat Mehmeda), Gazi-Husref-beg, doglavnik Ademaga Mešić, Hakija Hadžić. Hamid Kurbegović, Ismet-beg Kapetanović oraz Mehmed Alajbegović, Alina Šuljak, Hamid Kurbegović, Ismet-beg Kapetanović, *Uzeir-aga Hadžihasanović i Hilmija Bešlagić. Istniał też* ruch autonomistów muzułmańskich, pragnących oderwania Bośni od NDH i utworzenia niemieckiego protektoratu (w nostalgii za czasami c.k. monarchii). Taki plan pojawił się po raz pierwszy w tzw. proklamacji kwietniowej. Wśród autorów dokumentu pojawili się

---

[134] Maček zdecydował zaprzestać wydawania w NDH chłopskiej prasy (tygodnik „Dom" i gazeta „Hrvatski Dnevnik"). Niemcy próbowali nakłonić Mačka do współpracy przed przybyciem Pavelića do Zagrzebia. Najpierw rozmowy prowadził Dörfler, później niemiecki generał (lider HSS nie zapamiętał imienia) oraz Nassenstein. Maček został aresztowany 15 października w Kupincu przez Vjekoslava Luburića. Inni politycy przedwojennych partii zostali internowani w Grazu: Žiga Šol, Hinko Krizman, Stanoje Mihaldžić, czy Andrija Štampar. Część działaczy została zamordowana w czasie wojny przez różne strony konfliktu. Ninko Perić zginął w Hercegowinie z rąk niemieckich, Blažaka zabili komuniści, Andrija Pavlić trafił do obozu koncentracyjnego. Pamiętać należy, że część polityków rozpoczęła współpracę z Ustaszami. Za przykład niech posłużą losy członków HSS, tzw. desničari: Dragutina Totha (minister w rządach NDH), Josipa Berkovića (ambasador NDH na Słowacji), czy też Ivana Pernara, Janko Tortića, Lovro Sušića, Stjepana Hefera, Vladimira Košaka, Živana Kuveždića, Jurica Frkovića, Ljudevita Tomašića, Rudolfa Bićanića, Tomo Jančikovića i N. Jasinskiego.
KPH powstała w sierpniu 1937 r. i znajdował pod dużym wpływem uwięzionego Hebranga. Komuniści chorwaccy nie popierali legalnej przybudówki KPJ (Partia Ludu Pracującego) tylko zaapelowali o głosowanie na HSS w czasach montowania frontów ludowych, vide: I. Banac, [1988] op. cit., s. 84; L. Boban, [1987] op. cit., s. 270; L. Hory, M. Broszat, op. cit., ss. 77, 97, 138; V. Maček, op. cit., s. 229-230 i 234 oraz Branko Petranović, „Vođstva građanskih stranaka i njihova politika za vreme rata i revolucije naroda Jugoslavije", [w:] „Politički Život Jugoslavije 1914-1945" (dalej: Politički..), Belgrad 1973, s. 501.

Hadžihasanović, Nedžad–beg Sulejmanpašić, Mustafa Softić, czy Suljaga Salihagić. Dokument zawiozła do Zagrzebia wspólna delegacja muzułmańsko–serbska. W jej skład wchodzili Hadžihasanović, Hadžić i Milan Božić. Rezultatem tej inicjatywy było aresztowanie i zamordowanie serbskiego delegata, zaś Bośniakom zakazano zajmować się ideami antychorwackimi. Brak poparcie ze strony przedstawicieli III Rzeszy w NDH pogrzebał kwestie islamskiej autonomii prawie na dwa lata. Wzrosło niezadowolenie Bośniaków z postępowania chorwackiego rządu. Widoczne były dysproporcje w kwestii traktowanie mahometan w NDH[135].

Szeroką autonomię uzyskali Volksdeutsche. Dekret z 21 czerwca 1941 roku przekazywał Niemcom chorwackim pełnię władzy lokalnej, własne szkolnictwo i organizacje polityczne, młodzieżowe, samorząd gospodarczy, nawet uznawał język niemiecki za urzędowy. Liczba Volksdeutsche'ów oscylowała pomiędzy 140.000, a 170.000 ludzi, którzy byli skoncentrowani w NDH na terenie Slavonii, Śremu oraz bośniackich enklawach. Wsparcie Vaterlandu było obwarowane dodatkowymi obciążeniami dla Chorwatów pochodzenia niemieckiego. Volksdeutsche składali przysięgę Hitlerowi. Młodych mężczyzn

---

[135] Hadžić zakładał muzułmańskie skrzydło w HSS w 1938 roku, był on oponentem Mehmeda Spaho i popierał „chorwatyzację" bośniackich muzułmanów. Podobnie brat Spaho, Fehim uważał się za Chorwata i współtworzył stowarzyszenie kulturalne *„Narodna Uzdanica"*. Kulenović był też prochorwacko nastawiony, choć nie był entuzjastą ustaszy. To Hadžihasanović (najbardziej wpływowy polityk JMO po śmierci Spaho) zachęcał Kulenovića do udziału w pracach rządu NDH. Przeciwnikiem Bośniacków był von Kasche. Alija Izetbegović (przyszły prezydent Bośni–Hercegowiny w latach 1990–2000) zaangażował się w działania antykomunistyczne w czasie II wojny światowej. Z wymienionych organizacji „Reis–ul–ulema" powstała jeszcze w 1930 r.
Dysproporcje chorwacko/bośniackie w rządach NDH przedstawiały się następująco: ministrowie (18/2), sekretarze stanu (6/0), szefowie władz lokalnych (193/13), ministerstwo spraw zagranicznych (49/2), ministerstwo finansów (159/2), ministerstwo spraw wewnętrznych (53/0), vide: AAN, T-175, rol. 460, kl. 2979376 (nie datowane memorandum ministra sprawiedliwości dr Pavao Canki), kl. 2979418 (niemiecki raport *Politische Gruppen und Persönlichkeiten der Mohamedaner im Ubnabhängingen Staat Kroatien*); T-501, rol. 264, kl. 1280 (*Der Deutsche General in Agram, Anlage zu Ia Nr 377/41g. Kdos 21 Nov. 1941*) i rol. 266, kl. 198; Steven L. Burg, „The Political Integration of Yugoslavia's Muslims: Determinants of Success and Failure", Pittsburgh 1983, s. 19; George Lepre, "Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945", Atglen 1997, s. 15-16; N. Malcolm, op. cit, s. 185–186 oraz Branko Petranović, „Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)", kn. I, Beograd 1983, s. 56; Idem, [1992] op. cit., t. II, s. 46–47 oraz Jozo Tomasevich, "War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945: The Chetniks", Stanford 1975, s. 105.

obejmowała rekrutacja do niezależnych oddziałów w szeregach ustaszy, a niedługo potem służba w niemieckim mundurze[136].

Pierwsze legislacje prawno–ustrojowe potwierdzały, że forma rządów w NDH będzie nawiązywała do wzorów niemieckich. Pierwsze trzy miesiące istnienia rządów ustaszowskich to okres wydawania licznych praw (w tym rasistowskiego ustawodawstwa, o czym szerzej w ostatnim rozdziale szerzej). Chorwaci przygotowali 54 tomy ustaw i zarządzeń w latach 1941–43, co stanowi o ogromnym wysiłku inicjatyw legislacyjnych rządu młodego państwa.

Zgromadzenie parlamentarne nie odgrywało poważniejszej roli w NDH. Sabor miał być elementem utrwalającym władzę ustaszów i wyraźnym symbolem odnoszącym się do spuścizny państwowości chorwackiej. Pavelić ogłosił 24 stycznia 1942 r. reaktywowanie instytucji parlamentu. Poglavnik powoływał się na fundamentalne zasady *"chorwackiego prawa historycznego i państwowego"*. Sabor miał być wyrazem przedstawicielstwa chorwackich stanów (narodu), a nie osiągnięcia większości przez ugrupowania polityczne. Parlamentarzystami było 208 osób, z czego jedynie 150 brało udział w pracach Saboru. Wśród posłów znajdowali się członkowie: ostatniego chorwackiego parlamentu sprzed 1918 r., chorwaccy posłowie wybrani w 1938 r., dożywotni członkowie Głównego Komitetu HSS, żyjący założyciele i członkowie kierownictwa HSP sprzed 1919 r., doglavnicy, adiutanci, osoby zaufane GUS, hierarchowie kościoła katolickiego oraz dwóch przedstawicieli mniejszości niemieckiej. Tyl-

---

[136] Jugosłowiańscy Niemcy zostali podzieleni pomiędzy cztery struktury, co stanowiło nie lada wyzwanie dla przedwojennych organizacji niemieckich (m. in. Kulturbundu), które podporządkowywano albo niemieckim władzom w Belgradzie (oraz gauleiterom Styrii, Sigfriedowi Uiberreither i Karyntii, Friedrichowi Rainerowi, a przed nim do 16.12.1941 r. osławionemu w Warszawie Franzowi Kutscherze), węgierskim i włoskim strukturom. Ochotnicy i rekruci, Volksdeutsche, służący w Waffen-SS i Wehrmachcie lub policji otrzymywali obywatelstwo jako Reichsdeustche, vide: Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Biuro Udostępniania (dalej: AIPN BU), GK 151/11/ STENOGRAM, t. 20 (Official Transcript of American Military Tribunal IV in the matter of the USA vs. Ernst von Weizsäcker, at al, defendants, sitting at Nürnberg [dalej: Examination of Kurt Hermann], Germany, 24 May 1948, Case No. 11, Direct Examination of Kurt Hermann by Dr. Fröschmann, s. 6218-6219); Dušan Biber, „Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, 1933-1941", Ljubljana 1966, s. 315-335 oraz J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 282-283.

ko 11 parlamentarzystów reprezentowało mahometańską ludność NDH i wywodziło się z JMO. Członków Saboru mianował Poglavnik w oparciu o listę sporządzoną przez Prezesa Sądu Najwyższego NDH. Jego członkowie odbyli jedynie trzy sesje, które miały miejsce w lutym, kwietniu i grudniu 1942 r. Oficjalnie Pavelić ochoczo podkreślał znaczenie parlamentu, co było widoczne w mowie inauguracyjnej Poglavnika 23 lutego, gdy oświadczył, że Sabor potwierdza powrót do życia *"starożytnych instytucji ludu chorwackiego i elementów konstytucyjności chorwackiej"*. Chorwacki parlament *"jako reprezentant narodu chorwackiego"* anulował 28 lutego 1942 r. na pierwszej sesji specjalnym aktem prawnym wszystkie dokumenty dotyczące prawa publicznego podjęte między 1 grudnia 1918 r., a 10 kwietnia 1941 r. Parlamentarzyści stwierdzali, że *"powitali z zadowoleniem i całkowicie akceptowali na całym terytorium zajmowanym przez lud chorwacki wszystkie akty dotyczące prawa publicznego stworzone od czasu ustanowienia NDH, a także po tym czasie"*. Ta rezolucja została potwierdzona przez Ante Pavelićia.

Próbą przeciwstawienia się ustaszom był adres, wyrażający zaniepokojenie losami uwięzionego Vladko Mačka. Chłopscy posłowie wraz przedstawicielami HSP podjęli próbę wydania podobnej deklaracji rozszerzonej o żądanie zamknięcia obozów koncentracyjnych i zaprzestania prześladowań Serbów i Żydów Rząd chorwacki wyraził niezadowolenie z krytyki sytuacji w NDH, dlatego GUS zabronił członkom Saboru kontaktów z oficjalnymi przedstawicielami ustaszów. Parlament miał służyć jako publiczna arena do ogłaszania dotychczasowej i przyszłej polityki NDH. Sabor nie uzyskał inicjatywy ustawodawczej i co ważniejsze gabinet rządowy nie był odpowiedzialny przed parlamentem. Zaniepokojony Poglavnik rozwiązał 28 grudnia 1942 r. Sabor po dziesięciu miesiącach jego działalności[137].

[137] Spotkaliśmy się z liczbami 204 oraz 207 członków Saboru (w tym między innymi 40 reprezentantów spośród HSS). Parlament chorwacki wymagał dodatkowego dokooptowania młodszych posłów do swego składu. Była to operacja kosmetyczna,

Hierarchia kościelna na ogół poparła nowopowstałe państwo chorwackie. Jednak prymas Chorwacji Stepinac pobłogosławił 16 kwietnia zarówno Kvaternika, jak i Pavelićia w katedrze zagrzebskiej po ustanowieniu NDH. Arcybiskup Zagrzebia, Alojzije Stepinac spotkał się 27 kwietnia z Poglavnikiem. Rozmowa trwała 15 minut, a po niej Stepinac Opobłogosławił Pavelićia. Prymas był szczęśliwy z powstania niepodległej Chorwacji pomimo wcześniejszej orientacji jugosłowiańskiej i zgłaszanym sprzeciwie wobec serbskiego centralizmu. Przywódca ustaszy wyraził poparcie dla katolickiego światopoglądu[138]. Arcybiskup Zagrzebia nie był sympatykiem ustaszy, choć prezentował poglądy chorwackiego nacjonalisty i antykomunisty. Właśnie nacjonalizm podpowiedział Stepinacowi wydanie 28 kwietnia 1941 r. posłania pasterskiego do kleru. Prymas Chorwacji kazał, aby w kościołach 4 maja śpiewano "*Te Deum*" w podzięce za ustanowienie NDH. Arcybiskup Stepinac identyfikował się z nowymi władzami chorwackimi. Przyjął nawet funkcję generalnego wikariusza armii chorwackiej i błogosławił oddziały, walczące z guerrillą.

Pierwotny entuzjazm Stepinaca dla NDH uległ przewartościowaniu, gdy dotarły do niego wiadomości o masakrach ludności serbskiej, które podzieliły chorwacki kościół rzymsko–katolicki. Zwierzchnik kościoła katolickiego w Chorwacji zachował dystans do rzeczywistości wojennej, gdyż nie ekskomunikował duchownych aktywnie biorących udział w mordach ludności serbskiej. Podobnie nigdy nie

---

która nie zmieniła jego pozycji jako ciała fasadowego. Mandat parlamentu trwał do końca 1942 r., vide: AAN, T-501, rol. 264, kl. 1128 (G. von Horstenau o planach polityki wewnętrznej Pavelićia); I. Perić, op. cit., s. 215; B. Petranović, [1983] op. cit., kn. II, s. 116; Ž. Sabol, op. cit., s. 99–100; J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 372-374.

[138] Zwolennicy separatyzmu narodowo–rewolucyjnego wprowadzili religię do swej ideologii, gdyż zdawali sobie, że katolicyzm stanowił istotny element chorwackiego odrodzenia narodowego. Jednak związki NDH z kościołem nie były tak silne jak w Hiszpanii i na Słowacji. Wypisy z pamiętnika arcybiskupa Stepinaca zawierają informacje o jego pierwszych kontaktach ze Slavko Kvaternikiem, które miały miejsce 21 stycznia 1941 r. Później głowa kościoła chorwackiego wyrażała zaniepokojenie podpisaniem „bez skrupułów" Paktu Trzech, vide: Walter Laqueur, „Faszyzm. Wczoraj–dziś–jutro", Warszawa 1998, s. 72–73; B. Petranović, [1992] op. cit., t. II, s. 181 oraz Petranović i N. Žutić, op. cit., s.388–389.

potępił zbrodni i rządów ustaszowskich, choć z rezerwą odnosił się okrucieństw ustaszy.

Jednak zdarzały się postawy hierarchii katolickiej, tożsame z wąsko pojmowanym nacjonalizmem chorwackim, który w skrajnych wypadkach przeradzał się w fanatyzm religijny i narodowy. Jedynie kilku biskupów było faktycznymi entuzjastami ustaszów (wśród nich arcybiskup Sarajewa, Ivan Šarić czy biskup Banja Luki, Jože Garić). Zorganizowanie przymusowej konwersji wiary ludności prawosławnej była integralną składową programu eksterminacji Serbów. Współpraca ustaszy z katolickim klerem osiągała wymiernekorzyści dla obu stron. Watykan niejednokrotnie wyrażał przekonanie, że "Grecka [tj. prawosławna] wiara to żadna wiara" ("*Greca fides nulla fides*"). Trudno nie zauważyć też bezpośredniego zaangażowania kleru katolickiego w represje przeciwko prawosławnym innowiercom (uczestniczący w pacyfikacjach jako kapelani, podczas przymusowych konwersji wiary, czy chociażby w obozach koncentracyjnych). Zaś z drugiej strony należy przypominać o kapłanach i ich postawach pełnych poświęcenia wobec Romów Serbów i Żydów. Kvaternik i Pavelić przykładali ogromną uwagę do pozytywnych relacji z kościołem katolickim, który odwzajemniał się dyskretnym sygnalizowaniem nieprawidłości aktów przemocy. Stosunek kościoła w Chorwacji do NDH można zdefiniować jako ambiwalentny i pozostający w przedziale pomiędzy apoteozą, a ostrożnym dystansem[139].

---

[139] Biskup Mostaru, Alojzije Mišić przestrzegał wiernych ze swojej diecezji przed udziałem w mordach Serbów, albowiem "*nadejdzie kres rządów rzeźników*". Arcybiskup Stepinac potrafił się zdobyć na bezpośrednie przypomnienie Pavelićiovi treści piątego przykazania bożego: „Nie zabijaj". List protestujący przeciwko mordowi w Glinie wystosował już 14 maja 1941 r. do Poglavnika. Później Stepinac napisał jeszcze (7 marca 1942 r.) do ministra spraw wewnętrznych w sprawie zaprzestania masowych aresztowań Żydów i wysyłania ich do obozów koncentracyjnych. Jego apel pozostał bez odpowiedzi. Następnie Stepinac stwierdził 24 lutego 1943 r. w liście do Poglavnika, że "*obóz jasenovacki jest plamą na honorze NDH*". Kolejne obiekcje patriarcha chorwackiego kościoła wyraził 6 marca 1943 r., gdy protestował przed Pavelićiem w sprawie Żydów, będących w związkach małżeńskich z chrześcijanami. Pavelić zgodził się ze Stepinacem, choć nie zaprzestano mordów i deportacji całkowicie żydowskich rodzin. Zmiana w poglądach prymasa Chorwacji, pomogła wielu uciekinierom serbskim i żydowskim, ukrywającym się jego rezydencjach, vide: S. Alexander, "Church and State in Yugoslavia since 1945", Cambridge 1979, s. 32; Smilja Avramov, "Genocide in Yugoslavia", Belgrade 1995, s. 347; M. Gilbert, [1989] op. cit., s. 306 i 409; B. Jelavich, op. cit., s. 264; V. Maček, op. cit., s. 235; S. K. Pavlowitch, [1971] op. cit., s. 112–113; Holm Sundhaußen, „Experiment Jugosla-

Kolejnym posunięciem antyserbskim było zamknięcie "wszystkich serbskich szkół i przedszkoli cierkiewnych" w końcu kwietnia. Kilka dni później zakazano używania cyrylicy, którą były pisane i drukowane księgi kościelne przez prawosławnych. Chorwaci rozpoczęli kampanię niszczenia cerkwi lub zamieniania ich w kościoły. Oto kilka przykładów: klasztor w Orahovicy oddano trapistom, wyrzuconym z Reichenburga, klaszor w Lepavinie przejął na prośbę Stepinaca biskup Križevco, dr Janko Šimrak. Chorwaci zniszczyli całkowicie 88, a częściowo 67 cerkwi spośród 189 prawosławnych budowli sakralnych w ciągu czterech lat rządów ustaszowskich[140].

Pavelić onajmił 2 3 lutego 1942 r. o utworzeniu chorwackiego prawosławia autokefalicznego na posiedzeniu Saboru, dzięki porozumieniu z serbską cerkwią. Zwierzchnikiem Chorwackiego Kościoła Prawosławnego (*Hrvatska pravoslavna crkva*—HPC) został Germogen. Działalność autokefalii chorwackiej regulowała Ustawa (Ustav) HPC z kwietnia 1942 r., identyczna z podobnym dokumentem serbskim z 1931 r. Autorem ustawy był Miloš Obrknežević. Ustasze chcieli zapobiec niebezpieczeństwu i nieprzychylności ze strony serbskiej hierarchii. Jednocześnie powołanie HPC było odstąpieniem od represji w stosunku do Serbów. Ten fakt łączył się z usunięciem ze stanowisk Eugena "Dido" Kvaternika oraz innych ustaszy zaangażowanych w krwawe represje wobec ludności prawosławnej. Chorwacka administracja cerkiewna nawiązała stosunki ze swoimi odpowiednikami z Rumunii, Bułgarii, Grecji i wszechświatowym patriarchą prawosławnym w Istambule. Nowa organizacja kościelna nie zyskała legitymacji u ludności serbskiej. Często Serbowie wybierali prze-

---

wien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall", Mannheim 1993, s. 74; M. Tanner, op. cit., s. 155—156 oraz Franjo Tuđman, „Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja", Zagreb 1994, s. 541—545.

[140] Liczbę 500 cerkwi zniszczonych przez ustaszów podaje Avramov. Chorwackie opracowania na ogół przemilczają wysokość strat społeczności prawosławnej, choć znane są wyjątki, np.: Žerjavićia (ten badacz wspominał o stratach ludzkich o czym poniżej), vide: S. Avramov, op. cit., s. 348 oraz J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 529-530.

chodzenie na katolicyzm lub protestantyzm od współdziałania z samozwańczym klerem HPC[141].

Wyróżniającymi się politykami chorwackimi pod koniec 1942 r. Żyd"), inż. Milan Panjković, dr inż. Vidaković, dr Ivo Bellin, dr Ivo Politeo, dr Slaviša Körbler, dr Zlatko Herkov, dr Rucner, Franjo Latković, dr Oscar Turinam dr Nikola Andrijasević, inż. Bulić, inż. Slavko Kolar, dr inż. Mutimir Kodžić oraz muzułmanie - Softić i Asim. Z takimi stykali się Niemcy i uznawali za swoich zwolenników w NDH[142].

Podstawowym problemem wewnętrzym Chorwacji była wojna partyzancka i walka z nieregularnymi oddziałami: nacjonalistycznymi Dragoljuba (Draży) Mihailovićia i komunistycznymi Josipa Broza ps. „Tito". Czetnicy rozpoczęli działania bezpośrednio po kwietniowej klęsce, gdy nieliczni z żołnierzy armii królewskiej wycofali się w góry. Komuniści byli związani układem Ribbentrop—Mołotow i początkowe instrukcje Kominternu zakazywały wystąpień przeciwko okupantom. Ponadto większość członków kompartii pozostała w więzieniach chorwackich (gdzie współwięźniami byli ustaszowscy aktywiści), mimo formalnego obowiązywania sojuszu niemiecko-sowieckiego. Sytuacja zmieniła się wraz z wybuchem wojny niemiecko—sowieckiej, gdy już 22 czerwca 1941 r. powstał pierwszy Siśacki Oddział Partyzancki[143].

---

[141] Germogen był rosyjskim emigrantem, a od 1922 r. mnichem z monasteru we Fruškiej Gorze. W rzeczywistości nazywał się Grigorij Maksimow i poparł ustaszowskich protegowanych. Podlegało mu trzech biskupów. Obrknežević był prawnikiem cerkwi serbskiej i kapelanem prawosławnym w armii jugosłowiańskiej przed 1941 r., zaś w okresie NDH stał się sekretarzem Germogena. Niższa hierarchia rekrutowała się częstokroć z przypadkowych ludzi, niewiele mających wspólnego z duszpasterstwem (np.: incydent z popem we Vlasenicy, który był więźniem, oskarżanym o rozwiązłość i pijaństwo), vide: S. Avramov, op. cit., 354-355s. F. Jelić—Butić, op. cit., ss. 175—178 i 247—256; V. Maček, op. cit., s. 236; L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 95—99; Trpimir Macan, „Spremnost 1942—1945", Zagreb 1998, s. 68—69; M. Tanner, op. cit., s. 158 oraz F. Tuđman, [1994] op. cit., ss. 534 i 570—573.

[142] AAN, T-175, rol. 119, kl. 2645083-2645085 (13.SS-Frw. b.h. Gebirgs-Division (kroatien)-Tgb.Nr. Ic 33/43, Bericht aus Kroatien; 12. 12. 1943).

[143] Mihailović był pułkownikiem armii jugosłowiańskiej. Prze wojną był dwukrotnie attache wojskowym w Pradze i Sofii. Potrafił otwarcie wyrażał niezadowolenie ze stanu przygotowań obronnych Jugosławii, gdy stacjonował w 1940 r. w Słowenii. Podczas 10—dniowej kampanii kwietniowej był świadkiem defetystycznych wystąpień Chorwatów. W konsekwencji obrał stanowisko antychorwackie i panserbskie. Jego guerrilla wzięła początek w Ravnej Gorze. Mihailović osiągnął ten masyw górski wraz z 26 ochotnikami, którzy jak on nie złożyli broni.

Walce z guerrillą zostały podporządkowane wszystkie przejawy funkcjonowania państwa chorwackiego. Sporadyczne protesty ani ostracyzm ze strony intelektualistów oraz okazjonalne akty oporu w miastach NDH nie miały większego wpływu na funkcjonowanie państwa ustaszowskiego. Największy kłopot sprawiała guerrilla, która po niedługim czasie zaczęła atakować codziennie w kilku różnych miejscach. Władze chorwackie ogłosiły pełną stabilizację swej władzy już w czerwcu 1941 roku, nalegając na wycofanie z terenów NDH sił niemieckich i włoskich. Ale był to przedwczesny wniosek, gdyż walki z guerrillą miast zanikać przybierały na sile[144].

Pierwsze objawy działań guerrilli pojawiły się w chwili przechodzenia żołnierzy i oficerów jugosłowiańskich walki podziemnej po klęsce kwietniowej. Większość początkowych akcji miała charakter odwetu na "zdradzieckich" Chorwatach i Bośniakach. Czetnikom chodziło o ukaranie zbyt wczesnego entuzjazmu ludności chorwackiej

---

Broz, noszący wcześniej kominternowski pseudonim „Walter" oraz enkawudowski „Orieł", przyjął w Jugosławii nowy pseudonim "Tito" na cześć XVIII–wiecznego dramatopisarza chorwackiego, Tito (Titusa) Brezovačkiego. Broz był paradoksalnie jedynym komunistą jugosłowiańskim, któremu ufał Stalin, dlatego został mianowany w grudniu 1937 r. sekretarzem generalnym KPJ. Broz potępiał w latach "wielkiego terroru" swoich towarzyszy w partyjnym organie "Proleter", określając ich zwykłymi inwektywami tamtych czasów: trockiści, zdrajcy, frakcjoniści, szpiedzy, elementy antypartyjne. Dotychczasowi członkowie kierownictwa jugosłowiańskiej kompartii (w tym Sima Marković, M. Gorkić, Vlado Copić) "znaleźli śmierć w stalinowskich więzieniach i obozach", podobnie jak pierwsza żona Broza, zdemaskowana jako agentka Gestapo. W czasie wojny kwietniowej Broz przebywał w Zagrzebiu. „Tito" opuścił w połowie maja Zagrzeb i wyjechał do Serbii. Do czasu rozpoczęcia przez III Rzeszę wojny z ZSRS był zwolennikiem neutralności Jugosławii i nie angażowania się w *„konflikt kapitalistów"*, co było zgodne z wytycznymi Moskwy. "Tito" nienawidził ponad wszystko monarchii Karađorđevićiów.
Nie udało się nam ustalić stosunku Broza i KC KPJ do działań Sišackiego Oddziału Partyzanckiego. Czyżby komuniści chorwaccy działali początkowo bez aprobaty Broza, vide: Christopher Andrew, Oleg Gordijewski, „KGB", Warszawa 1999, s. 133, 318; Christopher Andrew, Wasilij Mitrochin, „Archiwum Mitrochina. KGB w Europie i na Zachodzie", Warszawa, 2001, s. 636–637; Ph. Auty, op. cit., ss. 93–109 (Komintern), 110–128 (droga do stanowiska genseka KPJ), 168–169 (IV–VI 41) i 170-171 (początek guerrilli komunistycznej); I. Avakumovic, op. cit., t. I, s. 125–126; Ivan T. Berend, „Central and Eastern Europe. Detour from the periphery to the periphery", Cambridge 1996, s. 43–45; Robert Conquest, "Wielki terror", Warszawa 1997, s. 445; Frederick William Deakin, „The Embattled Mountain", London 1971, s. 99 oraz Michael McConville, „A Small War in the Balkans. British Military Involvement in Wartime Yugoslavia, 1941–1945", London 1986, s. 22–28

[144] Pismo Pavelićia do generała Ambrosia pochodziło z 27 czerwca 1941 roku. Jednak apele Pavelićia o kontroli nad sytuacją odbiegały od rzeczywistości, gdyż guerrilla wzmacniała swoją pozycję w terenie. Jednocześnie włoski kontrwywiad dostrzegał próby porozumienia ustaszy z komunistami, co miało mieć miejsce w rejonie Sinj-Knin, a nawet dochodziło do prób kontaktów pomiędzy Brozem i członkami gabinetu Pavelićia, vide: Cz. Madajczyk, op. cit., s. 454 oraz M. Zacharias, op. cit., s. 45.

dla NDH. Pierwszej akcji dokonał samorzutnie utworzony oddział czetnicki, który zamordował 11–13 kwietnia siedemnastu Chorwatów w Dervencie. Następne mordy miały miejsce w Čapljnie, gdzie 13–15 kwietnia zostało zabitych 5 mahometan i 20 Chorwatów oraz spalonych 40 domów.

Po kominternowskim apelu zostały utworzone 27 czerwca 1941 roku Narodowowyzwoleńcze Partyzanckie Oddziały Jugosławii (*Narodno–Oslobodilačke Partizanske Odredi Jugoslavije*–NOPOJ). Zwierzchnictwo nad nimi miał Główny Sztab (*Glavni Štab)*, który przekształcono we wrześniu w Naczelny Sztab (*Vrhovni Štab)*. Kontrolę nad ruchem sprawowała KPJ[145]. Podobnie czetnicy zainicjowali działania partyzanckie na przełomie lipca i sierpnia na szerszą skalę. Czetnicy uzyskali wsparcie logistyczne na obszarach zamieszkanych przez większość serbską. Jednak zjednoczenie partyzantki nacjonalistycznej pod kierownictwem Mihailovića doszło do skutku dopiero w grudniu 1941 roku.

Kolejne miesiące, pochłaniające coraz więcej ofiar i angażujące poważniejsze siły obu stron konfliktu, uwidoczniły znaczenie i siłę guerrilli. Nic nie zapowiadało się na wielomiesięczne krwawe starcia w górach. Początkowo nikt nie zakładał, że strony walczące na terenie NDH będą walczyły miesiącami. Podczas gdy przez pierwsze półrocze Niemcy jeszcze usiłowali respektować legislacje genewskie i haskie (których sygrnatariuszem były Jugosławia i Niemcy), to od jesieni 1941 roku rozdrażnieni okupanci okupant rozpoczął wprowadzanie drakońskich represji. Dla zniszczenia partyzantki były wykorzystywane bezlistosne metody bez poszanowania międzynarodowych konwencji.

---

[145] Zgodnie z zaleceniami Kominternu, pochodzącymi z 1928 roku, każda partia komunistyczna miała zająć się „przekształceniem wojny imperialistycznej w proletariacką wojnę przeciwko burżuazji", co sprowadzało się do „organizowania bez chwili wytchnienia oddziałów partyzanckich oraz inicjowania wojny partyzanckiej na tyłach wroga". Pod wpływem komunistycznych sukcesów, brytyjska SOE również pragnęła pochwalić się zwycięstwami czetnickiej guerrilli, vide: Frederick Deakin, „Great Britain and European Resistance", [w:] „European Resistance Movements 1939–45. Proceedings od the Second International Conference on the History of the Resistance Movements Held at Milan 26–29 March 1961", vol. 2, Oxford 1964, s. 104–105

Początkowo sami komuniści oceniali stan swego ruchu jako kadrowy na terenie NDH. Żadna z dzielnic Chorwacji nie osiągnęła gotowości wojskowo–politycznej do działań przeciwko ustaszom. Główny Sztab Ruchu Narodowowyzwoleńczego Chorwacji (*Glavni štab Narodno Oslobodilačkog Pokreta Hrvatske*–GŠ NOPH) powstał 19 października 1941 r., zaś w listopadzie 1942 r. przekształcił się w Główny Sztab (*Glavni štab Narodno-Oslobodilačkog Vojska i Partizanskih Odredi Hrvatske*–GŠ NOViPOH)[146]. Działania partyzanckie były prowadzone chaotycznie z chwilą rozpętania wojny ze Związkiem Sowieckim. Większość akcji sabotażowych przeprowadzali komuniści, nie liczący się ze skutkami swoich operacji dywersyjnych. Odpowiedzią władz NDH były krwawe represje na zakładnikach lub serbskich wsiach, sprzyjających wrogom chorwackiej państwowości. Jednym z przykładów tak nieludzkich działań było rozstrzelanie 102 *„żydów i komunistów"* (charakterystyczna pisownia zachowana za dokumentem). Ich winą było znalezienie w sąsiedztwie zamachu bombowego. Komuniści podłożyli 4 sierpnia bombę w zagrzebskim ogrodzie botanicznym, która zraniła 28 ustaszy. Początkowo wydawało się, że bezlitosne metody zastosowane przez Chorwatów w Bośni, przyniosły określone skutki, ale okazało się, że były to wnioski przedwczesne[147].

---

[146] Instrukcje przeciwpartyzanckie zakładały („standardy wschodnioeuropejskie") rozstrzeliwanie 50–100 mieszkańców okupowanego terytorium (czytaj: komunisty w niemieckiej terminologii) w razie zranienia lub zabicia jednego Niemca. W pierwszych pacyfikacjach Niemcy zamordowali od 21 października 1941 roku 7.000 mieszkańców Kragujevaca (w tym 2.300 mężczyzn i chłopców; na miejsce kaźni prowadzono całe klasy szkolne), 2.000 ludzi z rejonu Kraljeva, 6.000 w Macvie oraz 1.670 mieszkańców i więźniów z Šabaca (jeszcze 21 sierpnia). Później Niemcy nie dokonywali tak spektakularnych aktów przemocy i odwetu za zabicie ich żołnierzy, vide: Martin Gilbert, „The Second World War. A Complete History", New York 1989, ss. 225 i 247; W pierwszych pacyfikacjach Niemcy zamordowali od 21 października 1941 roku 7.000 mieszkańców Kragujevaca (w tym 2.300 mężczyzn i chłopców; na miejsce kaźni prowadzono całe klasy szkolne), 2.000 ludzi z rejonu Kraljeva, 6.000 w Macvie oraz 1.670 mieszkańców i więźniów z Šabaca (jeszcze 21 sierpnia). Później Niemcy nie dokonywali tak spektakularnych aktów przemocy i odwetu za zabicie ich żołnierzy, vide: Martin Gilbert, „The Second World War. A Complete History", New York 1989, ss. 225 i 247; Andrzej Górbiel, „Wojna partyzancka, a prawo międzynarodowe", w; „Wojskowy Przegląd Prawniczy" NR 4 (57)/ 1960 r., s. 514 oraz ZDiP, t. II, kn. 2, dok. 11, str. 43–45.
http://www.geocities.com/Pentagon/Quarters/5822/Balkans/shumadia.htm

[147] DGFP, D, XIII, dok. 191, s. 301–302 oraz ZDiP, t. V, kn. 1, dok. 92, s. 269–270; dok. 100, s. 288, dok. 104, s. 295 oraz dok. 115, s. 310

Czynnikiem, wspomagającym władzę ustaszy, okazał się brak konsensusu pomiędzy ich przeciwnikami. Niewyobrażalnym był sojusz pomiędzy komunistami Broza, czetnikami Mihailovićia i stronnikami Mačka. Zakorzeniona nienawiść (klasowa i nacjonalistyczna) pomiędzy stronnikami wymienionych opcji politycznej podminowała i zniszczyła wspólny front podziemny w szybkim tempie. Maček odrzucił już w czerwcu 1941 r. propozycję wspólnej walki z komunistami przeciwko ustaszom i okupantom. Natomiast ustasze zainicjowali w sierpniu 1941 r. wielką kampanię przyciągnięcia członków HSS do swoich szeregów. Celem jej było wzmocnienie politycznej podstawy reżimu. Chodziło też o całkowite rozbicie, a wręcz likwidację wpływów stronnictwa chłopskiego przez oddzielenie mas członkowskich od kierownictwa HSS, a szczególnie od charyzmatycznego Mačka. Ustaszowska koncepcja totalitarnej organizacji politycznej pod ich wyłączną kontrolą wymagała deklaracji byłych reprezentantów chłopskich, sprzyjających ruchowi usztaszowskiemu. Taki charakter miało wystąpienia z 10 sierpnia przedstawiciela HSS z okręgu Split, Josipa Berkovićia. W swoim przemówieniu pozdrowił on Poglavnika i ruch ustaszowski oraz oświadczył, że *„nie przyłączył się do ustaszy jako dysydent z HSS, a przedstawiciel narodu"*. Tortićia (przed wojną przedstawiciela HSS w Osijeku) nazwano *"konsulem HSS"* w NDH. Chorwację, tworzoną przez ustaszy, określił mianem *"wielowiekowego snu i celu narodu chorwackiego"*. Oficjalnie podkreślano fakt, że ustasze wprowadzili w życie polityczny i socjalny program Stjepana Radićia. Te fakty spowodowały, że aparat propagandowy partii komunistycznej wymierzył od 1942 r. ostrze swej krytyki przeciwko Mačkowi i HSS, uznając ich za kolejnych wrogów KPJ[148].

[148] Maček był początkowo wybrany za godnego obiekt godny do podjęcia współpracy przez Brytyjczyków, pomimo, że wystąpił 10 kwietnia 1941 r. z poparciem dla nowopowstałego NDH. Później odmówił wsparcia i zaangażowania się w życie polityczne nowopowstałego NDH. Brytyjska SOE zwróciła się z ofertą wsparcia do czetników, którzy początkowo zasłynęli akcjami dywersyjnymi. SOE planowało jeszcze wykorzystać potencjał HSS jako *„drugiej grupy guerrilli"* (*„Postawa Mačka może stanowić dowód silnego oporu najlepszego elementu w Chorwacji czyli partii chłopskiej"* – ocena brytyjska z listopada 1941 r.). Brytyjska SOE pla-

Rządy ustaszowskie zostały postawione dość szybko wobec faktu słabego poparcia ze strony ludności chorwackiej. Ustasze byli organizacją kadrową w przeciwieństwie do faszystów we Włoszech, czy narodowych socjalistów w Niemczech. Większość członków UHRO przebywała na emigracji do 1941 r. Kilka czynników wpływało na wyobcowanie i w konsekwencji słabość elit ustaszowskich w kraju. Totalitarna formuła NDH była wrogo odbierana przez większość HSS, chorwackiej lewicy i intelektualistów. Agendy państwowe usiłowały skłonić do współpracy społeczeństwo chorwackie. Jednocześnie wzrastał zbrojny opór Serbów. Walka oddziałów czetnickich i partyzanckich była odpowiedzią na bezmyślny terror ustaszy.

Niemcy i Włosi nieustannie ingerowali w wewnętrzne sprawy NDH, ograniczając i tak ograniczoną suwerenność młodej państwowości chorwackiej. Słaby przemysł zbrojeniowy NDH oraz niedociągnięcia w zaopatrzeniu wpływały na brak uzbrojenia w jednostkach domobrańców i ustaszy, na których opierała się legitymacja rządów UHRO. Władze NDH intensyfikowały rozbudowę formacji ustaszowskich (*Ustaška Vojnica*), które liczyły 28.000—29.000 ochotników o wysokich morale i determinacji w obronie reżimu. Siły ustaszowskie posiadały początkowo odrębne dowództwo (podlegające GUS—owi), intendenturę i pozostałe służby[149].

Chorwaci angażowali coraz więcej wojska do walki z irredentą, co powodowało w konsekwencji rozproszenie ich sił. Próbą rozwiązania tej niekorzystnej sytuacji było podjęcie w okresie od października 1941 r. do października 1942 r. pertraktacji i współpracy pomiędzy czetnikami i ustaszami. Chorwaci zostali zmuszeni do znalezienia *modus vivendi* z dotychczasowym, najbardziej zagorzałym

---

nowała współpracę z HSS do początku 1943 r. Jednak Wielka Brytania po konferencji teherańskiej wybrała kartę „Tito", vide: L. Boban, [1987] op. cit., s. 152—157 oraz B. Petranović, [1983] op. cit., t. I, s. 136—137.

[149] Intelektualiści wcale nie kwapili się z wyrażaniem poparcia władzom ustaszy, choć nie brakowało entuzjastycznych postaw wobec NDH. Zaangażowanym ustaszem był pisarz i publicysta Mile Budak. W jugosłowiańskim opracowaniu odnajdujemy informacje o tym, że UV była lepiej zaopatrzona od HD, choć i braki w logistyce zaopatrzenia nie omijały też „pewniejszych i karniejszych" ustaszy, vide: I. Meštrović, op. cit., s. 305—314; B. Petranović, [1992] op. cit., t. II, s. 166—167.

wrogiem czyli czetnikami. Pierwsze, formalne negocjacje pomiędzy władzami NDH, a bośniackimi czetnikami miały miejsce jeszcze w 30 października 1941 roku w Zvorniku pomiędzy *„komendantem wojska chorwackiego"*, a jednym z wysłanników Mihailovića do wschodniej Bośni i Hercegowiny, majorem Jezdimirem Dangićiem. Jego celem było taktyczne współdziałanie Chorwatów z *„dzielnymi czetnikami przeciwko komunistycznym rozbójnikom, zbrodniarzom i krzywoprzysiężcom"*. Dopiero potem zwolennicy Mihailovića zainicjowali rozmowy z Włochami i Niemcami, datowane na pierwszą połowę listopada. Właśnie te rozmowy pozwoliły na określenie wspólnego celu, jakim było zwalczanie komunizmu. W międzyczasie odbyła się w grudniu seria rozmów pod włoskim patronatem Dobrosava Jevđevića z wysłannikiem Pavelića, niejakim Poljakiem. Rozmówcy planowali nawet przeniesienie negocjacji do Zagrzebia, gdzie miał uczestniczyć w nich Artuković. Równocześnie Niemcy zaprosili 2 lutego 1942 r. do Belgradu na rozmowy z czetnikami zarówno ministra Vjekoslava Vrančića oraz pułkownika Fedora Dragoljova, jak i własnych przedstawicieli w NDH. Rozmowy belgradzkie umożliwiły wstępne określenie stanowisk dotychczasowych wrogów. Rozwinięciem tych negocjacji były marcowe spotkania Vrančića z dowódcami czetnickimi: Novicem Kraljevićiem, Radmilem Grđićiem i Dobrosavem Jevđevićiem w Splicie i Dubrovniku, które nie przyniosły oczekiwanych skutków, a strona chorwacka dementowała nawet fakt ich prowadzenia. Vrančić przekazał stanowisko czetników do Zagrzebia, co stało się podstawą do owocniejszych negocjacji. Edo Bulat (minister ds. Dalmacji) i Vladimir Košak (minister finansów) którzy spotkali się z nieprzejednaną postawą Jevđevića - najpierw zgoda na otwarcie cerkwi i serbskich szkół i zmiany w traktowaniu ludności wyznającej ortodoksję prawosławną. Jednocześnie ten sam dowódca pozostawał w dobrych relacjach z Niemcami i Włochami. Dlatego w skomplikowanej sytuacji wojny partyzanckiej, najczęściej dochodziło do lokalnych porozumień między dowódcami wojskowymi o

współdziałaniu lub neutralności podczas kolejnych pacyfikacji antykomunistycznych[150].

Kolejny lokalny konsensus z czetnikami Chorwaci osiągnęli 27 kwietnia, gdy podpisali porozumienia z Urošem Drenovićiem (oddział Kočić) w Varcar Vakuf. Rozwój współpracy z czetnikami przyczynił się do wydanie przez GUS ogólnych warunków współpracy z czetnikami. Ustasze wspominali o prowadzeniu negocjacji z dowódcami czetnickich oddziałów przez wyznaczonych reprezentantów, zachęcaniu do powrotu czetników do domów, odsprzedawaniu posiadanej broni przy obietnicy przekazania nowego uzbrojenia do walki z partyzantami oraz wycofywaniu milicji ustaszowskiej z terenów o przewadze serbskiej oraz wyróżnieniach i nagrodach dla odznaczających się w walkach z partyzantami, włącznie z możliwością otrzymania legalnego statusu w NDH.

Efektem rozwijania dialogu czetnicko-ustaszowskiego było podpisanie 15 maja 1942 r. w Banja Luce dokumentu o współpracy pomiędzy Chorwatami (wielki župan Sana i Luka Petar Gvozdić, zastępca bry-

---

[150] Koncepcja Mihailovićia zakładała bierne stanowisko wobec okupantów od momentu powstania jego ruchu. To może wyjaśnić wrogość w stosunkach z komunistami, którzy za wszelką cenę (tym bardziej ludzkich ofiar z którymi nie liczono się; cóż za paradoks, podobny mechanizm wykorzystywała albańska partyzantka w Kosovie w 1999 roku) pragnęli rządzić w Jugosławii. Jak przyszłość pokazała tego rodzaju machiawelizm pozwolił mało znanym przed wojną komunistom zdobyć władzę po 1945 roku. Wewnętrznego dialogu nie wzmocniły rozmowy Mihailovićia i Broza w Struganiku i Brajiči (odpowiednio 19 września i 26 października 1941 roku). Podstawowym powodem braku konsensusu były diametralnie rozbieżne cele obu ruchów. Początkowo Mihailović nie widział możliwości współpracy z Niemcami, choć negocjacje prowadził z nimi major Dangić (inicjator rozmów z Chorwatami). Równocześnie major Boško Todorović rozpoczął rozmowy z Włochami, ponieważ był odpowiedzialny za nie ruch czetnicki w Hercegowinie.
Obie strony dążyły do konfrontacji. Szef sztabu Mihailovićia: major Zaharije Ostojić, któremu towarzyszyli w pierwszej alianckiej misji wojskowej major Mirko Lalatović i kapitan Duane T. (Bill) Hudson, opowiadał się za atakowaniem zgrupowań „titowskiej" partyzantki. Na zmianę decyzji wpłynął niewątpliwie fakt działań komunistycznej partyzantki przeciwko czetnikom w rejonie Užic, trwające od 2 listopada. Przyszłych adwersarzy różniły plany co do powojennych organizacji państwa jugosłowiańskiego. Mihailović snuł plany utworzenia „wielkiej i jednolitej Serbii", podczas gdy komuniści wysuwali program federacyjny. Niedługo potem rozpoczęły się w pierwszej połowie października wstępne rozmowy pułkownika Mihailovićia z udziałem majora Aleksandra Mišicia, pułkownika Branislava Pantićia i kapitana Nenada Mitrovićia z Abwehrą i SD w Divci (a później w listopadzie z dr Georgiem Kiesselem, będący SS–Sturbannführerem, SS–Obersturführerem Vinike, SS–Standartenführerem Maternem oraz podpułkownikiem Kogardem i kapitanem Josefem Matlem), vide: Fitzroy MacLean, „Disputed Barricade", London 1957, s. 150; J. Marjanović, op. cit., s. 131, 193–194, 208–209; Leo Marks, „Between Silk and Cyanide. The Story of SOE's Code War", London 1998, s. 85–86; J. Tomasevich, [1975] op. cit., ss. 149–150 i 226-31 oraz M. J. Zacharias, op. cit., s. 56–63.

gady z Banja Luki, pułkownik Brozović i sztabowiec ustaszowski Beljan) i dowódcami pułku czetnickiego „Manjača" (Vukašin Marčetić, Jovan Mišić, Petar Savanović). Podobnie zakończyły się negocjacje we wschodniej Bośni, gdy osiągnięto 22 maja 1942 roku porozumienie we wsi Lipac. Dokument parafowali ze strony czetników Cvijetin Todić, Cvijetin Đurić, Branko Stakić z oddziału Ozrenskiego oraz Savo Božić, Petar Arnautović i Đoko Milošević z oddziału Trebavskiego. Stronę chorwacką reprezentowali dr Milan Badovinac, pułkownik Bogdan Majetić i podpułkownik Ivan Šojat. Dzień później ustasze (Gvozdić, Brozovići Beljan) osiągnęli w Banja Luce konsensus z reprezentantami czetnickiego batalionu „Obilić" (ponownie negocjatorem był Lazo Tešanović, a poza tym Cvetko Aleksić i Maksim Tešić). Niektóre porozumienia chorwacko–czetnickie były podpisywane dwukrotnie, a inne poprawiane i uzupełniane, dlatego w Lipacu doszło 28 maja do ponownego parafowania porozumienia między czetnikami i ustaszami. Większość dowódców czetnickich z Bośni uznała do połowy czerwca de facto (bez stwierdzania tego na piśmie) suwerenność NDH oraz lojalność Chorwatów wobec nowego państwa i przywódców (dotychczas traktowaną jako zdradę Jugosławii). Komendanci serbskiej guerrilli zobowiązywali się do zaprzestania ataków na wojska i urzędy NDH oraz do przywrócenia administracji chorwackiej w kontrolowanych przez siebie rejonach. Oddziały wierne Mihailovićiowi miały wystąpić przeciwko wspólnemu wrogowi czyli partyzantom. W zamian magazyny chorwackie miały zaopatrywać czetników w amunicję i uzbrojenie. Czetnickich rannych rozpoczęły przyjmować chorwackie szpitale wojskowe. Wdowom poległych czetników była wypłacana rządowa renta. Doszło nawet do tego, że za specjalną rekomendacją czetnickich dowódców wypuszczano serbskich więźniów z obozów koncentracyjnych[151].

[151] Poza Lipacem doszło w czerwcu do innych rozejmów w środkowej i północno–zachodniej Bośni. Sygnatariuszami kolejnych układów byli: czetnicy z okolic Foči z ustaszami pod komendą nadporucznika Štimeca. Vukašin Marčetić i Mitar Trivunčić, którzy porozumieli 16 czerwca do ugody w Maglaju się z Chorwatami

Brak sukcesów w walkach z guerrillą spowodował zmiany w sierpniu 1942 r. na scenie politycznej NDH. Pavelić zlikwidował HNSS, której przewodził Slavko Govedić. Przesilenie rządowe nastąpiło po powrocie Pavelićia z wizyty u Hitlera. Dużą rolę w zakulisowych zabiegach przeciwko obu Kvaternikom odegrali Glaise von Horstenau i Löhr. Następnie Poglavnik zdymisjonował 5 października Slavko i Eugena Kvaterników, którzy zostali zmuszeni do emigracji na Słowację. Zmiany w rządzie chorwackim zwiastowały wzmocnienie pozycji i wpływów niemieckich w NDH. Liczba ministerstw została zmniejszona z dwunastu do ośmiu. Trzeciemu gabinetowi nadal przewodniczył Ante Pavelić. Zmiany nastąpiły na stanowisku ministra spraw wewnętrznych, został nim Ante Nikšić. Starszego Kvaternika zastąpił faktycznie generał Vilko Begić, który często zastępował nowego ministra sił zbrojnych - Poglavnika. Artuković został ministrem sprawiedliwości, a Puk objął tekę sekretarza stanu. Dr Mile Starčević zastąpił Stjepana Ratkovićia na stanowisku ministra edukacji. Ponownie pojawił się minister ekonomii, którym został dr Josip Balen. Swoje dotychczasowe stanowiska zachowali:

---

po konferencji dowódców czetnickich z doliny Vrbasu. Ci sami parafowali parafowali 9 czerwca w Banja Luce z Radoslavem (Rado) Radićiem, dowódcą oddziału „Borje", który dotyczył zachodniej Bośni. Pięć dni później Radić ze sztabem sygnował dokumenty w Prnjavorze, które z chorwackiej strony podpisali podpułkownik Janko Janković, Ceranić D., Čoja Maks i Hrvoje Jurićiowie. Tego samego dnia oddział zenički z Golubem Mitrovićiem porozumiał się w Zenicy z dr Milanem Badovinacem, wielkim županem Ante Prohaską i pułkownikiem Ivanem Šojatem. Dowódca oddziału majevičkiego, Radivoje Kerović podpisał 15 czerwca (istnieje wersja, że 30 maja) porozumienie we wsi Lopare. Podobne dokumenty ratyfikowano w lipcu z przedstawicielami niemieckich wojsk (pułkownik Wüst z 718. Dywizji, kapitan Schmid, czy oberleutenant Wurianek) w NDH. Czetnicy bośniaccy (oddziały „Kočić", „Manjača", Ozrenski, Trebavski, Majevički, „Obilić", „Borje" i Zenički) weszli w sojusz w władzami NDH mając na względzie wspólną walkę w komunistami oraz zagwarantowanie zaopatrzenia, co trwało jeszcze w 1943 r. Później czetnicy nawiązali współpracę dzięki inicjatywie Neubachera, vide: AAN, T-314, rol. 566, kl. 359-361, 357-358, 709-710, 712-713, 734-736, 739-743, 746-747 oraz T-501, rol. 247, kl. 1030, 1067, 1120, 1155 i 1163; Veselin Đuretić, „Saveznici i jugoslovenska ratna drama. Između nacionalnih i ideoloških izazova", kn. I, Belgrad 1985, s. 130-131; J. Marjanović, op. cit., s. 244-250; B. Petranović, [1983] op. cit., t. I, s. 362-363; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 464.

Košak, Frković i Bešlagić[152]. Jednocześnie Pavelić nakazał aresztowanie chorwackich nazistów z „Grupy S"[153].

Wielu islamskich przywódców politycznych widziało rozwiązanie krytycznej sytuacji w przyznaniu autonomii Bośni. Liderzy muzułmańscy pod wodzą Hadžihasanovićia zwrócili w listopadzie 1942 roku do Hitlera z memorandum podobnej treści, prosząc Hitlera o zaanektowanie Bośni-Hercegoviny. Poza powoływaniem się na *„gockie korzenie"*, Bośniacy skarżyli się na ustaszowskie mordy na ludności islamskiej. W dokumencie został złożona propozycja rozwinięcia Muzułmańskiego Legionu Ochotniczego i przekazanie Niemcom kontroli nad jego formowaniem. Jednak żądania autonomii dla Bośni nie zostały ponownie zaakceptowane w Berlinie. Führer nie miał żadnego interesu we włączaniu Bośni do III Rzeszy. Jednak znalazł się człowiek, pragnący częściowo skorzystać z powyższego memorandum. Był nim Himmler, który pragnął ustanowić „obszar rekrutacji SS" w Bośni[154].

Równocześnie komuniści konsolidowali swoje siły. W dniach 26—27 listopada 1942 r. doszło do kongresu sił lewicowych W Bihaćiu. Wtedy utworzono Antyfaszystowską Radę Wyzwolenia Narodowego Jugosławii (Antifašistićko Veće Narodnog Oslobodjenja Jugoslavije— AVNOJ). Rosnąca w siłę KPJ stawała się najważniejszym i najsilniejszym graczem na arenie jugosłowiańskiej[155]. Mniej znaczącą od-

---

[152] Kvaternikowie (po krótkim pobycie na Słowacji) zostali zmuszeni do powrotu do NDH, gdzie egzystowali na państwowej rencie, vide: L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 133; M. Tejchman, op. cit., s. 31, J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 439-442 oraz I. Bajlo, http://www.inet.hr/steelpanthers/ww2/ndh.

[153] Prawdopodobnie chodzi o grupę byłych frankowców, którzy 15 czerwca 1940 roku z inicjatywy Slavko Govedicia utworzyli Chorwacką Partię NarodowoSocjalistyczną (HNSS). Nie zdobyła ona poważniejszych wpływów w kraju i ostatecznie została wchłonięta przez Ustaszów. Govedić był popierany przez SS. HNSS oskarżała Pavelićia o zdradę Chorwacji i reprezentowanie interesów Rzymu. Chorwaccy naziści żądali nawet ustanowienia niemieckiego protektoratu, vide: L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 36.

[154] W memorandum powoływano się na działania Šerifa Arnautovićia, postulującego przyznanie autonomii Bośni pod egidą Węgier, vide: AAN, T-175, rol. 111, kl. 2635275 (Himmler do Glaise von Horsteau z 3 marca 1943 r.) i rol. 125, kl. 2651008 (SS-Ostubaf Rudolf Brandt do SS-Ogrufa Artura Phlepsa z 20 września 1943 r.) G. Lepre, op. cit., s. 17 oraz N. Malcolm, op. cit., s. 189

[155] Spośród 34 delegatów na I Sesji AVNOJ aż 15 pochodziło z obszaru Chorwacji. Jak przystało na zdyscyplinowanego członka Kominternu, KPJ konsultowała powstanie AVNOJ z centralą moskiewską w korespondencji wysyłanej od 12 do 19 listopada. W dniu ogłoszenia deklaracji w Bihaćiu "Tito" otrzymał gratulacje od

powiedzią czetnicką była rezolucja z konferencji (30 listopada–2 grudnia) w Šahovićy pod Bijelog Polja, która taktycznie przeoczyła formułę serbskiej jedności. Czetnicy pominęli nacjonalistyczne sformułowania w swoim dokumencie. W rzeczywistości nadal obowiązywał plan serbskiej, powojennej dominacji oraz zemsta na mahometanach i Chorwatach[156].

Tymczasem rozwijająca się współpraca włosko-czetnicka niepokoiła Chorwatów, gdyż godziła w porozumienia chorwacko-włoskie z maja i października 1942 roku. Nowe sugestie Zagrzebia o rozbrojeniu dalmatyńskich i skoncentrowaniu hercegowińskich czetników we wschodniej części prowincji zostały zignorowane. Podobnie władze chorwackie nie mogły wymóc uznania państwa chorwackiego, choć to one odpowiadały za zaopatrzenie oddziałów MVAC. Czetnicy pozostawali nieprzewidywalnym sojusznikiem (a raczej uznawanym za skorego do zmiany frontu po alianckim desancie w Dalmacji)[157].

Brak rónorzędnego traktowania na terenach okupacji włoskiej prowadził do ochłodzenia relacji z włoskimi dyplomatami. Casertano i Oxilia usiłowali przeciwdziałać niemiekim wpływom. Włosi nadal uznawali Pavelićia za swojego człowieka. Ale Chorwaci coraz częściej odwzajemniali niechęć, szczególnie po odwołaniu (24 kwietnia 1943) na włoskie żądanie ministra Lorkovićia. Najprawdopodobniej włoska dyplomacja w Chorwacji była pozbawiona znajomości zasad lub świadomie nawiązywała do rzymskich wzorców. Ale to dziwne, że włoskie dowództwo 2. Armii poniżając niejednokrotnie Chor-

---

Stalina, Churchilla i Roosevelta, vide: „DSFRJ", op. cit., t. I, dok. 146, s. 232 oraz dok. 148, s. 234–237; dok. 149, s. 237; dok. 150, s. 238; dok. 151, s. 238; dok. 152, s. 239–244; M. Basta, op. cit., s.133; I. Perić, op. cit., s. 220; S. K. Pavlowitch, [1971] op. cit., s. 137–138; F. Tuđman, [1970] op. cit., s. 301 oraz M. Zečević, op. cit., s. 108–109.

[156] Oskarżenia o rzekomym porozumienie ustaszowsko–komunistyczne były wysuwane jako źródło *„biologicznego zniszczenia elementu serbskiego i prawosławnego"*, vide: V. Đuretić, op. cit., kn. II, s. 58–59.

[157] Chorwaci postulowali też konsultowanie dyslokacji czetników w rejonach zamieszkanych przez katolików i muzułmanów. Jednocześnie w końcu roku zaznaczała się coraz częstsze solidaryzowanie się Chorwatów z partyzantką Tito, vide: AAN, T-501, rol. 265, kl. 514-517 (wewnętrzne memorandum chorwackiego MSZ z 24.12.1942), 553-554 oraz T-821, rol. 247., kl. 746-748 (włoski zwiad radiowy i rol. 356, kl. 84-506 (depesze czetnickie przechwycone przez niemieckie radiopelengatory w okresie 27.02-17.08.43).

watów, negatywnie wpływało no relacje z władzami sojuszniczego państwa, obierającego kurs antywłoski z powodu ekscesów Superslody i Włochów w NDH. Wcześniej, bo w sierpniu 1942 roku z Zagrzebia został odwołany Oxilia, którego zastąpił generał Gian Carlo Re. Za Casertano pojawił się 29 maja 1943 roku Luigi Petrucci. Jednak obie te zmiany nie wpłynęły na rozwój stosunków chorwacko-włoskich. Upokorzenie Chorwatów nie dało najlepszych owoców[158].

Nieoczekiwanie doszło do nawiązania w grudniu 1942 roku kontaktów NDH z Międzynarodowym Czerwonym Krzyżem (ICRC-International Committee of the Red Cross). W Zagrzebiu via Berlina znalazł się Robert Schirmer i spotkał się z Mladenem Lorkoviciem - szefem chorwackiego MSZ. Rozmowy doprowadziły do ustalenia osoby delegata ICRC, którym od marca 1943 roku został Julius Schmidlin Jr. Potrzeby chorwackie obejmowały wszystko - od materiałów medycznych, żywności, odzieży, personelu po... autorytet moralny, uznającej władze NDH[159]

Zmiany geostrategiczne w zmaganiach na froncie wschodnim uświadomiły politykom z kierownictwa HSS potrzebę nawiązania kontaktów ze swoimi antagonistami. August Košutić z upoważnienia Mačka rozpoczął rozmowy z kierownictwem NDH. Latem 1943 r. nie doszło do kompromisu, gdyż politycy ustaszowscy stali na stanowisku aktywnego wsparcia ich reżimu przez HSS. Jednocześnie doszło 1 kwietnia do zmian w gabinecie rządowym. Ministrem spraw zagranicznych został Mile Budak. Reorganizacja była spowodowana przestępstwami dewizowymi pracowników ministerstwa („afera Kolak—Havranek"). Dodatkowo Włosi zgłaszali brak zaufania do Lorkovića, który wyraź-

---

158 Generał Giuseppe Pieche (koordynator włoskich działań wywiadowczych na Bałkanach) dla zachowania NDH we włoskiej strefie wpływów proponował: interwencję w Berlinie i eliminację Niemców z Chorwacji oraz skoncetrowania się na zwalczaniu partyzantki, vide: AAN, T-501, rol. 264, kl. 1031 (bezskuteczne zabiegi włoskie u Chorwatów) i kl. 1326-1327 (o krytycznym stosunku Oxilii do Niemców); ; rol. 266, kl. 17-20 (protesty Oxilii i Casertano); rol. 268, kl. 4 (o jego odwołaniu) i 31 (raport von Horstenau o zaangażowaniu Casertano w odwołanie Lorkovića); T-821, rol. 347, rol. 729-746 (konkluzje Pieche o NDH)

159 Jean-Claude Favez, „The Red Cross and the Holocaust", Cambridge 1999, s. 176.

nie preferował i popierał interesy niemieckie. Co ciekawe zajął on stanowisko ministra pełnomocnego ds. Bośni i Hercegowiny oraz łącznika z władzami niemieckimi i włoskimi. Jozo Dumandžić otrzymał tekę ministra sprawiedliwości, zaś na stanowisku ministra finansów Košaka zastąpił Ante Filipančić. Stanowisko szefa MSW objął Artuković[160].

Rozmowy HSS z AVNOJ zakończyły się podobnie bez porozumienia. Przedstawiciele chłopscy zażądali uznania ich partii za prawowitych przedstawicieli narodu chorwackiego. Domagali się też nie kwestionowania wpływu na Domobranstvo, gdyż dzięki temu mogliby skierować jego siły przeciwko reżimowi Pavelića. Takie porozumienie wojenne mogłoby stanowić podstawę dla wspólnych rządów po wojnie. Jednak propozycje HSS zostały odrzucone przez KPJ. Odpowiedzią komunistów chorwackich było utworzenie 17 marca 1943 r. Antyfaszystowskiej Rady Wyzwolenia Narodowego Chorwacji (*Zemljansko Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođjenja Hrvatske*—ZAVNOH), co dawało pozory działań federacyjnych. Na swojej I sesji (13—16 czerwca) ZAVNOH mocno wystąpił przeciwko *„sługom Pavelićiowych ustaszów i czetników Draży Mihailovića oraz agentom władz uchodźczych i zdradzieckiego kierownictwa HSS"*. Przewodniczącym ZAVNOH został Vladimir Nazor, niedawny prominentny intelektualista, sławiący NDH[161].

---

[160] Autorzy przestępstw dewizowych i handlu złotem, Kolak i Havranek zostali skazani na śmierć. Konflikt we władzach NDH ujawniał rywalizację pomiędzy grupą tzw. pułkowników Ustasza (5—6 dawnych emigrantów ustaszowskich), „starymi" (Milovan Žanić, Mirko Puk), oraz „młodymi" (Mladen Lorković, Vladimir Košak, Vjekoslav Vrančić). Dwie pierwsze grupy zjednoczyły się przeciwko trzeciej, która tą walkę przegrała, vide: ADAP, E, V, dok. 340; B. Krizman, op. cit., t. 1, s. 24—25 oraz I. Bajlo, http://www.inet.hr/steelpanthers/ww2/ndh

[161] Członkowie HSS (Filip Lakuš i Božidar Magovac) rozpoczęli współpracę z partyzantami. Pierwszy z nich był 70—letnim działaczem chłopskim, zaś drugi redaktorem „Domu" i określany mianem politycznego ekstremisty. Obaj nigdy nie zasiadali we władzach HSS. „Grupa Magovaca" twierdziła, że nawiązuje do rewolucyjnego programu i idei socjalnych Ante Radića. Secesjoniści z HSS zaczęli latem 1943 r. wydawać pismo „Slobodni dom". Dosyć szybko Maček stał się wrogiem komunistycznej propagandy, która umieszczała go w jednym obozie z Pavelićem, Nedićem i Mihailovićem.
W szeregach Domobranstva istniała „grupa Babića", która popierała HSS. Pułkownik Ivan Babić prowadził rozmowy z przedstawicielami guerrilli komunistycznej latem i jesienią (aż do grudnia) 1943 r. Pośrednikiem był Vladimir Milković, eks—burmistrz Varaždinu (później zabity w ustaszowskiej prowokacji). Chodziło o połączenie wysiłku Domobranstva, HSS i KPJ przeciwko Ustaszom. Babić upierał się przy odrębności oddziałów domobrańskich (miały być dowodzone

Dla komunistów najważniejszym stało się zniszczenie wroga ideologicznego, a nie biologicznego. Stąd wynikały zapewne nieoczekiwane zmiany frontu i negocjacje wysłanników Josipa Broza z okupantami. „Tito" był nieufny wobec sojuszników zachodnich, którzy oficjalnie wspierali czetników i rząd królewski. Na jego poglądy wpływał aksjomat „kominternowskich legend" o angielskich spiskach i poglądy Broza w zasadzie cechowała nieufność w stosunku do sojuszników anglosaskich, mimo, że jego strategia podsycania krwawej wojny partyzanckiej była na rękę SOE. Alianckie służby specjalne zinfiltorwane przez sowiecką „razwiedkę" ewoluowały swoje nastawienie po Teheranie. Coraz wyraźniej alianci zachodni zaczęli odwracać się od Mihailovića, obarczając jedynie czetników o kolaborację[162].

---

przez chorwackich oficerów i podoficerów pod własnymi oznaczeniami i pozbawione wpływu komisarzy politycznych) w szeregach NOViPOJ. Ponadto Chorwaci postulowali stworzenie odrębnego ciała sztabowego dla Chorwatów, które miało przygotowywać wojskowe operacje formacji domobrańskich. Nowo werbowani Chorwaci mieli wybierać walkę w szeregach domobrańskich lub NOViPOJ—u. Rozmowy nie zostały sfinalizowane, pomimo wcześniejszego zainteresowania CK KPH. Komuniści nie byli elastycznymi rozmówcami i usztywnili swoje stanowisko w negocjacjach. Dlatego Domobranstvo pozostało po stronie NDH. Ustasze dowiedzieli się o działaniach Babića, choć nie mieli dowodów na te kontakty. Chorwacki historyk opiera się na relacjach pułkownika Babića i jego wspomnieniach opublikowanych w chorwackiej prasie emigracyjnej, vide: I. Banac, [1988] op. cit., s. 85; L. Boban, [1987] op. cit., ss. 241—245 oraz 273—275; I. Perić, op. cit., s. 218; B. Petranović, [1992] op. cit., t. II, s. 270; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 532 oraz „Zemljansko Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođjenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1943", Zagreb 1964, s. 72—76.

[162] Piętnem kolaboracji obarcza najczęściej ugrupowania proweniencji prawicowej lub nacjonalistycznej. Zaskoczeniem mogą wydać się kulisy negocjacji prowadzonych w Gornji Vakuf (11 marca 1943, tzw. „marcowe rozmowy"). Pomysł takich rozmów powstał w czasie narady z udziałem Djilasa, Velebita, Rankovića i Broza. Kontakt został nawiązany przez majora Arthura Stöckera (lub Streckera, dowódcy III./738 pułku piechoty), wziętego wcześniej do niewoli przez NOViPOJ, który przekazał Niemcom list Koči Popovića. Z ramienia komunistów negocjacje prowadzili Milovan Djilas, członek Sztabu Naczelnego i członek Biura Politycznego KPJ; Koča Popović, dowódca 1. Dywizji Proletariackiej i podpułkownik Vladimir Velebit z najściślejszego otoczenia "Tito". Ich rozmówcą był dowódca niemieckiej 717. Dywizji Piechoty, generał B. Dippold. Później negocjacje były prowadzone w Sarajevie, a następnie próbowano osiągnąć porozumienie zostały przeniesione do Zagrzebia (25 marca), gdzie trwały do połowy kwietnia 1943 roku. Początkowo oficjalnym powodem negocjacji (przed Sowietami i Kominternem) były kolejna próba wymiany jeńców. Brozowi zależało na uwolnieniu Herty Has, jego przedwojennej kochanki oraz Andrija Hebranga. Rzeczywiście doszło do wymiany 30 jeńców partyzanckich (w tym wymienionych) na dwóch prominentów ustaszowskich. Ale poruszono w nich też problematykę współdziałania komunistycznych partyzantów z Niemcami w razie brytyjskiego lądowania na Bałkanach i wspólnego przeciwdziałaniu wpływom czetników. Sowiecki gensek instruował szefa KPJ o kwestiach współpracy z Niemcami przeciwko alianckiemu desantowi. Oficer niemieckiego wywiadu Höttl (alias „Walter Hagen") twierdził, że partyzanci NOViPOJ obawiali się przywrócenia władzy króla i dalszego wspierania czetników przez aliantów. Mogło to znaczyć znaczyło to kres marzeń o przejęciu władzy w Jugosławii. Przypuszczenia „Tito" i sugestie Stalina mobilizowały komunistów do współpracy z nazistami.

Jednak ważniejszym przełomem w dziejach NDH okazał się upadek Mussoliniego[163]. Pavelić zareagował na tę wiadomość, zwołując specjalne posiedzenie gabinetu. Omawiano na nim zmiany w sytuacji politycznej i przeobrażenia w stosunkach z III Rzeszą. Dlatego niemieckie koncesje dla NDH można uznać jako mało liczące się gesty. Niemcom zależało na zabezpieczeniu głębokiego zaplecza oraz linii transportowych prowadzących przez Półwysep Bałkański do Grecji. Wydarzenia lipcowe we Włoszech spowodowały 10 września

---

W jednym z powojennych dokumentów Broz wspominał o rozmowach z przedstawicielami III Rzeszy: *"Dzięki wykorzystaniu kontaktu w sprawie wymiany jeńców, udało się nam odizolować Niemców od czetników i Włochów"*. Obok uniknięcia konfrontacji z przeważającymi i lepiej uzbrojonymi wojskami okupantów Broz pragnął skupić siły do rozprawy ze znienawidzonymi czetnikami, gdyż ten argument pojawiał w wypowiedziach partyzanckich negocjatorów. Ponadto wysłannicy „Tito" oferowali zaprzestanie niepokojenia sił Osi, jeśli partyzanci będą mogli powrócić do swoich domów lub wyruszyć do wschodniej Bośni, aby walczyć z czetnikami. Niemcy zostali powiadomieni o fakcie tolerowania partyzantów przez Włochów i (pierwszych) kontaktach z Brytyjczykami. Negocjatorzy komunistyczni zapowiadali możliwość wspólnej akcji defensywnej z Niemcami w przypadku lądowania alianckiego w Dalmacji. Reprezentanci Broza nie wzbraniali się przed opowiadaniem niemieckim generałom, że mogliby walczyć z desantem brytyjskim, gdyż realnie wierzyli, że jeśli Anglosasi wylądują, to będą wspierać czetników. (Nie wspominali o prawdziwym celu, jakim była penetracja terytorium Mihailovića, ponieważ dla Niemców strategicznym i czułym celem była sytuacja w Serbii). W trakcie negocjacji Niemcy zażądali zaprzestania działań guerrilli, podczas gdy „Tito" wstrzymał dywersję jedynie na linii kolejowej Zagrzeb–Belgrad. To było łatwiejsze dla niego, gdyż w przeciwnym razie mógł stracić inicjatywę i przewagę w zmaganiach z czarnogórskimi i hercegowińskimi partyzantami. Zarówno von Horstenau oraz von Kasche przychylali się do takich form współpracy z „Tito". Na przeszkodzie stanęła nieustępliwa postawa Führera. Ale partyzanci rozważali podjęcie współpracy z Niemcami jeszcze później (w 1944 roku były chwile, gdy partyzanci *"mniej obawiali się Niemców niż lądowania alianckiego"*– wspominał Neubacher), vide: DSFRJ, op. cit., t. I, dok. 181, s. 298; dok. 182, s. 299–300; dok. 183, s. 300–302; dok. 186, s. 305–306; dok. 187, s. 306; dok. 188, s. 307–308; dok. 189, s. 308; AAN, T–501, rol. 265, kl. 001281 oraz rol. 267, kl. 000528; Ph. Auty, op. cit., s. 214–215; Milovan Dżilas, "Rozmowy ze Stalinem", Paryż 1962, s. 13; M. Djlas, [1986] op. cit., s. 231–237; R. Kiszling, op. cit., s. 199–200; Hermann Neubacher, "Sonderauftrag Südost 1940 bis 1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten", Göttingen 1956, s. 179–180; S. K. Pavlowitch, [1971] op. cit., s. 141; S. K. Pavlowitch, [1988] op. cit., s. 38–39 i 140–141; M. Zacharias, op. cit., s. 118–121 oraz ZDiP, t. II, kn. 8, dok. 216, s. 361.
Podobną współpracę partyzantki komunistycznej (jak i tę nagłośnioną czetników) z Włochami miała miejsce w początkach 1943 roku w Czarnogórze. W zamian za dostawy zaopatrzenia rzekomo dla włoskich jeńców, partyzanci mogli korzystać z tej pomocy żywnościowej. Najedzony partyzant nie atakował wojsk okupacyjnych, vide: M. Djilas, [1980] op. cit., s. 154–155 i 229–245 oraz David Mountfield, „The Partisans", London 1979, s. 145.

[163] Duce, obalonego przez Wielką Radę Faszystowską i zdymisjonowanego przez króla Wiktora Emanuela III, zastąpił marszałek Pietro Badoglio. On też został desygnowany 25 lipca 1943 r. na premiera. Początkowo król stwierdził w proklamacji, że *„wojna trwa dalej"*. Włochy przyjęły 27 sierpnia warunki zawieszenia broni z aliantami, zaś 3 września Italia skapitulowała w Cassibile. Fakt rozejmu podano do wiadomości pięć dni później. W odpowiedzi Niemcy uwolnili 12 września Mussoliniego z aresztu w Gran Sasso i wprowadzili swoje oddziały do środkowych i północnych Włoch. Kolejnym elementem gry politycznej było utworzenie Włoskiej Republiki Społecznej (*Repubblica Sociale Italiana*–RSI) ze stolicą w Salo. Równocześnie Niemcy zaczęli rozbrajać i wycofywać wojsk włoskich ze strategicznie ważnych punktów, vide: Jacques de Launay, [1970] op. cit., s. 367–370 oraz J. Tomasevich [2001] op. cit., s. 294-298.

automatyczne unieważnienie przez Zagrzeb Porozumień Rzymskich oraz inkorporację przez NDH (choć tylko formalną) całej Dalmacji. Niemcy przyznali NDH prawa zwierzchnie nad Dalmacją, Gornjim Primorjem i Gorskim Kotarem. Chorwacja zgłaszała też roszczenia do półwyspu Istrii z portem w Rijece (Fiume), Zadarem i włoskimi wyspami na Adriatyku, które zostały stanowczo odrzucone przez Niemców. Jednak zgodzili się na pozostawienie w Zadarze przedstawiciela republiki Salo. Te decyzje spotkały się to protestem ze strony RSI, która traktowała umowy zawarte przez Włochy za nadal wiążące. W ten sposób w Zagrzebiu nie rezydował ambasador Salo, którym miał być Antonio Tamburini. Chorwaci nawet wycofali 14 września ofertę korony chorwackiej dla księcia Spoleto. Tak wyglądało chorwackie odreagowanie na ponad dwuletnie upokorzenia włoskie, Niemcy wyciągali lekcję z niefortunności. Nazistom zdarzały się wpadki, jak współpraca z włoskimi żołnierzami w Zadarze i czetnikami w Dubrovniku, Metkoviću, Splicie i Šibeniku[164].

Faktyczny i realny zarząd nad obszarem Dalmacji z Boką Kotorską zaczęli sprawować wojskowi niemieccy, motywując to zagrożeniem ze strony alianckiego desantu i partyzantów. Najważniejszym skutkiem dla NDH była likwidacja włoskiej sfery wpływów, gdy przestał istnieć jeden z dwóch protektorów chorwackich. Aparat propagandowy NDH zareagował na „wydarzenia lipcowe" radością z krachu „niewiernego sojusznika". Prasa sławiła reżim ustaszowski za zasługi przy przejmowaniu obszarów anektowanych przez Włochy dwa lata wcześniej. Hitler pragnął utrzymać w relacjach III Rzesza—NDH dotychczasowe sojusznicze *status quo*[165].

---

[164] AAN, T-311, rol. 196, kl. 500 (wycofanie się z projektu „królewskiego"); T-501, rol. 265, kl. 881-882 (raport Sinčicia o niemieckiej odmowie przekazania NDH Rijeki i Littoralu) oraz ZDiP, t. IV, kn. 17, dok. 187, s. 433—434.

[165] Popularnym hasłem w Zagrzebiu było *„Triest Niemcom, Rijeka Chorwacji"*. Pavelić przedłożył w październiku 1943 r. przez ustaszowskiego konsula plan zjednoczenia NDH ze Słowenią pod patronatem III Rzeszy. Ustaszowski projekt ustawy przewidywał wspólne prowadzenie resortów spraw zagranicznych i wojskowych, podczas gdy Słowenia miała mieć swój parlament. Wspominał o tym w swym oświadczeniu Boris Mlakar, vide: D. Bilandžić, op. cit., s. 151; J. Pečarić, op. cit., ss. 161 i 172—173 oraz B. Petranović, [1983] op. cit., kn. II, s. 359.

Jednocześnie zaczęły się pojawiać nieprzychylne raporty niemieckich wojskowych i polityków o niezdolności NDH do samodzielnego istnienia. Sygnały o malejącym znaczeniu NDH dochodziły do władz ustaszowskich. Reakcją Chorwatów (premiera Mandićia i Poglavnika) było oświadczenie o potrzebie „demokratycznego otwarcia" reżimu (sic!) i nawiązania dialogu z politykami HSS, co umocniłoby pozycję ustaszów w państwie ogarniętym pernamentną wojną partyzancką. Jednak obie strony rozbieżne rozumiały ewolucję dotychczasowego systemu władzy NDH. Ustasze myśleli o koalicji, podczas gdy HSS myślał o rządzie bezpartyjnym. Pavelić zaprosił Košutićia na rozmowy, lecz ten „podziękował za HSS i za siebie osobiście i wysunął Pavelićiowi propozycję, oto swoją władzę przekaże rządowi urzędniczemu. Košutić przypuszczał, że będzie uwięziony"[166].

Kapitulacja Włoch pomogła także partyzantom, którzy przejęli duże ilości uzbrojenia, choć jak okazało się później niewielkie zapasy amunicji. Partyzanci rozbroili siedem włoskich dywizji. Ten fakt ilustruje włoską niechęć do Chorwatów, która dochodziła ówcześnie do głosu. Żołnierze włoskiej 2. Armii chętniej oddawali się do niewoli jednostkom Broza—"Tito" niż siłom chorwackim, czy niemieckim[167].

Komitet Wykonawczy ZAVNOH proklamował na II Sesji 26 września 1943 r. w Plaškach unieważnienie traktatu z Rappallo i porozumień rzymskich oraz przyłączenie do Chorwacji i anektowanych przez Włochy terenów NDH: Istrii, Rijeki, Zadaru, Primorja Chorwackiego, Dalmacji, Gorskiego Kotaru i wysp dalmatyńskich[168].

---

[166] Autorami nieprzychylnych raportów byli m. in. gauleiter Styrii Sigfried Uiberreither (sugerujący likwidację NDH i włączenie go do Adriatisches Küstenland), generał Glaise von Horstenau (*"Pavelić i jego kraj egzystują jedynie z niemieckiej"*) oraz Veesenmayer, vide: ADAP, E, V, dok. 340; L. Boban, [1987] op. cit., s. 167—168 i 188—191; D. Bilandžić, op. cit., s. 167 oraz F. Jelić—Butić, op. cit., s. 280—281.

[167] W ten sposób partyzanci krótkotrwale przejęli kontrolę nad Splitem, z którego zostali wyparci po niemieckiej ofensywie wspieranej kontyngentem ustaszowskim, vide: M. Tanner, op. cit., s. 162.

[168] Perić podaje, że miał to miejsce 20 września, zaś Tuđman wspomina dwukrotnie, że II sesja miała miejsce 12—15 października. Warto nadmienić, że 100.000 Chorwatów walczyło w końcu 1943 r. przeciwko NDH i Niemcom. Wojna zaczynała przybierać charakter bratobójczych zmagań, vide: „DSFRJ", op. cit., t. I, dok. 245, s. 380—381 P. Morača, "Strategia i taktyka KPJ w tworzeniu Frontu Narodo-

Komunistyczna partyzantka nieustannie rosła w siłę od czasu otrzymywania poparcia od Sprzymierzonych. Wysłannicy brytyjscy (Bill Deakin i Fitzroy Maclean) starali się przestrzec swoich zwierzchników, określając w raportach rozmiary, cele i zakusy ruchu komunistycznego, choć też zaczęli sympatyzować z NOViPOJ-em. Jednak dla Churchilla liczyło się jedynie aktywne przeciwdziałanie siłom Osi, bez zwracania uwagi straty ludności cywilnej. Komuniści realizowali krwawe kampanie partyzanckie, zaś odpowiedzią były chorwacko–niemieckie represje. Partyzantom chodziło o przejęcie władzy za wszelką cenę. W programie politycznym pojawiały się hasła nacjonalistyczne, aby zachęcić do walki po stronie NOViPOJ szersze kręgi społeczeństwa. Jednak walka z okupantami była celem nr 2, zaś priorytetem okazywało się zwalczanie czetników za wszelką cenę. Sytuacja przypominała kwadraturę koła, bez możliwości opanowania ogromnego przelewu niewinnej krwi[169].

Nieprzerwane walki z guerrillą wpłynęły na kolejną zmianę szefa rządu, które objął 11 października dr Nikola Mandić. Ante Pavelić oficjalnie zrezygnował z przewodniczenia rządowi, choć nadal odgrywał najważniejszą rolę w NDH. Sprawami zagranicznymi zajął się Stijepo Perić. Mladen Lorković objął resort spraw wewnętrznych. Ministrem sił zbrojnych został generał Miroslav Navratil. Za resort sprawiedliwości odpowiadał Pavao Canki. Stworzono nowe ministerstwa: wyzwolonych terenów (Edo Bulat) oraz odbudowy zdewastowanych regionów (Mehmed Alajbegović). Nowe nominacje otrzymali: Dragutin Toth (finanse), Josip Cabas (handlu i przemysłu), Stijepan Hefer (ekonomia wiejska), Josip Balen (leśnictwa i wydobycia), Julije Makanec (edukacji). Podjęto wówczas ponowne próby rozszerzenia oparcia politycznego (o HSS) i jednoczesne wyemancypowanie spod wpływów niemieckich. Jednak te działania zawiodły i w kręgach opozycyjnych do Ustaszy nie wierzono w możliwość prze-

---

wego w okresie wojny wyzwoleńczej i rewolucji 1941–1945", Warszawa 1966, s. 71; I. Perić, op. cit., s. 219–220; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 536 oraz F. Tuđman, [1994] op. cit., ss. 636 i 643.

[169] H. Neubacher, op. cit., s. 153.

zwyciężenia stanu beznadziejności i rozszerzającej się anarchii. Ewolucja polityki NDH doprowadziła nawet do wysłania w listopadzie 1943 r. przez Lorkovićia i Perićia emisariusza na rozmowy z generałem Nedićiem w Zemunie. Nieco wcześniej, bo w sierpniu doszło też do zaskakujących rozmów stronników Mačka i Mihailovićia w Dalmacji[170].

Poszczególne strony konfliktu ewoluowały swoją politykę, co odzwierciedlało coraz wyższe straty w bratobójczych walkach. Trzeba bowiem pamiętać o stratach chorwackiej administracji, które wpływały na poziom rozprzężenia w NDH. Liczby były niebagatelne, gdyż zginęło 4 wojewodów, 18 starostów, 28 wójtów. Nie pomogło ogłoszenie amnestii dla partyzantów i czetników na początku 1944 r. W trakcie jej trwania do władz NDH zgłosiło się 36.000 ludzi, wywodzących się z guerrilli[171].

Mahometanie próbowali od marca 1943 r. ostatnich próby autonomizacji Bośni. Po kolejnych ekscesach ustaszowskich względem muzułmanów, ludność islamska podjęła się sformowania oddziałów samoobrony nazwanych *"zeleni kadry"* (podobnie jak niegdyś zwały się oddziały chłopskiej rewolty. Ich organizacji podjął się profesor Nešet Topčić, który wcześniej był zaanagażowany w kampanię o autonomię Bośni. Podobne działania podjął członek rady muzułmańskiej w Sarajevie, Hafiz Muhamed Pandža, wzywając otwarcie zrzucenia władzy ustaszowskiej i wprowadzenia autonomicznego państwa bośniackiego z równymi prawami dla wszystkich obywateli, bez względu na wyznanie. Ten apel wywołał duże wrażenie na żołnierzach dywizji "Handschar", gdyż Pandža był z propagatorów zaciągu do tej formacji. Wspomniane działania przyczyniły się do szybkie-

---

[170] Podczas rozmów przedstawiciele HSS powzięli decyzję podporządkowania swoich oddziałów dowództwu czetnickiemu i sformowania wspólnej rady, działającej na rzecz idei jugosłowiańskiej. Rozmowy dotychczasowych antagonistów, wynikły z politycznego pragmatyzmu, w związku z rosnącą potęgą AVNOJ–u i kapitulacją Włoch. Powstał jeszcze jeden iluzoryczny sojusz po upadku Włoch. Sekula Drljević wystąpił z propozycją niepodległej Czarnogóry pod kontrolą Niemców i ustaszy, choć skończyło się jedynie niemieckie pomocy, vide: ADAP, E, V, dok. 347; V. Đuretić, op. cit., kn. II, s. 13 i 41; B. Petranović, op. cit., kn. II, s. 118–119 oraz I. Bajlo, http://www.inet.hr/steelpanthers/ww2/ndh.

[171] Cz. Madajczyk, op. cit., t. I, s. 523.

go przeniesienia (w marcu 1944 r.) bośniackiej dywizji Waffen–SS do północno–wschodniej Bośni[172].

Główny antagonista Ante Pavelićia, Josip Broz konsekwentnie dążył do wzmocnienia swojej pozycji i przejęcia rządów po wojnie. Partyzanci wypracowali 29–30 listopada 1943 r. program polityczny na II Sesji AVNOJ w bośniackim Jajce. KPJ stawała się faktycznym władcą nowej Jugosławii i legitymowała niniejszym swe rządy. Najważniejszą decyzją podjętą wówczas (bez wiedzy Moskwy, co prowokowało władze sowieckie i Komintern) było ogłoszenie przyszłej Jugosławii państwem federacyjnym, a dokładnie *"demokratyczno–federacyjną wspólnotą państwową"*. Nowym organem władzy stał się Narodowy Komitet Wyzwolenia Jugosławii (*Nacionalni Komitet Oslobodjenja Jugoslavije*–NKOJ). Deklaracja AVNOJ–u zapowiadała rewolucyjne zmiany. Układy zawarte w przyszłości przez rząd jugosłowiański na uchodźstwie ogłoszono za nieważne, podobnie jak odebrano tej reprezentacji *"wszelkie prawa prawowitego rządu Jugosławii"*. Wszystkie dotychczasowe umowy i zobowiązania międzynarodowe już istniejące (w tym porozumienia graniczne z Włochami) miały być poddane rewizji. Jednocześnie został zakazana monarchia Karađorđevićiów. Królowi zabroniono powrotu do kraju. Prezydium AVNOJ przyznało Josipowi Brozowi tytuł marszałka Jugosławii. Decyzje z Jajce potwierdzały monopolistyczną pozycję komunistów w nowej reprezentacji politycznej[173].

---

[172] G. Lepre, op. cit., ss. 27-30 i 200 oraz N. Malcolm, op. cit., s. 190–191.

[173] Pierwszy dzień obrad II sesji AVNOJ był obchodzony jako święto państwowe w Socjalistycznej Federacyjnej Republice Jugosławii.
Ważną postacią w KPH był Hebrang, który jednocześnie reprezentował w KPJ linię *„narodowego komunizmu"*, atrakcyjną dla Chorwatów walczących po stronie NOViPOJ (już przed wojną nawoływał do sojuszu z HSS i sprzeciwiał się radykalizmowi Petko Miletića-"Šepo"). Stanowisko Hebranga zachęcało Chorwatów do wstępowania po stronie komunistów, co było widoczne chociaż w liczbie delegatów w Jajce pochodzących z Chorwacji (78 na ogólną licznę 142). Rosnąca popularność tego chorwackiego komunisty spowodowała najpierw ostrą krytykę ze strony „Tito" i innych dowódców partyzanckich, a później upadek Hebranga i jego dymisję ze stanowiska ministra przemysłu w 1946 r. Oskarżono go o kolaborację z Ustaszami i zmuszono do rezygnacji z zajmowanych stanowisk. Rzekomo miał uciec do Rumunii w 1948 r. W rzeczywistości był aresztowany wraz z ministrem finansów, Sretenem Žujovićem na bezpośredni rozkaz Broza. Hebrang popełnił samobójstwo, choć nie można wykluczyć udziału tajnej policji w tym wydarzeniu). Istnieje wersja, określająca Hebranga (i Žujovića) pierwszymi ofiarami morderczych zmagań jugosłowiańskiego Urzędu Bezpieczeństwa Państwowego (UDBA–Ured državnej bezbednosti) i sowieckiej Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (MGB–

Przeciwko programowi NKOJ nieśmiale zaoponował rząd na emigracji. Oświadczenie gabinetu królewskiego mówiło, że jest on jedynym, prawowitym reprezentantem państwowości jugosłowiańskiej. Jednak pozycja rządu królewskiego na uchodźstwie została wyraźnie osłabiona postanowieniami konferencji teherańskiej. Mocarstwa zachodnie zobowiązały się pomagać siłom NOViPOJ bez oglądania się na wcześniejsze poparcie dla króla Piotra II.

Odpowiedzią przeciwników AVNOJ–u był kongres w Ba w dniach 25–28 stycznia 1944 r. W tej zachodnioserbskiej wsi zebrało się 272 delegatów, wśród nich przedstawiciele słoweńskich partii politycznych, projugosłowiańsko zorientowanych Chorwatów (w tym niewielka Jugosłowiańska Partia Socjalistyczna), serbskich ugrupowań oraz czetników. Rezolucje z Ba wzywały do reorganizacji Jugosławii w federację trzech podmiotów: Serbii, Chorwacji i Słowenii z zachowaniem autonomii i odrębności lokalnej. Wszystkie zmiany miały być przeprowadzone po wyzwoleniu i ustanowieniu państwa jugosłowiańskiego za pomocą legalnych i demokratycznych metod. Komitet potwierdzał polityczny charakter swego działania, chęć współpracy z aliantami zachodnimi i jugosłowiańskim rządem na emigracji. Krótko po obradach w Ba, komitet podjął się bezskutecznej próby nakłonienia Mačka do współpracy. Faktycznie próba konsolidacji sił antykomunistycznych z Serbii, Czarnogóry, Chorwacji i Słowenii ograniczyła się do zdecydowanego odrzucenia postanowień z Jajce, choć deklarowała powstanie federacyjnego państwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców. Wspomniane organizacje nie były ściśle

---

Ministerstwo Gosudarstwiennoj Bezpasności). Hebranga zwerbował do współpracy jeszcze NKGB. Chorwat zgodził się zaszantażowany, faktem zdrady kilku towarzyszy podczas tortur Gestapo w czasie wojny. Poważni i urojeni rywale "Tito" byli natychmiast aresztowani jako „szpiedzy sowieccy" i zsyłani do obozów koncentracyjnych, m. in. na Golim Otoku. Broz miał po wojnie zmieniony pseudonim z „Orieł" na „Stierwiatnik" (Kruk czrnowron"), vide: C. Andrew i O. Gordijewski, op. cit., s. 320–321; Ch. Andrew, W. Mitrochin, op. cit., s. 637–638; Ph. Auty, op. cit., s. 252; I. Banac, [1988] op. cit., ss. 66-68 oraz 120-124; M. Basta, op. cit., s. 135–136; I. T. Berend, [1996] op. cit., s. 60; J. T. Bombelles, op. cit., s.12; DSFRJ, t. II, dok. 1, s. 3–12 i dok. 2, s. 12–17; M. Djilas, [1981] op. cit., s. 30, 83 i 182; Borys Lewickyj, "Terror i rewolucja", Paryż 1965, s. 173; I. Perić, op. cit., s. 218–220; Zofia Rutyna, „Jugosławia na arenie międzynarodowej 1943–1948", Warszawa 1981, s. 52–53; F. Tuđman, [1970] op. cit., s. 302; P. Wandycz, [2000], op. cit., t. 1, s. 487; M. Zacharias, op. cit., s. 168–169 oraz M. Zečević, op. cit., s. 116–118.

związane programowo ze sobą. Jednak politycy antykomunistyczni, nawiązując do przedwojennych tradycji, założyli monopartyjne ugrupowanie Jugosłowiański Związek Demokratyczny. Jego przewodniczącym został Živko Topalović, lider socjalistów. Mimo zjednoczeniowych prób antykomunistyczna koalicja przede wszystkim nie posiadała legitymacji wielotysięcznych bagnetów sił partyzanckich[174].

Wzrost potęgi komunistów szedł proporcjonalnie do osłabienie sił ustaszowskich oraz znaczenia HSS. Sytuacja militarna na Bałkanach i w Chorwacji sprzyjała atmosferze bliskiej paniki wśród hierarchii NDH. Doszło do szóstego przeformowania gabinetu rządowego, który istniał tylko siedem miesięcy (1 luty—30 sierpnia 1944 r.). Mandić mianował Alajbegovićia ministrem spraw zagranicznych (jego dawne obowiązki przejął Mehmed Mehičić). Ante Vokić stanął na czele ministerstwa sił zbrojnych, piastując jednocześnie dotychczasowe stanowisko. Inne zmiany dotyczyły resortów: przemysłu i handlu (Vjekoslav Vrančić). Premier Mandić z ministrem Alajbegovićiem odbyli 1 marca 1944 r. rozmowy z Hitlerem na zamku w Kleßheim. Memorandum wręczone przywódcy niemieckiemu zdradzało sceptycyzm władz NDH. Zawierało ono sprzeciw wobec projektu przyłączenia Czarnogóry i Śremu do nedićiowskiej Serbii. Ponadto władze NDH domagały się wycofania się ze swojego terytorium jednostek kozackich, które odnosiły się wrogo do ludności chorwackiej (gwałty na kobietach, zabijanie cywilów, plądrowanie i palenie miejscowości podejrzewanych o sprzyjanie partyzantom. Należy do-

[174] Według polskiego opracowania ugrupowanie powołane w Ba nazywało się Jugosłowiańska Demokratyczna Wspólnota Narodowa (Jugoslovenska Demokratska Narodna Zajednica - JDNZ). Znikome znaczenie sił antykomunistycznych wiązało się też z brakiem poparcia ze strony mocarstw zachodnich (jedynych, które gwarantowały pomoc dla guerrilli w Jugosławii). Na konferencji w Teheranie „Wielka Trójka" uzgodniła, że pomoc będzie trafiała tylko do komunistów. Jednak Amerykanie wycofali swoją misję od Mihailovićia dopiero w listopadzie 1944 r., vide: FRUS, 1943, Vol. II, ss. 963—964, 987—988, 995—996, 999—1002, 1031—1032 (oskarżenia Mihailovićia o współpracę z Niemcami i Włochami); 1018—1041 (negocjacje w sprawie osiągnięcia porozumienia przez zwalczające się opcje guerrilli i zarysowujące się poparcie dla komunistów); Ph. Auty, op. cit., s. 219—222; S. K. Pavlowitch, [1971] op. cit., s. 152—153; B. Petranović, [1983] op. cit., t. I, s. 111—113 oraz Wiesław Walkiewicz, „Jugosławia. Byt wspólny i rozpad", Warszawa 2000, s. 137.

dać, że nie był to pierwszy protest polityków chorwackich przeciwko nie respektowaniu suwerenności NDH przez oddziały niemieckie i służące w szeregach niemieckich[175].

Do ostatniej próby porozumienia pomiędzy HSS i KPJ doszło w kwietniu 1944 r. Podstawą dla rozmów miały być "Podstawowe zasady i wnioski". Ten dokument zakładał powstanie państwa chorwackiego, opierającego się na zasadach demokracji społecznej. Program nie wykluczał sfederalizowania się z pozostałymi narodami jugosłowiańskimi. Komuniści zaoponowali, żądając potwierdzenia zgody na federacyjny charakter przyszłego państwa i natychmiastowego podporządkowania chorwackich sił zbrojnych siłom partyzanckim. Później nie dochodziło już do żadnych kontaktów, gdyż komuniści poczuli się na tyle silni, żeby musieć negocjować władzę z kimkolwiek[176].

W tym samym czasie część polityków ustaszowskich (minister obrony Ante Vokić, generał Frne Šimić, Tomislav Sertić, Marijan Rudež, Ventura Baljak, Mate Vilenica i inni) pragnęła osiągnąć porozumienie ze Sprzymierzonymi, jak i stronnikami Mačka, choć jeszcze w 1943 r. taki kompromis był nie do pomyślenia w Zagrzebiu. Projekt programu partnerstwa pomiędzy HSS, a ustaszami akcentował "demokratyczną transformację" NDH. Zarówno ustaszowscy antagoniści Pavelićia, jak i opozycjoniści z HSS (Kemfelja, Tomašić i Farolfia) podkreślali wolę wyeliminowania z rządów najzagorzalszych ustaszy i uformowanie nowego gabinetu. Obu stronom chodziło o zachowanie niezależnego bytu państwowego Chorwacji i porozumienie z aliantami zachodnimi. Wspomniany plan nie miał nic wspólnego z opozycją Vokićia–Lorkovićia, która to grupa również planowała

---

[175] Skuteczność Kozaków w zwalczaniu partyzantki przesądzała możliwość ich odesłania, vide: AAN, T-501, rol. 264, kl. 481 (pismo von Horstenau'a z 15.11.1943 do Rendulicia w sprawie masowego wieszania); 487-489 (prośba von Horstenau do Hitlera o usunięcie Kozaków z NDH); 492-495 (protest chorwackiego MSW do von Horstenau z 29.10.1943); 772-773 (raport von Horstenau 28.10.1943 do MBSO w sprawie okucieństw kozackich); ZDiP, t. IV, kn. 17, dok. 161, s. 380–381 oraz I. Bajlo, http://www.inet.hr/steelpanthers/ww2/ndh.

[176] D. Bilandžić, op. cit., s. 172–174 oraz L. Boban, op. cit., s. 274.

zmianę frontu i przejście na stronę państw anglosaskich, choć przy utrzymaniu rządów umiarkowanych Ustaszów.

Wewnętrzną konfrontację we władzach NDH wygrali zwolennicy walki do końca u boku Niemiec. Pavelić nakazał aresztowanie 30 sierpnia 1944 r. Mladena Lorkovićia (ministra spraw wewnętrznych) oraz Ante Vokićia (ministra sił zbrojnych) w trakcie obrad rządu pod pretekstem przygotowań do proalianckiego *coup d'etat*. Władza Pavelićia opierała się na „twardogłowej grupie rasowej" ustaszy, do której należeli: Vjekoslav „Maks" Luburić, Viktor Tomić, Rafael Boban, Vilko Pećnikar, Ivo Herenčić, Erich Lisak, Vjekoslav Servatzy, Josip Rukavina i inni. „Spisek" Lorkovićia i Vokićia spowodował ostatnie zmiany rządowe. Gabinetowi nadal przewodniczył Mandić, wspierany przez Kulenovićia. Ministrem spraw wewnętrznych został Mate Ferković. Resort sił zbrojnych objął wiceadmirał Nikola Steinfel. Kwestiami transportu i komunikacji zajął się Jozo Dumandžić. Ministrami bez teki zostali: Edo Bulat, Ivica Ferković i Živan Kuveždić. Konsekwencją nieudanych kontaktów z aliantami były ściślejsze związki Pavelićia z III Rzeszą[177].

---

[177] Pułkownik Babić przeleciał samolotem do Włoch i pojawił się w Bari 9 stycznia 1944 r., sondując możliwości porozumienia między chorwackimi politykami na emigracji, wojskowymi chorwackimi z kręgów Domobranstva oraz HSS (choć wiedzieli o tym również Ustasze). Chodziło o stworzenie siły zdolnej przeciwstawieniu się czetnikom i komunistom, a równocześnie współpracującej z Sprzymierzonymi w momencie upadku Niemiec. Brytyjczycy (Field Security Service oraz Intelligence Service) odniósł się sceptycznie do tych propozycji i nie wykorzystali nowej możliwości przejęcia kontroli nad NDH. Czyżby wpłynęły na to typowe protesty i oskarżenia komunistów, określających Babićia jako zbrodniarza wojennego? Odpowiedzią brytyjską była odmowa podjęcia rozmów po półtora miesiącu. Brytyjski Foreign Office odpisało, że *„reżim ustaszowski ma obecnie 1% poparcia u ludności Chorwacji, dlatego klika ustaszowskich pułkowników w rodzaju Moškova, Servatzy'ego, Herenčićia, Bzika, Pečnikara i Lisaka poszukują dróg porozumienia w obliczu zbliżającej się klęski NDH*". Pomimo wcześniejszych obietnic Brytyjczycy uniemożliwili Babićiowi rozmowy z Krnjevićiem (członkiem władz HSS przebywającym w Londonie) i Tomem Jančikovićiem (przedstawiciel HSS w Bari). Informacje o Babićiu dotarły do premiera Šubašića dopiero 12 czerwca 1944 r.) i rozmawiał on z Babićiem w drodze powrotnej ze spotkania z „Tito" na wyspie Vis. Jedyną konkluzją z tego spotkania była (nie zrealizowana) obietnica wypuszczenia pułkownika z obozu dla internowanych. Według serbskiego historyka Jančiković przyleciał do Bari z Babićiem.
Ciekawą tezę prezentuje Henryk Batowski za innymi autorami. Mianowicie, że Poglavnik prowadził zakulisowe działania, pragnąc iść w ślady Rumunii. Pavelić rozpoczął rozmowy w lecie 1944 r., ale jego niezręczności i niezdecydowanie, zmusiły go do wyrzeknięcia się swoich współpracowników, którzy nawiązali rozmowy z Brytyjczykami, vide: H. Batowski, „Wojna, a dyplomacja 1945", Poznań 1972, s. 129; L. Boban, [1987] op. cit., s. 245–257; V. Đuretić, op. cit., kn. II, s. 37; I. Perić, op. cit., s. 216; M. Tanner, op. cit., s. 166; M. Zacha-

Działania represyjne były prowadzone za wiedzą i zgodą RFSS Himmlera. Spiskowcy (ponad 100 osób) zostali błyskawicznie osądzeni. Wyrok skazujący na śmierć wydano 10 września. Kontakty generała Glaise von Horstenau'a z konspiratorami z kierownictwa władz ustaszowskich (oficjalnie jego własna prośba z powodu podeszłego wieku) doprowadziły do odwołania go z dniem 25 września[178].

Niewątpliwie zwolenników Mačka i entuzjastów NDH musiała zelektryzować informacja o III Sesji ZAVNOH, która miała miejsce 8–9 maja 1944 r. w Topusku. Zgromadzenie deklarowało utworzenie Federalnego Państwa Chorwackiego (*Federalna Država Hrvatska*) w ramach Demokratycznej Jugosławii Federacyjnej (*Demokratska Federativna Jugoslavija*-DFJ)[179].

Tymczasem doszło do kolejnego ograniczenia władzy chorwackiej, gdy Poglavnik ogłosił 20 maja 1944 r. stan wyjątkowy dla wybrzeża. Faktyczną kontrolę przejął generał Lothar Rendulić (dowódca 2. Armii Pancernej), którego po miesiącu zastąpił generał Maximilian de Angelis. Zarząd administracyjno–gospodarczego obszarów przejmowanych po wyparciu guerrilli został powierzony SS–Brigadeführerowi Wagnerowi. Pavelić zaczął tracić zaufanie w Niemcach i do września uważał, że Niemcy wygrają wojnę.

Niekorzystne zmiany przyniosło wycofanie się z Grecji, Macedonii, Albanii i Serbii, co w listopadzie zwiastowało ostatnie dni NDH. Jednoczesnie ambasador von Kasche wywodzący się z SA popadł w konflikt z von Horstenau'em oraz Kammerhoferem za zbyt wyróżnia-

---

rias, op. cit., s. 195 oraz I. Bajlo, http://www.inet.hr/steelpanthers/ww2/ndh.

[178] Po wojnie von Horstenau dostał się do niewoli amerykańskiej, gdzie popełnił samobójstwo 20 lipca 1946 r. Niestety nie poznaliśmy źródeł jego decyzji, choć prawdopodobnie mogła nią być planowana deportacja niemieckiego generała na żądanie komunistycznego rządu w Belgradzie, vide: AAN, T-501, rol. 264, kl. 755 (von Horstenau do dowódcy Süd-Ost z 1 września o swoich rozdźwiękach z von Kasche i Pavelićiem), T-77, rol. 781, kl. 5507647 (prośba von Horstenau'a z 6 września o zwolnienie ze służby); „Aprilski..", kn. 2, dok. 37, s. 160; F. Jelić–Bulić, op. cit., s. 288 et passim; V. Maček, op. cit., s. 255–256 oraz B. Petranović, [1992] op. cit., t. II, s. 382.

[179] Tuđman wspomina, ze III sesja miała miejsce w Otočcu, vide: L. Boban, [1987] op. cit., 282–285; I. Perić, op. cit., s. 219; M. Rudež, op. cit., s. 256 oraz F. Tuđman, [1994] op. cit., s. 645

jące się poparcie ustaszy[180]. Ostatecznym zwycięzcą okazał się... SS—Obergruppenführer i general der Waffen—SS Hans-Adolf Prütn, który miał reprezentować Wehrmacht, SS i policję. Jednak wił się 29 listopada 1944 r. w Zagrzebiu, gdzie pozostał tylko kilka tygodni. Prützmann po prostu poświęcał więcej czasu na organizowanie formacji Wehrwolfu i wyjechał z NDH. Kammerhofer nadal pełnił kontrolę nad siłami policyjnymi, będąc podwładnym (ciągle nieobecnego) Prützmanna od 4 grudnia. Podobnie jak Juppe odpowiadał za kwestie wojskowe[181].

Sytuacja polityczna zmieniała się na coraz niekorzystniejszą dla ustaszy już od połowy 1944 r. Rząd NDH pozostawał jedynym sojusznikiem Niemiec na Bałkanach pod koniec letniej kampanii na froncie wschodnim[182]. Pojawiły się też nowe konfiguracje po stronie koalicji antynazistowskiej. Dwaj Chorwaci, reprezentujący odmienne opcje polityczne, osiągnęli porozumienie. Po długich zabiegach brytyjskich doszło 16 czerwca do podpisania porozumienia „Tito"—Šubašić na wyspie Vis. Później marszałek Broz spotkał się 12 sierpnia z premierem Churchillem w Neapolu, zaś bezpośrednio po powrocie na Vis Broz przeprowadził 16—17 sierpnia drugą turę rozmów z Šubašićiem, kiedy to doszło do uznania NKOJ przez rząd królewski. Po miesiącu (21 września) nieoczekiwanie dla Brytyjczyków "Tito" poleciał do Moskwy, gdzie zawarł układ w sprawie pomocy finansowej pomiędzy ZSRS, a NKOJ—em. W wyniku traktatu siły komunistycznej partyzantki zostały wsparte przez sowiecki korpus pancerny oraz dwie dywizje lotnicze. Przyjaźń jugosłowiańsko—

---

[180] AAN, T-311, rol. 194, kl. 1136 (zmiany w nastawieniu Poglavnika) oraz T-501, rol. 264, kl. 468-469 i 552-553 (wysiłki von Horstenau'a, aby odwołać von Kaschego).

[181] SS—Oberstgruppenführer Hans Prützmann był wcześniej Wyższym Dowódcą Policji i SS Obszaru Północno—Wschodniego (Höhere SS— und Polizeiführer w skrócie HSSPf Nordost) oraz na Ukrainie. Prützmann był następcą Kammerhofera, pełniąc obowiązki Der Beauftragter des RFSS und Höchste SSPf czyli miał podobne kompetencje, co jego poprzednik, vide: AAN, T-77, rol. 781, kl. 5.507.653; ZDiP, t. IV, kn. 30, dok. 139, str. 817 oraz Robin Lumsden, „The Black Corps. A Collector's Guide of the History And Regalia of the SS", New York 1992, s. 86.

[182] FRUS, 1944, Vol. III, s. 366 (telegram konsula generalnego w Istanbule, Berry'ego o kapitulacji Rumunii); 411—412 (telegram konsula generalnego w Istanbule, Berry'ego do Sekretarza Stanu z 11 września informujący, m. in. o zerwaniu 5 września przez Bułgarię stosunków dyplomatycznych z NDH).

sowiecka została scementowana przez ucieczkę "Tito" spod kurateli brytyjskiej[183]. Oddziały sowieckiego 3. Frontu Ukraińskiego wkroczyły 28 września 1944 r. na terytorium jugosłowiańskie, graniczące z Węgrami[184]. Ostatecznie Belgrad został zajęty 20 października przez oddziały NOViPOJ i wojska sowieckie. Jednak Siłom Osi udało się nawet ewakuować wszystkie siły z Grecji, Macedonii i Albanii[185].

---

[183] Dyplomacja brytyjska uznała przybycie "Tito" na Vis za fakt wyjątkowo korzystny do rozwiązania problemu jugosłowiańskiego, ale później była rozczarowana tekstem porozumienia. Amerykanie określili je mianem „bezwarunkowej kapitulacji wobec komunistów". Negocjacje przebiegały w trudnej atmosferze. W rozmowach brali udział poza liderami dwóch opcji politycznych: Słoweniec Edward Kardelij, Chorwat Vladimir Bakarić i komisarz spraw zagranicznych Josip Smodlaka, choć zaprzecza temu brygadier Maclean. Podpisanie układu na Visie miało dojść 18 czerwca, ale udało się wcześniej osiągnąć konsensus. Rząd królewski miał składać się z nie skompromitowanych polityków, NKOJ i rząd królewski miały powołać organy dla koordynacji działań przeciw wrogowi oraz dla odbudowy kraju. Przyszły ustrój miał być określony przez narody Jugosławii, AVNOJ i NKOJ określono tymczasowymi organami władzy wykonawczej, zaś „Tito" zobowiązywał się nie rozstrzygać kwestii ustroju państwa. Wcześniej pojawiły się wnioski Edena: *„To my sami stworzyliśmy "Titę" w Jugosławii i jego komunistyczną organizację partyzancką. To samo odnosi Osię do Grecji. gdzie było SOE, które pierwotnie lansowało i popierało EAM. W obu przypadkach popieraliśmy ich z powodu doraźnych celów operacyjnych, mimo że były to ruchy komunistyczne. Niefortunne jest, że komuniści wydają się produkować najlepszych przywódców partyzanckich*". „Tito" nie powiadomił Brytyjczyków o tym, ze poleciał (oficjalnie do Serbii) z generałem Korniejewem sowieckim samolotem przez Rumunię do ZSRS. W okupowanej Jugosławii czetnicy rozpowszechniali od września 1944 r. falsyfikat dokumentu brytyjskiego, rzekomo potwierdzający istnienie „spisku Tito–Šubašić–Pavelić" (wszyscy trzej byli Chorwatami z różnych opcji politycznych), którego celem było na „rozczłonkowanie Serbów" i ustanowienie granicy chorwackiej na Drinie, vide: Ph. Auty, op. cit., 237–238 (układ "Tito"–Šubašić), 239–241 (spotkanie Broz–Churchill), 242–243 (rozmowy Stalin–"Tito"); H. Bartoszewicz, [1988] op. cit., s. 59–60; D. Djordjevic, [w:] „The Columbia..." op. cit., s. 327; V. Đuretić, op. cit., kn. II, s. 232–233; Anthony Eden Earl of Avon, "Pamiętniki 1938–1945, t. II, Obrachunki", Warszawa 1972, s. 349; L. C. Gardner, op. cit, s. 212; H. Macmillan, op. cit., t. II, s. Z. Rutyna, op. cit., s. 87–92 (układ "Tito"–Šubašić), 99–105 (spotkanie Broz–Churchill), 111–115 (rozmowy Stalin–"Tito"); I. Meštrović, op. cit., s. 348 oraz M. J. Zacharias, op. cit., 222–228.

[184] Sowieci byli znakomicie zorientowani w bałkańskich planach sojuszników zachodnich. Norman John „James" Klugman pracował od 1942 r. w jugosłowiańskiej sekcji SOE w Kairze, gdzie awansował do stopnia majora. Był najcenniejszym agentem Ludowego Komisariatu Bezpieczeństwa Państwowego (*Narodnyj Komissariat Gosudarstwiennoj Bezopasnosti*–NKGB) w SOE. Później Klugman służył od kwietnia do sierpnia 1945 r. w Jugosławii w brytyjskiej misji przy sztabie "Tito". Kolejnym przykładem anglosaskiej niefrasobliwości było przekazanie przez amerykańskie OSS Sowietom listy wszystkich swoich współpracowników w Jugosławii (i pozostałych krajach Europy Południowo–Wschodniej), vide: DSFRJ, t. II, dok. 101, s. 155–156; dok. 174, s. 285; Ch. Andrew, O. Gordijewski, op. cit., s. 261–262, 287 oraz Ch. Andrew, W. Mitrochin, op. cit., s. 252.

[185] Niektóre źródła pamiętnikarskie stawiają tezę, że wejście wojsk sowieckich było poprzedzone zapewnieniem Broza w Moskwie, że żadne siły aliantów zachodnich (poza „Floyd Force") nie wylądują w Dalmacji lub Jugosławii. Natomiast partyzanci nieustannie żądali pomocy materiałowej i wsparcia ze strony Balkan Air Force (znamiennym przykładem tych działań było zbombardowanie 16 kwietnia Belgradu w Wielką Niedzielę Wielkanocną, trzy lata po nalotach Luftwaffe, gdy zginęło 1.160 mieszkańców stolicy Serbii), vide: John Ellis, „Brute Force. Allied Strategy and Tactics in the Second World War", London 1990, s. 110 oraz S. K. Pavlowitch, [1971] op. cit., ss. 162 i 165.

Front ustabilizował się w pod koniec listopada 1944 r. Chorwaci i Niemcy stawiali opór jeszcze przez siedem miesięcy. Komuniści stali się dominującą siłą w Jugosławii, pomimo podpisania 1 listopada porozumienia belgradzkiego z Šubašićiem i oficjalnego respektowania jego postanowień. Nowy rząd jugosłowiański uzyskał oficjalne uznanie przez Sprzymierzonych. Rola króla Piotra ograniczała się braku zgody na wydarzenia w jego dawnym królestwie. Brytyjczycy zaczęli perswadować uznanie porozumienia belgradzkiego na królu Piotrze *"w pewnym stopniu nieszczęśniku, pośredniczac w wysiłkach skłonienia JKM do stania się osobą, spełniającą żądania »Tito«"*[186].

Przełomem w dziejach Jugosławii miało być przybycie Šubašićia 16 lutego do Belgradu. Po dwóch tygodniach doszło do powołania 5 marca przejściowej Rady Regencyjnej (Srdjan Budisavljević, Ante Mandić i Dušan Sernec), która oficjalnie przysięgała na wierność królowi i reprezentowała króla Piotra II w Belgradzie. Dwa później został rozwiązany NKOJ, a w jego miejsce powstał koalicyjny i tymczasowy rząd Demokratycznej Federacyjnej Jugosławii, wspierający Regencję sformowaną dla zastąpienia króla Piotra, do czasu objęcia przez niego tronu[187].

Politycy ustaszowscy próbowali walczyć do końca o przetrwanie NDH. Chorwaci usiłowali sformować w kwietniu 1945 r. front antykomunistyczny. W zasadzie z tą propozycją wystąpił Mihailović poprzez swoich emisariuszy: generała Đukićia i adwokata Brašićia.

---

[186] H. Bartoszewicz, [1988] op. cit., s. 130–131; S. K. Pavlowitch, [1971] op. cit., s. 167 oraz M. J. Zacharias, op. cit., s. 271–275.

[187] W nowym rządzie DFJ komuniści (lub jak kto woli członkowie NKOJ) obsadzili 15 z 28 tek ministerialnych, zaś jedynie sześć osób było związanych z emigracją (w tym: Šubašić został ministrem spraw zagranicznych, Milan Grol wicepremierem, a Juraj Šutej ministrem bez teki). Siedmiu polityków reprezentowało inne partie polityczne Jugosławii. Komunistyczna dominacja uniemożliwiła przyjazd i ponowne objęcie przez Piotra jego królewskeigo dziedzictwa. Politycy opozycyjni utrzymali swe stanowiska do 8 października 1945 r., gdy podali się do dymisji, vide: FRUS, 1945, Vol. V, dok. s. 1213–1214 (telegram Kirka do p.o. Sekretarza Stanu Josepha C. Grewa z 18 marca); H. Bartoszewicz, [1988] op. cit., s. 214; I. T. Berend, [1996] op. cit., s. 14–15; D. Bilandžić, op. cit., s. 181–182; M. B. Petrovich, op. cit., s. 50–51; Jacques Rupnik, „The Other Europa. The Rise and Fall of Communism in East–Central Europe", New York 1989, s. 79–80; Z. Rutyna, op. cit., s. 140–141 oraz M. J. Zacharias, op. cit., s. 310–312.

Doszło do ich spotkania z Pavelićiem i Stepinacem, podczas którego usiłowano wypracować formułę skoncentrowania sił nacjonalistycznych do walki przeciwko komunizmowi. Ustasze zaproponowali porozumienie wojskowe i polityczne, które obejmowało uznanie NDH, choć problem granic granicy we wschodniej Bośni miał być rozwiązany po wojnie w drodze plebiscytu pod warunkiem wycofania się Pavelićia na jego czas znad Driny. Rząd ustaszowski i dowództwo wojskowe rozpatrywały w kwietniu 1945 r. skoncentrowanie wszystkich dostępnych sił w Lice. Umocnienie się w północno-zachodniej Chorwacji, pozwoliłoby na nawiązanie kontaktu z aliantami zachodnimi, nadciągającymi z Włoch. Plan wymagał zatwierdzenia przez generała Löhra, który sprawował zwierzchnictwo operacyjne nad armią chorwacką. Drugim dyskutowanym rozwiązaniem (postulowanym przez generała Lubururićia) było rozpoczęcie było rozpoczęcie działań partyzanckich w lasach i górach NDH. Jednak nic nie wyszło z dyskutowanych projektów[188].

Chorwaci zdawali sobie z nieuchronności sytuacji, choć próbowali do końca uratować samodzielny byt państwowy Chorwacji. Przykładem takich działań było memorandum profesora Stjepana Horvata (rektora Uniwersytetu Zagrzebskiego), wystosowane w kwietniu 1945 r. do władz wyższych uczelni na świecie. Horvat wyjaśniał w dokumencie prawa i potrzeby chorwackiego narodu do zachowania niepodległego bytu. Argumentem za powyższą tezą była chęć utrzymania suwerennej Chorwacji. Katolicki kraj miał ponownie chronić Europę Zachodnią przed komunistycznym zagrożeniem (tak jak niegdyś już był przedmurzem chrześcijańskiego kontynentu na drodze ekspansji tureckiej)[189].

Zaciekły opór formacji chorwacko–niemieckich wpłynął na stosunkowo słabe postępy ośmiu dywizji partyzanckich z 2. Armii JA (*Ju-*

[188] J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 752.
[189] Równocześnie ustasze Lubururićia rozprawili się z czetnikami czarnogórskimi, po ich odłączeniu się od ruchu Mihailovićia. Przywódca czetników i arcybiskup Stepinac zaprzeczali po wojnie faktowi negocjacji, vide: I. Perić, op. cit., s. 216–217 oraz B. Petranović, [1983] op. cit., kn. II, s. 212–213.

goslovenska Armija-JA). Siły komunistyczne były podzielone na dwie grupy operacyjne i próbowały od 27 kwietnia przełamać obronę doliny rzeki Uny. Ufortyfikowanej Bosanskiej Dubicy broniły jednostki ustaszowskie oraz niemieckie. Trzytysięczna chorwacko–niemiecka załoga obsadzała Bosanską i Hrvatską Kostajnicę. Przygotowania defensywne objęły również Bosanski Novi. Po bezskutecznych próbach przełamania obrony na Unie, dopiero nocą 30 kwietnia/1 maja udało się partyzantom przekroczyć Savę i Unę pod Jasenovacem. Następnego dnia rozpoczął się odwrót obrońców w kierunku karlovackim. Na północ od tego miasta były rozlokowane ostatnie rezerwy z chorwacko-niemieckiej 392. Dywizji Piechoty i 13. Dywizji Ustasza. Ciężkie walki na przedpolu Karlovaca pochłonęły partyzanckiej grupie dywizyjnej aż siedem dni. Uporczywe walki o to ważne miasto i węzeł komunikacyjny, stojący na drodze do Zagrzebia zakończyły się 7 maja w godzinach rannych. Droga na Zagrzeb stała otworem[190].

[190] Vlado Strugar, "Wojna i rewolucja narodów Jugosławii 1941–1945", Warszawa 1967,, s. 365–366 oraz "Završne operacije za oslobodenje Jugoslavije 1944-1945" (dalej "Završne...") red. Velimir Terzić, Beograd 1957, s. 699–706.

Polityka zagraniczna NDH

Jugosławia została zaatakowana już po dziewięciu dniach od odsunięcia od władzy regenta Pawła. Agresorami były wojska niemieckie, węgierskie i włoskie. Armia rumuńska była rozlokowana na granicy z ZSRS na wypadek sowieckiej reakcji[191]. Sojusznik bułgarski osłaniał niemiecką 12. Armię przed ewentualnym niebezpieczeństwem ze strony Turcji. Umożliwiło to Wehrmachtowi rozwinięcie sił na kierunku macedońskim i przełamanie greckiej Linii Metaxasa. Atak rozpoczął się 6 kwietnia 1941 roku o godzinie 05.10 bez żadnego ultimatum, czy oficjalnego wypowiedzenia wojny. Jedynie ambasadarowi Jugosławii w Berlinie została wręczona nota już po rozpoczęciu działań wojennych[192]. *Luftwaffe* (*4. Luftflotte*) zaprezentowała kolejny raz skuteczność, udanie zaskakując samoloty jugosłowiańskie, bazujące jeszcze na lotniskach oraz przeprowadzając trzy naloty bombowe na Belgrad. W kilka minut później uderzenie w Macedonii i Tracji Zachodniej rozpoczęły jednostki niemieckiej 12. Armii feldmarszałka Lista. Po trzech dniach obrona Macedonii przez jugosłowiańską 5. Samodzielną Armię, wojska 3. Okręgu

---

[191] Wspominał o tym 30 marca feldmarszałek Walter von Brauchitsch, zakładając jedynie zabezpieczenie przed sowieckim atakiem w postaci wojsk rumuńskich. Jednak negocjacje z Rumunią na temat szerszego zaangażowania Bukaresztu prowadził Herman Neubacher, który został poinformowany 5 kwietnia, że udział Rumunii w wojnie przeciwko Jugosławii byłby możliwy po spełnieniu rumuńskich żądań terytorialnych, obejmujących Banat, vide: Aprilski.." op. cit., kn. 2, dok. 132, s. 373; dok. 148, s. 455.

[192] Główną przyczyną zaatakowania Jugosławii przez państwa Osi był rząd Simonovića, który prezentował niepewne stanowisko. Niemcy obawiali się zagrożenia swojej południowej flanki, pomimo nie wypowiedzenia przez Jugosławię układu wiedeńskiego. Charakter intencjonalny posiadały zapewnienia o pomocy ze strony mocarstw anglosaskich. Wielka Brytania wysłała jeszcze 4 kwietnia ostrzeżenie o koncentracji wojsk niemieckich na granicach z Jugosławią. Ostatnim aktem nowego rządu był jugosłowiańsko–sowiecki układ o przyjaźni i nieagresji (5/6 kwietnia), który pozostał martwą literą. Podpisał go poseł jugosłowiański w ZSRS Milan Gavrilović i Wiaczesław Mołotow. Jugosłowiańskie posterunki graniczne zajmowano 5 kwietnia wieczorem (około godziny 22.00), zaś o godz. 2.00 Niemcy opanowali "Żelazne Wrota" na Dunaju, vide: „Aprilski..", op. cit., kn. 2, dok. 152, s. 463–464; W. S. Churchill, op. cit., t. III, cz. 1, s. 171; DAFR, III, s. 328–329; DGY, dok. ze s. 21–24 (deklaracja rządu niemieckiego z 6 kwietnia); F. Halder, "Dziennik wojenny", t.2, Warszawa 1973, s. 421 (zapis z 4 kwietnia); B. H. Liddell Hart, "History of the Second World War", London 1997, s. 138–139; T. Wasilewski, "Jugosławia 1941: zamach w obronie suwerenności", [w:] "Przewroty i zamachy stanu. Europa 1918–1939, Warszawa 1981, s. 242–244; M. J. Zacharias, op. cit., s. 31–32 oraz ZDiP, t. II, kn. 2, dok. 12, s. 530–531.

Armijnego i 3. Armię z 3. Grupy Armii (generała Milana Nedićia) została złamana z operacyjnego punktu widzenia[193]. Wojska (w tym lotnictwo) jugosłowiańskie zaatakowały Bułgarię (8 kwietnia). Wojska węgierskie wkroczyły 10 kwietnia na terytorium południowego sąsiada. Pomimo nie zaangażowania w konflikt Rumunii doszło 12 kwietnia do sporadycznej wymiany ognia artyleryjskiego w okolicach Orsovy[194].

Niemcy zastanawiali się jeszcze 12 kwietnia, kto obejmie władzę w Chorwacji i czy istnieje potrzeba formowania Legionu Chorwackiego. Zaledwie po dwóch godzinach odpowiedział sam Hitler, pozostawiając Chorwatom wybór lidera, zaś legion miałby powstać w nadarzających się warunkach[195]. Prawie równocześnie Kvaternik wystosował w swoim imieniu prośbę do rządu III Rzeszy przez OKW o oficjalne uznanie Niepodległego Państwa Chorwackiego i wyrażenie zgody na sformowanie rządu oraz na powołanie chorwackich sił zbrojnych[196]. Podjęcie końcowej ofensywy spowodowało równoczesne wydanie "Wstępnej Dyrektywy dotyczącej Podziału Jugosławii" podpisanej przez generała Keitla, co było uzupełnieniem Dyrektywy nr 27 z 13 kwietnia, dotyczącej końcowych walk na Półwyspie Bałkańskim[197]. Ustasze z Pistoi zostali przerzuceni do Triestu. Gdy do-

---

[193] Pod gruzami Belgradu zginęło 17.000–20.000 niewinnych cywilów, vide: W. S. Churchill, op. cit., t. III, cz. 1, s. 172; Zbigniew Jankiewicz, „Powstanie i upadek Luftwaffe", Poznań 1972, s. 188–189; Czesław Krzemiński, „Wojna powietrzna w Europie 1939–1945". Warszawa 1983, s. 138; Tadeusz Rawski, „Wojna na Bałkanach 1941. Agresja hitlerowska na Jugosławię i Grecję", Warszawa 1981, s. 237

[194] DAFR, III, s. 771–772.

[195] Równocześnie w godzinach popołudniowych Ribbentrop w depeszy do Veesenmeyera wyraził zgodę na uznanie Chorwacji, wspominając, że Włosi mają całkowite pierwszeństwo w kwestiach chorwackich. Już wtedy pojawiła się sprawa ulgowego traktowania jeńców chorwackich z armii jugosłowiańskiej, vide: ADAP, D, XII, 2, dok. 319, s. 436–437; dok. 324, s. 440–441; dok. 331, s. 446 oraz DGFP, D. XII, dok. 319, s. 523–524(memorandum departamentu politycznego Pol. I M w AA Kramarza z 12 kwietnia); dok. 328, s. 533 (radiotelegram von Ribbentropa do Veesenmeyera z 12 kwietnia) oraz L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 39–57.

[196] DGFP, D, XII, dok. 324, s. 528–529 (telegram Wolffa i Freundta do AA z 12 kwietnia z zapytaniami Kvaternika).

[197] Zdarzenia miały miejsce tak szybko, że już 13 kwietnia została wydana Dyrektywa OKW nr 27. Dokument określał rychłe zakończenie działań wojennych na Bałkanach i ostatnie działania przeciwko Jugosławii i Grecji. W dokumencie była mowa o: okupacji obszaru na południowy–wschód od Dunaju i wschód od Moravy, obejmującym zespół kopalni w Borze; przekazaniu Međimurja, Banatu (na zachód od rzeki Tiszy) Węgrom; linii demarkacyjnej pomiędzy Włochami i Niemcami (na południe od Dunaju) ustalonej przez Hitlera w porozumieniu ze Sztabem Operacyjnym Wehrmachtu (*Wehrmarchsführungstab*). Dowódcy niemieccy rozważali też kwestię protektoratu niemieckiego w Chorwacji, vide: „Aprilski..", op. cit.,

jechał tam Pavelić, przeprowadził rozmowę z generałem Ambrosio na temat roli Włoch w przyszłym państwie chorwackim. Potem wszyscy zostali załadowani na ciężarówki i autobusy. Cała grupa przekroczyła granicę 13 kwietnia o godzinie 02.10 w Sušaku i skierowała się do Zagrzebia. Już w południe von Ribbentrop wyrażał niemiecką zgodę na objęcie władzy przez Pavelićia, zaś Hitler dziękował za wcześniejsze słowa Pavelićia i Kvaternika. Tego samego dnia Włosi zawiadomili Niemców o swoich roszczeniach względem Dalmacji[198].

Gdy do kolejnej fazy ofensywy ruszyły wojska włoskie i węgierskie, resztki oddziałów jugosłowiańskich wycofały się w głąb Bośni i Czarnogóry. W ciągu kilku dni niemieckie jednostki pancerne i zmotoryzowane, stosując morderczo skuteczny Blitzkrieg, dezorganizowały zupełnie obronę pozostałych części Jugosławii. Król Piotr II z rządem Simonovićia szybko stracili kontrolę nad pań-

---

kn. 2, dok. 233, s. 645–648; DGFP, D, XII, dok. 335, s. 538–541 (dyrektywa nr 27); F. Halder, op. cit., s. 435, zapis z 13 kwietnia; S. Odić i S. Komarica, op. cit., s. 455 oraz ZDiP, t. II, kn. 2, dok. 14, s. 545–547.

[198] Władza Pavelićia stała się realna po jego telegramie do Hitlera już z 11 kwietnia, wyrażającym wdzięczność za wyzwolenie Chorwacji i po wcześniejszych deklaracjach o oddaniu Dalmacji Włochom i zawarciu z nimi unii. Hitler podziękował Pavelićiowi, choć tekst wysłał najpierw do Rzymu. Opóźnienia w podróży Pavelicia do Chorwacji wynikły z wyegzekwowania zgody ustaszów na żądania Mussoliniego. Wtedy pojawiła się drażliwa kwestia, gdyż Pavelić „zapomniał" podziękować Duce za pomoc w odzyskaniu niepodległości Chorwacji. W tym celu szef gabinetu włoskiego MSZ Filippo Anfuso przyleciał samolotem do Zagrzebia, aby taki telegram otrzymać od Poglavnika. Potem pojechał do Karlovaca. Podziękowania trafiły do Mussoliniego drogą telegraficzną, choć kanałami niemieckimi. Anfuso wymógł w Karlovacu na Poglavniku pisemne oświadczenie (nie wysłane telegrafem, lecz doręczone bezpośrednio Duce) informujące, że "*Chorwacja wkracza do nowej Europy pod opieką Włoch faszystowskich i granice nowego państwa będą wytyczone po uwzględnieniu życzeń włoskich w Dalmacji*". Dodatkowej pikanterii dodaje fakt, że Mussolini nie otrzymał żadnych wiernopoddańczych deklaracji, w przeciwieństwie do Hitlera. Zgoda Niemców na Chorwację pod kierownictwem Pavelicia nastąpiła 13 kwietnia. A oficjalnie Duce i Führer odpowiedzieli na chorwackie postulaty 14 kwietnia, w chwili pojawienia jugosłowiańskich propozycji zawieszenia broni. Ten dzień należy uznać za faktyczne powstanie NDH, vide: ADAP, D, XII, 2, dok. 317, s. 432–433 (telegram Pavelićia do Hitlera, wyrażający wdzięczność za wyzwolenie Chorwacji), dok. 348, s. 563 (zapiski Mackensena po spotkaniu z Mussolinim) oraz pozostała dokumentacja na ss. 451–455 i 461–462; J. Kozeński, op. cit., s. 141–142 oraz S. Odić i S. Komarica, op. cit., s. 456.
Odpowiedzią Veesenmayera na cytowany dokument był telegram z 14 kwietnia o jego rozmowie z Pavelićiem i Kvaternikiem w Karlovacu, vide: DGFP, D, XII, dok. 331, s. 535 (telegram von Ribbentropa do Veesenmayera z 13 kwietnia); dok. 337, s. 544 (teleks Hitlera do Pavelićia z 14 kwietnia); dok. 338, s. 545–546 (telegram Mackensena do AA z 14 kwietnia); dok. 341, s. 549 (telegram Veesenmayera do von Ribbentropa z 14 kwietnia); dok. 324, s. 550 (radiotelegram von Ribbentropa do Veesenmayera z 14 kwietnia w sprawie Anfuso); dok. 343, s. 550 (tekst telegramu Pavelićia do Duce z 14 kwietnia); dok. 345, s. 552–553 (teleks Mackensena do AA z 14 kwietnia); dok. 346, s. 553–554 (zapis rozmowy telefonicznej, w której von Mackensen o relacjach Duce–Poglavnik).

stwem, wycofali się do Bośni (Sarajevo, Pale), a stamtąd do Czarnogóry (Nikšić) i wreszcie Grecji[199]. Po kilku dniach spędzonych w Atenach uchodźcze władze jugosłowiańskie zostały przetransportowane 18 kwietnia na Bliski Wschód (początkowo przebywały w Jerozolimie)[200].

Po rezygnacji z uczestnictwa w rządzie Maček desygnował Juraja Krnjevićia na wicepremiera i swego reprezentanta na uchodźstwie. Błyskawicznie i równocześnie co Pavelić dotarł (15 kwietnia) do Zagrzebia niemiecki generał pełnomocny w Chorwacji (*Bevollmächtiger Deutscher General in Kroatien*) Edmund Glaise von stenau[201].

---

[199] Datę wyjazdu króla określoną na 14 kwietnia, zaś rządu na 15 kwietnia, vide: J. B. Hoptner, op. cit., s. 277–278 oraz M. K. Dziewanowski, op. cit., s. 156.

[200] Jednymi z pierwszych decyzji jugosłowiańskiego rządu na uchodźstwie były protesty ambasadora Fotićia do sekretarza stanu Hulla z 12 maja oraz 24 maja wobec zmian statusu prawnego okupowanych ziem Jugosławii w związku z proklamowaniem NDH, co było sprzeczne z prawem międzynarodowym, akty wypowiedzenia wojny obowiązujące z datami wstecznymi: Bułgarii (od 6 kwietnia) i Węgrom (od 10 kwietnia) ogłoszone 4 maja. Proklamacje stanu wojny w zgodzie z prawem międzynarodowym zostały opublikowane (odpowiednio): 24 i 15 kwietnia, zaś z Niemcami i Włochami 10 tego miesiąca. Kolejnemu wydarzeniu dyplomatycznemu dodaje pikanterii fakt, że ZSRS zerwał stosunki dyplomatyczne z rządem Jugosławii na emigracji. Miesiąc wcześniej oba państwa podpisały w Moskwie „Układ o przyjaźni i nieagresji". Dlatego zaskakująca była przerwa w stosunkach dyplomatycznych pomiędzy Jugosławią i Związkiem Sowieckim, która trwała 2,5 miesiąca. Wierny sojusznik III Rzeszy, Związek Sowiecki znalazł 9 (niektórzy wspominają 8) maja pretekst do zerwania relacji z jugosłowiańskim rządem na emigracji („rząd sowiecka nie ma więcej związków z rządem jugosłowiańskim.. nie ma prawnych podstaw dla dalszej działalności jugosłowiańskiej ambasady w Związku Sowieckim"), podobnie jak z rządami Belgii i Norwegii. Niewątpliwie rolę odegrały tu naciski Berlina. Jednak już 23 lipca doszło do ponownego nawiązania stosunków dyplomatycznych z rządem Slobodana Jovanovićia w wyniku rozmów Šubašićia z Majskim w Londonie. Ambasadorem Jugosławii w Moskwie został ponownie Milan Gavrilović. Według wersji Bartoszewicza, obie strony osiągnęły porozumienie w sprawie wznowienia działalności poselstwa Jugosławii w Moskwie. Rozmowy sondażowe prowadził Milan Gavrilović. Jednak nie było to równoznaczne z nawiązaniem stosunków dyplomatycznych *de iure*, a jedynie *de facto*, co miało miejsce 28 sierpnia 1941 r. Władze jugosłowiańskie były przeciwne powoływaniu komitetu narodowego. USA kontynuowały stosunku dyplomatyczne z Jugosławią, wyrażając *„zszokowanie niesprowokowaną i barbarzyńską agresją"*, vide: Henryk Bartoszewicz, "Stosunki polityczne ZSRR z państwami Europy Środkowej i Południowo–Wschodniej w latach 1944–1948", (praca habilitacyjna w Akademii Nauk Społecznych PZPR, Instytucie Historii Ruchu Robotniczego), Warszawa 1988, s. 23; DAFR, III, s. 329–333 (protesty wobec powstania NDH), 651–653 (proklamacje wojny); DSFRJ, op. cit., t. I, dok. 23, s. 42; dok. 26, s. 47 oraz dok.37, s. 65–66; FRUS, 1941, Vol. II, ss. 979–981 (wysiłki Fotićia w celu nie uznania NDH przez USA); Harold Macmillan, „The Blast of War 1939–1945", t. II, London–Melbourne–Toronto 1967, s. 148; M. Tanner, op. cit., s. 145 oraz ZDiP, t. V, kn. 1, dok. 223, s. 503.

[201] Generał Glaise von Horstenau'a („który był w bliskich i przyjacielskich stosunkach z połową Chorwacji") już 12 kwietnia został mianowany i skierowany przez Hitlera na placówkę do Zagrzebia, do której dotarł dwa dni później. Był uważany przez Włochów za wrogo nastawionego, choćby ze względu na swoje c.k. korzenie, vide: DGFP, D, XII, dok. 356, s. 565–566 (telegram Veesenmayera i Freudta do AA z 16 kwietnia) i J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 241

Po dziesięciu dniach obrony przestała istnieć Jugosławia. Generał Maximilian von Weichs wystosował 15 kwietnia ultimatum, żądające od armii jugosłowiańskiej bezwarunkowej kapitulacji, którą mieli sygnować przedstawiciele rządu (w tym ministerstw spraw zagranicznych i wojny)[202]. Jej siły zbrojne skapitulowały 17 kwietnia o 21.00, a akt zaczął obowiązywać następnego dnia od godziny 12.00. Dopiero wejście w życie tego dokumentu zastopowało wojska najeźdźców[203].

Dosyć szybko miało dojść do konfliktu interesów pomiędzy Ustaszami, a ich włoskimi sponsorami, gdy pojawiły się zadawnione pretensje włoskie do Dalmacji. Poglavnik liczył na wsparcie Niemiec jako przeciwwagi wobec roszczeń Mussoliniego. Pierwsze rozmowy na temat przyszłości nowego podziału ziem jugosłowiańskich doszły do skutku po zakończeniu kampanii bałkańskiej[204]. Ciano odbył z Hitlerem 20 kwietnia w Mönichkirchen w Austrii. Już w trakcie wstępnych rokowań 21 kwietnia w wiedeńskim hotelu Imperial, Niemcy i Włochy ustaliły obszary okupacji tzw. „sfery wpływów" w Jugosławii (również w NDH). Linia demarkacyjna, rozdzielającą sfery wpływów została potwierdzona w postanowieniach konferencji w Wiedniu (linia wiedeńska) i przebiegała od północno-zachodniej granicy Jugosławii, na północ od Ljubljany, a dalej w kierunku Litiji, Cerkalj, Samoboru, Petrinji, Gliny, Bosanskiego Novi, Sanskiego Most, Prijedoru, Banja Luki, Mrkonjić Grada, Jajce, Donjiego Vakufa, Travnika, na południe od Sarajeva, Ustipračy, Priboja i Noviego Pazara, Tetova na wschód od Mitrovicy, Prištiny i Uroševaca aż do Jeziora Ochrydzkiego. Podczas spotkania szefów

---

[202] „Aprilski..", op. cit., kn. 2, dok. 270, s. 725–726 oraz K. Tippelskirch, op. cit., s. 145.

[203] Dopiero 17 kwietnia były minister spraw zagranicznych Aleksander Cincar-Marković oraz generałowie Radivoje Janković i Danilo Kalafaatović podpisali w obecności generała Maximiliana Freiherra von Weichsa i pułkownika Luigi Buonafati akt bezwarunkowej kapitulacji armii jugosłowiańskiej, vide: „Aprilski..", op. cit, kn. 2, dok. 298, s. 776–780; DGFP, D, XII, dok. 364, s. 573 (telegram Feinego do AA z 17 kwietnia); F. Halder, op. cit., s. 445 (zapis z 17 kwietnia); J. B. Hoptner, op. cit., 278–279; J. Kozeński, op. cit., s. 141–142 oraz ZDiP, t. 2, kn. 2, dok. 20 str. 559–561.

[204] DGFP, D, XII, dok. 363, s. 571–572 (telegram von Ribbentropa do ambasady w Rzymie z 17 kwietnia).

MSZ była też omawiana kwestia granic chorwackich. Niemcy nie kwestionowali większości włoskich żądań terytorialnych, z wyjątkiem zagadnienia dalmatyńskiego. Pragmatyczni Niemcy rozumieli, że włoskie żądania doprowadzą do upadku Pavelićia (choć Hitler nie miał obiekcji co do dalmatyńskich aspiracji Mussoliniego)[205].

Jednak von Ribbentrop i Ciano wspólnie uzgodnili uznanie włoskich żądań terytorialnych do niewielkiej części Dalmacji wokół Zadaru (Zary). W mglisty sposób była rozpatrywana propozycja powiązania Chorwacji z Włochami unią personalną. Jednak rzeczywistym zamiarem Niemców było stworzenie systemu o cechach kondominialności na podbitym terytorium Bałkanów. Rzym usiłował przeciwstawiać się coraz częstszym próbom zaznaczania supremacji Berlina na wspólnie zarządzanych terenach[206]. Niemcy i Włochy zdecydowały o podziale Jugosławii i potwierdziły utworzenie Niepodległego Państwa Chorwackiego, co stało się osobistym sukcesem von Ribbentropa. Jednocześnie III Rzesza pragnęła doprowadzenia do porozumienia zadowalającego Chorwację i Włochy. Duce wysuwał żądania aneksji większej lub mniejszej części wybrzeża adriatyckiego[207].

---

[205] Początkowo Niemcy chcieli wycofać z Chorwacji swoje wojska. Jednak próba zastąpienia ich przez włoską armię spotkała się ze sprzeciwem Chorwatów. Linia demarkacyjna gwarantująca III Rzeszy kontrolę nad najważniejszymi drogami bitymi i liniami kolejowymi. Niemcy zastrzegali sobie również nieskrępowany dostęp do surowców mineralnych Chorwacji i eksploatację boksytu w Dalmacji. Wehrmacht pozostał w NDH w zamian za zgodę na ten projekt. Niemcy byli gotowi dać wolną rękę w uregulowaniu stosunków Włochy–NDH, vide: ADAP, D, XII, 2, dok. 388, s. 515; G. Ciano, op. cit., s. 275; DGFP, D, XII, dok. 398, s. 630–632 (rezultaty niemiecko–włoskich negocjacji na temat reorganizacji obszaru Jugosławii z 24 kwietnia); DSFRJ, t. I, dok. XVI, s. 439–442; dok. XVII, s. 442–444 oraz S. Odić i S. Komarica, op. cit., s. 455–456.

[206] Linia demarkacyjna pomiędzy III Rzeszą i Włochami miała być ustanowiona do połowy maja 1941 r. Freundt i Veesenmeyer w depeszy z 16 kwietnia do Ribbentropa alarmowali, że ludność Dalmacji jest stanowczo przeciwna Włochom i w obliczu okupacji włoskiej można liczyć się z rozruchami. Początkowo III Rzesza chciała wycofać z Chorwacji swoje wojska. Jednak próba zastąpienia ich przez włoską armię spotkała się ze sprzeciwem Chorwatów, vide: ADAP, D, XII, 2, dok. 356, s. 471; L. Boban, [1993] op. cit., s. 45–46; G. Ciano, op. cit., s. 275; DGFP, D, XII, dok. 356, s. 565–566 (telegram Veesenmayera i Freundta do AA z 16 kwietnia); dok. 378, s. 594–598 (zapis rozmowy von Ribbentrop–Ciano 21 kwietnia w Wiedniu); dok. 385, s. 606–610 (zapis rozmowy Ciano–von Ribbentrop 22 kwietnia w Wiedniu); dok. 388, s. 618–619 (telegram von Rittera do ambasady niemieckiej w Chorwacji z 23 kwietnia o planach wycofania Wehrmachtu z NDH); T. Wituch, op. cit., s. s. 228–229 oraz ZDiP, t. II, kn. 2, dok. 22, str. 570.

[207] Niemcy nie ustrzegli się błędów politycznych, które zaowocowały w niedalekiej przyszłości wybuchem wojny partyzanckiej. Veesenmeyer i von Kasche przestrzegali przez dramatycznym ekspansjonizmem włoskim. Zaś Włosi uznawali stanowisko niemieckie za dwuznaczne, vide: ADAP, D, XII, 2, dok. 389, s. 515–516 oraz dok. 396, s. 523–524; DGFP, D, XII, dok. 389, s. 619–620 (telegram Veesenmayera i von Kaschego do AA z 23 kwietnia); dok. 391, s. 621 (memorandum

Dość szybko zainstalowali się posłowie mocarstw Osi w Zagrzebiu. Specjalny wysłannik Duce, Raffaele Casertano przybył 20 kwietnia, choć włoskim ambasadorem stał dopiero 3 lipca, gdy przedstawił Pavelićiovi listy uwierzytelniające. Włoskie siły zbrojne reprezentował generał Giovanni Battista Oxilia, który był odpowiedzialny za kontakty z członkami chorwackich władz cywilnych i wojskowych oraz swoim partnerem niemieckim generałem pełnomocnym w NDH. Ponadto w Zagrzebiu rozlokował się generał milicji faszystowskiej, Eugenio Coselschi, który został zastąpiony po kilku miesiącach (na żądanie Casertano) przez Carlo Balestrę di Mottolę. Włoscy dyplomaci reprezentowali Rzym w atmosferze powszechnej wrogości, jaką Chorwaci wyrażali po „dyktacie rzymskim" (poniżej). Współpraca z Włochami zaczęła się faktycznie *od* narzucenia postanowień układów rzymskich. Rzym obawiał się nienawiści ze strony chorwackiej oraz zagrożenia ze strony niemieckiech interesów w NDH. Włoscy dostojnicy byli bezsprzecznie antyniemiecko nastawieni. W tych warunkach włoska 2. Armia musiała sprawiać role reprezentanta „potężnego" sojusznika w zależnym kraju. Włosi szybko musieli zaangażować coraz większe siły w celu zabezpieczenia swych politycznych, ekonomicznych i wojskowych wpływów. Dopóki Włosi mieli duży wpływ na Pavelićia (przez pierwsze półtora roku), posiadali możliwość kontrolowania sytuacji w NDH[208].

Przedstawicielem III Rzeszy w Chorwacji został SA–Obergruppenführer Siegfried von Kasche, wcześniej zajmujący funkcję dowódcy SA w Dolnej Saksonii. Niemiecki poseł przybył 22 kwietnia do Zagrzebia i natychmiast pojawił się u Poglavnika. Nagły wzrost sympatii proniemieckich wśród ustaszy i oficerów domobrańskich był związany z „majowym dyktatem" i przekonaniem o lepszej ochronie przez silniejszego i lepszego ich zdaniem zagra-

---

Weizsäckera z 23 kwietnia o próbach wymuszenia przez Włochów nacisku niemieckiego na NDH); dok. 394, s. 624–626 (niepodpisane memorandum z 24 kwietnia, m. in.: o dalszych naciskach na Niemców w sprawie chorwackiej) dok. 396, s. 628–629 (telegram Mackensena do AA z 24 kwietnia); M. Bloch, op. cit., s. 352 oraz H. Neubacher, op. cit., s. 29.

[208] J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 240–241.

nicznego protektora. Von Kasche wymusił dość szybko dla siebie pierwszeństwo w korpusie dyplomatycznym, akredytowanym w Zagrzebiu[209]. Chorwacja wysłała swoich ambasadorów do stolic mocarstw Osi. Branko Benzon znalazł się w Berlinie, podobnie jak Rzymie zainstalował się poseł NDH. Dodatkowo Chorwaci posiadali specjalnego delegata administracyjnego, a zarazem oficera łącznikowego przy włoskiej 2. Armii. Ponadto ustanowiono Włosko–Chorwacką Komisję Ekonomiczną. Rezultaty rozmów wiedeńskich ujrzały światło dzienne w postaci memorandum, ogłoszonego 24 kwietnia przez sekretariat AA. Dokument omawiał sprawy granic chorwackich oraz pozostałych terytoriów, wchodzących w skład państwa jugosłowiańskiego.

Ustanowienie granic NDH przebiegało w kilku fazach. Linia graniczna z Niemcami nie przedstawiała żadnych problemów, dlatego została potwierdzona 13 maja bilateralnym porozumieniem, w którym III Rzesza zastrzegła sobie prawo do posiadania kontyngentu wojsk, ochraniającego linie komunikacyjne do Serbii[210]. Granica z okupowaną Serbią została ustanowiona przez wprowadzenie w życie 7 czerwca jednostronnego dekretu prawnego za zgodą Niemców. Granica NDH z Węgrami miała przebiegać wzdłuż linii rzek Drava i Mura[211]. Wschodnia cześć Śremu (pozostająca pod niemieckim zarządem wojskowym) została przyłączona dopiero 10 listopada do NDH na mocy

---

[209] Posłowi von Kaschemu (został mianowany „Reichsminister in Kroatien") 19 kwietnia) służył pomocą i radą Heribert von Troll–Obergfell. Dla Kaschego Chorwacja miała być stacją pośrednią do poważnego zadania jakim miał być Reich Kommmisariar Moskau (RKM). Takiego podziału władzy dokonał 16 lipca 1941 Alfred Rosenberg. Jednak sowiecka kontrofensywa w grudniu 1941 r. przekreśliła plany von Kaschego, choć ten do końca 1944 r. marzył o objęciu władzy w Moskwie, vide: ADAP, D, XII, 2, dok. 356, s. 471 oraz przyp. 5, s. 497; DGFP, D, XII, dok. 384, s. 605–606 (teleks dyrektora Schrödera do Weizsäckera z 22 kwietnia); Alexander Dallin, „German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies", New York 1957, s. 296; oraz S. Odić i S. Komarica, op. cit., s. 456.

[210] Traktat graniczny pomiędzy NDH i Niemcami podpisali Lorković, August Marić, von Kasche i von Kamphövener (Kamphofener), vide: DGFP, D, XII, dok. 443, s. 696 (telegram Wörmanna do AA z 3 maja) oraz B. Petranović, [1983] op. cit., kn. I, s. 83.

[211] Međimurje pozostało przy Węgrzech, pomimo protestów Zagrzebia i chorwackiej ludności okręgu w lipcu 1941 roku. Formalnie zostało zaanektowane 16 grudnia 1941 r. na mocy uchwały parlamentu węgierskiego, vide: DGFP, D, XII, dok. 398, s. 630–632 (rezultaty niemiecko–włoskich negocjacji na temat reorganizacji obszaru Jugosławii z 24 kwietnia) oraz B. Petranović, [1983] op. cit., kn. I, s. 83 i 92.

porozumienia między rządami Chorwacji i Niemiec W ten sposób NDH objęło w posiadanie Zemun i Starą Pazovą. Granica pomiędzy Chorwacją, a Serbią przebiegała wzdłuż Savy, nad którą był położony Belgrad. Chorwackie żądania terytorialne obejmowały poza ziemiami historycznie chorwackimi, np: Czarnogórę i Sandžak. Chorwackie żądania terytorialne obejmowały nawet Czarnogórę z Sandžakiem[212].

Rokowania w sprawie granicy chorwacko–włoskiej rozpoczęły już 25 kwietnia 1941 r. w Ljubljanie, gdzie prowadzili je Ciano z Pavelićiem. Poglavik *„otoczony tłumem zbirów"* nie chciał przyjąć włoskich propozycji, choć rola NDH sprowadzała do przedmiotu w przetargach dyplomatycznych mocarstw Osi. Pavelić musiał się zgodzić na granicę wzdłuż wybrzeża dalmatyńskiego, przekazując stronie włoskiej wybrzeże od Sušaka (Sansego) do Kraljevicy. Pas wybrzeża po Obrovac miał należeć do NDH, zaś enklawa o szerokości 40 km w głąb terytorium Chorwacji została zaanektowana przez Włochów. W ten sposób Rzym miał przejąć większość najważniejszych portów dalmatyńskich ze Trogirem i Šibernikiem włącznie, wyspy Krk, Rab, Vis, Korčula, Mljet oraz region Kotoru. Chorwacja utrzymała zwierzchnictwo nad Dubrovnikiem[213].

Dalsze negocjacje prowadził poseł włoski Casertano. Ambasadorowi udało się nakłonić Poglavnika Pavelićia do zaakceptowania przez Chorwację unii personalnej z dynastią sabaudzką oraz unii celnej. Spór nadal dotyczył włoskiej Dalmacji, planowanej po Split, a na-

---

[212] Władze NDH doprowadziły do powołania na prezydenta tej żupanii, posłusznego sobie Niemca, Jakoba Elickera. W ten sposób NDH objęło w posiadanie Zemun i Starą Pazovą, vide: ZDiP, t. I, kn. 17, dok. 5, str. 18–19; L. Boban, [1993] op. cit., s. 46–48; Vladimir Dedijer, „The Nazi Eastern Policy and Yugoslavia", [w:] „The Third..", op. cit., s. 318 Josip Pečarić, „Borba za Boku kotorsku. U Boki kotorskoj svaki kamen govori–hrvatski", Zagreb 1999, s. 161 oraz M. Tanner, op. cit., s. 145.

[213] Włoskie propozycje odnosiły się do porozumienia wiedeńskiego, na które Niemcy zgadzały się, choć nie określały jak wesprą włoskiego sojusznika w kwestii chorwackiej. Żądania Ciano dotyczyły: wąskiego pasa wybrzeża adriatyckiego lub aneksji całej Dalmacji, unii personalnej z Włochami i traktatu włosko–chorwackiego na wzór relacji niemiecko–słowackich. Pavelić kontrował te projekty sugestią, nawiązującą do oddania Włochom fragmentu Dalmacji, odpowiadającego założeniom Traktatu Londyńskiego z 1915 r. oraz zgodą na podpisanie porozumienia, regulującego wzajemne stosunki; DGDP, D, XII, dok. 396, s. 628–629 (telegram Mackensena do AA z 24 kwietnia o nadziejach Ciano dotyczących Chorwacji); dok. 428, s. 681–682 (telegram Mackensena do von Ribbentropa z 1 maja o wynikach rozmów w Ljubljanie) oraz J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 235.

wet Dubrovnik. Pavelić chciał walczyć o pozostawienie tych miast pod zwierzchnictwem NDH. Włosi posunęli się nawet do wystosowania ultimatum, żądającego odpowiedzi przed 4 maja o 12.00[214]. Na kolejnym spotkaniu Pavelićia z Mussolinim 7 maja 1941 w Monfalcone koło Triestu zostało potwierdzone, że część wybrzeża dalmatyńskiego pomiędzy Zadarem i Splitem oraz port Sušak, wyspa Krk przypadną Włochom. Chorwaci utrzymali zwierzchność nad południową częścią Dalmacji pomiędzy Splitem i Dubrovnikiem, gdzie poza ostatnim wspomnianym miastem i Makarską było portów handlowych.

Najszybciej Pavelić pojechał z wizytą do Rzymu. Poglavnik podróżował w towarzystwie swego adiutanta pułkownika Adolfa Sabljaka i dwóch włoskich oficerów. Pius XII przyjął Poglavnika w Watykanie i oficjalnie było to spotkanie prywatne, które przebiegło w atmosferze serdeczności i przyjaźni. Papież był zadowolony z powstania z państwa, respektującego katolicki system wartości[215]. Mniej powodu do zadowolenia miał Pavelić po spotkaniach z Duce i Ciano. Oficjalne porozumienie pomiędzy NDH, a Włochami zostało podpisane 18 maja w Rzymie. Włosko—Chorwacki Traktat Graniczny przewidywał przekazanie Italii niemal wszystkich wysp z wyjątkiem Pag, Cres, Losinj, Brać i Hvar oraz większej części wybrzeża od okolic Zadaru aż po Split wraz z Zatoką Kotorską (choć bez Dubrovnika). Włosi zajęli łącznie 5.380 km^2 chorwackiego terytorium zamieszkiwanego przez 380.000 ludzi, którą określono jako Włoskie

---

[214] Ultimatum odnosiło się do kwestii unii celnej i personalnej. Chorwatów niepokoiła zaborczość Rzymu i próbowali wysondować stanowisko Berlina przez swojego ambasadora (nie wyobrażali sobie, że włoska polityka ma poparcie Niemiec, jednak rzeczywistość „nowego porządku" wyglądał odmiennie od życzeń małych państw). Benzon szczególnie żywo zareagował na kwestię porozumienia celnego, gdyż faktycznie pozbawiało ono Chorwację niedawno uzyskanej niepodległości. Ribbentrop za pośrednictwem Weizsäckera zasugerował chorwacką zgodę na włoskie żądania. O aktywności Benzona, vide: DGFP, D, XII, dok. 440, s. 693—694.

[215] Później papież nie chciał dawać wiary o okrucieństwach na ziemiach NDH. Pius XII zachował daleko idącą ostrożność w nazywaniu okropieństw II wojny światowej. Milczenie papieża wobec mordów nazistowskich było wielokrotnie krytykowane, vide: Randolph L. Braham, „The Vatican: Remembering and Forgetting The Catholic Church and the Jews During the Nazi Era", [w:] „Vatican and the Holocaust. The Catholic Church and the Jews During the Nazi Era", red. Randolph L. Braham, Boulder 2000, s. 26—27 oraz Owen Chadwick, „Britain and the Vatican during the Second World War", Cambridge 1987, s. 148.

Gubernatorstwo Dalmacji („*Governatorato italiano della Dalmazia*") lub Strefa (Zona) I.

Porozumienie dotyczące spraw wojskowych, odnoszących się obszaru wybrzeża składało się z trzech głównych zasad. Postanowiono o demilitaryzacji obszaru Strefy (Zony) II, rozciągającej się aż po linię Vinica, Plitivički Ljeskovac, pasma górskie Prenj i Šator oraz pozostawieniu tam jedynie chorwackiej administracji cywilnej. Istniała jeszcze Strefa (Zona) III, która leżała między Zoną II, a włosko–niemiecką linią demarkacyją. Chorwatom zakazano utrzymywania okrętów na Adriatyku (z wyjątkiem jednostek policyjnych i celnych). Dokonano uregulowania transportu włoskich wojsk drogami i kolejami chorwackimi. Najważniejszą częścią porozumień rzymskich był 25–letni Traktat Gwarancji i Współpracy. Włochy zabezpieczały „polityczną niepodległość Królestwu Chorwacji i jego terytorialną integralność". Rząd chorwacki nie mógł zawierać żadnych międzynarodowych porozumień, których duch kwestionował niniejszy traktat, co teoretycznie ograniczało suwerenność NDH.

Chorwaci mieli korzystać z włoskich wzorców przy rozwoju i wyszkoleniu własnych sił zbrojnych. Stanowiło to podstawę stałej współpracy wojskowej między obiema stronami układu. Ponadto Chorwacja potwierdzała ustanowienie *„szerszych i mocniejszych relacje odnoszące się do kwestii celnych i monetarnych"*. W tym celu miała powstać stała komisja ds. współpracy ekonomicznej. Umawiające się strony przewidywały zawarcie porozumień dotyczących ruchu kolejowego i morskiego, wzajemnego uprzywilejowania własnych obywateli. Wszystkie pozostałe kwestie między dwoma państwami miał regulować prowizorycznie (półtora miesiąca wcześniej pogwałcony) traktat włosko–jugosłowiański. W ten sposób Włosi przekreślali wszelkie szanse na pozyskanie dla swej polityki Pavelićia i Chorwatów. Oddzielne porozumienia NDH zawarła z Włochami w sprawie granicy ze

Słowenią (15 lipca), Sandżakiem (7 września) i Czarnogórą (27 października)[216].

Nowopowstałe państwo obejmowało Chorwację, Bośnię, Hercegowinę i część Wojwodiny określanej jako Śrem lub Syrmia po linię demarkacyjną Slankamen–Kupinovo[217]. Pozbawione części Dalmacji terytorium Niepodległego Państwa Chorwackiego obejmowało 102.725 km2, które zamieszkiwało 6.663.157 mieszkańców. Z tej liczby jedynie 3.400.000 było Chorwatami, podczas, gdy aż 1.900.000 mieszkańców NDH należało do serbskiej grupy etnicznej. Nowy podział administracyjny NDH opierał się na 22 żupach (velika župa), składających się z 141 powiatów. Nazwy żup, które tworzyły NDH podajemy w układzie alfabetycznym wraz z głównym ośrodkiem administracyjnym danego obszaru: Baranja (Osijek), Bilogora (Bjelovar), Bribir i Sidraga (Knin), Cetina (Omiš), Dubrava (Dubrovnik), Gora (Petrinja), Hum (Mostar), Krbava i Psat (Bihać), Lašva i Glaž (Travnik), Lika i Gacka (Gospić), Livac i Zapolje (Nova Gradiška), Modruš (Ogulin), Pliva i Rama (Jajce), Pokuplje (Karlovac), Posavlje (Brod), Prigorje (Zagreb), Sana i Luka (Banja Luka), Usora i Soli (Tuzla), Podgorje (Senj), Vrhbosna (Sarajevo), Vuka (Vukovar), Zagorje (Varaždin) oraz dystrykt stolicy Zagrzebia (Glavni grad Zagreb)[218].

---

[216] B. Petranović [1983] op. cit., kn. I, s. 83; B. Petranović i M. Zečević, op. cit., s. 406 oraz J. Tomasevich, [2001] op. cit. s. 237–239 oraz ZDiP, t. V, kn. 1, dok. 225, s. 506–507

[217] Początkowo Mussolini nie był zainteresowany anektowaniem terenów zamieszkanych przez Chorwatów, co potwierdzałoby różnice w polityce między Włochami, a Niemcami. Takie stanowisko Duce umocniłoby to pozycję Włoch jako protektora mniejszych narodów na Półwyspie Bałkańskim. Podobne działania próbowano przeprowadzić w Czarnogórze. To Ciano podaje, że przejęcie części Dalmacji ustalono na spotkaniu z Pavelićiem 7 maja w Monfalcone. Antywłosko nastawiony generał Glaise von Horstenau wzywał do pozostawienia całej Dalmacji w rękach chorwackich. Hitler nie zgodził się na to przez wzgląd na Mussoliniego. Halder skomentował proroczo tę decyzję: „rezultat będzie taki, iż Serbia i Chorwacja ponownie zjednoczą się przeciwko Niemcom"; vide: DGFP, D, XII, dok. 473, s. 738–739 (telegram chargé d'affaires Bismarcka do AA z 8 maja); G. Ciano, op. cit., ss. 276 i 280; F. Halder, op. cit., s. 444 (zapis z 17 kwietnia) oraz L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 58–59.

[218] Oficjalne dane NDH wskazywały na zamieszkiwanie 4.800.000 Chorwatów (katolickiego i islamskiego wyznania), 1.850.000 Serbów i 333.000 innych), vide: Gert Fricke, „Kroatien 1941–1944: Die »Die Unabhängige Staat« in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigen Generals in Agram, Glaise von Hortsenau", Freiburg 1972, s. 27 (3.069.000 Chorwatów, 1.847.000 Serbów i 717.000 Mahometan); B. Jelavich, op. cit., s. 263; R. Kiszling, op. cit., s. 177 (100.636 km^2 i 6.500.000 obywateli, wśród których było: 3.300.000 Chorwatów, 2.200.000 Serbów

Pavelić formalnie poprosił króla Włoch, Wiktora Emanuela III o desygnowanie osoby należącej do rodziny królewskiej do objęcia godności królewskiej w NDH[219]. Ten zaproponował swojego krewnego księcia Aimone di Savoia–Aosta, księcia Spoleto, który miał zająć tron jako Tomisław II. Do koronacji nie doszło, gdyż nie można było zagwarantować jemu bezpieczeństwa na terenie NDH. Jednocześnie książe z domu sabaudzkiego wstydził się pazerności rodaków, będąc świadkiem nacisków na Pavelića[220]. Włoski ekspansjonizm storpedował (po raz pierwszy pojawiającą się) koncepcję Dunajskiej Unii Katolickiej[221]. Niewątpliwie przyczyniła się do tego włoska polityka wobec Chorwacji. Niewielu Chorwatów podzielało początkowy (wymuszony) entuzjazm Poglavnika, który potrafił powiedzieć, że nadszedł *"historyczny dzień, będący ukoronowaniem naszego odrodzenia"*. Większość Chorwatów nie akceptowało takiego pojmowania "niepodległości". Powszechnie uważano, że postanowienia "dyktatu rzymskiego" za przejściowe zło. Niewątpliwie wrogi stosunek władz NDH do porozumień majowych był przyczyną przyszłych trudności w relacjach chorwacko–włoskich. Podobnie dość

---

i 800.000 Mahometan)); Miroslav Tejchman, „Valka na Balkane. Balkanske staty w letech 1941–1944", Praha 1986, s. 26; S. Srkulj, J. Lučić, op. cit., s. 105 (z uzupełnieniami Božidara Feldbauera); J. Tomasevich, [1975] op. cit., s. 90 i 93 (98.572 km^2 przy 6.300.000 mieszkańców) oraz W. Walkiewicz, op. cit., s. 110 (terytorium 102.725 km^2, zamieszkiwane przez 6.640.000 ludzi).

[219] David Irving, [1996] op. cit., s. 321; Philippe Masson, "Historia Wehrmachtu 1939–1945", Warszawa 1995, s. 111 oraz W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 482

[220] Delegat NDH w Watykanie, dr Nikola Rusinović pisał (24 lutego 1942 r.) do szefa MSZ Mladena Lorkovića o powodach nie przyjechania księcia Aimone di Savoia do Chorwacji: *"On był bardzo szczęśliwy, będąc wybranym na Króla Chorwacji, ale pojawiające się okoliczności spowodowały upadek projektu jego przyjazdu do Chorwacji"*. Rok później (15 kwietnia 1943 r.) drugi ambasador NDH w Stolicy Apostolskiej, hrabia Erwin Lobkowicz depeszował do Lorkovića dodatkowych przyczynach rezygnacji włoskiego księcia z chorwackiej korony: *"Księżna Windischgrätz powiedziała mi o spotkaniu z księciem di Aosta (to był jego tytuł odziedziczony po śmierci jego brata), który był przewidywany jako król. Księżna zapytała go, kiedy chciałby pojechać do Chorwacji. Odpowiedział: »Jak mógłbym myśleć o tym od czasu, gdy rząd włoski z jego niemożliwym zachowaniem i ciągłymi błędami sabotuje przyjacielskie relacje z Chorwatami? Jak mógłbym spojrzeć w twarz Chorwatom?«"*, vide: Vladimir Dedijer, "The Yugoslav Auschwitz and the Vatican. The Croatian massacre of the Serbs during II WW", Buffalo 1992, s. 79

[221] Idea była propagowana przez Rzym i Watykan, upatrujące w tej konstrukcji politycznej przeciwwagi dla ekspansji III Rzeszy. Miała ona obejmować NDH, Węgry i Słowację oraz Włochy, vide: G Ciano, op. cit., s.293 (mowa o intrygach niemieckich) oraz M. Waldenberg, [1992] op. cit., s. 380.

szybko zaczęły pojawiać się wzajemne animozje w sojuszniczych relacjach niemiecko–włoskich w Chorwacji[222].

Włoski *quasi* protektorat nad NDH był możliwy pod warunkiem zgody Berlina i narzuceniu Chorwatom serii porozumień politycznych, ekonomicznych i wojskowych przez Niemców. Jednak władze niemieckie utrzymywały te układy w tajemnicy przed włoskim sojusznikiem, co prowadziło w konsekwencji do nieustannego upadku pozycji Włoch w Chorwacji. Stosunki chorwacko–niemieckie regulował Tajny Protokół z 16 maja 1941 r. (tzw. Porozumienie Clodiusa) oraz Traktat dotyczący utrzymywania wojsk niemieckich w NDH, które nie są w tranzycie, podpisany 20 czerwca. Dokument stanowił, że „opuszczenie przez te wojska Chorwacji odbędzie się w zgodzie z życzeniami rządu chorwackiego".

Zrozumienie skomplikowanych relacji pomiędzy Chorwatami, Niemcami i Włochami w początkowym okresie po rozbiciu Jugosławii wymaga ich wyjaśnienia. Zaskakujące może wydać się, że Włosi wiele stracili z powodu swojej tendencji do arogancji i wywyższania się, co niekorzystnie wpływało na ich możliwości w Chorwacji. Tymczasem niemieckie władze wojskowe wydały specjalny rozkaz, zapewniający taktowne traktowanie chorwackich żołnierzy i cywilów przez Niem-

---

[222] W NDH zapanowała moralna depresja, co oznaczało głęboką zmianę w porównaniu z entuzjazmem sprzed miesiąca, gdy Chorwacja uzyskała niepodległość. Zwolennicy ruchu ustaszowskiego wyrażali się nieprzychylnie o włoskim sojuszniku. Chorwaci zaczęli uważać się za obywateli drugiej kategorii w porównaniu z Włochami. Trafną oceną będzie pogląd, że normy „traktatu rzymskiego" ustanowiły włoski quasi protektorat nad nowopowstałym państwem chorwackim. Traktaty rzymskie były kulminacją mocarstwowych marzeń Mussoliniego. *„Im mniej Dalmacji zabierzemy, to nasze kłopoty będą mniejsze"* stwierdził proroczo król włoski do Ciano.
Gauleiterzy Styrii i Karyntii usiłowali wymóc nieskuteczną (bo odrzuconą przez von Ribbentropa) próbę zmian granic z Chorwacją i Włochami. AA powołało się na ustalenia wiedeńskie. W nowej konstelacji politycznej Poglavnik usiłował zaskarbić wdzięczność Berlina, informując przez Benzona o „defetyzmie" Mussoliniego, którego objawy dały odczuć się podczas rozmów w Monfalcone.
Amerykanie definiowali relacje włosko–chorwackie jako protektorat *de facto*, nieznacznie różniący się od relacji niemiecko–słowackich, określanych jako protektorat *de iure*. Granica niemiecko–włoska została ustanowiona na mocy porozumienia z 7 lipca 1941 r., vide: DGFP, D, XII, dok. 539, s. 851–852 (relacja ambasadora Benzona w memorandum Weizsäckera z 20 maja); dok. 578, s. 933–934 (list von Ribbentropa do OKW z 31 maja w sprawie żądań gauleiterów); dok. 579, s. 934–935 (memorandum Stahleckera z 31 maja na temat rozmowy z Benzonem); A. E. Moodie, op. cit., s. 222–224; V. Maček, op. cit., 232; I. Meštrović, op. cit., s. 274–275 i 331–333; J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 238 oraz ZDiP, t. V, kn. 1, dok. 224, s. 504–505.

ców. Próba zwasalizowania upokarzającymi warunkami narzuconymi Chorwacji przez Rzym miała niekorzystne konsekwencje dla obustronnych relacji. Chorwacka wrogość do Włochów została spotęgowana przez publiczne ogłoszenie „majowego dyktatu" przez Włochów. Niemcy wykazali się większym wyczuciem, gdyż zdawali sobie sprawę, że protekcjonalne potraktowanie słabszego sojusznika może mieć fatalne skutki u opinii publicznej. Dlatego jedynie trzy traktaty chorwacko—niemieckie: graniczny, o rekrutacji siły roboczej do pracy w Niemczech i osiedlaniu Słowenców w miejsce wypędzanych Serbów zostały upublicznione, a reszta pozostała utajniona. Podobnie było ze zmianami granicznymi, III Rzesza nie zaanektowała żadnej części terytorium NDH. Natomiast Włosi w pełni ujawnili swój ekspansjonizm w Dalmacji. Co ciekawe oficjalnie przyznawali Włochom pełną supremację, ale faktycznie kontrolowali połowę NDH i to dzięki niemieckim bagnetom zostały osadzone nowe władze chorwackie[223].

Kolejną podróżą o charakterze międzynarodowym chorwackiego przywódcy była wizyta w III Rzeszy. Pavelić otrzymał wiele rad od Hitlera podczas pobytu w Berghof i Berlinie (6—9 czerwca 1941 roku)[224]. Równocześnie Poglavnik przedstawił Führerowi plany realizacji programu narodowego oraz kwestie etniczne i ekonomiczne. Pavelić stwierdził, że NDH może liczyć na poparcie Chorwatów katolickich i mahometańskich Bośniaków. Problem serbski pojawił się w ciągu ostatnich 60 lat, gdy część Chorwatów przeszła na prawosławie Niemiecki przywódca zwrócił uwagę, że NDH będzie zmuszona do prowadzenia polityki nietolerancji przez najbliższe 50 lat. Jednocześnie Hitler zauważył, że deportacje elementu serbskiego z

---

[223] AAN, T-501, rol. 264, kl. 528 oraz DGFP, D, XII, dok. 440, s. 693—694.

[224] Hiler zapewniał, że jest *„pełen sympatii do narodu chorwackiego.., choć musi zachować lojalność w stosunku do Włoch"*. W odpowiedzi usłyszał od Pavelićia, że Chorwaci zyją *„zgodnie z niemiecką mniejszością narodową oraz w istocie nie są Słowianami, jak są omyłkowo określani. W rzeczywistości pochodzą od Gotów, a pansłowiańskie idee zostały im narzucone"*. Niemiecki przywódca przybliżył Poglavnikowi doświadczenia z okupacji Generalnego Gubernatorstwa i sposoby pacyfikacji ludności cywilnej, vide: „DSFRJ", t. I, dok. XIX, s. 445—448 oraz Cz. Madajczyk, op. cit., s. 453 oraz Č. Višnjić, op. cit., s. 57.

NDH do Serbii (co było związane z przesiedleniami Słoweńców do NDH) Chorwaci dokonywali z zastosowaniem nieludzkich metod, żywiołowości i braku koordynacji z niemieckim aparatem okupacyjnym. Takie postępowanie władz chorwackich wywołało niezadowolenie pośród niektórych reprezentantów Rzeszy Niemieckiej w Europie Południowo—Wschodniej. Jednocześnie kanclerz III Rzeszy przypomniał premierowi NDH o zobowiązaniach niemieckich względem Włoch. Niemcy nie sprzeciwiały się poczynaniom włoskim, co wynikało, m. in. z dawnego poparcia Duce podczas Anschlussu Austrii i kryzysu czeskiego[225].

Relacje niemiecko—włoskie w Chorwacji były częściowo rezultatem długotrwałych aspiracji obu krajów do zdobycia kontroli nad basenem dunajskim. W przypadku Niemiec dochodziło też o dodatkowo skrywane pragnienie osiągnięcia dostępu do Adriatyku. Niemcy były przebieglejszym i nieporównanie więcej znaczącym partnerem w ramach Osi. Nowy porządek na Bałkanach został ustanowiony przez Hitlera i Wehrmacht przy niewielkiej asyście Mussoliniego i włoskiej armii. Rywalizacja pomiędzy partnerami Osi zaostrzała się w kwestii krytyki rozmiarów ustaszowskich ekscesów. Eksterminacja Serbów uniemożliwiała zaprowadzenie pokoju wewnętrznego.

Rozwijająca się wojna partyzancka, stało główną przyczyną wzrostu znaczenia jugosłowiańskiego ruchu oporu, w szczególności komunistycznej guerrilli nastawionej na bezwzględne działania. Pomimo, że czetnicy zyskali wsparcie materiałowe na porozumiewaniu z Włochami, to nie byli przeciwdziałać powiększaniu się sił Broza. Jednocześnie relacje włosko-czetnickie wzbudzały niezadowolenie ze strony Chorwatów i Niemców. Włoski sojusz z jedną z frakcji rebelii uniemożliwiał Chorwatom całkowite spacyfikowanie państwa

[225] Niektórzy autorzy uważają Hitlera za inicjatora polityki przesiedleń i eksterminacji ludności serbskiej. Kwestie przesiedleń omawiają, vide: DSFRJ, t. I, dok. XIX, s. 445—448; „Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken" (dalej: „Zwischen Adria..."), red. Arnold Suppan, Berlin 1998, s. 397—398; Tone Ferenc, „Masowe wysiedlenia ludności Jugosławii podczas drugiej wojny światowej i nieudany plan osiedlenia Słoweńców w Polsce", Zamość 1972, s. 7; L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 97 oraz S. K. Pavlowitch, [1971] op. cit., s. 112.

i zredukowanie wkładu w machinę wojenną Osi. Ponadto wymagał wypełnienia wymagań wobec coraz większej liczby wojsk na terytorium chorwackim.

Namiastką niepodległości dla Chorwacji było nawiązanie przez NDH stosunków dyplomatycznych przez kraje związane (choć nie tylko) z Osią. Pierwszym państwem, które uznały *de iure* NDH, były Węgry (10 kwietnia 1941 roku). Pięć dni później dołączyły do tego grona: Niemcy, Włochy i Słowacja. Kolejnymi państwami, które nawiązały stosunki dyplomatyczne z NDH były: Bułgaria (21 kwietnia), Rumunia (8 maja), Japonia (7 czerwca), Hiszpania (27 czerwca), Finlandia (2 lipca), chiński rząd Wang Czing–weja w Nankingu, współpracujący z Japończykami (5 lipca), Dania (10 lipca), Mandżukuo (2 sierpnia) oraz Tajlandia (27 kwietnia 1943 roku). Ponadto Chorwacja została uznana *de facto* przez Watykan, Szwajcarię (10 września 1941 roku), Francję–Vichy (16 marca 1942 roku). Z drugiej strony Chorwacja zorganizowała sieć przedstawicielstw dyplomatycznych. Ambasady (poselstwa) NDH powstały w: Berlinie, Rzymie, Budapeszcie, Bukareszcie, Sofii, Helsinkach, Madrycie. Konsulaty generalne zostały utworzone w Wiedniu i Mediolanie, a ich filie (*dokonzulati*) w: Pradze i Zadarze. Chorwackie konsulaty zorganizowano w Grazu, Monachium, Ljubljanie, Rijece, zaś zastępcze przedstawicielstwo konsularne (*konzularno zastupstvo*) było otworzone w Belgradzie. W odpowiedzi na działania dyplomatyczne Francji–Vichy i Szwajcarii otwarto stałe misje handlowe w Zürichu i Lyonie. Później pojawiły się jeszcze: przedstawicielstwo socjalne w Mariborze, agencja konsularna we Florencji i siedem konsulatów honorowych w Niemczech[226].

---

[226] Petranović twierdzi, że NDH nawiązała stosunki konsularne też z Albanią, Argentyną, Belgią, Chile, Danią, Holandią, Meksykiem, Norwegią, Peru, Szwecją, Urugwajem. Jednocześnie niektóre ze wspomnianych rządów zrywały stosunki dyplomatyczne z jugosłowiańskim rządem na uchodźstwie: Słowacja (9 kwietnia 1941 roku), Rumunia (7 maja) Dania (28 maja, choć jego obowiązki spełnia poseł w Sztokholmie), Finlandia (20 czerwca), Francja–Vichy (15 sierpnia). Konsulat USA był otwarty w Zagrzebiu do 22 czerwca 1941 r., kiedy to zamknięto z powodu pomocy amerykańskiego udzielanej „wrogom wojennym mocarstw Osi".
Casertano wielokrotnie podkreślał przed chorwackimi oficjelami, że „Chorwacja jest państwem zależnym od Włoch". Zastąpił go w 1943 roku Luigi Petrucci.

NDH posiadało bliskie relacje ze Stolicą Apostolską. Poza wspomnianymi dyplomatami Osi przybył 3 sierpnia do Zagrzebia legat papieski, Ramiro Marcone wraz sekretarzem Giuseppe Massucim. Pius XII był ostrożny w relacjach z NDH i Marcone nie uzyskał typowego tytułu "nuncjusza", a jedynie "delegata" papieża przy chorwackim synodzie biskupim. Podobnie reprezentant NDH w Watykanie nie otrzymał statusu ambasadora, lecz "specjalnego pełnomocnika". Jednak tytuły nie powinny mylić, gdyż oba wymienione stanowiska posiadały przywileje i immunitety dyplomatyczne. Pierwszym „pełnomocnikiem" NDH w Watykanie był dr Nikola Rušinović, którego w początkach 1943 r. zastąpił hrabia Erwin Lobkowicz[227].

Suwerenność NDH była ograniczana w wielu miejscach przez Niemcy i Włochy, które narzucały państwu chorwackiemu elementy statusu zależności politycznej, a nawet quasi-protektoratu. Chorwacja starała się być wypełniać zasady prawa międzynarodowego, przystępując do organizacji i traktatów międzynarodowych. NDH wstąpiła 26 maja 1941 r. do Międzynarodowej Unii Pocztowej i Międzynarodowej Konwencji Telekomunikacyjnej. Później jeszcze udało się Chorwatom uzyskać 29 maja 1943 r. członkostwo Międzynarodowego Czerwonego

---

Nagle okazało się, że jugosłowiański ambasador w Watykanie, Niko Mirošević Sorgo stał się dla watykańskich notabli przedstawicielem nieistniejącego państwa. Dlatego rozpoczęły się naciski na Sorgo, aby uznał NDH. Nad kolegium (przedstawicielstwem dyplomatycznym) jugosłowiańskim zawisła flaga chorwacka. W lipcu 1941 roku Miroševicia ekspulsowano z Watykanu pod zarzutem uprawiania szpiegostwa, vide: DSFRJ, t. I, dok. 25, s. 46–47; D. Bilandžić, op. cit., s. 123; O. Chadwick, op. cit., s. 162–163; M. Cygański, op. cit., s. 260; B. Jelavich, op. cit., s. 263 (wspomina o uznaniu NDH przez Birmę); Bogdan Krizman, „Ustaše i Treći Reich", t. 1, Zagreb 1983, s. 11. (chorwacki autor monumentalnej i znakomitej historii ruchu ustaszowskiego opierał się na archiwach NDH przy pisaniu swojej trzyczęściowego dzieła; tutaj: A–VII, NDH, kut. 306, Br. reg. 17/5–2 oraz kut. 275, Br. reg. 21/1–F9); Jozef Lettrich, „History of Modern Slovakia", Toronto 1985, s. 161–162; Cz. Madajczyk. op. cit., t. II, s. 138; oraz B. Petranović, [1983] op. cit., kn. I, s. 80; M. Tanner, op. cit., s. 145; J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 240 oraz M. Waldenberg, [2003] op. cit., s. 123.

[227] Neutralne stanowisko wobec NDH zajął papież Pius XII (oraz jego legat Marcone), który był informowany o ustaszowskich okrucieństwach przez Stepinaca i jugosłowiański rząd na uchodźstwie. Opracowania katolickie wyraźnie unikają kwestii spornych w biografii Piusa XII i zaangażowania kościoła katolickiego po stronie NDH, vide: Mark Aarons i John Loftus, „Akcja ocalenie. Watykańska przystań nazistów", Warszawa 1994, s. 112-115; Jean Mathieu–Rosay, „Prawdziwe dzieje papieży", Warszawa 1996, s. 400; Ksawery Seppelt, Klemens Löffler, Tadeusz Silnicki, Zygmunt Zieliński, „Dzieje papieży od początków kościoła do czasów dzisiejszych", Warszawa 1997, s. 715–735; Zygmunt Zieliński, „Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków", Warszawa 1999, ss. 376–377 i 381–383.

Krzyża i niniejszym potwierdzić uznanie Konwencji Genewskich z 27 lipca 1929 r. za obowiązujące na terenie NDH. Ponadto Niemcy powoływali się na doktrynę debellatio (zdobycia, podporządkowania), która pozwalała proklamować nowe państwo na gruzach zniszczonej suwerenności, choć nigdy nie została zaakceptowana w wykładniach prawa międzynarodowego.

Jednym z pierwszych kroków dyplomatycznych NDH było przystąpienie 14 czerwca 1941 roku do Paktu Trzech i Paktu Antykominternowskiego. NDH szybko przyłączyła się (15 czerwca 1941 r.) do Paktu Trzech, do parafowania stosowych dokumentów doszło w Wenecji. Gdy doszło do prolongowania Paktu Antykominternowskiego, Chorwacja przyłączyła się 25 listopada również do tego porozumienia państw Osi. Konsekwencją tej polityki było wypowiedzenie przez NDH wojny 14 grudnia 1941 r. anglosaskim potęgom - USA i Wielkiej Brytanii[228].

Niemcy rozpoczęły działania wojenne na wschodzie, pragnąc zagwarantować sobie poparcie militarne ze strony sprzymierzeńców (Chorwacji, Danii, Finlandii, Hiszpanii, Rumunii, Słowacji, Węgier i Włoch) oraz zadeklarowanie wsparcia politycznego państw neutralnych wobec Sowietów (Bułgarii, Irlandii, Portugalii, Turcji i Watykanu). Hitler wzywał do zjednoczenia się u boku inicjatywy niemieckiej w Europie już na początku października 1941 r.,

---

[228] Informacja podawana przez dysydenta komunistycznego, Ante Ciligę, dotyczyła prób nawiązania relacji dyplomatycznych pomiędzy NDH i ZSRS. Stalin chciał oficjalnie uznać rządy Pavelićia i wymienić ambasadorów. Jednocześnie sowiecki gensek szukał poszukując *„przez kanały partyjne"* sposobów zmuszenia komunistów chorwackich do pozytywnego stosunku wobec NDH. Pavelić miał odmówić Sowietom z powodu pryncypiów *„swojej polityki wewnętrznej i zewnętrznej"*, vide: Ante Ciliga, „Sam kroz Evropu u ratu 1939-1945", Rome 1978, s. 427 oraz J. Tomasevich [2001] op. cit., s. 269-272.
Przy okazji chorwackiego akcesu do Paktu Trzech, von Ribbentrop zaprosił Kvaternika do złożenia wizyty w III Rzeszy, co zostało wyeksplikowane w jednym z telegramów szefa AA, lecz ten nie potrafił sprecyzować terminu z powodu rozpoczęcia Fall „Barbarossa". Marszałek Kvaternik odwiedził Hitlera 22 lipca 1941 r. w jego kwaterze polowej, vide: DAFR, III, s. 311 (Pakt Trzech) oraz IV, s. 201–202 (Pakt Antykominternowski); DGFP, D, XIII, dok. 46, s. 52 (telegram von Ribbentropa do von Kaschego z 29 czerwca); Galeazzo hr. Ciano, op. cit., s. 295; B. Petranović, [1983] op. cit., kn. I, s. 78 oraz M. Tanner, op. cit., s. 148.

gdy zaczynała się decydująca operacja „Taifun" przeciwko stolicy ZSRS[229].

Chorwacja stała się formalnym kondominium, będąc przykładem współpracy niemiecko—włoskiej w kontrolowaniu i obrabowywaniu okupowanych terytoriów. Jednak te relacje nie charakteryzowały się duchem współpracy, lecz nieustanną rywalizacją aż do osiągnięcia całkowitej przewagi III Rzeszy. Włosi zaangażowali się w realizację własnej polityki okupacyjnej, zabezpieczając swoje interesy wojskami rozmieszczonymi w NDH. Jednostki 2. Armii stacjonowały na terenie Słowenii, Chorwacji, Bośni i Hercegoviny. Jej dowództwo spoczywało w rękach generała Vittorio Ambrosia, który stacjonował Karlovacu, lecz niedługo potem została przeniósł się do Sušaka. Jednocześnie koniunkturalnie wykorzystywali do swych celów czetników zwalczających komunistyczne organizacje podziemne[230].

Włosi usiłowali akcentować swoją pozycję na Bałkanach, uważając ten obszar za miejsce ekspansji politycznej i ekonomicznej. Podobnie, jak Niemcy stosowali w swych działaniach starą rzymską maksymę "divide et impera". Przedstawiciele Rzymu pragnęli poróżnić narody wchodzące niegdyś do Królestwa Jugosławii. Kolejni dowódcy włoscy, generałowi Ambrosio, Roatta i Robotti (zarządzający terenami NDH z ramienia włoskich sił zbrojnych) starali się wpły-

---

[229] Hitler dał von Ribbentropowi w *Wolfsschanze* tymczasową zgodę na opracowanie "europejskiego" planu. "Manifest europejski, poświęcony przed wszystkim kwestiom gospodarczym" miał być wydany zimą, niezwłocznie po spodziewanym zwycięstwie na froncie wschodnim. Zwiększenie suwerenności miało być ograniczone do sfery ekonomicznej, gdzie przecież dominował clearing - skrajnie niekorzystny w warunkach wojennych, vide: M. Bloch, op. cit., s. 370-371 oraz D. Irving, [1996] op. cit., s. 381.

[230] Wojskami niemieckimi na terenie Serbii czyli do linii Sawy dowodzili: generał Luftwaffe Helmuth Förster, później generał obrony przeciwlotniczej Ludwig von Schröder. Po jego wypadku samolotowym obowiązki przejął od 27 lipca do końca września generał lotnictwa Heinrich Danckelmann. Jednak dopiero generał artylerii Paul Bader zaprowadzał od początku czerwca większą stabilizację w niemieckim systemie okupacyjnym. Dowodził równocześnie LXV. Wyższym Dowództwem do Specjalnych Zadań, podlegając służbowo 2. Armii.
Dowództwo nad włoską 2. Armią po Abrosio przejął od stycznia 1942 r. generał Mario Roatta zwany też "rzeźnikiem Jugosławii". Jego następcą został w lutym 1943 r. generał Mario Robotti, vide: AAN, T-501, rol. 245, kl. 433; Nigel Thomas, Stephen Andrew, "The German Army 1939—45 (Part 2) North Africa & Balkans", London 1998, s. 21 oraz Krunoslav Mikulan, Darko Pavlovic i Nigel Thomas, "Axis Forces in Yugoslavia 1941-1945", Oxford 2001, s. 10.

wać na działanie urzędów państwowych i suwerenność chorwacką. Włoskie podejście do NDH przyczyniało się narastania nieufności w relacjach chorwacko–włoskich. Chorwaci apelowali o mediację do Berlina. Jednak III Rzesza przywiązywała większe znaczenie do sojuszu z Włochami i odmawiała angażowaniu się w powyższe zatargi[231].

Z biegiem czasu doszło do zaostrzonej eksploatacji gospodarczej Chorwacji przez Rzym i Berlin. III Rzeszy przypadła kontrola nad lepiej rozwiniętymi częściami NDH, zapewniając sobie większość jugosłowiańskich surowców naturalnych. Niemcom udało się nawet przejąć wydobycie mostarskiego boksytu, znajdującego się we włoskiej strefie okupacyjnej. Z drugiej strony to Niemcy gwarantowali Chorwacji większość dostaw sprzętu wojskowego oraz dbali o dostawy żywności (zboża i cukru aż do 1944 r.) z okupowanej Europy dla kraju zdezorganizowanego przez ruch partyzancki. Zaangażowanie niemieckie było również spowodowane (poza względami gospodarczymi) znaczeniem strategicznym Dalmacji. Wybrzeżu adriatyckiemu groził aliancki desant od końca 1942 r. Niewątpliwie ten fakt tłumaczył obawy i coraz liczniejszy kontyngent wojsk niemieckich i sojuszniczych na Bałkanach. Jednak *„chorwacki problem nigdy nie był poprawnie zrozumiany w Berlinie, pomimo wszystkich ostrzeżeń i sugestii przygotowywanych przez wywiad; pozostawał nierozwiązany [i był] największym przeoczeniem niemieckiej polityki w nowej organizacji Europu Południowo–Wschodniej"*. Tymczasem generał von Horstenau ewoluował pod koniec 1941 r. swój stosunek do ustaszy i

[231] Niemiecko–włoski traktat, ustalający definitywną linię granicy i stref wpływów obu państw został podpisany 8 lipca przez Weizsäckera i Alfieriego w Berlinie. W sierpniu wynikł konflikt, dotyczący przebiegu granicy chorwacko–włoskiej oraz administracyjnej zwierzchności Włoch nad wybrzeżem adriatyckim. Początkowo wydawało się, że Mussolini zmienił swoje zdanie i zgadzał się na cywilne władze Chorwatów. Lorković potwierdził fakt porozumienia z Duce, osiągnięty podczas rozmów w Rzymie. Szczegóły miały być rozwiązane w negocjacjach chorwackiego rządu z generałem Ambrosio, vide: DGFP, D, XIII, dok. 187, s. 295–296 (memorandum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 7 sierpnia 1941 r. w sprawie przesiedleń Volksdeutschów z Bałkanów do Reichu wraz załącznikiem autorstwa Steengrachta z 2 sierpnia o zaprzestaniu wspomnianej akcji); dok. 219, s. 342–343 (telegram von Ribbentropa do von Kaschego z 21 sierpnia w sprawie nie ingerowania w konflikt chorwacko–włoski) oraz dok. 220, s. 344 (telegram von Kaschego do AA z 21 sierpnia w sprawie osiągnięcia konsensusu chorwacko–włoskiego).

Pavelića, którzy stali się jego wrogami. Alternatywą dla Austriaka były grupy mające szerszą reprezentację w chorwackim życiu politycznym, a wywodzące się z HSS[232].

Wkrótce po wprowadzeniu w życie porozumień rzymskich, Włosi zaczęli rozszerzać zakres swoich żądań i dodatkowych warunków wysuwanych wobec nowego państwa chorwackiego. Najważniejszym postanowieniem unilateralnym było decyzja z połowy sierpnia 1941 r. o ponownej okupacji obszaru pomiędzy zaanektowaną częścią Dalmacji, a niemiecko–włoską linią demarkacyjną. Wcześniej włoskie oddziały zostały wycofane z tego obszaru po 18 maja. Dowódca 2. Armii, generał Ambrosio odwiedził Zagrzeb dla uzgodnienie szczegółów nowego porozumienia. W związku z negocjacjami Pavelić wydał 22 sierpnia oświadczenie, w którym przedstawił całą sprawę jako czasowe wzmocnienie obszaru wybrzeża, zapewniające bezpieczeństwo publiczne. Decyzja ponownej okupacji ziem chorwackich jest łatwiejsza do zrozumienia, gdy uświadomimy sobie negatywny stosunek Ambrosia (a później Roatty) do NDH. Włosi podzielili terytorium do linii demarkacyjnej z Niemcami na trzy strefy (Zony): I, II i III. Ambrosio wydał już 7 września własną proklamację wprowadzająca włoską administrację cywilną i wojskowa w Zonie II oraz tylko wojskową w Zonie III, przy zachowaniu chorwackich władz cywilnych. Tym samym doszło do zrealizowania żądań włoskich z okresu negocjacji w Ljubljanie[233].

Chorwatów zaniepokoiło utworzenie rządu Milana Nedića w Serbii, który miał większe znaczenie od gabinetu Aćimovića. Ukonstytuowanie się serbskiego rządu w takim składzie mogło niekorzystnie wpłynąć na sytuację w NDH. Niemcy, wysuwając Nedića na stanowsiko szefa rządu, zareagowali niniejszym na wybuch powstania komu-

---

[232] Walter Görlitz, „Der Zweite Weltkrieg, 1939–1945", bd. I, Stuttgart 1951, s. 237–238 i J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 315.

[233] Według opinii Ambrosio „Włochy powinny okupować wojskowo terytorium Chorwacji do niemiecko–włoskiej linii demarkacyjnej czyli Zony I, II i III nie tylko w czasie wojny, ale także w okresie pokoju dla ochrony wybrzeża Adriatyku, vide: AAN, T–501, rol. 265, kl. 930–932 oraz ZDiP, t. XIII, kn. 1, dok. 154; s. 338–339 (proklamacja Pavelića).

nistycznego w Serbii, które szybko rozszerzyło się na zachodnią część okupacji niemieckiej do linii rzeki Driny. Brak rezerw wojskowych w Serbii zmusiła Niemców do szukania pomocy u sojuszników: Bułgarów, Chorwatów i Włochów. Chorwaci odpowiedzieli na sugestie współpracy przy likwidacji powstania, przyjmując je *"z radością i całkowitą aprobatą"*. Dalszym niemieckim krokiem okazało się wydanie przez Hitlera dyrektywy (nie oznaczonej kolejnym numerem), która zakładała zniszczenie ruchów powstańczych na obszarze południowo–wschodnim. Feldmarszałek List miał zabezpieczyć linie komunikacyjne w Serbii i Chorwacji. Hitler liczył na wykorzystanie armii chorwackiej w Serbii, dlatego List pojechał do Zagrzebia. Ostatecznie nie doszło do tego, gdyż Chorwaci przeciwdziałali przenikaniu guerrilli na teren wschodniej Bośni[234].

Kolejne ważne porozumienie chorwacko–włoskie, zawarte 27 października 1941 r., dotyczyło dostaw żywności do stref zajmowanych przez Włochów. Rząd chorwacki był zobligowany do zaopatrzenia w żywność wojsk włoskich i ludności cywilnej oraz przekazywania ustalonych kwot pieniężnych w kunach na potrzeby włoskiego kontyngentu[235].

Chorwaci przygotowali się do kolejnej wizyty swojego dygnitarza w III Rzeszy. Szef chorwackiego MSZ spotkał się 27 listopada 1941 r. na półgodzinnej rozmowie z Führerem w "Wilczym Szańcu". Lorković dziękował za umożliwienie powstanie NDH i jego sił zbrojnych. Chorwat podkreślał znaczenie zjednoczenia Chorwatów katolickich i muzułmańskich w jednym państwie oraz postęp wyników

---

[234] Veesenmayer wyjechał 25 lipca do Belgradu w celu stworzenia nowego gabinetu rządowego. Niemcy nie dowierzali już dotychczasowemu premierowi Ačimovićiovi w chwilą rozszerzania się zasięgu guerrilli. Wizyta Lista w Zagrzebiu miała motywowana naturalną inspekcją dowódcy wojsk niemieckich obszaru południowo–wschodniego, vide: DGFP, D, XIII, dok. 152, s. 215 (telegram sekretariatu ministra spraw zagranicznych do AA z 25 lipca), dok. 257, s. 411–413 (telegram Pełnomocnika AA przy Dowódcy Wojskowym w Serbii, Benzlerze do AA z 29 sierpnia); dok. 320, s. 509–511 (telegram ambasadora Rittera do ambasady w Bułgarii z 15 września w sprawie pomocy w zdławieniu lokalnego powstania; pismo o podobnej treści wysłano za pośrednictwem von Kaschego do rządu chorwackiego); dok. 326, s. 517–518 (dyrektywa Führera 16 września 1941 r.) oraz dok. 344, s. 541–543 (dyrektywa Keitla z 16 września, będąca uzupełnieniem wcześniejszego dokumentu, rozsyłana do okupacyjnych przedstawicielstw III Rzeszy w Europie).

[235] J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 248.

ekonomicznych kraju. Hitler wyrażał swoje zadowolenie z rozwoju sytuacji w NDH, powołując się na przykłady fiński, słowacki w relacjach z Niemcami oraz prosił o dalsze wspieranie elementów niemieckiego, węgierskiego i słowackiego, które są lojalne w stosunku do władz chorwackich. Inaczej wyglądały rozmowy na szczeblu szefów MSZ. Lorković zapewniał w rozmowie z von Ribbentropem o postępach w normalizacji stosunków wewnętrznych. Chorwacki minister narzekał na Włochów i ich kontyngent 200.000 żołnierzy (sic!), stacjonujący na narodowym terytorium NDH[236].

Ciano i Pavelić spotkali się 15–16 grudnia, gdy doszło do dwustronnych rozmów w Wenecji. Szef włoskiego MSZ (wspierany przez generała Ambrosio) domagał się ściślejszego podporządkowania Rzymowi chorwackich instytucji rządowych. Jednocześnie odmawiał wycofania się z II i III Zony. Poglavnik posunął się do ostrego zreprymendowania ministra Košaka i musiał pozostać uprzejmy wobec włoskich rozmówców. Upokarzające postanowienia majowe i wrześniowe wkroczenie Włochów do NDH pozostawały nierozwiązanym problemem w relacjach Zagrzeb-Rzym.

Niewielkie zamieszanie Włosi wprowadzili wiosną 1942 r. niepokojąc władze NDH pogłoskami o zamiarze Berlina utworzenia Wielkiej Serbii z Ljotićiem na czele, nota bene kosztem NDH. Zarząd wojskowy, któremu przewodniczył generał porucznik Harald Turner miewał zaskakujące pomysły dla podkreślenia swego autorytetu. A postać Ljotićia była przywoływana jako jedyny możliwy zastępca generała Nedićia. Włosi nieudolnie usiłowali zdyskwalifikować III Rzeszę jako niepewnego protektora młodej państwowości chorwackiej[237].

---

[236] Zapewne podczas tej wizyty została podjęta decyzja o zastąpieniu nową osobą Benzona, posła NDH w Berlinie (za wypowiedzi antywłoskie), gdyż 16 grudnia do stolicy III Rzeszy przybył Mile Budak. Jednak Budak złożył pierwszą wizytę Hitlerowi dopiero 14 lutego 1942 r., vide: DGFP, D, XIII, dok. 511, s. 865–867 (zapis rozmowy pomiędzy Hitlerem i Lorkovićiem z 27 listopada); dok. 517, s. 886–887 (o rozmowach pomiędzy von Ribbentropem i Lorkovićiem z 28 listopada) oraz ADAP, E, I, dok. 17, s. 29–30 (zapis rozmowy von Ribbentropa z Budakiem z 16 grudnia).

[237] Kasche sygnalizował dalsze pogarszanie się relacji chorwacko–włoskich, przy jednoczesnym zajmowaniu przez Niemców pozycji neutralnych wobec zaistniałych

Poważne zmiany w relacjach chorwacko–włoskich pojawiły się 19 czerwca, gdy doszło do porozumienia między Supersloda, a rządem NDH[238]. Układ dotyczył przejęcia przez Chorwatów pełni władzy na obszarze III Zony oraz uprawnień cywilnych i policyjnych w II Zonie, gdzie stacjonowały włoskie garnizony. W zamian Chorwaci mieli uznać Antykomunistyczną Milicję Ochotniczą (Milizia Volontaria Anticomunista – MVAC), która w większości rekrutowała się z formacji czetnickich[239]. Chorwaci ubiegli te postanowienia, gdyż od marca wypracowywali formułę współpracy z serbską guerrillą. Oficjalnie po 19 czerwca czetnicy mieli uznać suwerenność wrogiego kraju, a co więcej być finansowani przez Chorwatów, choć ich aprowizację, uzbrojenie i płatności zabezpieczali Włosi. Ponadto czetnicy mieli zobowiązać do zgodnego współdziałania z ustaszami. Włosi pozostawiali sobie prawo ewentualnej ponownej okupacji II i III Zony w czasie działań pacyfikacyjnych i rozlokowania oficerów łącznikowych w szeregach MVAC. Linie komunikacyjne miały zabezpieczać wojska chorwackie choć pod włoską kontrolą. Koszty wycofania się Włochów regulowały odrębne porozumienia. Ustasze zaczęli się szczycić czerwcowym sukcesem w relacjach z Włochami. Jednak faktycznie zwycięską stroną stali się partyzanci, którzy potr afili ubiec Chorwatów w efekcie czego przejęli duże obszary w północno–wschodniej Hercegowinie i w południowo–wschodniej Bośni, zaś po „wielkim marszu" stworzyli bazy w północno–zachodniej części tej dzielnicy[240].

---

sprzeczności, vide: ADAP, E, I, dok. 19, s. 32–33 (telegram von Kaschego do AA z 16 grudnia 1941 r.)

[238] Tak dowództwo 2. Armii zostało przemianowane 9 maja w Wyższe Dowództwo w Słowenii i Dalmacji (**Super**ior Commanda in **Slo**venia et **Da**lmazia).

[239] Pierwsze jednostki MVAC powstały już w połowie stycznia 1942 roku, proces przechodzenia na włoską aprowizację zainicjował Stevo Radjenović, vide: AAN, T-501, rol. 286, kl. 351-352.

[240] AAN, T-501, rol. 264, kl. 642-655 (niemiecki tekst porozumienia czerwcowego); kl. 656-693 (dokumentacja i korespondencja z instrukcjami rządu NDH w czasie negocjacji z Supersloda, poprawki włoskie) oraz T-821, rol. 410, kl. 75-80 (poprawki włoskie do umowy czerwcowej); kl. 160-172 (włoski tekst umowy czerwcowej) i kl. 173-181 (poprawki Roatty z 28 czerwca).

Brak sukcesów w zwalczaniu guerrilli doprowadził 24 czerwca 1942 r. do spotkania Pavelića, Kvaternika, MSZ z posłem von Kasche. Niemiecki dyplomata zarzucił samowolę dygnitarzy i nieoficjalnych osobistości w kraju, niedostatki prawnych rozwiązań w NDH. Dyplomata III Rzeszy krytykował też braki wyszkolenia dowództwa chorwackiego, a jego zastrzeżenia dotyczyły dowódcy Domobranstva, który wyjechał do zachodniej Bośni i tam bezpośrednio zaangażował się w bojach. Niemiecki ambasador zażądał bezwarunkowego wstrzymania działań antyserbskich[241].

Wzrost siły i bezkarności partyzantów odbijał się na Volksdeutsche'ach, którzy musieli walczyć o przeżycie. Dlatego Himmler zaproponował 14 lipca 1942 roku inicjatywę ewakuacji chorwackich Niemców do III Rzeszy, zaś von Ribbentrop polecił von Kaschemu wymóc zgodę na to w Zagrzebiu. Pierwszy transfer Niemców z północnej Bośni objął 18.300 ludzi, którzy trafili w październiku i listopadzie do Generalnego Gubernatorstwa, a później do Niemiec. Ale z drugiej strony opór AA, w tym von Kaschego uniemożliwił we wrześniu na podobne rozwiązania w Slavonii i Śremie[242].

Prawie równocześnie dowódcy Wehrmachtu rozpoczęli krytykę wysiłku wojskowego NDH w służbie III Rzeszy. Coraz bardziej widoczna krytyka Chorwatów ze strony niemieckich wojskowych (Bader, Löhr i von Horstenau) przyczyniła się do wezwanie Pavelića przed oblicze Hitlera w Winnicy. Najpierw von Horstenau próbował 7 i 16 września wynegocjowania (a w zasadzie wymuszenia) miażdżącej dla Chorwatów inicjatywy Badera. Po dwukrotnej odmowie Pavelića (jego bliskiej dymisji) do ataku przystąpił Löhr, który utyskiwał 17 września u Führera na Chorwatów. Do drugiego spotkania przywódców niemieckiego i chorwackiego doszło do 23 września 1942 r. w obecności von Kaschego, von Horstenau'a i Keitla. Poglavnik wysłuchał krytyki Führera, dotyczącej wydarzeń w Chorwacji. Zastrzeżenia

[241] B. Petranović, [1983] op. cit., kn. I, s. 393.
[242] J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 286.

niemieckie dotyczyły rozprzestrzeniającej się rebelii w NDH. Zagrożenie partyzantki negatywnie oddziaływało na rentowność ekonomiczną niemieckich firm zaangażowanych w NDH i przepustowość tras zaopatrzeniowych niemieckiej armii. Jednocześnie walki pochłaniały coraz więcej żołnierzy niemieckich, potrzebnych na froncie wschodnim. Ustasze nie byli w stanie zapewnić ochrony transportom kolejowym surowców do Niemiec. Dlatego Führer zapewniał Poglavnika, że Niemcy nie mają żadnych celów wojskowych w NDH, poza głównymi magistralami kolejowymi w Chorwacji. Obaj przywódcy dochodzili do podobnych wniosków w ocenie włoskiego sojusznika, który „nie był zbyt silny". Jednym z efektów tego spotkania było rozpoczęcie przygotowań do krwawych operacji pacyfikacyjnych następnego roku. Jednocześnie Hitler wyrażał niezadowolenie z pozostawienia nietkniętych skupisk ludności żydowskiej we włoskiej sferze wpływów, szczególnie w rejonie Dubrovnika i Crikvenicy[243].

Jesienią Włosi wysunęli propozycję organizacji chorwackich jednostek MVAC. Pavelić był przeciwny temu planowi, w zamian zaproponował Superslodzie uzbrojenie batalionów ustaszowskich, co znowu odrzuciło włoskie dowództwo. Zresztą Włosi przeciwdziali przenikaniu Ustaszy, aby chorwackie formacje nie prowadziły akcji przeciw czetnikom i Serbom[244].

Wzrost znaczenia Niemców nieprzypadkowo zbiegł się z przygotowaniami do operacji „Weiß". Te szeroko zakrojone działania zostały poprzedzone ważnym porozumieniem pomiędzy niemieckim dowództwem i chorwackim rządem. Siedemnastego stycznia Niemcy uzyskali upragnioną władzę wykonawczą nad terenami operacyjnymi, co potwier-

---

[243] Jednak Hitler nie chciał niepokoić Mussoliniego powyższymi kwestiami, których poruszenie mogłoby urazić uczucia sojusznika. Wiadomo jednak było, że generał Roatta prześladował ludność chorwacką, sprzyjając czetnikom oraz chroniąc Żydów i Serbów, vide: AAN. T-501, rol. 268, kl. 161 (o próbie rezygnacji Pavelića); ADAP, E, III, dok. 310, s. 530–538 (zapis rozmowy Führera z Poglavnikiem z 23 września w Winnicy); M. Bloch, op. cit., s. 389; L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 137–138 oraz D. Irving, [1996] op. cit., s. 442.

[244] AAN, T-821, rol. 410, kl. 206-207 i 408-413 (ostatnie trzy klatki to wyjaśnienie Commando Supremo z 18.05.1942 na temat sprzeciwu wobec stacjonowania ustaszy).

dzał Dekret o wprowadzeniu stanu wyjątkowego z 18 stycznia. Przekazanie prerogatyw niemieckim generałom walczącym w NDH spowodowało kolejne poważne naruszenie suwereneności Chorwacji. Zrezygnowany Poglavnik zaczął powątpiewać 27 sycznia na konferencji, czy aby „niemiecki Wehrmacht nie zamierza usunąć go ze stanowiska"[245].

Diametralnie zmieniła się sytuacja Niemiec w zmaganiach na froncie wschodnim, które wyłoniły zwycięzcę śmiertelnych bojów, Armię Czerwoną w pierwszych siedmiu miesiącach 1943 r. Po tragicznej traumie przegranej stalingradzkiej (oraz afrykańskiej) każde państwo Osi usiłowało przerwać swoje zaangażowanie w konflikt, który prowadził do ruiny. Jedynie Chorwaci mieli niewielkie straty, gdyż na Wołgą został unicestwiony doborowy, chorwacki 369. pułk piechoty. Ciano rozpoczął próbę stworzenia wielkiej „koalicji południowej" z Włochami na czele. Taki związek mógł wyperswadować III Rzeszy podpisanie pokoju ze Związkiem Sowieckim lub w wypadku niepowodzenia tego żądania, przejścia na stronę państw anglosaskich. Plan nie został sfinalizowany, gdyż doszło 5 lutego do dymisji Ciano. Jednak wcześniejsza korespondencja dyplomatyczna spowodowała ferment w stolicach państw Osi. Niemiecko-włoskie relacje były gorsze niż kiedykolwiek w dotychczasowych dziejach sojuszu Hitlera z Mussolinim. Niemcy oskarżali Włochów o zdradę i nie zabezpieczenie frontu pod Stalingradem. Ponadto wojna partyzancka rozszerzała się na terytorium podległym Włochom na Bałkanach, a szczególnie w NDH. Niemcy krytykowali sojusznika za to, że oddziały włoskie utrzymywały współpracę z czetnikami, którzy walczyli przeciwko komunistom. Berlin nie był z tego zadowolony i próbował zmusić Włochów do rezygnacji ze wspierania „potencjalnego wroga". Jednak Niemcom nie udawało się wymóc tego aż do upadku

---

[245] Nowe ustalenia obowiązywały do września 1943 roku, a później Niemcy powrócili do nich w maju 1944 roku i utrzymali je do końca wojny, vide: AAN, T-501, rol. 258, kl. 723-724; rol. 267, kl. 321 i 344; rol. 268, kl. 37 (porozumienie z 17.01.43)

Mussoliniego. Jednocześnie von Ribbentrop zaczął rozważać idee europejskie zachęcony przez Włochów. Jako szef AA sygnował 21 marca nowy projekt, opierający się planie Büttnera i Kiesera. Zakładał on utworzenie europejskiej konfederacji, która miała obejmowała: Bułgarię, Chorwację, Danię, Francje, Grecje, Węgry, Rumunię, Serbię, Słowację i prawdopodobnie Hiszpanię. W jego rozumieniu "wspólnota europejska" powinna być zdominowana wojskowo i ekonomicznie przez III Rzeszę przy zagwarantowaniu wewnętrznej niezależności czyli faktycznej autonomii skonfederowanych państw[246].

Ogromnym wyzwaniem dla Niemców było ukształtowanie na nowo porządku okupacyjnego na Bałkanach po upadku Włoch[247]. Tym razem nie chodziło o kondominium międzysojusznicze, ani mgliste plany unii europejskiej. Brak włoskiego sojusznika przyczynił się do powstania krótkotrwałej próżni, której jednak nie wykorzystali alianci zachodni. Natychmiast zmusiło to Niemców do zmiany strategii politycznej. Propaganda położyła nacisk na hasła: wyzwolenia spod ucisku włoskiego oraz ochrony Półwyspu Bałkańskiego przed widmem nadciągającego komunizmu. Nowa koncepcja polityczna dla Bałkanów powstała i została ogłoszona 30 października 1943 r. Pomysłodawcą jej był Herman Neubacher, sprawujący od sierpnia funkcję Specjalnego Pełnomocnika MSZ dla obszarów południowowschodnich (*Sondebevollmächtigter des AA für den Südosten*) z siedzibą w Belgradzie[248]. Neubacherowi podlegały Albania, Czarnogóra, Kosowo, Gre-

---

[246] Równocześnie marszałek Antonescu i admirał Horthy byli zmuszani przez Niemców do zdymisjonowania swoich ministrów spraw zagranicznych. Jednak Mihai Antonescu (bez żadnych koneksji z rumuńskim marszałkiem) i Miklos Kallay utrzymali swe stanowiska, vide: M. Bloch, op. cit., s. 404-407.

[247] Documents relating to the Conditions of an Armistice with Italy (September–November 1943), London 1945, dok. 1, s. 2–3 (warunki rozejmu podpisane 3 września), dok. 2, s. 4–10 (dodatkowe warunku rozejmu podpisane 29 września)

[248] Neubacher był Austriakiem, jako dr ekonomii rozpoczął karierę w partii nazistowskiej. Najpierw pełnił funkcję burmistrza Wiednia, później został zaangażowany do służby dyplomatycznej. Zajmował różne stanowiska na Bałkanach: m. in.: pracował w Rumunii. Po upadku planów związanych Federacją Serbską (Serbia, Sandżak, Czarnogóra) i zajęciu Serbii przez komunistów Neubacher został oddelegowany jako przedstawiciel niemieckiego MSZ przy bałkańskich rządach na uchodźstwie od grudnia 1944 r. (faktycznie po utracie kontroli nad większością Bałkanów), rezydując w Wiedniu. Niemcy byli odpowiedzialni za utworzenie rumuńskiego i bułgarskiego „rządów" na emigracji. Rola Neubachera w kształtowaniu „teorii chaosu" czyli wykorzystaniu kół nacjonalistycznych (lub dotychczas

cja, Rumunia, Sandżak, Serbia i Węgry. NDH pozostało poza jurysdykcją Neubachera, choć jak okazało się później wiele jego decyzji odnosiło się pośrednio do działań wojennych toczonych w Bośni, Chorwacji i Hercegovinie. Neubacher otrzymał zadanie jednolitego sterowania walką z komunizmem na Bałkanach we współdziałaniu z dowódcami wojskowymi poszczególnych obszarów. Działania niemieckiego dyplomaty charakteryzowały się elastycznością, prowadzącą do zmobilizowania, jak największych sił autochtonów przeciwko komunizmowi, ZSRS i Anglosasom.

Zarządzenie Hitlera z 29 października uprawniało Neubachera do organizowania ruchów nacjonalistycznych i antykomunistycznych oraz angażowania i ich do walk z guerrillą komunistyczną w poszczególnych krajach Europy Południowo—Wschodniej. Pełnomocnik uzyskał prawo wchodzenia w kontakty z przywódcami guerrilli, popierających przedwojenne *ancient regimes* i skłonnych do pertraktacji z Niemcami. Jesienią 1943 r. wszystkie urzędy niemieckie na obszarze Südost zostały podporządkowane dowództwu wojskowemu. Zarówno dowódcy wojskowi, jak organy policji i SS miały służyć radą i były obowiązane do najściślejszej współpracy z Neubacherem oraz otrzymywały od niego dyrektywy polityczne. Pełnomocnik działał intensywnie i praktycznie niezależnie w końcu 1943 r., organizując ruchy antykomunistyczne i uzyskując kontrolę nad całym regionem. Stanowiło to novum w dotychczasowym panowaniu niemieckim nad podbitymi ludami. Działania Neubachera charakteryzowały się szerokimi kompetencjami, co pozwoliło na umocnienie hegemonistycznej

---

probrytyjskich) przeciwko siłom komunistycznym na Półwyspie Bałkańskim nie doczekała solidnego, całościowego opracowania. W ostatnich dniach wojny Neubacher stał się politycznym doradcą feldmarszałka Kesselringa i odpowiadał za wynegocjowanie kapitulacji niemieckiej we Włoszech. Po wojnie został aresztowany przez Amerykanów i przekazany 22 czerwca 1946 r. Jugosławii, gdzie skazano go na karę więzienia. Wypuszczony w 1954 r., wyemigrował do Etiopii. Stał się doradcą ekonomicznym cesarza Hayle—Sillase, vide: „Aprilski..", op. cit., kn. 2. dok. 148 (przyp. 3), s. 455; Jovan Marjanović, „The Neubacher Plan And Practical Schemes For The Establishment of A Greater Serbian Federation (1943—1944), [w:] „The Third..", op. cit., 486—488 oraz Mark Mazower, „The Cold War and the Appropriation of Memory: Greece after Liberation", [w:] „The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath", red. Istvan Deak, Jan T. Gross i Tony Judt, Princeton 2000, s. 213.

pozycji III Rzeszy na Półwyspie Bałkańskim. Jednak pełnomocnik był ignorowany przez Meysznera i Kammerhofera. Dlatego doszło do spotkania SS–Standartenführera Horsta Wagnera (szefa *Gruppe Inland II Geheim*), barona Gustava Steengrachta von Moyland (sekretarza stanu w AA) obecności Ernesta Kaltenbrunnera (szefa RSHA). Negocjacje przyczyniły się do ustawicznie kwestionowanego porozumienia, które określało, że Wyżsi Dowódcy SS i Policji (*Höhere SS und Polizeiführer*–HSSPf) i ich podwładni mają podlegać w kwestiach politycznych Neubacherowi i niemieckim ambasadorom. Zagadnienia policyjne podlegały szefowi RSHA, co nie przeszkodziło w przyszłości Kaltenbrunnerowi (i jego podwładnym) wykazywać niekompetencji dyplomatom[249].

Jedną z takich inicjatyw SS było dokończenie ewakuacji Niemców chorwackich z zachodniej Slavonii. Partyzanci coraz częściej zasraszali i zmuszali Volksdetsche'ów do opuszczania wsi. Najpierw sztab Kammerhofera przetransportował do 18 grudnia 3.593 ludzi, zaś do wiosny 1944 roku zorganizował wywiezienie kolejnych 16.613 Niemców. Część przesiedleńców trafiała do rejonu Osijeka, zaś reszta na krótko do wschodniego Śremu do dawnych serbskich gospodarstw, skonfiskowanych wcześniej przez władze NDH. Akcja Kammerhofera wywołała tarcia wśród Volksdetsche'ów, między nim samym, a von Kasche oraz AA i SS. Poza nazistowskim dyplomatą przesiedlenia krytykowali Chorwaci za ich złe przygotowanie i przeprowadzenie, choć należało się spowdziewać nowych rozwiązań w związku z niepowodzeniami na froncie wschodnim.

Ostatecznie nazistowska paranoja spowodowała wyrwanie z korzeniami wszystkich autochtonów bałkańskich o niemieckim pochodzeniu w

---

[249] Neubacher planując nowe rozwiązania polityczne na Półwyspie Bałkańskim zetknął się z niechęcią Pavelića, który uważał, że *„Belgrad jest kolebką partyzantów, czetników i nedićiowców. Partyzanci i czetnicy są dwoma krwawymi pazurami jednego zwierzęcia, które wbija swoje brudne łapy w czyste ciało chorwackie; i jedni, i drudzy biją za Karađorđevićiów"*. Wojskowi również niechętnie odnosili się do Neubachera. Ten szybko zlikwidował zagrożenie ze strony reprezentantów Himmlera (August Meyszner) i Göringa (Hermann Neuhausen) i doprowadził do odwołania obu adwersarzy z Belgradu, vide: H. Neubacher, op. cit., s. 153–170; B. Petranović, [1992] op. cit., t. II, s. 268–269 oraz J. Tomasevich [1975] op. cit., s. 319.

imię surrealistycznie poważnie pojmowanych kwestii rasowych. Ostatnie trzy miesiące 1944 roku zaznaczyły się masową ewakuacją Niemców z Bački, Banatu i NDH, podzieloną na trzy fazy, choć gros z niej przeprowadzono już w październiku. Porozumienie Kammerhofera i Altgaiera mówiło o 150.000 osobach mniejszości niemieckiej w NDH, ale raporty VOMI wspominają o liczbie 90.000-100.000 przesiedlonych. Wielowiekowa pokojowa egzystencja Niemców bałkańskich została brutalnie zakłócona przez politykę rasistowskiego szczucia jednego narodu na drugi[250].

Niezrealizowanym projektem po upadku Włoch okazał się plan Konfederacji Naddunajskiej, będący projektem tzw. grupy austriackiej wśród przedstawicieli III Rzeszy zaangażowanych na Bałkanach. W skład tej nieformalnej grupy wchodzili: Neubacher oraz generałowie Glaise von Horstenau i Löhr. Mieli oni na celu uratowanie proponowane rozwiązania miały obejmować Austrię, Słowenię, Węgry i Chorwację czyli dawnych ziem monarchii habsburskiej pod protektoratem Wielkiej Brytanii i Watykanu. Chodziło o ocalenie „katolickiej ludności" przed „bezbożnym komunizmem". Wspomniani Austriacy próbowali zainteresować tym projektem koła konserwatywne w Wielkiej Brytanii za pośrednictwem „swoich starych kanałów". Przy powyższych planach współdziałali spiskowcy z grupy Lorkovića—Vokića. Po stronie NDH angażował się również papież Pius XII, popierający stworzenie fantasmagorycznej konfederacji. Ale nieprzejednana niechęć mocarstw zachodnich uniemożliwiła rozwinięcie projektu nowego „przedmurza chrześcijaństwa", który jednak przewijał się w dyskusjach dyplomatycznych[251].

---

[250] Część młodych Chorwatów przekonwertowanych na Niemców w 1941 roku, po powrocie we wrześniu ze Śremu do Slavonii, uciekła do partyzantki. Już w 1943 roku powstała kompania partyzantów niemieckich „Ernst Thälman", a rok później druga kompania niemiecka „Freies Deutschland", vide: J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 287.

[251] Koncepcja „wielkiego państwa katolickiego" pojawiła się już w 1942 r., gdy w USA powstało lobby na rzecz utworzenia neohabsburskiej konfederacji, obejmującej poza Austrię, Bawarię, Górną Adygę, Triest i Chorwację. Prasa amerykańska („New York Herald Tribune") wysunęła już 4 listopada 1942 r. propozycję federacji bałkańskiej. Watykan również zaangażował się w „ocalenie Chorwacji". Kardynał Spellmann poruszył w 1943 r. sprawę federacji rzymsko-katolickiej w

Ostatnie spotkanie Pavelićia z Hitlerem miało miejsce 18 września w „Wilczym Szańcu", w którym brał udział feldmarszałek Keitel. Rozmowa dotyczyła sytuacji na Bałkanach przed wkroczeniem Armii Czerwonej na obszar Jugosławii. Sytuacja zmuszała Hitlera do osobistego sprawdzenie swego ostatniego bałkańskiego sojusznika. Obaj Niemcy uzasadniali współpracę niemiecko-czetnicką praktycznymi względami wojskowymi (lepiej, aby walczyli po stronie Osi niż przeciwko). Jak zwykle, okazywało się interesy niemieckie brały górę nad dyplomatycznymi rozwiązaniami w relacjach z chorwackimi władzami[252].

---

rozmowie z Lobkowiczem. Pius XII przyjął 16 kwietnia tego samego roku węgierską misję wojskową na audiencji. Wspomniał o państwie, które mogłoby nawiązywać do dawnej monarchii habsburskiej, obejmując poza Austrią, Chorwacją, Czechosłowacją i Węgrami, również (katolicką) Bawarię.
Papież nie wiedział nic o zakulisowych rozmowach Churchilla ze Stalinem (w obecności ministrów Edena i Mołotowa). Spotkanie w Moskwie (9—18 października 1944 r.) określiło strefy wpływów w Europie Środkowo—Wschodniej. Porozumienie zakładało współdziałanie według następujących zasad. Rumunia: ZSRS 90% odpowiedzialności, Wielka Brytania i USA 10%; Bułgaria: ZSRS 75%, Wielka Brytania i USA 25%; Grecja: ZSRS 10%, Wielka Brytania i USA 90%; Jugosławia i Węgry: ZSRS 50%, Wielka Brytania i USA 50%. Później Mołotow zażądał jeszcze więcej, bo w Bułgarii 90%, na Węgrzech 75%, a w Jugosławii 60%. Epilogiem tych negocjacji okazały się rozmowy 10 października Bułgaria znalazła się w 90% strefie sowieckiej, w Bułgarii i na Węgrzech Sowieci uzyskali 80% wpływów (konsensus obejmował również zaistnienie w tych krajach Sojuszniczej Komisji Kontroli), zaś w Jugosławii wybrzeże należało do Brytyjczyków, zaś centrum kraju do ZSRS (stosunek 40%:60%). Jak pokazała przyszłość decyzje podjęte podczas październikowej konferencji „Tołstoj", (bez podpisania układu) weszły w życie na podstawie umowy ustnej i zmodernizowane były realizowana z całą brutalnością przez obie strony.
Kanałem kontaktowym pomiędzy Niemcami i aliantami zachodnimi była amerykańska misja OSS dowodzona przez pułkownika Roberta H. McDowella, działająca od sierpnia 1944 r. w Jugosławii. Druga misja przy Mihailoviću, pułkownika Nicholasa Lalića zajmowała się kwestią wydostania z niewoli zestrzelonych lotników alianckich. Tą drogą zostały wysłane latem i jesienią 1944 r. propozycje poddania się Niemiec aliantom zachodnim i Mihailovićiowi. Ponadto istniał jeszcze projekt Neubachera, dotyczący stworzenia antykomunistycznego frontu Nedića, Mihailovića i czarnogórskich nacjonalistów, któremu sprzeciwili się zarówno Hitler, jak i Mihailović, vide: FRUS, vol. 2/1943, s. 977 (kardynał Spellmann o NDH i federacji dunajskiej); Ph. Auty, op. cit., s. 221—222; Henryk Bartoszewicz, „Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo—Wschodniej w latach 1944—1948", Warszawa 1999, s. 69; H. Bartoszewicz, [1988] op. cit., s. 123; D. Childs, op. cit., s. 69; W. S. Churchill, op. cit., t. VI, s. 198; Lloyd C. Gardner, „Strefy wpływów. Wielkie mocarstwa i podział Europy od Monachium do Jałty", Warszawa 1999, s. 231; H. Macmillan, t. II, s. 591; Andrzej Koryn, „Rumunia w polityce wielkich mocarstw" 1944—1947", Wrocław 1983, s. 47, 49 i 72—75; Idem, „Rumunia w polityce wielkich mocarstw. Od przewrotu sierpniowego 1944 do ustanowienia republiki ludowej w grudniu 1947 r." [w:] „Czy Europa Środkowo—Wschodnia mogła się wybić na wolność?" red. T. Kisielewskiego i N. Kasparka, Olsztyn 1996, s. 87; I. Meštrović, op. cit., s. 347; H. Neubacher, op. cit., s. 207—209; S. K. Pavlowitch [1999], op. cit., s. 162—163 oraz M. J. Zacharias, op. cit., s. 266—267.

[252] J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 311-312.

Jeszcze bardziej zaskakującym przejawem relacji miedzynarodowych okazały się sondaże NDH rozpoczęte we wrześniu 1944 r. przez Sowietów via Szwajcaria. Celem Stalina miało być swobodne przekroczenie granic NDH i dotarcie Armii Czerwonej do Triestu przed aliantami zachodnimi. Dodatkowo Sowieci sugerowali Chorwatom zagwarantowanie swobodnej działalności KPH, zaś w zamian oferowali uznanie państwowości NDH w granicach z 1941 r. przez ZSRS. Negocjacje trwały do lutego 1945 r., lecz nie przyniosły one uzgodnienia stanowisk. Tymczasem doszło na przełomie 1944–45 r. do nawiązania kontaktów dyplomatycznych między NDH, a Komitetem Wyzwolenia Narodów Rosji (Komitet Oswobożdżenija Narodow Rossji–KONR)[253].

Chorwaci uważali do końca, że można ocalić NDH. Misją fantasmagoryjną można nazwać wysłanie 4 maja przez Pavelića porucznika Vitomira Dubaja z trzema brytyjskimi jeńcami, zaś dzień później sekretarza stanu Vjekoslava Vrančića i kapitana Andriję Vrkljana. Obie misje nie odniosły spodziewanych skutków, gdyż nie dotarły do reprezentantów dowództwa alianckiego (*Supreme Allied Command in Mediterranean*-SACMED). Ich zadaniem miało być zaofiarowanie przez NDH kapitulacji Anglikom i Amerykanom. Chorwackich emisariuszy po prostu aresztowano, gdyż NDH nie mogła być partnerem do rozmów[254].

---

[253] Negocjacje prowadził chorwacki dyplomata Zvonimir Cihlar z sowieckim przedstawicielem Aleksandrem Bogomołowem. Później marszałek Fiodor Tołbuchin wysłał do Zagrzebia emisariusza, pułkownika Sokołowa, vide: A. Ciliga, op. cit., s. 427 oraz Aleksandar Vojinović, „Nije sramota biti Hrvat ali je peh. Velike i male tajne NDH", Zagreb 1999, s. 284-288.

[254] Sprzymierzeni zaliczyli rząd NDH do organizmów kolaboracyjnych. Memorandum wysłane przez gabinet premiera dr Nikoli Mandića trafiło do marszałka Alexandra, Harolda Macmillana i Ralpha Stevensona. Amerykanie wiedzieli, że Ustasze wycofywali się i mogą poróżnić Sprzymierzonych (Anglosasów z „Tito"), vide: FRUS, 1945, Vol. III, ss. 514–516 (telegram Grewa do ambasadora USA w Wielkiej Brytanii, Johna G. Winanta z 31 maja 1945 r. w z załącznikiem szkicu Dyrektywy Narodów Zjednoczonych w sprawie traktowania Renegatów i Quislingów z 23 maja 1945 r.); 1151–1152 (dokument z dyskusji poświęconej procedurom i kompetencjom komisji Narodów Zjednoczonych dla zbadania zbrodni wojennych i ustanowienia Międzynarodowego Trybunału Wojskowego), 1161–1164 (memorandum z rozmów 3 maja w San Francisco w sprawie karania zbrodniarzy wojennych) oraz Vol. IV, s. 1130–1132 (telegram p.o. Sekretarza Stanu do ambasadora we Włoszech, Kirka w sprawie relacji z „Tito"); D. Bilandžić, op. cit., s. 185–186; M. Basta, op. cit., s. 195–200; H. Batowski, [1972] op. cit., s. 131; A. Beljo, op. cit., s. 61–63; F. Jelić–Butić, op. cit., s. 308; B. Petranović, [1983] op. cit., kn. II, s. 213–214 oraz J. Tomasevich, [2001] op. cit, s. 752-753.

Z drugiej strony sojusznicza wierność Pavelića (w obliczu klęski III Rzeszy) zaowocowała nocą 3/4 maja wydelegowaniem ambasadora NDH Vladimira Košaka na rozmowy z admirałem Karlem Dönitzem, następcą Führera. Poseł dotarł najpierw przez St. Gilgen do Salzburga, skąd poleciał z lotniska Zeltweg do Flensburga. Jego zadaniem było zorientowanie się w zaistniałej sytuacji. Košak został przyjęty przez nowego ministra spraw zagranicznych III Rzeszy, Lutza hr. Schwerin von Krosigka dopiero 8 maja czyli w dniu kapitulacji Niemiec[255]. Obaj dyplomaci rozmawiali o skutkach poddania się III Rzeszy. Jedyną radą niemieckiego ministra było podjęcie wspólnej walki partyzanckiej zjednoczonych antykomunistycznych sił chorwacko—serbskich przeciwko wojskom JA[256].

[255] Schwerin von Krosigk był ministrem spraw zagranicznych od 3 do 23 maja 1945 r. Tekst aktu kapitulacji Niemiec z 8 maja w Berlinie, vide: United States Department of State, „Documents on Germany 1944—1985", red. William Z. Slany, Waszyngtom 1985, s. 14; H. Batowski, [1971] op. cit., s. 81 oraz M. Bloch, op. cit., s. 468.

[256] Košak został aresztowany 21 maja przez brytyjską żandarmerię i pozostawiony pod policyjnym nadzorem we Flensburgu. Później jego droga wiodła przez Neumünster, Neuengamme, gdzie przebywał do 5 lutego 1946 r. Następnie Brytyjczycy przekazali Košaka władzom jugosłowiańskiej, a 14 lutego został sprowadzony do Zagrzebia, vide: B. Krizman, op. cit., t. 2, s. 305—308 oraz Cz. Madajczyk, op. cit., t. I, s. 733.

Epilog dziejów NDH: Bleiburg

Pavelić apelował na początku maja w publicznym przemówieniu do obywateli NDH w Zagrzebiu do nieustępliwej walki[257]. Jednak już 5 maja Poglavnik wraz z dowództwem ustaszowskim wycofał się przez Zaprešić, Šentilj, Maribor, Spielfeld, Judenburg, Zeltberg, Donnersbach, Obertraum aż trafił do Leingreith w Austrii. Dygnitarze i rząd NDH udający się na emigrację byli prowadzeni przez pułkownika Vjekoslava Servatzy'ego, generała Vilko Begića. Wszyscy uciekali w nadziei, że znajdą azyl u Anglików[258]. Wiosenna ofensywa partyzancka doprowadziła do szybkiego zajęcia pozostałych części NDH i spowodowała masowy eksodus Chorwatów. Kraj opuszczali wszyscy, którzy obawiali się represji komunistycznych. Obok dygnitarzy ustaszowskich decyzję o emigracji podejmowali działacze partii przedwojennych, jak chociażby Maček[259]. Za prominentnymi osobami z władz chorwackich wyruszyła kolumna wojsk NDH, licząca 100.000 ludzi (głównie żołnierze, członkowie milicji ustaszowskiej i muzułmańskiej samoobrony oraz cywile). Większości udało

---

[257] *„Jeśli będziemy musieli zginąć, polegniemy jak prawdziwi bohaterowie, bez proszenia o łaskę"*. Po wypowiedzeniu tych patetycznych słów Poglavnik miał jeszcze czas na spakowanie swych rzeczy i przygotowanie sprawnie zorganizowanej ucieczki z Zagrzebia, vide: M. Gilbert, [1989] op. cit., s. 686.

[258] Chorwaci przedzierali się od 10 maja w dwóch grupach przez Alpy. Pavelić wraz z rodziną potrafił dotrzeć 18 maja do Amerykanów. Na początku czerwca Poglavnik złożył raport czynnikom amerykańskim. Zaś siedem dni później Pavelić opuścił Leingreith. Większość jego ministrów wydano w ręce komunistów. Sam Poglavnik przedostał się przez Włochy (Rzym i Genuę) do Argentyny. W późniejszym czasie przeniósł się do Hiszpanii. Zmarł w Madrycie 28 grudnia 1959 r., vide: M. Aarons i M. Loftus, op. cit., s. 116-137; A. Beljo, op. cit., s. 93–94 oraz H. Batowski, [1972] op. cit., s. 131.

[259] Maček uciekł samochodem z Zagrzebia przez Celje, Klagenfurt, Villach do Salzburga, a tam oddał się w ręce Amerykanów, którzy powiadomili sojuszników o szefie HSS. Z racji przebywania jugosłowiańskiego rządu na emigracji w gościnie brytyjskiej. Późniejsza droga lidera HSS prowadziła przez Saarbrücken, Reims do Paryża. Sprawą Mačka zajął się Christopher E. Steel, brytyjski doradca polityczny ds. Niemiec przy SHAEF (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces). Steel poinformował w połowie maja 1945 r. Foreign Office o swoich kontaktach (18 maja) z Mačkiem w Reims. Eden planował nawet przekazanie szefa HSS w ręce „Tito" i nie zgadzał się na jego przyjazd do Londonu na spotkanie z członkami byłego jugosłowiańskiego rządu na emigracji. Šubašić negocjował we wrześniu 1945 r. z Mačkiem w Paryżu. Minister spraw zagranicznych rządu jugosłowiańskiego planował ściągnięcie Mačka do kraju i współtworzenie z nim przeciwwagi dla kompartii „Tito" i Kardelja, vide: FRUS, 1945, Vol. V, dok., ss. 1230–1232 (telegram Roberta D. Murphy'ego, amerykańskiego doradcy politycznego ds. Niemiec przy SHAEF do Sekretarza Stanu z 18 maja); 1238 (telegram Grewa do ambasadora amerykańskiego we Francji, Jeffersona Caffeery'ego z 8 czerwca) oraz L. Boban, [1987] op. cit., 297–304.

się dostać się do południowej części Austrii (Karyntii), zajętej przez Brytyjczyków[260].

W składzie niemieckiej Grup Armii "E" było jeszcze 7 maja wykazywanych jedenaście dywizji chorwackich, które wraz z jednostkami kozackimi współdziałały z Niemcami[261]. Jednocześnie postępy partyzanckiej ofensywy określały zajmowane kolejne miasta Zagorja: Ludbreg (6 maja), Varaždinskie Toplice (7), Varaždin (7/8). Ostatnim zadaniem 3. Armii JA i oddziałów bułgarskich było odcięcie drogi odwrotu uciekinierom zdążającym do Austrii. W tym momencie rozpoczął się wyścig do Zagrzebia. Walki o miasto trwały dwa dni. Rozpaczliwy opór stawiały niewielkie zgrupowania chorwackie, które nie mogły już przeszkodzić w żaden sposób partyzanckiej ofensywie. Stolica NDH padła wieczorem 9 maja pod naporem pięciu dywizji partyzanckich. Jednocześnie pierwsi uciekinierzy z NDH osiągnęli Krumpendorf. Następnego dnia odbyła się defilada zwycięzców w opustoszałym Zagrzebiu. Jugosłowiańska 2. Armia atakowała na południe od Zagrzebia, choć część jej dywizji wzięła udział w szturmie stolicy NDH. Sześć dywizji JA uderzyło w kierunku granicy. Partyzanci łatwo zdobywali ostatnie miasta Słowenii: Ptuj (9 maja), Maribor (10) i Dravograd (11), choć w okolicach tego ostatniego miasta doszło do gwałtownych walk zdeterminowanych Chorwatów, którzy nie chcieli dostać się do niewoli jugosłowiańskiej. Następnie trzy dywizje JA zmusiły do kapitulacji i rozbroiły 12 maja siły 7. Dywizji Górskiej SS i 373. Dywizji

---

[260] Basta wspominał, że 400.000 żołnierzy Grupy Armii „Południe" (właściwie nomenklatura tego związku brzmiała Grupa Armii „E"—przyp. aut.) zmierzało w kierunku Austrii. Tolstoy obciążył Harolda Macmillana, politycznego doradcę marszałka Alexandra, winą za „zaaranżowanie poddania się ponad 70.000 mężczyzn, kobiet i dzieci [z Jugosławii oraz 50.000 Kozaków wraz z rodzinami—przyp. aut.], niezawodnie mordowanych, torturowanych i więzionych". Kiszling wspominał o liczbie 100.000—150.000 zabitych chorwackich żołnierzy i oficerów. Hory i Broszat przywołują liczbę „wyższa od 100.000 zamordowanych chorwackich żołnierzy", vide: M. Basta, op. cit., s. 250—251; Bethell L. Hory i M. Broszat, op. cit., s. 173; R. Kiszling, op. cit., s. 220—223 oraz Nikolay Tolstoy, „Minister and Massacre", London 1986, s. 95—129.

[261] Notatki służbowe OKW z 7 i 9 maja 1945 r., vide: MA, T—77, rol. 863, kl. 5610255, 5610304.

Piechoty pomiędzy Zidanym Mostem, a Celje. Walki miały miejsce pod Ferlach (Borovlje) i Klagenfurtem[262].

Najpierw partyzanci wzięli do niewoli dwie grupy nieprzyjacielskich wojsk na Sljemenie. Partyzantom udało się rozbić 12 maja grupę ustaszowską pod Šentflorijan. Aż do nocy 13/14 maja broniły się oddziały wycofujące się przez Bleiburg (Pliberk), choć poddała się w tym rejonie niemiecka 104. Dywizja Lekka. Kolejne zgrupowanie wojsk chorwackich zostało wzięte do niewoli pod Potplatem. Nazajutrz pięć dywizji JA rozpoczęło rozbrajanie niemieckich 22. i 181. dywizji oraz chorwacko—niemieckiej 369. Dywizji Piechoty. Natomiast 17. Dywizja JA pochwyciła pod Slovenj Gradecem i Dravogradem 20.000 jeńców i 4.000 uciekinierów. Dopiero 15 maja 30—tysięczna grupa uciekinierów poddała się w rejonie Črna, Mežica, Kovšak i Košutnik[263].

Kolumna cywilów i żołnierzy chorwackich osiągnęła 15 maja rzekę Dravę (Drau), którą od północy obsadzali Bułgarzy. Jedyną nadzieją dla pojedynczych desperatów z Jugosławii było samotne przedzieranie się przez pozycje brytyjskie i jugosłowiańskie.
Aby dotrzeć do Austrii Chorwaci musieli złamać opór partyzantów z 51. Dywizji Wojwodińskiej, którzy od 12 maja przejęli kontrolę nad obszarem Dravogradu i Mariborem od Bułgarów. Dzięki atakowi i walkom pułku piechoty wzmocnionego batalionem spadochroniarzy trwającym udało się przełamać pozycje jednostek AJ[264]. Uciekinie-

---

[262] Thomas M. Barker, „The Slovene Minority of Carinthia", Boulder—New York 1984, 200—201; V Strugar, op. cit., s. 367—368 oraz "Završne..", op. cit., s. 716—724.

[263] Za fragmentami wspomnieniami Kosty Nađa podajemy, że w JA pochwyciła w dniach 9—15 mają 105.000 jeńców (w tym 60.000 z chorwackich dywizji: 1.—13., 15., 16. i 18.). Wśród wziętych do niewoli było kilkunastu generałów chorwackich: Franjo Dolacki, Mirko Gregorić, August Gustović, Josef Metzger, Bogdan Majetić, Vladimir Metikoš, Antun Nardelli, Tomislav Sertić, Vjekoslav Servatzy, Slavko Skoliber, Slavko Štancer, Ivan Tomašević i Mirko Vučković, vide: M. Basta, op. cit., s. 253—255; A. Beljo, op. cit., s. 129 oraz "Završne..", op. cit., s. 708—715.

[264] Według Crljena (jego relację zamieściła "Hrvatska revija" wydawana w Monachium i Barcelonie), znajdującego się kolumnie ewakuujących się z NDH, do walki wkroczyły pułk domobrański dowodzony przez generała Peričicia wzmocniony pododdziałem z PTS oraz formację wyodrębnioną z oddziałów ustaszowskich podporządkowanych Mate Bobanowi. Nieco dalej natknęliśmy się na informację zaczerpniętą ze wspomnień partyzanckiego politruka Milana Basty. Z partyzantami miała walczyć ustaszowska 8. Dywizja dowodzona przez pułkownika Sudara, która zaatakowała i zajęła mosty w Dravogradzie; za: A. Beljo, op. cit., s. 99-102.

rzy zajmowali teren pomiędzy Celje-Dravograd-Pliberk (Bleiburg). Uciekający żołnierze i cywile chorwaccy osiągnęli 15 maja rzekę Drau (Drawę), którą od północy trzymali Bułgarzy. Do tego czasu bułgarski generał Atanasow osiągnął łączność z wojskami angielskimi. W Dravogradzie doszło też do nieoficjalnych negocjacji bułgarsko-chorwackich, którymi Bułgarzy zignorowali zakazy jugosłowiańskie. Drogę do Austrii zagrodziły Chorwatom oddziały brytyjskiego V. Korpusu 8. Armii. W dniu dotarcia do Austrii chorwaccy emisariusze, generał Ivo Herenčić i pułkownik Daniel Crljen przybyli na zamek Thurn-Valsassina w Bleiburgu. Zostali przyjęci przez dowódcę (irlandzkiej) 38. Brygady Piechoty, generała Patricka Scotta. Brytyjski dowódca zbył Chorwatów deklaracjami o niemożności przyjęcia kapitulacji tak wielkich sił. Dalsze rozmowy były prowadzone w obecności jugosłowiańskiego komisarza Milana Basty. Politruk natychmiast przejął inicjatywę, żądając poddania się w ciągu godziny. Gdy Chorwaci zaprotestowali, generał Scott zagroził, że może użyć siły wobec opornych i pomóc komunistom. Dla uspokojenia Chorwatów Basta stwierdził lakonicznie o objęciu żołnierzy chorwackich prawami jeńców wojennych (z wyjątkiem przestępców politycznych) i zawróceniu cywilów do domów[265]. Rozbrajanie uciekinierów z Jugosławii przez oddziały 7., 8. i 12. Brygad 51. Dywizji JA zostało rozpoczęte o godzinie $16^{\underline{30}}$ w dniu kapitulacji na drodze Dravograd-Ravne-Prevalje-Bleiburg. Początkowo bułgarski batalion pomagał 15 maja komunistom przy repatriacji. Nie udawały się ucieczki większych grup, które zmuszano do poddania się. Jedyną nadzieją dla antykomunistycznych niedobitków z Jugosławii było samotne przedzieranie się przez pozycje brytyjskie i jugosłowiańskie. Nocą 15/ 16 maja większe siły antykomunistyczne zostały zawrócone w kierunku Jugosławii. Dopiero po tygo-

---

[265] Pierwsze negocjacje z brytyjskimi wojskowymi na temat repatriacji uciekinierów z NDH rozpoczęto już 14 maja. Natomiast Crljen wspomina o składzie delegacji chorwackiej, która negocjowała z Brytyjczykami 15 maja o godzinie $13^{\underline{00}}$. W jej skład poza wymienionymi wchodził jeszcze generałowie Metikoš i Servatzy. Nową delegację chorwacką poprowadził schorowany generał Štancer, który nie miał szansy na rozmowę z Brytyjczykami i trafił do sztabu Basty. Spotkanie nie przyniosło nic nowego; A. Beljo, op. cit., s. 109-126.
Brygadier Fitzroy MacLean i generał T. P. Scott otrzymali "prezenty" od marszałka Broza za osobliwą współpracę. Pierwszemu z nich "Tito" podarował willę/ zamek na wyspie Korčula, zaś drugi z nich został obdarzony luksusową limuzyną

dniu zakończyły się regularne walki w wojnie domowej trwającej w latach 1941-1945.

Wojna domowa na terenie NDH charakteryzowała się całkowitym brakiem poszanowania dla międzynarodowych konwencji. W działaniach wojennych na terenie Chorwacji oraz Bośni i Hercegoviny zginęło około 623.000 ludzi, co należy uznać jedne z ostrożniejszych danych[266].

Bezpośrednio po zakończeniu działań wojennych ujawnił się ekspansjonizm Broza, który pragnął zająć zarówno Karniolę (Kranjska) z Idrią i Postojną, Karyntię (Koruška), jak i część Wenecji Julijskiej (Gorizia—Gorycja—Goriška, Valcanale—Kanalska dolina) z Triestem oraz Istrię z wyspami, Rijekę (Fiume), Zadar (Zara) i włoskie wyspy dalmatyńskie (Lastovo—Lagosta, Pelagruž—Pelagrosa). Przywódca KPJ żądał nabytków terytorialnych nawet za cenę wszczęcia nowego konfliktu, tym razem między dotychczasowymi aliantami[267]. Na wspomnianych obszarach panował chaos, a nawet zagrożenie

---

marki Packcard, http://www.croatia.net/bleiburg.

[266] Łączne straty demograficzne i wojenne Jugosławii z okresu 1941-1945 ocenia się różnie: 1.708.000 (dane komunistyczne na konferencję pokojową w Paryżu), 1.110.929 (serbscy historycy: V. Krestić, M. Bulajić, V. Đuretić i R. Bulatović), 1.027.000 (chorwacki statystyk V. Žerjavić) i 1.014.000 (serbski emigrant B. Kočović). Najbardziej wiarygodne okazują się dwie ostatnie liczby, podkreślające obiektywność metod badawczych (obejmujących zarówno straty demograficzne, wojenne i emigrację). Dane Kočovića, a Žerjavića niewiele różnią się od siebie. Zarówno przy podział strat wojennych na poszczególne republiki jugosłowiańskie, jak i narody lub wyznania. Wg Žerjavića (Kočovića) w Chorwacji zginęło 271.000 (295.000) ludzi, zaś w Bośnię—Hercegovinę przypadło 316.000 (328.000) ofiar. Najwięcej strat mieli Serbowie 530.000 (487.000), Chorwaci 192.000 (207.000) i Muzułmanie 103.000 (86.000), vide: Vladimir Žerjavić „Yugoslavia—Manipulations with the number of Second World War Victims", Zagreb 1993, s. 29 oraz Idem, „Population Losses in Yugoslavia 1941-1945", Zagreb 1997, s. 167.

[267] JA odstąpiła 25 maja z Karyntii, choć oddziały „Tito" przeprowadzali rajdy w południowej Karyntii. Dlatego Brytyjczycy byli zmuszeni pozostawić nad południową granicą Austrii 30.000 żołnierzy pod dowództwem generała McCreery'ego. Jugosławia podtrzymywała swoje roszczenie względem tego regionu z Klagenfurtem łącznie. Sojusznicza Komisja ds. Austrii zignorowała 9 lipca żądania „Tito". Później jeszcze sprawa Karyntii pojawiała się na konferencji wiceministrów spraw zagranicznych w Londynie (14 stycznia—20 lutego 1947 r.) oraz konferencji ministrów spraw zagranicznych czterech mocarstw (10 marca—24 kwietnia 1947 r.). Związek Sowiecki, pomimo wcześniejszej dezaprobaty wobec jugosłowiańskich rewizji granic, poparł roszczenia Broza, co ułatwiło storpedowanie zabiegów Zachodu o traktaty pokojowe z Niemcami i Austrią.
Częściowa okupacja Triestu przez oddziały AJ trwała 40 dni (od 1 maja do 12 czerwca 1945 r.). Komuniści stosowali politykę terroru na zajętych terenach. Włosi byli aresztowani lub kierowani do przymusowej pracy, zajmowano banki i inne wartościowe nieruchomości, rekwirowano mąkę i pozostałą żywność. Komuniści uwięzili arcybiskupa Gorizii i wielu innych księży. Łącznie zniknęło do 4.000 Włochów w Gorizii, zaś 700 mieli rozstrzelać żołnierze AJ pod Triestem. Ten adriatycki port i Wenecja ulijska (Venezia Gulia) zostały podzielone 9 czerwca 1945 roku na strefy okupacyjne. Linia demarkacyjna (tzw. Morgana, od nazwiska brytyjskiego generała szefa sztabu SACMED Williama D. Morgana) prze-

atakiem jugosłowiańsko–sowieckim. Brytyjczycy czuli się osamotnieni, gdyż w razie konfliktu nie mogli liczyć na pomoc ze strony wojsk amerykańskich, czy dywizji z brytyjskich dominiów. Nikomu z aliantów zachodnich nie chciało się walczyć po zakończeniu II wojny światowej[268].

---

biegała wzdłuż Soči (Isonzo). Anglicy zarządzali Tarvisio, Caporetto (Kobarid), Gorizią (Gorica), Monfalcone (Trzic) i Triestem (Trst) oraz Polą (Pula). Sporne terytoria, których żądała Jugosławia miały pozostać przy Włoszech. Kolejne stanowisko wydał 20 maja 1945 r. marszałek Alexander, postulując jak najszybsze określenie linii rozgraniczającej strefy okupacji. Niewątpliwie rozmowy na temat prowadził Alexander z Brozem, gdy brytyjski dowódca odwiedził jugosłowiańskiego jubilata (53 urodziny „Tito" miały miejsce 25 maja). Porozumienie na temat Wenecji Julijskiej podpisały 9 czerwca 1945 r. rządy USA, Wielkiej Brytanii i Jugosławii.
Dochodziło do licznych zatargów oraz incydentów granicznych za sprawą organizacji komunistycznych (np.: Juliańska Partia Komunistyczna kierowana przez Borisa Kraighera, a potem Branko Babićia lub Włosko–Słoweńskiego Związku Antyfaszystowskiego). Miasto było wykorzystywane jako centrum „czarnego rynku", przerzutu uciekinierów z Europu Wschodniej, w tym ustaszy oraz kanał przerzutowy deficytowych i nielegalnych produktów dla destabilizacji Triestu (np.: w październiku 1946 roku policja przechwyciła 280 fiolek kokainy, *„wystarczających do zabicia połowy miasta"*). Traktat pokojowy w Paryżu przyznał Jugosławii terytorium, liczące 7.183 km^2 z 495.000 mieszkańców czyli Włochom przypadła część doliny dolnej Isonzo z Gorizią, Monfalcone, Gradom, Triest (jako wolne miasto pod zarządem włoskim i jugosłowiańskim, odpowiednio strefy A i B) z fragmentem Istrii. Dopiero porozumienie z 5 października 1954 r. określiło stałe granice w tym regionie. Jugosławia otrzymała 10 km^2 terytorium więcej czyli Škofją Lokę, vide: FRUS, 1945, Vol. IV, dok. s. 1145–1148 (zapis spotkania Komitetu Trzech–The Committee of Three z 8 maja); 1164–1165 (nota werbalna włoskiego ambasadora Alberto Tarchianiego do Grewa z 16 maja); 1175 (telegram Richarda C. Pattersona do Grewa z 25 maja o wycofywaniu się AJ ze spornych terenów); s. 1189–1190 (telegram Tarchianiego do Grewa z 25 czerwca w sprawie „Linii Morgana"); Ph. Auty, op. cit., s. 245, 247 i 249; Elisabeth Barker, „Truce In The Balkans", London 1948, s. 211–213 i 230–236; Audrey Kurth Cronin, „Great Power Politics and the Struggle over Austria 1945–1955", Ithaca–London 1986, s. 34–35 i 44; Alistair Horne, „Macmillan 1984–1956. Vol. I of the Official Biography", London 1988, s. 256–258; Harold Macmillan, „Tides of Fortune 1945–1955", t. III, London–Melbourne–Toronto 1969, ss. 14–15 i 19–21; Z. Rutyna, op. cit., s. 169–179; Carlo Schiffrer, „Venezia Gulia. Study of a map of the italo–yugoslav national borders", Roma 1946, s. 32–33 i 120–121; „Trieste. Le Point De Vue Yougoslave", Paris 1946, s. 11–31 (memorandum rządu jugosłowiańskiego z września 1945); „Trieste and the Julian March", London 1946, s. 5–11 i 50–82 (memorandum rządu jugosłowiańskiego z września 1945) oraz T. Wituch, op. cit., s. 241–242.

[268] Aliancka 15. Grupa Armii składała się z 18 dywizji, w których służyli Amerykanie (7), Brytyjczycy (4), Hindusi i Polacy (po 2) oraz Brazylijczycy, Nowozelandczycy i Afrykanerzy z Afryki Południowej (po 1). Amerykanie zainteresowali się obszarem Wenecji Julijskiej i Triestu dopiero od lutego 1945 r., gdy marszałek Alexander powrócił ze spotkania belgradzkiego z „Tito". Zaś prezydent Truman zdecydowanie poparł Brytyjczyków w kwestii Triestu dopiero 20 maja, gdy nakazał wzmocnić siły na linii demarkacyjnej z wojskami Broza, bez dezorganizacji translokacji jednostek, przemieszczanych na Pacyfik, vide: FRUS, 1945, vol. IV, ss. 1103–1219 (sekcja dokumentów amerykańskich poświęconych kwestii kontroli nad Wenecją Julijską, zaś w szczególności od 23 marca czyli dokumenty ze ss. 1117–1173 czyli okres 23 marca–23 maja, m. in.: dok. s. 1127–1128 memorandum z rozmowy z 30 kwietnia z udziałem prezydenta Harry'ego S. Trumana, p.o. Sekretarza Stanu Josepha C. Grewa, admirała Williama D. Leahy'ego w sprawie nie angażowania wojsk amerykańskich w ewentualny konflikt z komunistyczną Jugosławią; podobne stanowisko wyrażało memorandum Sekretarza Grewa po rozmowie telefonicznej z Sekretarzem Wojny Henry L. Stimsonem, s. 1129–1130 oraz s. 1169–1170 telegram Trumana do Churchilla z 20 maja).

Amerykanie nie mieli właściwie pojęcia, co stało się z potężną grupą jeńców, wywodzących się z szeregów, walczących przeciwko komunistycznej partyzantce w Jugosławii. Drobne ślady niejasności i braku zrozumienia tragizmu sytuacji zostały odnalezione w korespondencji pomiędzy amerykańskim Departamentem Stanu, a premierem Churchillem oraz amerykańskim doradcy politycznym przy SACMED, Alexandrze C. Kirku. Harold Macmillan przeprowadził jeszcze w niedzielę 13 maja brzemienne w skutkach spotkanie w Klagenfurcie z dowódcą brytyjskiego V. Korpusu Armijnego, generałem porucznikiem Sir Charlesem Keightley'em[269].

---

[269] Anglicy rozważali przed 13 maja trzy opcje: a) użycie antypartyzanckich oddziałów z terenu Jugosławii jako formacji pomocniczych w zrewoltowanych Włoszech, b) wydanie ich komunistom, c) rozbrojenie i umieszczenie ich w obozach dla uchodźców. Przez krótką chwilę wydawało się, że wygrało trzecie rozwiązanie w zgodzie z konwencjami genewskimi.
Macmillan, późniejszy lord Stockton (zwany szyderczo „Wicekrólem Morza Śródziemnego") był doradcą politycznym przy dowództwie śródziemnomorskiego teatru wojennego czyli przedstawicielem rządu brytyjskiego. Początkowo zauważył, że uchodźcy chorwaccy nie podlegają jałtańskim Porozumieniom Repatriacyjnym z 12 lutego 1945 r. Dotyczyły one (przymusowego, jeśli sytuacja wymagała) przekazania w ręce władz sowieckich eks-obywateli ZSRS, ale jak okazało się też emigrantów porewolucyjnych. Macmillan odpowiada za wydanie Sowietom starej emigracji rosyjskiej, świadomy skutków swej decyzji, dla repatriowanych.
Już 9 kwietnia pojawił się pierwszy nieśmiały sygnał z Dowództwa Sił Sojuszniczych (*Allied Forces Headquartes*-AFHQ) do dowództwa *Balkan Air Force*, sugerujący, że *"poddawające się jugosłowiańskie siły Quislingowskie powinno się przekazywać do sił »Tito«"*. Ten dokument stworzył klimat do późniejszych zbrodniczych decyzji o repatriacji Jugosłowian. Amerykański sztabowiec AFHQ wykazywał, że wojska poddające się 15. Grupie Armii powinny być ewakuowane normalną drogą przewidzianą dla jeńców wojennych. Pytania o ich dalszym należy skierować kanałami politycznymi. Amerykański ambasador w Belgradzie, Patterson zwracał uwagę w telegramie do Grewa, powołując się na własne źródła, że komuniści eliminują swoich wrogów (antykomuniści byli sądzeni i skazywani na śmierć, pozbawiani własności prywatnej, która była konfiskowana). W podobnym tonie była utrzymana późniejsza korespondencja amerykańskiego ambasadora w Belgradzie. Incydenty miały miejsce codziennie. Macmillan zetknął się pierwszy raz z problemem sił antypartyzanckich już 28 kwietnia, gdy otrzymał telegram od Sir Ralpha Stevensona (brytyjskiego ambasadora w Belgradzie). Poseł ostrzegał o siłach liczących 200.000 osób całkowicie obciążonych współpracą z Niemcami. Jednak żądał, aby nie przekazywać ich siłom „Tito", ale rozbroić i umieścić w obozach dla uchodźców. Tak samo wypowiadał się Churchill w instrukcji wysłanej do Foreign Office. Brytyjski premier podkreślał, ze jest to jedyne możliwe rozwiązanie. W dniu kapitulacji Berlina, 2 maja panowała zgodność zachodnich sojuszników, co do zaakceptowania czetników i innych sił antypartyzanckich jako jeńców wojennych (*as surrendered personnel*) i pozostawieniu ich losu do rozważenia na poziomie rządowym. Marszałek Alexander zasugerował 12 maja Macmillanowi wyjazd do generała Sir Richarda McCreey'ego, dowódcy 8. Armii. Na miejscu w Treviso miał przekonać się o zagrożeniu jugosłowiańskim. Stamtąd jeździł do Wenecji i Klagenfurtu. Macmillan zachwycał się *„pięknymi alpejskimi dolinami"*. Jednak nie pozostawił (w kazdym razie nie zostały ujawnione) żadne dokumenty, ani stenogramy z klagenfurckich spotkań. Brali w nich udział poza Macmillanem i generałem Keightley'em, Philipem Broadem, brygadierzy Floyd i Toby Low, kapitan Constantine Benson, jeden lub dwóch innych oficerów ze sztabu 8. Armii. Jak stwierdził Macmillan: *„...nie mogliśmy nic zrobić dla zminimalizowania cierpień wszystkich tych nieszczęśliwych ludzi"*. Na tym stwierdzeniu kończy się pamiętnikarski zapis przyszłego premiera Wielkiej Brytanii, który dotyczył repatriacji (i bezlitosnego) wymordowania *„katolików*

Po powrocie Macmillana z Klagenfurtu, 14 maja brytyjski generał Sir Brian Robertson, szef administracyjny w AFHQ wydał instrukcję operacyjną do 15. Grupy Armii, aby *"cały poddający się personel narodowości jugosłowiańskiej, pozostający w niemieckiej służbie był zawracany do sił jugosłowiańskich"*. Nie ma śladu interwencji marszałka Alexandra, na którego też spada odpowiedzialność za wprowadzenie zasady masowych repatriacji antykomunistycznych sił do Jugosławii. Pierwszy protest nadszedł od Alexandra C. Kirka z Departamentu Stanu 24 godziny później. Amerykanin sprzeciwiał się repatriacji antykomunistycznych Jugosłowian, gdyż *"gwałci to politykę anglo-amerykańską, nie mając umotywowania administracyjnego"*. Dalszy ciąg nieszczęść niósł kluczowy telegram AFHQ do MACMIS (misja brygadiera Fitzroya Macleana w Belgradzie) z 15 maja, zapowiadający niezwłoczne wydanie 200.000 uciekinierów w ręce wojsk "Tity". W jednym z dokumentów brytyjskich z 23 maja pojawiła się informacja o spotkaniu reprezentantów Jugosławii, USA i Wielkiej Brytanii sprzed dziewięciu dni czyli 15 maja. Później Brytyjczycy powoływali się na te rozmowy , odrzucając *"wznowienie dyskusji z marszałkiem Tito na podstawie jego ostatnich ofert i żądają natychmiastowego zaakceptowania warunków zawartych na wspólnym spotkaniu 15 maja"*[270]. Odpowiedź z Belgradu akceptowała 17 maja przyjęcie z powrotem 200.000 osób. Amerykański sprzeciw wobec tej decyzji spowodował, że brytyjski MSZ wyrzekał się zaakceptowania repatriacji i stwierdzał, że *„wszystkie jugosłowiań-*

---

i konserwatystów". Temu faktowi Macmillan poświęcił w swym pamiętniku półtorej linijki tekstu, vide: FRUS, 1945, vol. V, dok., s. 1218 (telegram Pattersona do Grewa z 9 kwietnia); 1224–1225 (j. w. z 26 kwietnia); dok. ss. 1226–1227 (telegram Grewa do Alexandra C. Kirka z 2 maja); 1229–1230 (telegram Pattersona do Grewa z 18 maja o nieustannych represjach wobec zwolenników Mihailovićia i Ustaszy, skazywanych na śmierć); A. Horne, op. cit s. 269–271; H. Macmillan, op. cit., t. III, s. 16–18; N. Tolstoy, op. cit., s. 130–175; F. Tuđman, [1994] op. cit., s. 147–148 oraz Damir Matanić, http://www.croatia.net/bleiburg.

[270] Oficjalnie spotkanie z 15 maja było poświęcone administracji okupowanych terenów włoskich. Wówczas została wypracowana formuła, wyłączająca Jugosłowian z administracji obszaru kwestionowanego i siły jugosłowiańskie mogły być akceptowane w granicach obszaru pod warunkiem zgody marszałka Alexandra, vide: FRUS, 1945, Vol. IV, dok. s. 1174–1175 (Aide-Mémoire brytyjskiej ambasady w Waszyngtonie z 23 maja); N. Tolstoy, op. cit., s. 176–207 oraz F. Tuđman, [1994] op. cit., s. 149–150.

skie formacje quislingowskie powinny by traktowane jednakowo i zatrzymywane." Jednak ta instrukcja nie dotarła do AFHQ aż do 20 czerwca[271].

Kolejny brytyjski rozkaz potwierdzający rozpoczęte repatriacje został wydany 17 maja przez brygadiera Toby Low. Zakres działania czyli zawróceniem wojskom "Tito" byli objęci wszyscy obywatele narodowości jugosłowiańskiej. Dowódca brytyjski potwierdzał, że uciekinierzy mieli być natychmiast rozbrojeni, choć nie wolno im było mówić o ich ostatecznym przeznaczeniu. Dwa dni później Dowództwo V. Korpusu potwierdzało, że będzie zawracało "Jugosłowian" ze strefy korpuśnej w ręce "Tito". Generał Keightley nie chciał zdawać sobie sprawy ze moralnych skutków swej działalności. W nieszczęsnym akcie oszukaństwa, informował "Jugosłowian", że zostaną wysłani wgłąb Włoch. Dowódca V. Korpusu ponownie przekroczył swoje uprawnienia, wynikające ze sprzecznych rozkazów, wychodzących z AFHQ.

Najwyraźniej zaniepokojone skalą okrucieństwa repatriacji dowództwo 8. Armii pytało dopiero 23 maja AFHQ, *"czy dla ważności porozumień V. Korpusu powinno się kontynuować istniejące ustalenia o formie przekazywania »antypartyzantów«"*, z których i tak większość została już zwrócona do Jugosławii. Stanowiło to sygnał, że dowództwo (marszałek Alexander) postanowiło zakończyło oddolnie

---

[271] W dniu odpowiedzi Tity, marszałek Alexander wysłał jeszcze telegramy „bezpieczeństwa" do: generała Dwighta Eisenhowera Naczelnego Dowódcy Najwyższej Kwatery Sprzymierzonych Wojsk Ekspedycyjnych (*Supreme Hedquarter of Allied Expeditionary Forces*—SHAEF), szefa sztabu Najwyższego Dowództwa Sojuszniczego (*Chief of Staff Supreme Allied Command*—COSSAC) brytyjskiego Szefa Sztabu oraz najważniejszego Połączonego Komitetu Szefów Sztabów Amerykańskich i Brytyjskich (Combined Chiefs of Staff) w Waszyngtonie. Zapytywał w nich o błyskawiczne wskazówki, odnośnie końcowego losu (wg niego) 110.000 eks—Jugosłowian przeznaczonych do repatriacji, dla których powrót do ich krajów pochodzenia *„może okazać się fatalny dla ich zdrowia"*. Następnego dnia (a pięć dni po powrocie z Austrii) Macmillan raportował Sir Jamesowi Griggowi o działaniach brytyjskiego korpusu w Austrii. Jedną z operacji były kontakty z uchodźcami ustaszowskimi, czetnickimi i innymi jugosłowiańskimi, określające osoby, które będą zwrócone wojskom "Tity". Odpowiedź CCS na zapytania Alexandra powstała w oparciu o korespondencję z Foreign Office, która zalecała pozostawienie czetników jako rozbrojonych wrogów, zaś ustaszów powinno się cofnąć do Jugosławii. Pomimo, że sprawa pozostawała otwarta, doszło do pierwszych repatriacji. Miesiąc później czyli dwa tygodnie po wydaniu większej części jeńców Brozowi, Amerykanie nadal stanowczo nie zgadzali się na oddanie komunistom uciekinierów z Jugosławii, vide: A. Horne, op. cit., s. 272 oraz H. Macmillan, op. cit., t. III, s. 18—19.

zainicjowany przez generała Keightley'a proces samorozszerzenia porozumień jałtańskich na uciekinierów jugosłowiańskich. Jednak rozpoczęte repatriacje trwały do końca maja.

Marszałek Alexander wydał 24 maja rozkaz. stwierdzający, że *"nie istnieją okoliczności, które będą umożliwiały repatriację Jugo, będących pod opieką Sprzymierzonych w ręce Jugo"*[272]. Według nowych rozporządzeń żaden Jugosłowianin miał nie być zwracany lub przekazywany jugosłowiańskim żołnierzom wbrew ich woli. Osoby walczące przeciwko "Ticie" powinny być traktowane jako personel poddający się i wysyłane do obozu w Viktring (Vetrinj). Zaś według ostatniego punktu, nikt nie mógł być ewakuowany z tego obozu do Jugosławii. Było to już jednak po wydaniu większości jeńców w ręce jugosłowiańskie[273]. Widoczna jest zbieżność czasowa tego dokumentu z powrotem Macmillana ze spotkania z Churchillem, które odbyło się w Chequers (19—22 maja). Upadek koalicyjnego gabinetu wojennego Churchilla w dniu 23 maja wpłynął na jeszcze większy brak zainteresowania i niezrozumienie losów repatriowanych Jugosłowian. zalecenia Alexandra mogły pomóc nielicznym ukrywającym się jeszcze uciekinierom. Dochodziły do głosu pierwsze powojenne rozbieżności z Amerykanami[274].

Okazywało się, że wydawanie ludzi w ręce „Tito" były sabotowane przez wojskowych lokalnego szczebla, co stało w sprzeczności z politycznymi zobowiązaniami strony brytyjskiej. Jednocześnie Keightley i Toby Law zapomnieli o instrukcji AFHQ do dowództwa 8.

---

[272] FRUS, 1945, Vol. V, s. 1227, przypis 74 (powołanie się na telegram 2329 z 23 maja wysłany z Caserty przez Kirka do Grewa o rozkazie wydanym przez SACMED co do braku zgody na repatriacje, które faktycznie już kończyły się).

[273] A. Horne, op. cit., s. 273 oraz Damir Matanić, http://www.croatia.net/bleiburg.

[274] Dwa miesiące później Alexander uzasadniał w Waszyngtonie repatriacje: *„..Macmillan zgadzał się na proponowaną akcję. W każdym razie Najwyższy Aliancki Dowódca podejmował decyzję ponieważ w istniejących warunkach był bardziej świadomy niż Departament Stanu"*. W odpowiedzi usłyszał od Kirka, że *„oprócz zwrócenia jego uwagi ponownie, na fakt przekornego postępowania rezydenta Macmillana, co było niezgodne z ustaleniami polityki angloamerykańskiej"*. Bałagan i nadgorliwość brytyjskich urzędników nakazywała, jednemu z nich (Johnowi Addisowi) wysłanie jeszcze we wrześniu 1945 r. uzasadnienia dla dyrektywy z 17 maja czyli wydania Chorwatów w ręce Tity, vide: A. Horne, op. cit., s. 273.

Armii, aby repatriować tylko tych pragną wrócić do Jugosławii i unikania użycia siły przy nakłanianiu[275].

Brytyjczycy kolejny raz zaskakiwali pragmatycznie wyrachowanym podejściem do pytań o pryncypia, które demaskowały relatywistyczne pojmowanie rzeczywistości. Za wiedzą i zgodą wysokich rangą Brytyjczyków (Macmillana oraz gen. gen. Morgan, Robertson) dochodziło do repatriacji nawet po wydaniu rozkazu Alexandra. Tylko w okresie 23–31 maja zawrócono do Broza: 12.196 Chorwatów, 8.263 Słoweńców, 5.480 Serbów i 400 Czarnogórców. Jednak w rękach anglosaskich pozostawało jeszcze 70.000 jugosłowiańskich uchodźców w obozach dla przesiedleńców (*displaced person*–dipis)[276].

Nadal rozpowszechnione są poglądy o przypadkowym wplątaniu się zapracowanego i zmęczonego Macmillana w bolesne problemy jugosłowiańskie i kozackie. Współegzystują one z oskarżeniami o umyślną konspirację i oszukiwanie bliskiego przyjaciela, marszałka Alexandra. Z drugiej strony brytyjski dowódca był przerażony strasznymi scenami komunistycznej brutalności przy ówczesnych repatriacjach. Co skłoniło go do planowania zaprzestania akcji. Rozwiązanie jugosłowiańskiej kwestii było ostatnią misją Macmillana w czasie jego 2,5-rocznej kariery śródziemnomorskiej[277].

---

[275] Zastępca szefa sztabu, amerykański generał Lowell W. Rooks informował polityków, że za decyzją wydania Jugosłowian w ręce „Tity" stały względy natury wojskowej, które w maju i czerwcu wydawały się niezbędne. Jednak Departament Stanu nie mógł zrozumieć, dlaczego instrukcje znajdujące się w projekcie telegramu generała Robertsona nie odpowiadały poglądom rządu amerykańskiego i brytyjskiego oraz w opinii Amerykanów nie mogły uzasadniać na gruncie administracyjnym doraźnych celów bez odwoływania się do przeciwdziałania transferom. Jednocześnie Kirk zakładał, że dalsze transfery takich osób w ręce sił jugosłowiańskich będą zatrzymane, vide: FRUS, 1945, Vol. V, dok., s. 1250 (telegram Kirka do Grewa z 14 sierpnia, będący odpowiedzią na polecenia Sekretarza Stanu do Kirka z 6 sierpnia) oraz przypis 30 (powołujący się na telegram Grewa do Kirka z 6 sierpnia

[276] Tragiczną relację przekazuje Bernard O'Sullivan, który poprowadził 24 maja 1945 r. 900 Chorwatów na śmierć. Tego dnia żołnierze Gwardii Walijskiej przekazali komunistom tych kilkuset jeńców, których pochwycili pod Rosenbach, niedaleko Villach. Nie zachowały się żadne telegramy zwierzchników wojskowych, dotyczące tego morderczego transferu, vide: FRUS, 1945, Vol. V, dok. s. 1246–1247 (telegram Kirka do Grewa z 4 sierpnia w sprawie repatriacji); A. Beljo, op. cit., s. 138–142 oraz M. B. Petrovich, op. cit., s. 48–49; http://bog.i.hrvati.net/bleiburg/testimony.htm.

[277] Nie ma dowodów na sugestie Macmillana w jego ustnych radach z 13 maja dla wojskowych, aby używali oszustwa i siły przeciwko Jugosłowianom. Trzeba pamiętać o tym że, działał on w zgodzie z generalną linią polityczną (jałtańską), wspieraną przez Amerykanów i miał utrudniony dostęp do przemęczonego Churchilla. Sygnały o losie repatriowanych i niechęci dowódców do uczestniczenia w

Brytyjskie repatriacje antykomunistów jawnie pogwałciły wiele artykułów (obowiązujących ówcześnie) Konwencji Haskich oraz Konwencji Genewskiej z 1929 r.[278] Władze zwycięskich państw alianckich uznały, że wobec kapitulacji wszystkich nieprzyjacielskich wojsk i ustania wszelkich działań zbrojnych (po 8 maja) nie są związane postanowieniami Konwencji Genewskiej o traktowaniu jeńców wojennych, jak i też innymi normami prawa wojennego. Brytyjczycy wysunęli wniosek, że mają prawo dowolnego postępowania z żołnierzami wojsk, które skapitulowały po 8 maja. Nie nazywano ich jeńcami, a "nieprzyjacielskim personelem, który poddał się" (*"surrendered enemy personnel"*)[279]. Brytyjscy dowódcy, będący sprawcami naruszeń art. 3 Konwencji Haskiej oraz art. 2 Konwencji Genewskiej, nie zostali pociągnięci do odpowiedzialności dyscyplinarnej, czy chociażby indemnizacji za śmierć dziesiątek tysięcy Chorwatów. Podobnie jak dowódcy AJ, którzy dodatkowo złamali (artykuł 23 pkt

---

barbarzyńskich scenach ówczesnych przekazywań obywateli w ręce sowieckie lub titowskie docierały do marszałka Alexandra. Po wojnie Lord Aldington (ówcześnie Brygadier Toby Low) zaprzeczał istnieniu jakichkolwiek transakcji z (komunizującymi) Jugosłowianami Na wyjaśnienie musimy poczekać dłużej, gdy zostaną ujawnione dokumenty z tamtego okresu. Wtedy będziemy mogli odpowiedzieć czy istnieje współzależność między wycofywaniem się JA z zajmowanych rubieży w Austrii i Włoszech, a „praktycznym" rozszerzeniem repatriacji pojałtańskich o uciekinierów antykomunistycznych z Jugosławii oraz demonstracyjnym manifestowaniem przygotowań do walki w celu *„oczyszczenia obszarów"*, vide: DAFR, VII (July 1944–June 1945), s. 908–909 (stanowisko Grewa), s. 909–913 (wystąpienia Alexandra); s. 914 (porozumienie w sprawie Triestu) oraz s. 915 (list Šubašića do Pattersona z 9 czerwca); FRUS, 1945, Vol. IV, dok., s. 1156–1157 (telegram Grewa do Kirka z 11 maja, zawierający list Trumana do Churchilla); A. Horne, op. cit., s. 274–275; M. B. Petrovich, op. cit., s. 45–48.

[278] Dokładnie chodziło o Haskie konwencje dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej" z 29 lipca 1899 r. i 18 października 1907 r. z regulacjami dotyczącymi jeńców oraz poprawiającymi i wzmacniającymi ów stan prawny Konwencjami Genewskimi (konwencja o losie chorych i rannych w armiach na polu walki oraz konwencja o traktowaniu jeńców wojennych) z 27 lipca 1929 r.; za: „International Convention relative to the Treatment Of Prisoners of War. Geneve, July 27, 1929" [druk ulotny] oraz Pat Reid i Maurice Michael, "Prisoner Of War", London 2000, s. 51.

[279] Konwencja genewska dawała z jednej strony wolną rękę stronom Konwencji Genewskiej w sprawie traktowania Jeńców Wojennych z 27 lipca 1929 r. Jednak artykuł 1 nie pozostawiał dowolności jej interpretacji, mówiąc o osobach ujętych („captured") stosował się do wszystkich żołnierzy, powstańców, milicjantów i ochotników, ujętych przez nieprzyjaciela, którzy niezwłocznie poddają się. Artykuł 2 obarczał władzą nad jeńcami wrogi rząd, a nie formacje i osoby, którym poddali się jeńcy. Ponadto należało traktować jeńców humanitarnie i chronić przed aktami przemocy, obelgami. Artykuł 45 stanowił o jeńcach wojennych będących podmiotami praw, regulacji i rozkazów użycia siły będącej we władzy Mocarstwa zatrzymującego"; za: „International Convention. July 27, 1929", s. 3 i 16 oraz Marian Flemming, „Jeńcy wojenni. Studium prawno–historyczne", Warszawa 2000, s.65–66.

c) kategoryczny zakaz zabijania i zadawania ran nieprzyjacielowi, który złożył broń lub zdał się na łaskę zwycięzcy[280].

Od połowy maja 1945 r. przez kilka następnych tygodni w ręce komunistów wpadło od 40.000 do 134.000 Chorwatów oraz innych antykomunistów. Część z nich była stopniowo mordowana na odcinku drogi pomiędzy Bleiburgiem, a Mariborem. Wśród pierwszych ofiar masowych mordów była śmietanka generalicji NDH. Wspomnijmy generałów: Junoza Ajanovicia, Cirila Dandę, Stjepana Dollezila. Romana Domanika, Stjepana Grlićia, Ante Hočevara, Krešimira Košaka, Josipa Metzgera, Stjepana Mifkę, Franjo Nikolićia, Viktora Novaka, Miroslava (Friedricha) Opačićia, Franjo Pačaka, Alexandara Perkovićia, Mirko Vučkovićia, Rudolfa Wannera, czy Božidara Zorna. Skala operacji była ogromnym wyzwaniem logistycznym dla żołnierzy Tity. Ci, którzy przeżyli masowe mordy AJ nad granicą z Austrią, zostali zmuszeni do marszu "drogą krzyżową" (*Križni put*) w kierunku wschodnim i południowym. W czasie wędrówki eskorta, rekrutująca się z wojsk AJ, zabijała jeńców na przeróżne sposoby. Typowymi elementami zastraszania były: strzelanie do maruderów, topienie niedomagających i skrępowanych w Dravie oraz Savie, wywoływanie sztucznych lawin skalnych na maszerujących[281].

W trakcie kilkusetkilometrowych „marszów śmierci" więźniowie pod uzbrojoną strażą przechodzili przez: Maribor, Varaždin, Koprivnicę, Vitoviticę, Našice, Dravograd, Celje, Jasenicę, Ljubljanę, Kocevje, Delnicę, Nową i Starą Gradiškę, Podgradci, Osijek, Vinkovci, Vukovar, Śremską Mitrovicę, Zemun. Kolejnymi miejscami masowych mordów na jeńcach stały się: Bački Jarci (?), Št. Vid

---

[280] Obowiązek przyjęcia poddania i wzięcia poddających się pod ochronę istnieje zawsze i nie można od niego uchylić się pod żadnym pozorem. Jednakże prawo międzynarodowe nie zabrania przekazywania jeńców organom państwa sojuszniczego, ustanawiając wymogi mające na celu ochronę jeńców. Wymóg humanitarnego traktowania jeńców ma znamiona *ius cogentis* (obowiązuje zawsze i wszędzie). Dodatkowo jeńcy powinni być traktowani przez Mocarstwo zatrzymujące jednakowo i bez żadnej niekorzyści; „International Convention. July 27, 1929" oraz M. Flemming, op. cit., ss. 73–74, 77, 82 i 88.

[281] Wyższa liczba (wg Nađa) obejmowała 25.000 zabitych, 4.000 rannych, 40.000 jeńców niemieckich, 40.000 jeńców chorwackich, 20.000 cywilów z NDH i 5.000 czetników

(25.000 żołnierzy chorwackich), Kočevski Rog (30.000 zabitych Chorwatów i Słoweńców), Našice (4.000 Chorwatów), Seština (5.000 żołnierzy), rejon Vrgin Most (7.000 ludzi), Dubočac nad Savą (około 3.000 jeńców), Petrovaradin (2.000 ofiar), Podravski Klostar (2.000 ludzi) Virovitica (1.700 młodych rekrutów). Nie znamy dokładnie liczby ofiar, gdyż niewiele wiadomo o pozostałych miejscach kaźni przeciwników Broza. Były to nie tylko: Bjelovar, Gračani, Sosice, Sišak, Butmir, Kasindol, Kuzmin, Martinci, Podgraći. Niektórzy poddają, że liczba wymordowanych jeńców osiągnęła liczbę 200.000 osób[282]. Około 2/3 jeńców osiągnęło zakończenie drogi pieszej znajdujące się w Belgradzie, Bitolju, Grčku, Prijedorze, Rijece i Vršacu. Cała reszta miała przeżyć następnie piekło obozów pracy przymusowej na terenie Jugosławii. Nieszczęśnicy trafiali do obozów zbiorczych w Zagrzebiu, Samoborze, Krapine, Sisaku, Karlovacu, Čemernicy, Bjelovarze i Slavonskej Požege, gdzie dochodziło do masowej eksterminacji więźniów. Niektórzy z nich też i sowieckiego GUŁAG—u. Wzorem sowieckiej NKWD jugosło-

---

[282] Žerjavić wspomina, że liczba ofiar powojennych represji komunistycznych wyniosła pomiędzy 45.000, a 55.000, skłaniając się ku wersji 45.000 Chorwatów i 4.000 Muzułmanów wymordowanych w Bleiburgu i w tzw. drodze krzyżowej. W jego opracowaniu jest mowa o innych bestialstwach Armii Jugosłowiańskiej, np.: wymordowaniu 8.000-10.000 żołnierzy Samoobrony Słoweńskiej (Slovenski Domobrani) na terenie kopalni w Kočevju oraz 1.500—2.000 serbskich i czarnogórskich czetników w Bleiburgu. Liczbę 30.000 ofiar masowych rozstrzeliwań pod Bleiburgiem podaje Tanner. Dokładniejsze dane poznamy w chwili otwarcia archiwów JA i KPJ w Belgradzie.
Matanić przytacza za amerykańskim opracowaniem (James Lucas, „Last Days of the Reich"), że w górach Pohorje dochodziło do masowych egzekucji nad ogromnymi dołami. Metoda mordów zakładała strzał w potylicę, wszystkim przybyłym na miejsce kaźni czyli przypomina to zasady preferowane przez służby specjalne w Katyniu, pod Charkowem, w Miednoje, lasach Bośni i Białorusi, Panamie i tysiącach innych nieznanych miejsc. Ofiary masakry pod Št. Videm zostały pogrzebane przez żołnierzy AJ pomiędzy wzgórzami Teško Čelo, Topola, Sv. Katarina, Sv. Marijeta. Kapitan Josef Hećimović opisał w „In Tito's Death Marches and Extermination Camps" całe okropieństwo traumatycznych przeżyć z marszu śmierci. Szacuje się. Że „droga krzyżowa" była miejscem masakry ponad 30.000 żołnierzy, zastrzelenia ponad 3.000 bezbronnych ofiar przez eskortę, zlinczowania około 360 przez tłum, 32 torturowanych na śmierć oraz 2.000 zmarłych z chorób i zatruć. Eskortę stanowili ochotnicy narodowości romskiej i serbskiej, którzy niejednokrotnie sygnalizowali więźniom karę i rewanż za własne upodlenie w NDH. Mniejszą liczbą ofiar sugeruje Djilas: od 20.000 do 30.000 zginęło w marszach. Egzekucje mogły też być przejawem rewolucyjnego zapału neofitów komunistycznych w szeregach JA. Gniew i nienawiść podpowiadały liczne okrucieństwa eskorcie. Jugosłowiańskiemu generałowi i historykowi, Nađowi udało się stwierdzić, że dziennie mordowano do 15.000 więźniów o czym był informowany „Tito", vide: M. Basta, op. cit., ss. 319—320 i 325—330; A. Beljo, op. cit., s. 144—180, M. Djilas, [1980] op. cit., s. 447—449 B. Jelavich, op. cit., s. 272; M. Tanner, op. cit., s. 170; V. Žerjavić, [1993] op. cit., s. 30; Idem [1997] op. cit., s. 94-97 oraz Damir Matanić, [w:] http://www.croatia.net/bleiburg.

wiańska UDB szybko utworzyła łagry w Št. Vidzie, Starej Gradišce, Vojniciu, Zagrzebiu (pięć), Bjelovarze, Pišanicy, Sišaku, Krndiji, Koprivnicy, Petrovaradinie, Voćinie, Tenje (obok Osijeku), Valpovie, Apatinie, Zemunie, Batajnicy, Śremskiej Mitovicy, Varaždinie i wielu innych miejscach od Chorwacji po Macedonię[283]. Josip Broz był zdegustowany orgią mordu, którą zainicjowano po zwycięstwie partyzantów. Na posiedzeniu Komitetu Centralnego KPJ wybuchnął gniewem na ekscesy podczas "marszów śmierci", choć zapewnił, że *"nikt nie musi dłużej obawiać się kary"* za udział we wcześniejszych ustaszowskich rzeziach. Było to sygnałem do amnestii z sierpnia 1945 r. dla wszystkich, nie mających na koncie zbrodni wojennych i nie walczących w formacjach antykomunistycznych, przed 31 grudniem 1944 r[284].

Chorwaci byli zaskoczeni falą represji, która ogarnęła osoby związane z poprzednim reżimem oraz przeciwnikami politycznymi komunizmu. Procesy i egzekucje rozpoczęły się na początku czerwca 1945 r. miało powodów oczekiwać łagodności. Sąd wojenny jugosłowiańskiej 2. Armii skazał na śmierć przez powieszenie doglavnika Mile Budaka, pułkownika Juco Rukavinę i przewodniczącego sądu NDH Ivana Vignjevićia. Ten sam wyrok przewidywał rozstrzelanie: premiera NDH Nikolę Mandićia, ministrów w jego rządach: Julije Makenaca, Pavao Canki i admirała Nikolę Steinfela. Doglavnik Ademaga Mešić trafił do więzienia na dożywocie, a Ladoslav Milić (generał porucznik intendentury domobrańskiej) i dr Bruno Nardelli (ustaszowski gubernator Dalmacji) zostali skazani na 20 lat więzie-

[283] Funkcje penitencjarne przejęły Sisak, Lonjsko Polje, Ugljan, Vis i Korčula w socjalistycznej Chorwacji oraz Zanica, Vareš o Bileća w Bośni-Hercegowinie. Wojskowi byli trzymani w dawnych chorwackich obozach koncentracyjnych: Jasenovacu, Petrovaradinie, Starej Gradišce i Lepoglavie. Jednak najsłynniejsze komunistyczne obozy znajdowały się na wyspach Rab, Goli (znana też jako Goli Otok) i Sveti Grgur.
Ponadto trzeba pamiętać o bliskich związkach i współpracy pomiędzy jugosłowiańskim Wydziałem Obrony Narodu (Odjelenje za Zaštitu Naroda-OZN), a sowiecką NKWD (do 1948 r. włącznie) . W ramach tych kontaktów w listopadzie 1944 r. i pod koniec 1945 r. do ZSRS zostały wysłane dwie grupy oficerów na szkolenie w akademiach służb specjalnych, vide: Bojan Dimitrijević, „Yugoslav–Soviet Military Relations 1945–1948", [w:] „The Journal Slavic Military Studies", vol. 9, no 3, London 1996, s. 584; Otto Kumm, "7. SS–Gebirgs–Division »Prinz Eugen« im Bild", Osnabrück 1987, s. 227–228.

[284] M. Djilas, [1981] op. cit., s. 78.

nia[285] Szybko zastraszono opozycję z HSS, gdy po aresztowaniu przeciwników, komuniści przygotowali w drugiej połowie sierpnia w Zagrzebiu pokazowy proces Košutića i 65 innych członków HSS. Były to pierwsze "titowskie" represje skierowane przeciwko politykom antykomunistycznym. Publiczna działalność jugosłowiańskich partii politycznych nie zrzeszonych z Frontem Ludowym ograniczyła się w końcu 1945 r. do minimum. Podobnie było z prasą opozycyjną, gdyż komuniści błyskawicznie zamknęli zagrzebski "Narodni glas" (związany z HSS) oraz belgradzką "Demokratiję"[286].

Część z ofiar była skazana bez wyroków lub bez prawa do obrony. Trybunał wojskowy w Belgradzie po dwumiesięcznych przygotowaniach ogłosił 22 września drakońskie wyroki dla niedawnych wrogów w kolejnym procesie. Na śmierć zostali skazani: Slavko Štancer, Artur Gustović, Djuro Grujić, Mirko Gregorić, Tomislav Sertić, Slavko Skoliber, Julije Fritz, Ivan Tomašević, Vladimir Metikoš, Ivan Markulj, Franjo Džal, Vladimir Majer, Miroslav Sacher, Muhamed Kromić, Bogdan Majetić, Ivan Severović, Antun Nardelli i Josip Šolc. Nieco więcej szczęścia mieli skazani na więzienie (13 osób na wyroki od 5 do 20 lat i jedna uniewinniona), choć titowskie kazamaty i obozy koncentracyjne nie należały do łagodnych miejsc odosobnienia. Pierwsze rozstrzeliwania ofiar titowskiej sprawiedliwości miały miejsce nocą 24/25 września 1945 r.[287]

Kolejnymi sądzonymi po wojnie byli: ojciec z zakonu franciszkanów Filipović z obozu w Jasenovacu oraz Kvaternik sienior skazani na

---

[285] Šubašić próbował nawiązać kontakty z opozycją, ale w przeważającej części Chorwaci dostosowali się do zasad nowego reżimu. Komuniści już od listopada 1944 roku wprowadzali rządy policyjne. Minister spraw zagranicznych starał się uwalniać członków HSS z więzień OZN.
Podobna pacyfikacja opozycji odbyła się na terenie Serbii. Kolejnym znakiem wzrastającej pozycji komunistów była rezygnacja Milana Grola ze stanowiska wicepremiera. Nieoficjalnie 90% Chorwatów było przeciwnych komunistom, choć oczekiwało na jakiś znak od Šubašića, vide: FRUS, 1945, Vol. V, dok. s. 1250–1251 (telegram chargé d'affaires w Jugosławii, Harolda Shantza do Grewa z 19 sierpnia); 1251–1252 (telegram Shantza do Grewa z 22 sierpnia) oraz 1253–1254 (telegram Shantza do Grewa z 2 września 1945 r.); M. Basta, op. cit., s. 389–391 oraz Michael B. Petrovich, „The View from Yugoslavia" [w:] „Witnesses to the origins of the Cold War", red. Thomas T. Hammond, Seattle–London 1986, s. 41–43.

[286] I. Banac, [1988] op. cit., s. 19.

[287] Ofiary stawały boso w bieliźnie przed plutonem egzekucyjnym, vide: A. Beljo, op. cit., s. 137.

śmierć. Ale winy niektórych ofiar były więcej niż wątpliwe. Muzułmański mufti Zagrzebia został zastrzelony krótko po zwycięstwie komunistów. Podobnie stało się z Germogenem, metropolitą HPC oraz Spiridonem, biskupem Sarajeva. Represje spadły też na kler katolicki. Klasztor franciszkański w Širokim Brijegu splądrowano jeszcze w maju, a czternastu zakonników zostało spalonych żywcem. Biskup Dubrovnika zaginął bez wieści[288]. Łącznie zostało zamordowanych 273 przedstawicieli kleru, 169 księży i zakonników zostało uwięzionych, a 89 "zaginęło" do października 1945[289]. Arcybiskup Stepinac rozpoczął w czerwcu 1945 r. rozmowy z komunistami na temat relacji między nową władzą, a kościołem, gdy "Tito" przyjechał do Zagrzebia. Warunkiem komunistów było zerwanie przez Stepinaca więzi z Watykanem, na co arcybiskup odpowiedział, że tego rodzaju porozumienie może mieć miejsce między Belgradem, a Watykanem (a nie chorwackim episkopatem). Stepinac usiłował jeszcze odwołać się do Vladimira Bakarića (przedstawiciel komunistycznego rządu chorwackiego), lecz bezskutecznie. W efekcie komuniści aresztowali 18 września 1946 r. Stepinaca i wytoczyli proces sądowy. Po dwóch tygodniach (11 października 1946 r.) arcybiskup został skazany na 16 lat więzienia w Lepoglavie i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich[290].

Titoistowski terror polityczny sprowadził do 1947 r. sprawiedliwość do formy aparatu represji rozprawiającego się bezlitośnie z wszelką opozycją (przy braku zbędnych rozpraw i rezygnacji z udowadniania winy). Początkowo zlikwidowano rzeczywistych i urojonych kolaborantów systemów ustaszowskiego i nazistowskiego. Następnie kampania stalinowskiej nietolerancji zwróciła się przeciwko politykom niekomunistycznym. Błyskawicznie zostali zlikwidowani wszyscy oponenci i opozycjoniści. Wojenny rywal Broza, Mi-

---

[288] Wcześniej po wyzwoleniu tego dalmatyńskiego miasta, w listopadzie 1944 r. zostało zamordowanych 14 księży i zakonników.
[289] K. H. Deschner, op. cit., t. 2, s. 327 oraz M. Tanner, op. cit., s. 179.
[290] Stepinac został mianowany kardynałem w 1952 r. przez Piusa XII. Prymas Chorwacji zmarł w 1960 r., vide: I. Banac, [1988] op. cit., s. 19-20.

hailović został schwytany, osądzony i zgładzony w lipcu 1946 r. *Dodatkowo komuniści aresztowali i uwięzili przywódców lewego* skrzydła HSS: Trifunovićia, Furlana oraz polityków serbskich: Gaži i Jańcikovićia. Wrogowie polityczni zniknęli w 1947 r.[291]

[291] I. T. Berend, [1996] op. cit., s. 15.

Powojenne losy chorwackiej opozycji niepodległościowej (oraz ustaszowskiej)

Po wojnie w każdym z państw Europy Środkowo–Wschodniej działała zbrojna opozycja, która została zepchnięta do podziemia. Było to cechą charakterystyczną komunistycznych praktyk monopolizowania władzy. Od państw nadbałtyckich aż po Macedonię i Bułgarię rozpętały się mniej lub bardziej intensywne bratobójcze walki[292]. W powojennej, socjalistycznej Chorwacji działały formacje partyzanckie zwane "Krzyżowcami" (*Križari*). Działania "Krzyżowców" przebiegały w całkowitej izolacji ze wsparciem ze strony wywiadu brytyjskiego, policji włoskiej i agend watykańskich. Największą pomoc gwarantował Draganović wraz z kolegium San Girolamo, które finansowały *Križari* z funduszy poustaszowskich. Żołnierze antykomunistycznej partyzantki rekrutowali się spośród dawnych ustaszy i domobrańców. Terenem ich największej aktywności były górzyste tereny i lasy w północnej Bośni. Oddziały *Križari* były nieliczne, słabo zorganizowane i uzbrojone. Nie posiadali centralnego dowództwa, nie utrzymali łączności pomiędzy sobą, ani planowali wspólnych i skoordynowanych operacji, będących wstępem do powszechnej rebelii przeciwko komunistycznej władzy. Rodzimą guerrilę antykomunistyczną zapoczątkowali Ivan Rajkovec i Ivan Čaušića. Obaj dowodzili oddziałem, liczącym 1.500 żołnierzy, który kontynuował obronę Odżaka. Ich formacja została wzmocniona jeszcze w końcu kwietnia przez 2.000 ustaszy, kierowanych przez oficerów Škica, Varge i Mrkonjića. Oddział działał do końca czerwca 1945 r. Ostatnie niedobitki tego zgrupowania guerrilli zostały okrążone we wsi Dabro (Dabr). Walki prowadziły też oddziały, dowodzone przez Delka Bogdanića i Marka Marasa. Działały one w

[292] W Grecji również doszło do wojny domowej, choć to komuniści nie chcieli włączyć się w pluralistyczną rzeczywistość powojenną. Zaś według umowy jałtańskiej Brytyjczycy mieli wolną rękę do rozprawienia się z komunistami, nie respektującymi postanowień Wielkich Mocarstw.

górskich rejonach Velebitu, Plješivici, Maloj i Velikoj Kapeli do 1950 r. Wspomnijmy też o innych formacjach guerrilli antykomunistycznej, operujących nawet do 1957 r. Do szeregów najzacieklejszych wrogów "Tito" należały oddziały: Peru Jakovjevićia (w okolicach Banja Luki), Peru Arapovićia i Zdravka Primoreca (w rejonie brestovskim, oraz Kiseljaku i Busovači), M. G. Polićia (południowo-wschodnia Chorwacja), Ivana Rimca-Bibera (pod Livnem i Glamočą), Antun Vilenica i Nadjeljka Sušnjar (w okolicach Imotskiego), Mandićia i Mirka Kapuliców (w rejonie Rakitnu i Vran planini)[293]. Szeroko zakrojone działania UDB przeciwko tej partyzantce doprowadziły do zniszczenia lub rozpracowania większość grup *Križari* w pierwszych latach po zakończeniu działań wojennych. Jednocześnie jugosłowiańska tajna policja rozpoczęła działania dezinformujące, mające na celu sprowokowanie organizacji chorwackich na emigracji. Operacja o kryptonimie "Gvardijan" okazała się gigantyczną pułapką dla emisariuszy z uchodźstwa.

Chorwacki Komitet Narodowy (*Hrvatski narodni komitet*-HNK), założony przez Božidara Kavrana i Lovro Susicićia, powstał jeszcze w 1946 roku na obczyźnie. Głównym celem miało być umożliwienie pomocy antykomunistycznemu powstaniu w Chorwacji. W tym celu Komitet postanowił nawiązać łączność z "Krzyżowcami" w końcu 1947 roku, opierając się na raportach przychodzących z kraju. "Rebelia" niefortunnie dla HNK była jedynie prowokacją UDB. Grupę emisariuszy poprowadzili w połowie 1948 r. majorowie Ljubo Miloš[294] i Ante Vrban oraz kapral Luka Grgić, którzy byli wyposażeni w radiostację i książkę kodów. Grupa przedarła się z Austrii przez Węgry i przekroczyła Dravę pod Ždale, docierając do masywu górskiego Papuk. Tutaj, po nawiązaniu kontaktu z "Krzyżowcami", dosyć krótko przewodzili grupie, myśląc, że przygotowują zbrojne powstanie. W trakcie kolejnego przemarszu Miloš i Vrban zostali aresztowani,

[293] M. Rudež, op. cit., s. 257-258.
[294] Miloš był zastępcą dowódcy obozu koncentracyjnego w Jasenovacu i komendantem więzienia w Lepoglavie oraz kuzynem pułkownika Vjekoslava "Maksa" Luburićia.

zaś Grgićia zastrzelili agenci UDB podczas próby stawiania oporu. Książka kodów znaleziona przy Milošu posłużyła do dalszych, trzynastu kontaktów. Nieświadome prowokacji władze komitetu wysyłały kolejne grupy dywersyjne. 96 chorwackich emisariuszy emigracyjnych (m. in. Bože Kavran, Vjekoslav Blaškov, Josip Tomljenović i Todor Panić) wpadło do końca sierpnia 1948 r. w ręce UDB i trafiło do więzienia starego więzienia w Zagrzebiu. Tam doczekali procesu, w którym 43 skazano na śmierć przez powieszenia lub rozstrzelanie, zaś 11 skazano na wieloletnie kary pozbawienia wolności. Krótkotrwałe walki partyzanckie prowadzili na początku maja 1950 r. chłopi z podcazinskich wsi pod wodzą Ali Čovićia. Samoistnej guerrilli udało się zdobyć posterunek milicji w Tržacu i całą wieś. Dalsze działania powstańcze były skierowane przeciwko Cazinowi i Velikoj Kladušy. Pierwszą miejscowość udało się zdobyć powstańcom, jednak w drugim mieście natknęli się na silny opór. Nowe ogniska rebelii wybuchły w międzyczasie w Kordunie, Baniji (szczególnie w okolicach Petrovoj Gory) i Śremie (w masywie Fruškej Gory). Ruch był sprowokowany społecznym niezadowoleniem z komunistycznych represji, a stał się możliwy dzięki spontanicznemu zaangażowaniu Chorwatów. Władze komunistyczne skierowały oddziały AJ z Bihaćia, Prijedoru, Jasenovaca, Sisaka i Karlovca przeciwko powstańcom, którzy szybko zostali okrążeni w okolicach wsi Liskovac pod Cazinem. Bohatersko zginął Čović, zaś 1.500 powstańców zostało schwytanych. W ramach represji sądy komunistyczne wydały w odwecie surowe wyroki: 18 osób otrzymało karę śmierci, zaś pozostali byli więzieni od 5 do 20 lat w obozie w Srbacu. Tak właśnie zakończyła się aktywna walka o niepodległość Chorwacji na terenie ojczyzny aż do 1991 roku[295].

Poza masowymi mordami ludności cywilnej i jeńców dochodziło na terenie Chorwacji do aresztowań i deportacji przez sowieckie specsłużby. Wkroczenie Armii Czerwonej na terytorium Jugosławii zak-

[295] M. Aarons i J. Loftus, op. cit., ss. 192-194 i 203-212; M. Rudež, op. cit., s. 258–259 oraz http://www.geocities.com/kumbayaaa/croatkrizari.html.

tywizowało sowieckie formacje policyjne w postaci kontrwywiadu Komitetu Obrony "SMIERSZ" (Smierť Szpionam) oraz siły NKWD (szczególnie frontowe Wydziały NKWD ds. Jeńców Wojennych i Internowanych). Podstawą prawną dla działań NKWD były rozporządzenie nr 7.161 Państwowego Komitetu Obrony ZSRS z 16 grudnia 1944 r. o internowaniu Niemców w krajach bałkańskich oraz rozkaz nr 0016 z 11 stycznia wydany przez Ławrientija Berię *"o oczyszczaniu zaplecza frontów z elementów niebezpiecznych"*. Nie ulega wątpliwości, ze obywatele Jugosławii pochodzenia niemieckiego byli wywożeni na zesłanie do łagrów, gdyż byli kwalifikowani jako zbiorowo jako "internowani" lub "zmobilizowani" Niemcy. Zsyłka nie—Niemców dochodziła do skutku na podstawie donosów, dotyczących rzeczywistej lub urojonej kolaboracji oraz pochodzenia z rodzin mieszanych etnicznie. Deportowanych Niemców i wrogów Jugosławii kierowano do obozów koncentracyjnych podległych Głównemu Zarządowi NKWD ds. Jeńców Wojennych i Internowanych (*Gławnoje Uprawlienije Po dziełam Wojennopliennych i Intiernirowannych*—GUPWI). Przed dotarciem do ZSRS internowani i jeńcy trafiali do więzień operacyjnych Pełnomocnika NKWD w Foçsani (Rumunia) i Szegedzie (Węgry). Działania te pozwoliły władzom sowieckim zapewnienie darmowej siły roboczej dla drugiego (obok GUŁag—u) systemu obozowego w ZSRS. Według szczegółowego zestawienia przynależności państwowej deportowanych przez NKWD do ZSRS w 1945 r. wynika, że do łagrów trafiło 8.976 obywateli Jugosławii, w tym 2.888 mężczyzn i 6.093 kobiet[296]. Nieco później okazało się, że władze komunistycznej Jugosławii przekazały Sowietom 8.757 Niemców pochodzenia jugosłowiańskiego (prawdopodobnie chodzi o żołnierzy "Prinz Eugena") oraz 1.279 Jugosłowian, choć bez podania narodowości[297]. Deportowani z Jugosła-

[296] Karner wspomina o 2.883 Niemcach zamkniętych w obozach GUPWI, vide: Centralne Archiwum Wojskowe, Kolekcja Akt Rosyjskich 1939—1956 (dalej CAW KAR), sygn. 214, informacja Naczelnika Głównego Zarządu NKWD ds. Jeńców Wojennych i Internowanych, generała Kriwienki o liczebności internowanych i zmobilizowanych Niemców, sporządzona w (bez daty dziennej) kwietniu 1946 r.; Stefan Karner, „Archipelag GUPWI. Plen i intiernirowannyje w Sowietskom Sojuzie 1941—1956", Moskwa 2002, s. 39. oraz B. Lewickyj, op. cit., s. 139.
[297] CAW KAR, sygn. 427c, sprawozdanie z 1 maja 1946 r.

wii trafili do obozów rozproszonych o całym europejskim terytorium ZSRS oraz niektórych obwodach azjatyckich. W wyniku niewolniczej pracy zmarło w łagrach 1.141 obywateli Jugosławii od 1945 do końca 1949 r.[298]

Ocaleli uciekinierzy-obywatele NDH korzystali z możliwości wychodźstwa do miejsc tradycyjnej diaspory chorwackiej czyli Kanady, USA, Argentyny i Australii. Wsparcia emigracji chorwackiej udzielał kościół katolicki poprzez organizacje: "Zakład świętego Jeremiasza" ("Zavod svetog Jeronima"), "Katoličke akcije", "Pax Romana" i "Comitato Dalmati". Ogromną pomoc zbiegom z Jugosławii zapewniał jezuita, Krunoslav Draganović[299]. Ucieczkę antykomunistycznych Chorwatów (często zaangażowanych w zbrodnie ustaszowski) wspierały anglosaskie służby wywiadowcze, policja włoska i agendy watykańskie. Australia stała się domem dla 10.500 Chorwatów, którzy stanowili ponad połowę wszystkich uchodźców jugosłowiańskich na antypodach[300]. W Argentynie znalazło się łącznie 35.000 Chorwatów. Prezydent Juan Domingo Peron zezwolił na emigrację obywateli NDH w 1946 r. W tym południowoamerykańskim państwie powstał prężny emigracyjny ośrodek kultury i działalności politycznej. W Argentynie były wydawane czasopisma, książki (wspomnienia), niejednokrotnie poszerzające spektrum wiedzy o dziejach NDH. Jako ciekawostkę należy przytoczyć informację o działalności chorwackiego rządu na uchodźstwie, który działał od 1951 r. w Argentynie[301]. Później powstały jeszcze inne chorwackie

---

[298] CAW KAR, sygn. 507b, informacja o liczebności zmarłych internowanych, sporządzona w grudniu 1949 r.

[299] Na emigracji znalazło się 446 osób z aparatu państwowego NDH, 355 z Ustaške nadzorne službe, 233 z policji NDH, 4.564 z formacji ustaszowskich, 1.699 domobrańców i pozostałych formacji współpracujących z Niemcami. Z pomocy udzielanej przez Watykan skorzystali Ivan Herenčić, Vilko Pečnikar, Ante Moškov, Ante Pavelić i wielu innych. Po wojnie istniały obozy ustaszowskiej emigracji w Fermo, Modenie oraz urzędy w Rzymie i Trieście, istniejące i kierowane przez Draganovića aż do śmierci Piusa XII. Ocenia się, że około 17.000 osób uciekło Jugosławii latach 1945–1951. Ustaszowska emigracji powojenna była rozrzucona od Australii przez NRF, Francję, Szwecję, USA, Kanadę, Argentynę, vide: A. Aarons i J. Loftus, op. cit., ss. 181-182 i 360-362 oraz M. Bošković, op. cit., ss. 53–55 i 61.

[300] Egon F. Kunz, „Displaced Persons. Calwell's new Australians", Sydney 1988, s. 123–125.

[301] Nader skąpe informacje na ten temat zawiera katalog znaczków pocztowych (sic!). Działalność tej emigracyjnej reprezentacji NDH ograniczała się do pro-

organizacje niepodległościowe: *"Hrvatski oslobodilački pokret"*—HOP, *"Hrvatsko narodno vijeće"*—HNV i "Hrvatski državotvorni pokret"—HDP. Najprężniejszy był HOP, istniejący od 1956 r. pod tą nazwą. Główna centrala ruchu znajdowała się w Buenos Aires i była uzupełniona o delegatury w Europie Zachodniej (Hiszpania, Francja, Niemiecka Republika Federalna, Szwecja, Austria i Wielka Brytania), Ameryce Północnej (USA, Kanada) i Australii. Aparat propagandowy organizacji wydawał liczne pisma: "Hrvatska", "Hrvatski narod", "Spremnost", "Nezavisna Država Hrvatska" i inne. HOP podzielił się na dwie frakcje (Heferova i Vrančićeva), co osłabiło ich znaczenie przez wzajemne zwalczanie się liderów. Poza platformą polityczną istniały organizacje, których celem była walka z Jugosławią za pomocą metod bojowych. Jedną z organizacji (Hrvatski Narodni odpor—HNO, tzw. Luburićevci) kierował, wykluczony przez Pavelića z HUP, Vjekoslav Luburić. Po wojnie działały jeszcze inne ekstrema: *"Hrvatsko revolucionarno bratstvo"*—HRB oraz *"Hrvatski državotvorni pokret"*—HDP. Był to początek działań niepodległościowych ruchów zorientowanych na idee ustaszowskie[302].

---

wadzenia działalności towarzyskiej, oświatowej oraz wydawania okolicznościowych serii znaczków pocztowych. („Various sets have been released in Argentina by Croatian Government in Exile since 1951"), vide: Scott's Standard Postage Stamp Catalogue 1966, New York 1965, s. 204.

[302] Początkowo HOP nazywał się *„Hrvatski ustaški pokret"*—HUP, ale nazwa zawierająca przymiotnik „ustaszowski" została zdeprecjonowana, co wpłynęło na zmianę. HOP koncentrował od 1958 r. swą działalność na Ameryce Południowej (Područno vijeće Hrvatskog oslobodilačkog pokreta) i Europie (*„Središnji odbor Hrvatskih Društava Evrope"*—SOHDE). Ambicje politycznych przywódców doprowadziły do w 1967 roku do rozłamu. Pavelić wyznaczył na swego następcę Stjepana Hefera. Liderem frakcji konkurencyjnej był Vjekoslav Vrančić, który zdecydował się rozbicie ruchu dopiero dziesięć lat po śmierci Poglavnika. Wcześniej od HOP odłączył się Jelić, który założył w Berlinie „Hrvatski narodni odbor"—HNO, *„Ujedinjeni Hrvati Nemačke"*—UHN oraz jej, nielegalna formacja: *„Tajna revolucionarna ustaška postrojba"*—TRUP. Ponadto istniały jeszcze: (wyłonione z HRB) „Hrvatske oružane snage", *„Ujedinjeni Hrvati Evrope"*, *„Tajne ustaške postrojbe"*—TUP i „Hrvatska ilegalna revolucionarna organizacija"—HIRO. Próbą zjednoczenia rozbitej emigracji chorwackiej była koalicja pod nazwą „Hrvatsko narodno vijeće"—HNV, vide: M. Bošković, op. cit., s. 72—78.

Gospodarka NDH

Wojna zdominowała ekonomię NDH, co wpłynęło katastrofalnie na sytuację gospodarczą państwa, uzależnionego ekonomicznie i politycznie od III Rzeszy. W zasadzie Niemcy niewiele zmieniły zasady współpracy z Chorwacją w stosunku relacji wypracowanych z państwem jugosłowiańskim. Nadal obowiązywał system "wielkiego obszaru gospodarczego" ("Großaumwirtschaft"), zakładający realizację zasady "posiadanie daje władzę" (Besitz verleiht Macht). Gospodarka nazistowska finansowana i kierowana przez prezydenta Banku Rzeszy, Hjalmara Schachta (do listopada 1937 r.), realizowała od 1933 r. przygotowania do konfliktu i w konsekwencji zaangażowania ekonomicznego w wojnę. "Nowy Plan" ("Der Neue Plan") z 24 września 1934 r. i Plan Czteroletni (Der Vierjahresplan) z 9 września 1936 r. przewidywały stworzenie systemu gospodarczego, uniezależniającego Niemcy od światowej wymiany gospodarczej. W życie zostało wprowadzone 4 września 1934 r. "zarządzenie o obrocie towarowym" ("Verordnung über den Warenverkehr"), które opierało eksport niemiecki na umowach kompensacyjnych i rozliczeniach clearingowych. Rozwinięciem "Nowego Planu" był "Plan Czteroletni", przewidujący osiągnięcie w ciągu czterech lat autarkizacji gospodarki i przygotowania wojska i armii do wojny[303]. Schacht, Wohltat i inni niemieccy eksperci ekonomiczni z lat 30-tych stawiali sobie za cel przekształcenie gospodarki jugosłowiańskiej (i pozostałych krajów bałkańskich), tak aby możliwe było włączenie jej do niemieckiego planu gospodarczego w oparciu o bilateralne umowy gospodarcze. W ten sposób przemysł krajów. Niemiecki handel zagraniczny był wyrazem politycznej i ekonomicznej walki o władzę w

[303] Jerzy Ciepielewski, Irena Kostrowicka, Zbigniew Landau, Jerzy Tomaszewski, „Dzieje gospodarcze świata do roku 1980", Warszawa 1985, s. 520-525; Karl Gallus, „Polityka finansowa Niemiec przed II wojną światową", [w:] „Niemcy w polityce międzynarodowej 1919-1939", t. IV „Na przełomie pokoju i wojny 1939-1941", red. Stanisław Sierpowski, Poznań 1992, s. 78-79; B. Górczyńska-Przybyłowicz, op. cit., s. 20-41; Janusz Kaliński, „Zarys historii gospodarczej XIX i XX wieku", Warszawa 2000, s. 181-183; Cz. Łuczak [1984] op. cit., s. 125-126 oraz I. Stawowy-Kawka, op. cit., s. 88.

Jugosławii. W tych planach Jugosławia (a następnie NDH) zajmowały ważną rolę. *"Großaumwirtschaft"* był też środkiem zapewniającym większe bezpieczeństwo strategiczne *"gospodarczych i wojennych założeń autarkii"*. III Rzeszy chodziło o produkty rynku rolnego oraz zasoby minerałów o znaczeniu strategicznym. Jednocześnie naziści zabezpieczali rynek zbytu dla niemieckiego przemysłu, wykorzystując Bałkany jako pole ekspansji. Pierwszym przejawem tej polityki był niemiecko–jugosłowiański układ handlowy z maja 1934 r. Ten układ podobnie, jak porozumienia z Węgrami, Bułgarią i Rumunią umocniły do 1940 r. pozycję III Rzeszy na Bałkanach. "Großaumwirtschaft" tworzył system związków ekonomicznych pomiędzy potęgą imperialną, a poszczególnymi jej sojusznikami[304]. Jednak Jugosławia, zdominowana przez Niemcy, postanowiła uchronić swoje rezerwy złota w obliczu nadchodzącej wojny. Największą część drogocennego kruszcu przewieziono w 1939 r. drogą morską do Wielkiej Brytanii i USA. Część złota pozostawionego w kraju została skonfiskowana przez Włochów (9.594 kg), ustaszów (954 kg) i Niemców. Ponadto ustasze wysłali do Berna 2.400 kg kosztowności i złota[305]. Niemcy błyskawicznie przystąpili do zabezpieczenia swoich interesów w nowo powstałej Chorwacji. Dzień przed porozumieniem z Włochami, III Rzesza zawarła 16 maja 1941 r. tajny protokół dotyczący kwestii ekonomicznych z Chorwacją, w którym rząd NDH zobowiązywał się do uwzględniania interesów gospodarczych swego potężnego sąsiada. Polegało to na utrzymaniu wymiany handlowej na dotychczasowym poziomie. Chorwaci mieli zagwarantować specjalne uprzywilejowanie eksportu surowców mineralnych do Niemiec (chodziło o rozszerzenie koncesji na wydobycie ropy naftowej). Jednocześnie firmy niemieckie miały otrzymywać w ułatwiony sposób kon-

---

[304] J. Ciepielewski, I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, op. cit., s. 526–532; I. T. Berend, [1998] op. cit., s. 274; L. Cvijetić, [w:] „The Third..", op. cit., s.188–189; B. Górczyńska–Przybyłowicz, op. cit., s. 59–63; M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., Vol. II, S. 300–301 oraz I. Stawowy–Kawka, op. cit., s. 45–47.

[305] M. Aarons i J. Loftus, op. cit., ss. 188, 202 i 432 oraz M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., Vol. II, s. 533–534.

cesje na działalność gospodarczą w NDH. Władze chorwackie zezwoliły niemieckim organom administracyjnym na prowadzenie rekrutacji siły roboczej do pracy w III Rzeszy. Dodatkowym elementem porozumienia były traktat, dotyczący utrzymywania wojsk niemieckich w NDH, które nie są w tranzycie, podpisany 20 czerwca, obejmujący postanowienia pokrywania przez Chorwatów kosztów stacjonowania niemieckich wojsk oraz wznoszonych przez nie urządzeń militarnych w okresie trwania wojny[306]. Okazało się koszty pobytu wojsk obcych stanowiły nie lada wyzwanie dla młodej państwowości chorwackiej. Niemcy otrzymywały 700.000.000 kuna (35.000.000 Reichsmark—RM) od NDH, podczas gdy Włosi mieli dostawać 15.000.000 RM miesięcznie. Łącznie Chorwacja przekazała do września 1944 r. 1.082.000.000 RM obu mocarstwom Osi. Ponadto NDH poniosła 38,01% wszystkich podatków w okresie 1941—1945, gdyż Niemcy obliczali wielkość odpowiedzialności finansowej w oparciu o ilość populacji i częściowo na podstawie dawnych zobowiązań podatkowych (co dawało obciążenia rzędu 188 RM ($75) na głowę jednego mieszkańca NDH, ale i tak było pięć razy mniej w porównaniu z Serbią[307].

Niemieckie zaangażowanie w NDH reprezentowało 113 firm, działających 14 czerwca 1941 r. na terenie Chorwacji. Tendencja wzrostowa niemieckich inwestycji w chorwackie fabryki i kopalnie była kontynuowana. W ciągu czterech lat istnienia NDH. Niemcy posiadali wyłączność w 130 firmach oraz większościowe pakiety w ponad 80 podmiotach gospodarczych na chorwackim terytorium. Niemcy inwestowali w zakłady: metalurgiczne, budowy maszyn i artykułów elek-

---

[306] Protokół podpisali ze strony niemieckiej Kasche i Carl Clodius, zaś chorwackiej Susić i Lorković, vide; DGFP, D, XII, dok. 526, s. 831—832; L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 69—70; M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., Vol. II, s. 350; Czesław Łuczak "Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej", Poznań 1982, s. 33; Idem [1984] op. cit., s. 221 oraz Zdenka Šimončić, „The Influence of German Trade Policy on Economic Development in Croatia in the Period From The Great Depression to the Second World War", [w:] „The Third..", op. cit., s. 380.

[307] Chorwaci uzupełnili powyższe dane o 75.000.000 RM długów wobec Włochów i 205.000.000 RM zobowiązań wobec niemieckiej *Reichskreditkassenscheine* czyli łącznie 1.380.000.000 RM (ok. $550.000.000), vide: M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., Vol. II, ss. 335 i 350—351 oraz Johann Wuescht, „Jugoslawien und das Dritte Reich", Stuttgart 1969, s. 201—203.

trycznych. Wśród niemieckich podmiotów można wymienić filie: A.E.G., Böblera, Siemensa, Auera, Schöllera—Bleckmanna—Phönixa, Ferowolfa, Intereßen—Gemeinschaft Farbenindustrie (I. G. Farben) oraz Hermann Göring Werke AG (Reichswerke Hermann Göring). Widoczne było zainteresowanie przemysłem tekstylnym. W Osijeku zainwestował Vereinighte Wiener Seidenfarbereien GMbH Wien—Stadlau. Podobnie było w zakładach Zagorska. Wiedeńska Natron Papierindustrie AG była zaangażowana chorwackich papierniach "Batesa". Zakłady "Petrolej" były własnością niemiecką w 99,98%. Niemcy przejmowali całkowicie zakłady chorwackie (np.: arsenał i zbrojownię w Sarajevie), demontując ich wyposażenie i przewożąc je na tereny całkowicie kontrolowane przez siebie[308].

Nadzór nad utrzymaniem dominacji Berlina w kwestiach gospodarczych spoczywał na poselstwie III Rzeszy z Zagrzebiu, dowódcy wojsk niemieckich w NDH, a także na przedstawicielach różnych niemieckich organizacji i przedsiębiorstw. Należy dodać, że niemieccy fachowcy byli zatrudniani w administracji państwowej NDH, w tym również w urzędach związanych z gospodarką.

Włoską próbą przeciwdziałania niemieckiej ekspansji gospodarczej w NDH było porozumienie zawarte 26 czerwca 1941 r. i stworzenie stałej komisji ekonomicznej włosko—chorwackiej. Jej przewodniczącym został Giueseppe Volpi di Misurata (prezydent Faszystowskiej Konfederacji Przemysłowej). Po stronie chorwackiej przewodniczył minister finansów Vladimir Košak. Włosi utworzyli Bank Chorwacki, będący częściowo ich własnością. Ponadto powstało kilkanaście firm handlowych i dwie korporacje budowlane. Zadanie wydobycia surowców mineralnych powierzono spółce Rudnik, która była powiązana z S. A. Mineraria Siderurgica "Ferromin" i Azienda Minerali Metallica Italiani (AMMI). Kwestie poszukiwania i pozyskiwania ropy naftowej były celem działania dwóch firm zagrzebskich, zwią-

[308] M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., Vol. II, ss. 337 i 434—435 oraz Cz. Łuczak [1984] op. cit., s. 217—219.

zanych z włoskim konsorcjum państwowym Azienda Generale Italiana Petroli (AGIP). Włoskie działaniaanimował też Enzo Minucci, wicekonsul włoski w Sarajevie[309].

Gospodarka NDH spełniała funkcję satelitarną wobec znacznie potężniejszych ekonomicznie i industrialnie Niemiec. Cała Europa Południowo–Wschodnia stanowiła przedmiot eksploatacji w ramach *Großaumwirtschaft* pod kierownictwem III Rzeszy[310].

Terytorium podbitej Jugosławii stanowiło źródło grabieży artykułów żywnościowych, surowców i urządzeń technicznych. Gospodarka III Rzeszy otrzymała 6.583.011 ton stali i metali nieżelaznych oraz 2.209.970 ton złomu z tych surowców. Niemcy przejęli większość wydobycia magnezu, którego złoża były ulokowane w rejonie Sarajeva. Duże znaczenia dla niemieckiego przemysłu zbrojeniowego miały dostawy chorwackiego boksytu (2.000 ton rocznie) oraz chromu (35.000 ton w 1943 r.). Celem niemieckich zainteresowań były też: tłuszcze i oleje przemysłowe (120.000 ton) oraz skóry (300.000 ton). Wspomniane artykuły pozwalały na szybsze podniesienie stanu gotowości i wyrównanie strat wojsk niemieckich. III Rzesza rozpoczęła również eksploatację lasów chorwackich. Niemcy, poza eksploatacją, planowali rozwój systemów komunikacyjnych, które tak usilnie chronili na terenie Bałkanów. Perspektywa przebudowy dróg wodnych była najpełniej opracowana przez niemieckich inżynierów i teoretyków (vide: E. Mickwitz, O. Leibrock). Duże nadzieje były wiązane w kanałami: Ren–Men–Dunaj, Timok–Nišava–

---

[309] J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 689.

[310] Realizację zasad Großaumwirtschaft prowadziły: Uniwersytety w Lipsku i Dreźnie od końca lat 20–tych oraz Towarzystwo dla Planowania Gospodarczego w Europie i Gospodarki Wielkiego Obszaru (Gesellschaft für Europäische Wirtschaftsplanung und Großaumwirtschaft) powstałe 21 października 1939 r. Na jego czele stanął Werner Daitz, zajmujący się dotychczas ideologią w NSDAP. Jego uzupełnieniem było Towarzystwo Europy Południowo–Wschodniej (*Südosteuropagesellschaft*). Inauguracja działalności przypadła na luty 1940 r. Towarzystwo zostało założone z inicjatywy Josefa Bürckla, Waltera Funka i A. Heinrichsbauera. Była to organizacja mocno akcentująca zainteresowanie Bałkanami, która próbowała nieskutecznie zrealizować projekt stworzenia Banku Europejskiego. Działalność tej instytucji spotkała się z protestami ze strony Banku Rzeszy, Reichsgruppe Industrie i ministerstwa von Ribbentropa, vide: B. Górczyńska–Przybyłowicz, op. cit., s. 66–68 i 88–91; Cz. Łuczak, [1982] op. cit., s. 34 oraz J. Tomasevich [2001] op. cit., s. 687-688.

Morava–Vardar. Niemcy postulowali poparcie dla projektu budowy kanału na terenie NDH, który miał połączyć Dunaj i Savę z Adriatykiem, w efekcie skrócenie drogi z Morza Czarnego do Morza Adriatyckiego[311].

Dominująca pozycja Niemiec względem chorwackiego sojusznika pozwalała im podejmować starania w celu przekształcenia struktur upraw rolnych. Systematyczny transfer własności z rąk serbskich włościan do chorwackich rolników pozwalał na narzucanie przez Niemców protekcjonalnych zaleceń „obdarowanym". Dużym wsparciem dla rolnictwa NDH były wysiłek chorwackich Volksdeutschów. Chorwacja została zmuszona do rozwoju sadownictwa oraz do wzrostu uprawy tytoniu i roślin oleistych. Jednak wojna partyzancka na terenie NDH uderzała w wysokość plonów rolnictwa chorwackiego. Władze chorwackie wspierały deficyt żywnościowe Bośni–Hercegowiny, czy Liki. Niedoborów oraz zaopatrzenia oddziałów niemieckich i włoskich nie mogły wyrównać zbiory Slavonii. III Rzesza musiała dostarczać Chorwatom zbóż, którego brakowało, gdyż guerrilla niszczyła pole uprawne, podpalając je w szczególności w okresie żniw. Rządy ustaszowskie spotykały się z biernym oporem ze strony chłopów chorwackich będących w przeważającej części zwolennikami HSS, nie mających zagwarantowanego bezpieczeństwa przez struktury NDH[312].

Ekonomię NDH kształtowały działania Chorwackiego Banku Państwowego (*Hrvatska državna banka*) powstałego w 1941 r. Szeroko wykorzystywanym mechanizmem było prowadzenie wszelkich rozliczeń finansowych w oparciu o wcześniej sprawdzony system clearingowy. Początkowo chorwacki dług clearingowy wobec Niemiec wynosił

---

[311] J. Chodorowski, op. cit., s 351–352; M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., Vol. II, s. 405–407 oraz Cz. Łuczak, [1982] op. cit., s. 120.

[312] „W wielu przypadkach z górzystych i mocno zalesionych terenów schodziły nowe oddziały, a po drodze plądrujące prowincje. Tam, gdzie nie było silniejszych niemieckich - lub zamiennie - chorwackich oddziałów wojskowych, utrzymujących teren, cała władza dostawała się ręce partyzanckie" - pisał von Horstenau gdy wspominał o wzmożeniu pacyfikacji Slavonii - spichlerza Chorwacji, vide: AAN, T-501, rol. 268, kl. 78-80 (raport Glaise von Horstenau z 13.12.1942); M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., Vol. II, s. 343 oraz J. Wuescht, op. cit., s. 271.

32.000.000 RM w 1941 r., ale osiągnął do września 1943 r. sumę 150.000.000 RM. Niewątpliwie wojna wpływała na inflację, która zaznaczała swą obecność od początku istnienia NDH (20 kuna=1 RM). Początkowo w Chorwacji znajdowało się w obiegu 6.400.000.000 dinarów w kwietniu 1941 r., po dwóch latach liczba pieniędzy zwiększyła się do 22.000.000.000 kun, aby osiągnąć w lutym 1945 r. wysokość 184.000.000.000 kun. Wskaźniki inflacji były relatywnie powstrzymane przez pierwsze dwa lata istnienia NDH, lecz całkowicie wymknęły się spod kontroli po kapitulacji Włoch. Nieefektywne i chaotyczne zarządzanie gospodarką przez rządy Pavelića w trakcie wojny domowej było kolejną przyczyną deficytu budżetowego. Dodatkowym źródłem inflacji było rozbicie administracji ekonomicznej na podmioty chorwackie, niemieckie i włoskie, które przyczyniały się do finansowego chaosu NDH. Ekspansję na rynkach finansowych krajów zaprzyjaźnionych z III Rzeszą prowadziły banki niemieckie, z których najbardziej zaangażowane w Chorwacji były Deutsche Bank i Dresdner Bank. Ta pierwsza placówka skupiła w swoim posiadaniu większość akcji Kroatischer Bankverein AG w Zagrzebiu. Celem tych działań było zdominowanie chorwackiego sektora finansowego i bankowego. Inną sferą w której Niemcy przejawiali aktywność na terenie NDH była spółdzielczość. Niemiecka mniejszość miała szansę na rozwój swojej kooperatyw spółdzielczych, zaś dzięki kredytom niemieckich i chorwackich banków powstało do grudnia 1943 r. 670 spółdzielni[313].

Niemiecka polityka na Bałkanach zmieniła się w 1943 r. Nowy kierunek działaniom politycznym i gospodarczym nadał Herman Neubacher. Gospodarczym pomysłem było uzupełnianie formuły *Großaumwirtschaft*, łagodniejszym potraktowaniem zajętych terytoriów pod patronatem III Rzeszy. Niemcy miały stanowić ważniejszy (ale nie jedyny) podmiot w stosunkach dwustronnych ze starymi i nowymi podmiotami bałkańskich. Neubacher pragnął stworzyć szeroki front

[313] M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., Vol. II, ss. 359 i 365 oraz J. Wuescht, op. cit., s. 218.

antykomunistyczny. Tej idei zostały podporządkowane nowe rozwiązania gospodarcze oraz kwestie zaopatrzenia w żywność. Niemcy dochodzili do wniosku, że współudział Włochów w okupacji Bałkanów doprowadził do utraty kapitału politycznego, jaki posiadała przed 1941 r. III Rzesza. Wcześniejsze relacje próbowano odtworzyć od końca 1943 r. w oparciu o „naturalne kontakty gospodarcze" Bałkanów z Niemcami. Chodziło o uporządkowanie gospodarki dla najbardziej wydajnego wspomagania niemieckiej machiny wojennej. Był to już przecież czas wojny totalnej Großraumu.

Niemcy zajmowały dominującą pozycję w imporcie i eksporcie Chorwacji. Import III Rzeszy z NDH obejmował w 56% żywność, w 25% drewno i pochodne oraz w 19% surowce, w tym rudy żelaza i manganu. Eksport do Niemiec stanowił 80% zagranicznych działań handlowych NDH, podczas gdy wskaźnik wymiany z Włochami oscylował na poziomie 12% (dane z 1942 r.). Nieco inne proporcje dotyczyły chorwackiego importu, gdzie Niemcy zapewniali 70% obrotów, zaś Włosi 25% wymiany. Powyższe liczby dotyczą okresu 1941–1945. Podobnie wyglądały ułatwienia w zakupie broni w krajach podbitych przez Niemcy, które jeszcze przed wojną były związane kontraktami z czeskimi „Škodą" i „Zbrojovką". Poniekąd kolejnym argumentem za takim rozwiązaniem była opory przed sprzedażą niemieckiej techniki wojskowej chorwackiemu sojusznikowi[314]. Presja dyplomatyczna i odcięcie od wielu przedwojennych rynków zagranicznych zmusiło państwa sojusznicze (w tym NDH) do rozwijania stosunków handlowych z Niemcami. Podobnie uprzywilejowaną pozycję w NDH mieli Niemcy etniczni. Pomimo, że stanowili 2% ludności byli tradycyjnie silnie ekonomicznie. Ich wysoka kultura rolna zapewniała aż 40% dostaw produktów rolnych dla III Rzeszy, pochodzących z Chorwacji[315].

---

[314] NDH eksportowała już w 1942 r. 70% towarów do Niemiec, a tylko 20% do Włoch, vide: M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., Vol. II, s. 81; Cz. Madajczyk, op. cit., t. I, s. 449 oraz Cz. Łuczak, [1982] op. cit., s. 327.

[315] Cz. Madajczyk, op. cit., t. I, s. 524 oraz J. Tomasevich [2001] op. cit., s. 687.

Jednocześnie na terenie NDH Niemcy prowadzili akcje werbunkowe do pracy w rolnictwie i przemyśle III Rzeszy. Było to możliwe na podstawie kontraktu pomiędzy Chorwacją i Niemcami. W okresie od maja do grudnia 1941 r. 70.000–80.000 Chorwatów trafiło do pracy w niemieckiej gospodarce. Kilka tysięcy z tych osób stanowili ludzie przymusowo wywiezieni z terenów objętych działaniami partyzanckimi[316]. Chorwaci nie byli uprzywilejowani w stosunku do Serbów czy innych narodowości słowiańskich, co potwierdzał fakt niewielkich różnic w limitach przekazów pieniężnych robotników chorwackich pracujących w III Rzeszy. Zatrudnieni w rolnictwie mogli wysyłać do kraju od 960 (w 1941 r.) do 1.560 (w 1944 r.) RM. Podobnie proporcjonalny wzrost, uwzględniający inflację obejmował, pracujących w przemyśle, co ukazują odpowiednie liczby: od 1.200 do 2.400 marek. Łącznie w III Rzeszy zostało zatrudnionych 200.000 Chorwatów jako cywilnych pracowników wg wykazów ze stycznia 1944 r. Międzynarodowej Organizacji Pracy (*International Labour Organisation*)[317].

---

[316] Jednak praktyka tzw. robót w Niemczech nie była nowym pomysłem. Pierwsza fala migracji zarobkowej z Jugosławii została odnotowana w 1921 r. W tej dekadzie pracowało w Republice Weimarskiej około 2.000 obywateli Królestwa SHS rocznie. „Wielki kryzys doprowadził do obniżenia pułapu „gastarbeiterów" w Niemczech. Jednak dojście Hitlera do władzy spowodowało ponowne zapotrzebowanie rąk do pracy. Poseł jugosłowiański w Düßeldorfie potrafił doliczyć się 45.000 emigrantów z Jugosławii, pracujących w 1933 r. w Westfalii i Rhinelandzie. Ponadto 40.600 ludzi emigrowało za chlebem w okresie 1933–1941. Obywatele Jugosławii pracowali w III Rzeszy nawet po wybuchu wojny, wspierając tym samym niemiecki wysiłek wojenny, vide: M. Mira Kolar–Dimitrijević, „Movement of Labour Force Between The Third Reich and Yugoslavia (1933–1941), [w:] „The Third..", op. cit., s. 331–333 i 360–361 M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., Vol. II, s. 325; Cz. Łuczak, [1982] op. cit., s. 358 (wspomina o ponad 100.000 Chorwatów pracujących w III Rzeszy) oraz Idem, [1984] op. cit., s. 236–237.

[317] J. Chodorowski, op. cit., s. 346 oraz E. F. Kunz, op. cit., s. 120.

Kultura NDH

Niezaprzeczalnym faktem było istnienie życia kulturalnego w ciągu czterech lat istnienia NDH. Deprecjonowanie prób stworzenia samodzielnej kultury przez Chorwatów w NDH wiązało się z negatywnymi ocenami chorwackiej państwowości w okresie II wojny światowej. Kraj pod rządami Pavelićia rozwijał własną kulturę narodową. Życie kulturalne w czasach NDH jest prawie całkowicie nieobecnym tematem w literaturze naukowej. A przecież reżim ustaszowski, podobnie jak inne formuły autorytarne, mocno angażował się w popieranie i kreowanie dziedzictwa kulturowego.

Nauka

Kręgi naukowe były reprezentowane w NDH przez Chorwacką Akademię Wiedzy i Umiejętności (*Hrvatska akademija znanosti i umijetnosti*—HAZU). Akademia powstała 12 lipca 1941 r. z przemianowania istniejącej od 1860 r. Jugosłowiańskiej Akademii Wiedzy i Umiejętności (*Jugoslovenska akademija znanosti i umijetnosti*—JAZU). Akademicy zajmowali wydawaniem tych samych serii periodycznych, które przejęli po JAZU. Porozumienie z AVNOJ—em z 3 lutego 1945 r, umożliwiło dalsze istnienie chorwackiej nauki pod przedwojenną nazwą.

Nauki historyczne rozwijały się w NDH, czego przykładem są prace: Rudolfa Horvata i Grgi Novaka ("Prošlost Dalmacije", t. I—II 1944) oraz Josipa Horvata ("Kultura Hrvata kroz 1000 godina", 1939 i 1942). M. Perojević i Ćiro Truhelka wydali w 1942 r. "Povijest Bosne i Hercegovine", zaś Stjepan Antoljak "Pregled hrvatske povijesti". Powstały dzieła zbiorowe jak: "Zemljopis Hrvatske" (1942) oraz "Naša domovina" (t. I—II, 1943). Były wydawane periodyki: "Croatia sacra" (1931—1943) "Časopis za hrvatsku povijest" (1943—1944) oraz "Hrvatska prošlost" (t. I—V, 1940—1944). W NDH publikował w 1943 r. swe wspomnienia "renegat" z KPJ

Ante Ciliga "Deset godina u Sovjetskoj Rusiji" oraz wspólnie z Tiasem Mortiđiją i M. Kusem Nikolajevem napisał demaskatorską pracę "Komunistička stranka. Nacrt razvoja i ustrojstva" (1944)[318].

Natomiast współpracy z władzami NDH odmówił autorytet w dziedzinie językoznawstwa Stjepan Ivšić. Był on rektorem Uniwersytetu Zagrzebskiego w latach 1939—1943 oraz redaktorem czasopisma "Hrvatski jezik". Ustasze zaproponowali mu, a on nie przyjął propozycji objęcia funkcji dyrektora Chorwackiego Urzędu Państwowego ds. języka (*Hrvatski državni ured za jezik*). Jednak Ivšić opowiadał się za wprowadzeniem nowej ortografii chorwackiej, wychodząc naprzeciw żądaniom rządowym.

Po wojnie komuniści oskarżyli go o kolaborację, wygnali z Zagrzebia i wykluczyli z JAZU.

Największym przedsięwzięciem nauki chorwackiej miało być wydaniem pierwszej encyklopedii chorwackiej. Zadanie zostało zlecone doświadczonemu Mate Ujevićiowi (1901—1967), który zasłynął w okresie międzywojennym przede wszystkim redagowaniem przeglądu "Hrvatska književnost". Później zaangażował się w działania edytorskie pierwszej encyklopedii chorwackiej, które nie zostały ukończone przed 1945 r. Prace nad "Hrvatską enciklopediją" ("*Encyclopaedia croatica*") doprowadziły od 10 lutego 1941 r. do 2 maja 1945 r. do wydania tylko pięciu tomów, liczących 3.850 stron (zakres słownictwa: A—Elektrika). Ujević ze składem redaktorskim planowali łącznie opublikowanie dwunastu woluminów[319].

Film

Czasy jugosłowiańskie nie były sprzyjające dla rozwoju kinematografii. Sporadycznie były realizowane filmy dokumentalne, krótko-

[318] Horvat napisał monografie o Supilo, Starčevićiu i wiele innych prac naukowych przed wojną. Ciliga miał szczęście uciec na Zachód. Po wojnie nadal publikował demaskatorską memuarystykę "Sam kroz Evropu u ratu" (1954, 1978), vide: Dubravko Jelčić, „Povijest Hrvatske Književnosti. Tisućljeće od Baščanske ploče do postmoderne" Zagreb 1997, ss. 277, 336.
[319] A. Vojinović, op. cit., s. 24-30.

metrażowe i reportaże na potrzeby kronik filmowych[320]. Scenariusze były poświęcone problematyce: pseudohistorycznej, melodramatycznej i komediowej. Krótko istniały wytwórnie filmowe: "Croatia film", "Jugoslavija film" i "Strozzi film", działające w latach 1918–1925 w Zagrzebiu. Pierwszymi dziełami filmowymi w Chorwacji były obrazy Arnošta Grunda, który zrealizował w 1917 r. taneczny film niemy "Brcko u Zagrebu". O palmę pierwszeństwa walczy też nieme dzieło Aleksandara Biničkiego "Matija Gubec" z tego samego roku. Potem Grunda filmował przedstawienia teatralne ("Mokra pustolovina", "Vragoljanka", "Tko?") oraz krótkie metraże ("Jeftina košta" i "U lavljem kavezu"). Powstał też "Dvije sirote" i "Brišem i sudim" Ignacija Borštnika. Austriak Heinz Hanus wyreżyserował w 1919 r. "Kovač raspela", zaś Rosjanin Aleksandar A. Vereščagin zrobił w 1922 r. "Strast za pustolovinom". Żaden z nich nie dotrwał do dnia dzisiejszego. Podobnie było w 1925 r. z filmem "Dvorovi u samoći" Tito Strozziego oraz "Božica" i "Njih dva" z 1927 r. Josipa Đuki Berkeša. Frano Ledić był aktywny w Chorwacji od 1925 r., gdy utworzył "Ocean film". Wcześniej jako asystent Ernsta Lubitscha, zrealizował "Angelo–Misterij Zmajgrada", który podarował w 1921 r. Zagrzebiowi. Po powrocie do kraju zrealizował okolicznościowy film dokumentalny "Tisućgodišnjica hrvatskog kraljestva" i nie dokończył filmu "Ciganska krv" ("Dobrotvorka Balkana"), którego reżyserii podjął się po nim rosyjski emigrant Sergije Tagatz. Ten reżyser zrealizował (wspólnie z T. Dapcem) "Vodicu za kurjažu, a z S. Kerteszom "U raju lijepih žena" (ok. 1930). Tagatz zrobił też pierwszy, chorwacki film na barwnym negatywie "Euharistijski kongres u Zagrebu" (1930). Oktavijan Miletić działał w latach trzydziestych. Ten uzdolniony amator zrealizował: "Strah" (1933), "Poslovi konzula Dorgena" (1933), "Faust" (1934), "Nocturno" (1935) i "Šrei" (1937). Po

[320] Pierwszym znanym filmowcem, dokumentującym wojny bałkańskie był Josip Halla z Zagrzebia, vide: Ephraim Katz, „The Macmillan International Film Encyclopedia", London-Basingstoke 1996. s. 1488.

utworzeniu NDH wyreżyserował kilka filmów dokumentalnych. Przykładowymi jego dziełami były: "Straža na Drini", "Mladost Hrvatske", "Tamburica", "Dubrovnik" oraz "Barok u Hrvatskoj" (1942) Miletićia. "Croatia film" działała w latach 1942–1945. Firma zajmowała się realizacją, importem, dystrybucją i filmów na terenie NDH. Pierwszy jej dyrektor, Marijan Mikac był jednocześnie szefem Zarządu ds. filmu i kroniki filmowej "Hrvatski slikopis" oraz redaktorem pisma filmowego o tym samym tytule. Realizatorami kronik byli Miletić, I. Habermüller, S. Novoryta, S. Tagatz, S. Barberić, Albert Pregernik oraz Branko Marijanović (drugi szef "Hrvatskog slikopisa") Największym filmowym przedsięwzięciem produkcyjnym NDH okazał się, zrealizowany przez Miletićia w 1944 r. paradokumentalny film długometrażowy "Lisinski" (udźwiękowiony przez A. Pregernika). Opowiadał on o życiu twórcy pierwszej opery narodowej "Ljubav i zloba" Vatroslavie Lisinskim. Grali w nim Branko Špoljar i Srebrenka Miletić.

Jednak na ekranach kin chorwackich dominowały filmy niemieckie i włoskie[321].

Prasa

Prasa działająca w NDH była ograniczona do tytułów związanych z reżimem ustaszowskim i kościołem katolickim. Wydawano codzienną gazetę "Hrvatski narod", tygodniki "Spremnost" (od 1 marca 1942 do 29 kwietnia 1945) i "Ustaša", dwutygodnik "Život na Hrvatsku". Ponadto były publikowane czasopisma literackie "Hrvatska revija" i "Nova Hrvatska" oraz miesięcznik teatralny "Hrvatska tamburica". Czasami nawet prasa związana z władzami NDH zaczęła zamieszczać artykuły nie identyfikujące się z reżimem. choć nadal prezentujące stanowisko nacjonalistyczne[322].

---

[321] Mikac był też autorem broszury „Tri godine rada Hrvatskog slikopisa" (1944) oraz wydanej na emigracji w Hiszpani książki „Film u Nezavisnoj državi Hrvatskoj" (1971), vide: „Hrvatski Leksikon" (dalej HL), red. Dalibor Brozović, t. 1–2, Zagreb 1996, hasła: (hrvatski) film, slikopis; T. Macan, [1992] op. cit., s. 424; H. Matković, op. cit., s. 150 oraz Jerzy Toeplitz, „Historia sztuki filmowej", t. V (1939–1945), Warszawa 1970, s. 313–314.

[322] T. Macan, [1998] op. cit., s. 7–8.

Kościół katolicki zapewnił sobie duże możliwości edytorskie w NDH. W okresie wojny wychodziło kilkanaście tytułów opatrzonych łacińskim "imprimatur": "Za vjeru i dom", "Djevojački svjet", "Eparhijski vjesnik", "Jeronimsko svjetlo", "Salezijanski vjesnik", "Vrhbosna", "Nedelja", "Krscanska obitelj", "Gospa Siniska" i inne.

Jeszcze w okresie międzywojennym rozwinęła się twórczość krytyczno—filmowa. Jej reprezentantami byli Ljubomir Maraković, Ivo Hergešić i Ivan Goran Kovačić. Krytyką filmową zajmowali w okresie wojny: M. Cerovac, V. Mlinar, V. Novoryta, K. Vrjilčak, E. Čapka i inni. Wydawcą czasopism filmowych był "Hrvatski slikopis", który wydał 180 numerów tygodnika "Hrvatski slikopisni tjednik" w latach 1943—1945, który wcześniej był publikowany pod tytułami "Hrvatska u rieči i slici" (1941) oraz "Hrvatski slikopis" w latach 1942—1945[323].

Literatura

Dwudziestowieczna literatura chorwacka była zdominowana przez modernizm. Ewolucja estetyki twórców chorwackich podążała w kierunku ekspresjonizmu i egzystencjalizmu. Autorzy zajmowali się też tematyką krytyczno—aktywistyczną, fantastyczną, kosmopolityczną (w nawiązaniu do aktualnych prądów intelektualnych), a nawet apologią trywialności życia codziennego. Władze NDH rozpoczęły po raz pierwszy na tak szeroką skalę działania popularyzujące literaturę w języku chorwackim. Pisarze chorwaccy wydawali zarówno swoje starsze utwory, jak i korzystali z możliwości, jakie dawał im resort kultury NDH.

Jagoda Truhelka (1864—1957) była autorką, piszącą od 1892 r. W czasach NDH zostały wznowione jej opowiadania z okresu międzywojennego: "Zlatni danci" (1942), "Gospine trešnje" (1943). Rok później został wydany trzeci tom jest krótkich form prozator-

[323] HL, t. 1, hasło hrvatski „slikopis"; H. Matković, op. cit., s. 149 oraz D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 278.

skich: "Crni i bieli dani"[324]. Reprezentantem tej samej generacji literatów był Mihovil Nikolić (1878–1951), który zadebiutował w tym samym czasie co Truhelka. HIBZ wydał jego "Pjesme" do których Nikolić napisał "Fragmente iz moga života" (1944). Prestiż, pomimo publikacji w okresie wojny, przyczynił się do objęcia przez niego prezesury "Maticy hrvatskiej", na którym to stanowisku zastąpił Filipa Lukasa[325]. Podobnie Ante Dukić (1867–1952) był jednym z nestorów literatury chorwackiej, który wydawał w okresie NDH. Twórczość jego koncentrowała się na kwestiach pedagogiki i nauki. Opublikował w 1944 r. "Zov Kvarnera". Natomiast mniej szczęścia miał Rikard Katalinić Jeretov (1869–1954), gdyż spędził wojnę w obozie koncentracyjnym na wyspach Liparyjskich. Do tego samego miejsca odosobnienia trafił Cvite Škarpa (1898-1968), który jednak został oswobodzony na żądanie władz chorwackich. Po powrocie do kraju zostały wydane jego "Izabrane pjesma" (1943). Dramat "Na otoku Lipari" pozostał w rękopisie i przepadł w wojennej zawierusze. Władze komunistyczne również go uwięziły i po wyjściu na wolność nie napisał już niczego[326].

Początkowo Vladimir Nazor (1876–1949) był związany z NDH i rozpoczął pracować już w 1941 r. nad przekładem na włoski własnego poematu "Medvjed Brundo" ("L'orso Brundo"). Później zajął się w 1942 r. przygotowaniem wydania swoich dzieł zebranych dla HIBZ na zlecenie Ivana Gorana Kovačićia. Łącznie zostało wydrukowanych siedem tomów jego poezji i prozy oraz cztery woluminy przekładów. Nazor zdobył (wspólnie z Franem Alfirevićiem) nagrodę państwową w wysokości 50.000 kun za poezje wydane w okresie 1941–1942 ("Noć na tornju", "Putna kronika", "Plime i oseke", "Riječi u Oluji". Ponadto pisarz opublikował w 1942 r. w Zagrzebiu dwa tomy esejów: "Dva sastanka. Eseji i članci"; dzienniki: "Na vrhu jezika i pe-

[324] Dunja Detoni–Dujmić, „Predgovor" [w:] Jagoda Truhelka, „Izbrana djela", Zagreb 1997, s. 27–29.
[325] Cvjetko Milanja, „Predgovor" [w:] Mihovil Nikolić, „Izbrana djela", Zagreb 2000, ss. 113 i 119–120.
[326] D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 283.

ra": "Proljetni nemir", "Fantomi koji žive", "Putopisi. Od Splita do piramida". zbiór pięciu nowel "Zagrebačke novele"; dzieła liryczne: (oratorium) "Četiri arhanđela"; dwujęzyczną antologię poezji chorwackiej "Hrvatski pjesnici. Lirici Croati" oraz dokonał przekładu z włoskiego liryk "Posljednja trijada. Carducci–Pascoli–D'Annunzio". Decyzją ministerstwa religii i kultury Nazor został mianowany 24 lutego 1942 r. zastępcą egzaminatora języka włoskiego przy komisji egzaminującej merytoryczny poziom personelu muzeów. Równocześnie Włosi zebrali przeciwko niemu materiały oskarżające go o "*żarliwy nacjonalizm, poglądy antywłoskie i wrogość*" wobec włoskich pretensji do wybrzeża adriatyckiego. Nazor, którego obecność w kulturze NDH była wyraźnie zauważalna, zdecydował się krok zaskakujący, gdyż przyłączył się do komunistów. Nazor przeszedł 30 grudnia 1942 r. do konspiracji i uczestniczył później w pracach ZAVNOH. Partyzanci szczycili się faktem posiadania utytułowanego pisarza w swoich szeregach. Był autorem pamiętnika "S partizanima", prowadzonym od 10 stycznia 1943 r.[327]

Tomo Matić (1874–1968) działał w NDH, gdzie zajmował się badaniami archiwistycznymi i pracami nad historią literatury chorwackiej. Efektem jego wieloletnich badań była monografia "Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda" (1945). W latach wojny był członkiem HAZU. Badania nad literaturą chorwacką prowadził też Mihovil Kombol (1883–1956). Opublikował przełomowe dzieło "Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda" (1945), która była pierwszym dziełem obejmującym dzieje chorwackiej kultury słowa. Ostatnim badaczem literatury chorwackiej, który wydawał w NDH, był Slavko Ježić (1895-1969). W swoim najważniejszym dziele "Hrvatska književnost" (1944) opisał dzieje, obejmujące

[327] Zvane Črnja, „Cultural History of Croatia", Zagreb 1962, s. 385; D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 184–185 oraz Nedjeljko Mihanović, „Predgovor" [w:] Vladimir Nazor, „Izbor pjesama I", Zagreb 1999, ss. 29–30, 46, 61–62.

dziewięćset lat tradycji literackiej Chorwacji. Rok wcześniej wydał też zbiór nowel "Život u sjeni"[328].

Twórczość Milana Begovićia (1876–1948) określa się mianem "literatury nowoczesnej dezintegrującej realizm", czerpiącego ze wzorów Arthura Schnitzlera i Hugo von Hofmannsthala. Ekspresjonistyczne dzieła zaczął publikować jeszcze w ostatniej dekadzie XIX wieku. Pisarz był aktywny w okresie międzywojennym (m. in. redaktor naczelny "Savremenika"). Ciężka choroba (udar mózgu) uniemożliwiała mu nawiązanie do jego wcześniejszych sukcesów edytorskich. Begović wydał w 1942 r. zbiór noweli "Puste želje", dziennik podróży "Put po Italiji" oraz zapis wyjazdu do Niemiec "Erinnerungen an Hamburg" w periodyku "Croatia". Ponadto przygotował antologię "Hrvatska proza XX stoljeća" wydaną rok później. Wyczerpanie organizmu zmusiło go w 1943 r. do wyjazdu na Słowację do uzdrowiska. Równocześnie został wydrukowany kolejny tom noweli "Umjetnikovi zapisci" oraz eseje "Kritike i prikazi" w Zagrzebiu, a on sam dokończył powieść "Sablasti u dvorcu" opublikowaną w "Hrvatskom narode" dla którego później pisał w 1944 r. Sąd honorowy Chorwackiego Towarzystwa Literackiego (*Društva književnika hrvatske*) zaliczył w 1945 r. Begovićia w szeregi faszystów[329].

Augustin (Tin) Ujević (1891–1955) wydał w 1944 r. przypadkowo napisane studium "Kreta, macierz śródziemnomorska". Wcześniej pisarz czerpał inspiracje z klasycznych tematów antycznej kultury. Po wojnie komuniści zakazali mu publikować oficjalnie. Jednak przez kilkanaście lat żył w Zagrzebiu jako anonimowy tłumacz Baudelaire'a, Rimbauda i Whitmana[330]. Nieco więcej szczęścia miał Julije Benešić (1883–1957), który był wydawany w okresie NDH, kiedy opublikował to "Kritike i članci" (1943). Jako doświadczony re-

[328] D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 286-288.
[329] Nikola Batušić, „Studije o hrvatskoj drami", Zagrzeb 1999, s. 217–218 oraz Boris Senker, „Predgovor" [w:] Milan Begović, „Pjesme, novele, putopisi, kritike", kn. I, Zagreb 1996, s. 40–43 oraz Ivo Frangeš, „Geschichte der kroatischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart", Köln–Weimar–Wien 1995, s. 347–348 oraz D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 186–187.
[330] I. Frangeš, op. cit., s. 380 oraz D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 236–237.

daktor pracował w HIBZ—ie, gdzie walnie przyczynił się drukowania dzieł zbiorowych chorwackich pisarzy. Po wojnie zajął się działalnością leksykograficzną. Opracował i wydał "Słownik chorwacko—polski" (Hrvatsko—poljski rječnik", 1949) i nadzwyczajny "Rječnik hrvatskog književnog jezika"[331].

W okresie wojny wstrzemięźliwie wobec NDH zachował się Ivo Andrić (1892—1975) rzeczywiście zamierzał wrócić do Zagrzebia i stawić się do dyspozycji władz NDH. Przypadek sprawił, że przenikliwy kolega z kręgów dyplomatycznych ostrzegł go. Dowiedział się, że administracja chorwacka chciała go pochwycić. Wydarzenia wojenne przeszkodziły realizacji tego pomysłu. I Andrić uzasadniał przymus swego przebywania w Belgradzie, choć pobyt w stolicy okupowanej Serbii pozostał w sferze niejasności i kontrowersji[332]. Ambiwalentny stosunek do ustaszy prezentował Miroslav Krleža (1893—1981). Pisarz przebywał cały okres wojenny w Zagrzebiu. Pisarz był znany ze swego wcześniejszego zaangażowania w działalność KPJ oraz twórczości, zawierającej hasła pacyfistyczne (cykl nowel "Hrvatski bog Mars" z 1922 r. czy nowela "Spovod u Theresienburgu" z 1929 r.). Krleža nie przyłączył się do komunistów i znajdował się pod policyjnym nadzorem w stolicy NDH. Ustasze proponowali mu współpracę, wszak udało mu się dwukrotnie uniknąć rozmów z Pavelićiem. Pisarz opublikował w 1942 r. autobiograficzne "Djetinjstvo u Agramu", lecz później zaprzestał współpracy z władzami NDH, gdyż bał się zemsty komunistów. Jedynie przedwojenne zaangażowanie po stronie kompartii ocaliło go przed represjami lat pięćdziesiątych, choć reżim "titowski" z trudem zapomniał Krleży pozostanie w Zagrzebiu w czasie wojny. Pisarz stał się szefem Zakładu Leksykograficznego (*Leksikografski Zavod FNRJ*), który był

---

[331] Benešić był przed wojną w Warszawie, co zaowocowało wydaniem pamiętników "Osiem lat w Warszawie", vide: D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 244.
[332] Maria Dąbrowska—Partyka, „Ivo Andrić albo paradoksy pogranicza", [w:] „Narodowy..." op. cit., s. 200—201 oraz D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 241—242.

miejscem ratunku dla wielu chorwackich artystów i intelektualistów[333].

Ważnym pisarzem ekspresjonistycznym działającym w NDH był Ahmed Muradbegović (1898–1971), który wydał w czasach wojny powieści "U wezirovim odajama" (1941), "Husein–beg Gradaščević" (1942), "Ljubav u planini" (1943) i studium "Omer–paša Latas u Bosni" (1944). Wszystkie jego dzieła koncentrowały się na kwestiach islamskiej odrębności mieszkańców Bośni. Drugim pisarzem, wywodzącym się z kręgów mahometańskich był Alija Nametak (1906–1987) urodzony w Mostarze. Jego twórczość zawierała elementy folkloru hercegowińskiego. Opublikował w czasie wojny dwie powieści: "Za obraz" (1942) oraz "Dan i Sunce" (1944). Na kolejne jego dzieło trzeba było czekać aż 22 lat, gdyż komuniści długo nie mogli zapomnieć jego aktywności w NDH[334].

Piszący po chorwacku i niemiecku Tito Strozzi (1892–1970) po okresie zakazu wydawania od 1933 r. w Jugosławii, opublikował i wystawił w Chorwackim Teatrze Narodowym (*Hrvatsko narodno kazalište*–HNK) dramaty swego autorstwa: "Zagreb godine 1242" (1942) i "Tomislav" (1944). W powieści były widoczne motywy i osobowości z chorwackiej historii zaakcentowane przez romantyczno–patetyczny entuzjazm. Strozzi zajmował się też inscenizacjami teatralnymi w HNK: "Ognjište" Budaka, "Franza Moora" Schillera, "Fausta" Goethego, "Przyjaciół żony" Dumasa (1942) oraz "Dobrych przyjaciół" Sardoua (1943). Josip Andrić (1894–1967), autor poczytnych utworów podróżniczych napisał "Irska", powieść "Velika ljubav" oraz

---

[333] Istnieją też opracowania, twierdzące, że Krleža nic nie opublikował w czasach NDH, pomimo oficjalnych zaproszeń do publikowania (na łamach "Spremnosti"). Pisarz nie miał pieniędzy dlatego przystał na propozycję Ujevića "wydania dzieł zbiorowych". Pobrał honorarium, choć jego prac HIBZ "nie zdążył" opublikować, vide: N. Batušić, op. cit., s. 239–240; I. Frangeš, op. cit., s. 444; D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 230–232; Patrycjusz Pająk, „Tożsamość austro–węgierska jako iluzja (na przykładzie nowel Miroslava Krležy), [w:] „Problemy tożsamości kulturowej w krajach słowiańskich (Jej formy i przemiany)", red. Joanny Goszczyńskiej, Warszawa 2003, s. 108–118 oraz A. Vojinović, op. cit., s. 29–39.

[334] Maciej Falski, „Tożsamość z krwi i ziemi. O powieści »Ognjište« Mile Budaka" [w:] „Problemach...", s. 80 oraz D. Jelčić, [1997] op. cit., ss. 245–246 oraz 260–261.

opracował słownik języka słowackiego, które wydał w 1942 r. Ze Strozzim współpracował Kalman Mesarić (1900–1983). Władze NDH mianowały go dyrektorem filii HNK w Sarajevie, gdzie pracował przez rok. Następnie wrócił w 1942 r. do Zagrzebia. Tutaj wystawił własną komedię na scenie Teatru Małego. Mesarić reżyserował też w teatrze Omladinskim. Dokonał też ostatniej premiery HNK w czasach NDH, którą była 28 kwietnia 1945 r. "Dama kameliowa" Dumasa[335]. Jego rówieśniczką była Mara Švel–Gamiršek (1900–1975). Jedna z nielicznych kobiet–literatek chorwackich debiutowała w 1940 r. powieścią "Šuma i Šokci". W czasie wojny napisała dwa kolejne dzieła: "Portreti nepoznatih žena" (1942) i romansową "Hrast" (1944)[336].

Duże możliwości edytorskie w NDH miał Mile Budak (1889–1945), który publikował już od początku lat 30–tych. Jego najsłynniejszą powieścią była "Ognjište" (1938), która przysporzyła mu popularności. Był zdeklarowanym ustaszem i pełnił wiele funkcji (m. in.: ministra religii i oświaty, ambasadora NDH w Berlinie, ministra spraw zagranicznych, doglavnika). Budak opublikował w czasie wojny: powieść "Musinka" (1941), określaną jako "*osobny rozdział powieści »Ognjište«*" i trzy tomy opowiadań "Pod gorom", "Opanci dida Vidurne" i "Vučja smrt" (1941). Drugą część twórczości Budaka zapoczątkował cykl "powieść–grono": "Kresojića soj", obejmujący sześć samodzielnych utworów prozatorskich, z których wyszły tylko trzy części ("Kresina" 1944, "Gospodin Tome" 1944, "Hajduk" 1945). Czwarta część zachował się w rękopisie: "Bazalo", podobnie jak niedokończone "Na vulkanima" (1941) i pamiętnikarski zapis "Ratno roblje" (1941). Twórczość Budaka zaliczała się do nurtu neorealistycznego, sławiącego wiejski regionalizm "małej ojczyzny" i akcentującego zbieżność z nurtem "Blut–und–Boden–Literatur". Budak uciekł do Włoch w chwili upadku NDH. Brytyjczy-

[335] D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 246–249; Ivica Matičević, „Predgovor" [w:] Tito Strozzi, „Roman i drame", Zagreb 1998, s. 25–32 oraz Boris Senker, „Predgovor" [w:] Kalman Mesarić, „Drame i kritike", Zagreb 1998, s. 244–245.
[336] D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 262.

cy repatriowali go i został skazany na śmierć przez sąd wojskowy 2 Armii JA[337].

Antun Bonifačić (1901–1986) debiutował dopiero w połowie lat 20-tych jako ekspresjonistyczny poeta. W okresie wojennym publikował niewiele, co było spowodowane zajmowaniem w latach 1941–1945 stanowiska dyrektora departamentu kulturalnego ministerstwa spraw zagranicznych NDH oraz zastępcy przewodniczącego Chorwackiego Towarzystwa Literackiego. Bonifačić przyczynił się do wydania na Słowacji w 1943 r. antologii literatury chorwackiej "Velebit". Rok później opublikował eseje po francusku ("Entre Jupiter et Mars. La Croatia et l'Europe") i niemiecku ("Zwischen Jupiter und Mars"). Po upadku NDH udało mu przedostać do Włoch, gdzie ukrywał się w Rzymie. Następnie wyjechał w 1947 r. do Brazylii i Argentyny, działał w HOP i wydawał "Hrvatską reviję" z Nikolićiem[338].

Poetą działającym po wojnie na emigracji był Nikola Šop. Zadebiutował jeszcze w połowie lat dwudziestych. Šop wydał w NDH zbiór poezji "Za kasnim stolom" (1943) oraz poetyckie baśnie "Tajanstvena prela" (1943), które wyróżniały się wysokim estetyzmem językowym. Czynni twórczo w NDH byli też Stjepan Jakševac (1916–1994), Ante Jakšić (1912–1987) oraz Kruno Quien (1917–1990), którzy pozostali w powojennej Jugosławii, gdzie również publikowali. Pierwszy z nich wydał zbiór "Pjesme" (1943), zaś drugi miał na koncie poezje "Pod sapetim krilima" (1941) oraz dwie powieści ludowe: "Šana se udaje", "Maturant" (obie z 1943). Ostatni z wymienionych twórców opublikował jedynie wiersze "Rime" (1943), które były utrzymane w tradycji Matoša i Gričana. Płodnym pisarzem i poetą był Tom Smerdel (1904-1970), który wydrukował wiersze

[337] W przedmowie do „Ognjište" Jelčić wspomina o innych częściach „Kresojića soj": nie ukończonych „Mala žena" i „Mali će u pisare", vide: I. Banac, [1983] op. cit., ss. 212 i 230; M. Falski, op. cit., ss. 73–75 i 86–90; I. Frangeš, op. cit., s. 349–356;, D. Jelčić, „Predgovor" [w:] Mile Budak, „Ognjište. Roman iz ličkoga seljačkog života", Zagrzeb 1995, ss. 24–26 i 30–31; Idem, [1997] op. cit., s. 253–256 oraz Idem, „Književnost u čistilištu" Zagrzeb 1999, s. 247–249.

[338] I. Frangeš, op. cit., s. 406–407; D. Jelčić, [1997] op. cit., ss. 271–272, 279 i 329; Miroslav Šicel, „Predgovor", [w:] Antun Bonifačić, „Izabrana djela", Zagrzeb 1996, s. 29.

"Drvorezi" (1942) oraz dwa zbiory ze swoimi studiami, esejami i pracami krytycznymi "Sesreti z knjigama i piscima" (1943 i 1944). Po wojnie udało mu znaleźć posadę w Zakładzie Leksykograficznym, podobnie jak wielu innych chorwackich intelektualistów i profesorów, którzy dostali się pod "parasol Krleży"[339].

Dragutin Tadijanović (1905–) jest klasycznym poetą, który wykładał w latach 1939–1945 język chorwacki i literaturę na Akademii Sztuk Pięknych w Zagrzebiu. Należał do elity chorwackiej literatury, co nieprzypadkowo wpłynęło, że administracja NDH zainteresowała się nim. Tadijanović wykorzystał to i reprezentował chorwacką literaturę we Włoszech (12 września–9 listopada 1941 r. w Rzymie i Wenecji) i Bułgarii (15–22 czerwca 1942 r. w Sofii i Płovdivie). HIBZ wydał jego poezje "Tuga zemlje" (1942, nagrodzone rok później) oraz zatrudnił jako redaktora dzieł zebranych Ivana Kozarca. Tadijanović został w 1942 r. funkcjonariuszem departamentu uzupełnień Ministerstwa Sił Zbrojnych i pełnił te obowiązki do czerwca 1944 r. Później został mianowany sekretarzem HIBZ–u, sprawując do 6 maja 1945 r. tę funkcję[340]. Jego rówieśnikiem był Vjekoslav Kaleb (1905–1996), który debiutował powieścią "Na kamenju" jeszcze przed wojną. W okresie NDH wydał zbiór nowel "Izvan stvari" (1942) w której wyraził wpływy symbolizmu. Później przeszedł na stronę partyzantów[341].

Sida Košutić (1902-1965) był przedstawicielem realizmu magicznego i naturalizmu. Jego twórczość podkreślała jego przywiązanie do wspomnianych prądów literackich, co udowodnił przedwojenną trylogią "S naših njiva", którą wznowił w 1944 r. W okresie wojny wydał w 1942 r. jeszcze zbiory: noweli "Mimoza sa smetišta" i prozy lirycznej "Vjerenička žetva". Ante Dean (1904-1960) nie zdążył debiutować przed wojną, dopiero w okresie NDH wydrukował "U sje-

[339] D. Jelčić, [1997] op. cit., ss. 268–269 i 284–286.
[340] Jelena Hekman, „Kronologija života" [w:] Dragutin Tadijanović, „Knjiga pjesama prva 1920–1945", Zagreb 1995, s. 13.
[341] D. Jelčić, [1997] op. cit., s. 257.

ni" (1942), potwierdzając swój talent. Jego dzieła były poświęcone miejskim biedakom i samotnikom. Dramat "Oporuka" (1944) rozgrywał się na stołecznych peryferiach i był napisany miejskim żargonem. Dean zamilkł po opublikowaniu w 1945 r. (jako ostatniej w czasie istnienia NDH) noweli "Žižak". Zbliżone koleje losów przeżył Enver Čolaković, który wydał powieść "Legenda o Ali-paši" (1944). Po wojnie został poddany represjom komunistycznym i maszerował w "drodze krzyżowej". Nowy reżim zabronił mu publikować. Utrzymywał się dzięki anonimowym przekładom literackim, m. in.: dzieł Ervina Šinka z węgierskiego. Jego książki należą do największych osiągnięć prozy chorwackiej, poświęconej Bośni i pochoedzącej z tej dzielnicy. Vladimir Kovačić (1907—1959) był poetą, debiutującym w końcu lat 20—tych. Nieliczne jego dzieła potwierdzały istnienie talentu u młodego twórcy liryk. W okresie NDH był członkiem redakcji "Nove Hrvatske", gdzie zajmował się redagowaniem wiadomości kulturalnych. Zvonimir Remeta (1909-1964) opublikował trzy powieści w okresie wojny. Były to: "Grieh" (1942), "Tako svršava" (1943) oraz "Sentimentalna reportaža" (1944). Głównym tematem jego twórczości były mroczne labirynty ludzkiej duszy i odkrywanie skrywanych motywów działań człowieka. Psychologizująca twórczość Remeta zdobyła sobie wielu miłośników. Autor uciekał z tysiącami Chorwatów na zachód, lecz trafił z powrotem w ręce komunistów. Udało mu się cudem przeżyć marsz "drogi krzyżowej" i został skazany na wieloletnie ciężkie roboty. Ostatnie lata spędził jako prawny referent pod Sarajevem. Olinko Delorko (1910—2000) wydał pierwsze utwory w 1930 r. w "Hrvatskiej reviji". Pracował w Ministerstwie Spraw Zagranicznych NDH w latach 1941—1945. Delorko został uhonorowany w 1941 r. "Nagradu Silvije" za zbiór "Razigrani vodoskoci". Dwa lata później podjął się redagowania czasopisma "Hrvatska revija" wspólnie z Branimirem Livadićiem. Pisarz wydał w NDH: wspomnieniowe "Zgode pore-

mećene sreće. Uspomene i zapažanja" (1942) oraz "Uznosite slutnje" (1944)[342].

Pisarzem-samoukiem był Ivan Triplata (1911-1965), który zadebiutował powieścią "Krug" (1943). Jego rówieśnik Vinko Nikolić (1912–1997) zasłynął tym, że jako pierwszy skrytykował w 1941 r. "umowy rzymskie". Miało to miejsce w zbiorze pieśni "Moj grad", poświęconej Šibernikowi. Następnie utworzył i redagował dwutygodnik "Život na Hrvatsku". Opublikował w okresie wojny: antologie "Hrvatska majka u pjesmi" (z Sidom Košutićiem w 1941) "Između dva rata", "Hrvatska domovina" (1942), "Oslobođeni žali" (1943), "Lovori" (1943) oraz "Pjesme o majci" (1944). Nikolić aktywnie zaangażował się w życie kulturalne NDH, czego dowodem były audycje radiowe w Radio-Zagreb. W uznaniu jego działalności objął profesurę I. Męskiego Gimnazjum Realnego w Zagrzebiu, którą funkcję piastował do 6 maja 1945 r. Poeta wydał jeszcze kilka pieśni w antologii "Oslobođeni žali" oraz zbiór publicystyki "Nacionalni zadatci književnosti". Nikolić został mianowany 18 stycznia 1945 r. szefem oddziału wychowawczego Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych NDH, ale obowiązków nie objął, gdyż nie chciał podlegać niemieckiemu generałowi Hansowi Juppe. Natychmiast poddał się do dymisji. Po wojnie Nikolić spędził 45 lat na emigracji we Włoszech, Argentynie, gdzie wydawał z Antunem Bonifačićiem czasopismo "Hrvatska revija", a później przeniósł się do Hiszpanii. Pisarz powrócił 12 lipca 1991 r. do Chorwacji. Zmarł sześć lat później w rodzinnym Šiberniku. Twórcą równie zaangażowanym w NDH był Marko Čović (1915-1983), który był osobistym sekretarzem Budaka. Opublikował w 1941 r. zbiór nowel "Žito zove". Natenczas był też redaktorem naczelnym czasopisma "Hrvatska revija". Po wojnie udało mu się wyemigrować i czynnie uczestniczył w życiu chorwackiej diaspory. Antun Nizeteo (1913–2000) otrzymał wszechstronne wykształcenie (m. in. studiował historię i literaturę w Columbia

[342] Vinko Brešić, „Predgovor" [w:] Olinko Delorko, „Izabrana djela", Zagreb 2000, s. 26–30 oraz D. Jelčić, [1997] op. cit., ss. 270–271 i 279-280.

University). Zajmował się historią literatury, przekładami z włoskiego i francuskiego oraz historią Chorwacji. W okresie wojny był attache kulturalnym we Włoszech, zaś po wojnie wyemigrował do USA, a później do Argentyny. Opublikował na uchodźstwie wspomnienia "Bez povrataka". Pisarką, której udało się emigrować była Nada Kersterčanek (1917-1970). Twórcze działania rozpoczęła od współpracy z Stankiem Gašparovićiem nad wspólnym zbiorem wierszy "Zov za daljinama" (1940). W czasie wojny wydała opis podróży do Rzymu "Suton na Tiberu" oraz autobiograficzne "Dva naraštaja" (oba 1942). Udało się jej osiągnąć Włochy po wojnie i wyemigrowała do Argentyny, gdzie współpracowała z "Hrvatską reviją"[343].

Chorwaccy pisarze, którzy nie zgadzali się z rozwiązaniami ustaszowskimi ginęli w okresie istnienia NDH. Augustin Cesarec został rozstrzelany w 1941 r. jako inicjator zbrojnego oporu przeciwko państwu chorwackiemu. Wielu nieprawomyślnych artystów trafiło do obozu koncentracyjnego w Jasenovacu, gdzie nie wytrzymywali niewolniczego charakteru pracy fizycznej. Wspomnijmy o najznamienitszych ofiarach konclageru: poecie i prozaiku Grgurze Karlovčanie (1913—1942), pisarzu Mihovile Pavleku Miškinie (1887—1942), powieściopisarzu Stevanie Galogažu (1893—1944). Krótki czas byli internowani w Jasenovacu Antun Barac i Ilija Jakovljević. Pierwszy z nich powrócił do Zagrzebia i wykładał na katedrze uniwersyteckiej oraz pisywał do gazetach i czasopismach, zaś w 1944 r. został członkiem HAZU. Ostatecznie Jakovljević wybrał opcję partyzancką i uczestniczył w walkach bratobójczych po stronie komunistów. Partyzanci również mordowali twórców kultury w czasie wojny, czego przykładem są losy poety Dražena Panjkote (1924-1943), który zdążył wydać jedynie zbiór liryk "Uštap u magli" rok przed swoją śmiercią[344]

---

[343] D. Jelčić, [1997] op. cit., ss. 271, 280—285 i 329—332; Idem, „Predgovor" [w:] Vladimir Kovačić i Vinko Nikolić „Izbrana djela", Zagrzeb 1997, ss. 35 i 225—227.
[344] D. Jelčić, [1997] op. cit., ss. 278 i 283.

Branko Klarić (1912—1945) był dobrze zapowiadającym się literatem chorwackim. Wydawał od połowy lat trzydziestych, choć najważniejsze utwory napisał w okresie NDH. Opublikował "Slava katedrale" (1942), "Srebrni kovčeg" (1943), "Svjedočanstvo zemlje" (1943) oraz autobiograficzny zbiór "Svečano bogoslužje" (1945). Gdy kończyła się wojna udał się na tułaczkę wraz masami cywilów chorwackich i stał się jedną z ofiar mordu bleiburgskiego. Podobnie Albert Haler (1883-1945) zginął w powojennych mordach komunistycznych. Dał się poznać jako krytyk literacki, teoretyk estetyki i znawca twórczości Croce. W okresie wojny publikował swoją publicystykę krytyczno—literacką: "Iz tuđih književnosti" (1941), "Doživljaj ljepote" (1943) i "Novija dubrovačka književnost" (1944). Tragiczny los ofiar Bleiburga spotkał też Gabriela Cvitana (1904—1945), który wydał jedynie przed wojną zbiór wierszy: "Glas zemlje" (1937). Komuniści zabili również Mate Orišković̀ia (1901-1945), który opublikował jedynie powieść "Mejrina krv" (1939), poświęconą księdzu Markowi Mesićiowi. Drugie dzieło w rękopisie "Pod kamenim zvonikom" wziął ze sobą na poniewierkę i zaginęło wraz z autorem w maju 1945 r. Kolejnymi ofiarami powojennego terroru byli: Ivan Softa (1906-1945) oraz Marijan Matijašević (1910-1945). Ten ostatni był laureatem nagrody Demeter za dramat "U brodolomu", który był wystawiany na scenie HNK. Młoda pisarka Jerka Skračića (1918-1945) była twórczo aktywna jedynie trzy lata. Publikowała na łamach "Hrvatskej reviji" i "Spremnosti". Później udało się jej wydać nowele: "Osunčani otoci" (1944) i "Stihovi" (1945). Jej pisarską aktywność przerwało rozstrzelanie pod Bleiburgiem. Krótko po wojnie zginął poeta Vinko Kos (1914-1945) uważany za twórcę, reprezentującego nurt liryki emocjonalnej, medytacyjnej i mistycznej. Jego poemat "Šišmiš" został wydrukowany w 1943 r., zaś rok później opublikował zbiór poezji "Lada". Vladimir Jurčić (1910-1945) zajmował się pisarstwem już od 1932 r. Dużo publicystyki wydawał jako dziennikarz i urzędnik w Sarajevie

w okresie 1941-1945. Schwytany pod Bleiburgiem, przeżył "drogę krzyżową" i trafił do obozu pracy w Maksimirze. Tutaj został rozpoznany i jego działalność wojenna stała się przyczyną rozstrzelania. Surrealistyczny poeta Jakša Ercegović (1918–1945) był autorem intymnych wierszy, nawiązujących jednocześnie do estetyki romantycznej. W czasie wojny opublikował zbiór wierszy "Nasmiešena uzglavlja". Pracował w służbie dyplomatycznej NDH i był wysłany do Bukaresztu. Tam aresztowali go Sowieci i przekazali władzom jugosłowiańskim. Komuniści zamordowali go natychmiast po ekstradycji[345].

Poeta Josip Velebit (1911-) jest wyróżniającym się twórcą chorwackim, który zadebiutował zbiorem "Putnikova pjesma" (1940). Z tego powodu został umieszczony w NDH-owskiej antologii "Između dva rata" (1942). Hołubienie przez reżim ustaszowski nie przysłużyło się poecie, który po 1945 roku był zakazanym twórcą. Podobnie Radovan Ivšić (1921–) nie miał szczęścia, gdyż jego twórczość była zabroniona zarówno za rządów Pavelića, jak i Broza. Poglavnik osobiście zakazał publikacji poematu "Narcis" (1942), gdyż treść można było powiązać z jego osobą. Jednak teatr "Družina" wystawił te dzieło w 1943 r. nielegalnie. Ivšić jako surrealista (a wcześniej dadaista) był przeciwny wszelkim formom autorytaryzmu, dlatego wyszydzał faszystowskie i stalinowskie kompleksy w bajce "Kralj Gordogan" (1943). Komentarz do tragicznej współczesności pojawiał się w pryzmacie jego pozostałych dzieł "Dahu" (1941), "Kapetan Oliver" (1944), czy burlesce "Vodnik pobjednik" (1944)[346].

---

[345] Jure Pavičić (1906-1946) wydał jedynie powieść "Krčevina" (1940), która była zbliżona do dokonań Budakowych. Partyzanci zrównali z ziemią latem 1941 r. jego wieś Boričevac. Pavičić zginął już po wojnie w Rzymie w zagadkowych, nie wyjaśnionych do dziś okolicznościach. Podobny los spotkał w Paryżu Zlatko Milkovića (1911-1946), który opublikował powieść "Tamnica" i nowelę "Na vrelu". Nasuwa się przypuszczenie, że obaj mogli być ofiarami niezwykle skutecznych działań OZNA, która znakomicie infiltrowała kręgi emigracyjne. Więcej szczęścia miał Ivo Lendić (1908–1982), któremu udało się wyemigrować do Argentyny, gdzie rozwijał swoje poetyckie talenta, vide: D. Jelčić, [1997] op. cit., ss. 275–276 i 280-284.

[346] Zvonimir Mrkonjić, „Teatar Radovana Ivšića", [w:] Radovan Ivšić, „Teatar", Zagreb 1998, s. 323–331 oraz D. Jelčić, [1997] op. cit., ss. 276 i 317.

Działalnością edytorską zajmował w czasach wojny Chorwacki Instytut Bibliograficzno-Wydawniczy (*Hrvatski izdavački bibliografski zavod*-HIBZ), który powstał na początku 1941 r. Szefem tej placówki został M. Ujević, a sekretarzem D. Tadijanović. HIBZ był podzielony na 33 oddziały redakcyjne i miał na swoim koncie wydanie 132 pozycji chorwackiej i zagranicznej literatury pięknej, pięć tomów encyklopedii oraz trzy księgi zbioru encyklopedycznego "Znanje i radost". Książki chorwackich pisarzy były publikowane pod redakcję Julije Benešića, który oddał do druku dzieła zebrane: V. Nazora (t. 1–7 w 1942), Frana Galovića (t. 1–10 w 1942/1943), Augusta Harambašića (t. 1–10 w 1942/1943), Rikarda Jorganovića (t. 1–6 w 1943), Ante Kovačića (t. 1–3 w 1943), Milutina Nehajeva (1–13 w 1944/1945) oraz Đuro Sudeta (1943) oraz Janko Leskovara (1944). HIBZ publikował też periodyk "Vijenac"[347].

Malarstwo i rzeźba

Akademia Sztuk Pięknych (*Akademija likovnih umjetnosti*-ALU) działała w Zagrzebiu przez cały okres wojny. Skupiała najwybitniejszych chorwackich artystów, zajmujących się sztukami plastycznymi.

Antun Motika był jednym z czołowych malarzy chorwackich, zainteresowanym sztuką kolażową i abstrakcyjną. Twórca wykorzystywał w swej twórczości akwarele i pastele. Motika objął w 1940 r. funkcję profesora w Wyższej Szkole Rzemiosła Artystycznego w Zagrzebiu. Jego wojenna twórczość obejmowała "Leżeci akt" (1941), "Kavana" (1941), "Enterijer II" (1944) Był chorwackim przedstawicielem na weneckim Biennale w 1942 r.[348]

Vladimir Becić (1886–1954) tworzył obrazy w duchu konstruktywizmu, a w czasie wojny zajmował się pedagogiką i wykładał w Wyższej Szkole Rzemiosła Artystycznego. Oskar Herman (1886–1974) należał do kręgu monachijskiego, a później ewoluował w kierunku

[347] HL, op. cit., hasło: HIBZ; Cvjetko Milanja, „Predgovor" [w:] Janko Leskovar, „Izabrana djela", Zagreb 1997, s. 22) oraz I. Perić, op. cit., s. 216.
[348] Dragovan Šepić, „Antun Motika", Zagreb 1957, s. 10.

symbolizmu. Powstało kilka jego prac w okresie wojny: "Dvorište u logoru" (1943) i "Kupačica" (1944). Ljubo Babić (1890–1974) był wykładowcą ALU, a także napisał monografię "Umjetnost kod Hrvata" (1943) oraz dzieła zebrane, obejmujące 13 woluminów poświęconych historii sztuki i estetyki. Krsto Hegedušić (1901–1975) tworzył w okresie międzywojennym obrazy, sławiące tematykę chorwacką (np.: "Zeleni kader" z 1928 r.). Okres wojenny w jego twórczości charakteryzował się wzrostem tendencji antywojennej. Był wykładowcą na zagrzebskim ALU.

Ivan Meštrović nie podjął współpracy z NDH, choć zajmował do 1942 r. stanowisko rektora ALU. Później wyjechał przez Rzym do Szwajcarii, gdzie przygotował swoje wojenne dzieło literackie "Dennoch will ich hoffen" (1943). Po wojnie napisał swoje wspomnienia "Uspomene na političke ljude i događaje" (1969),w którym krytykował ustaszowskie rządy.

Frano Kršinić był jednym z artystów chorwackich, będących pod wpływem Ivana Meštrovićia oraz Emile–Antoine Bourdelle'a. W okresie wojny zamilknął. Drugim rzeźbiarzem z kręgu Meštrovićia był Antun Augustinčić, który przeszedł metamorfozę zainteresowań twórczych w okresie wojennym. Początkowo był hołubiony w NDH, gdy zrealizował zlecenie dla samego Poglavnika. Augustinčić wyrzeźbił w 1942 r. popiersie Pavelićia. Za to rok później przyjął podobne zlecenie od marszałka "Tito", a dodatkowo "Relief Komitetu Centralnego". Oba dzieła zostały zniszczone podczas pacyfikacji przeciwpartyzanckiej w ramach operacji "Schwarz". Dzięki zaangażowaniu wojennemu artysta zyskał uznanie w powojennej Jugosławii[349].

Architektura

[349] Augustinčić wygrał przed wojną konkursy na monumenty: Józefa Piłsudskiego w Katowicach oraz Skenderbega w Tiranie, choć wybuch wojny przeszkodził erekcji pomników na Śląsku i w Albanii. Jego „Górnik" stanął w 1936 r. przed siedzibą Międzynarodowej Organizacji Pracy w Genewie, vide: Z. Črnja, op. cit., ss. 359 i 387 oraz A. Vojinović, op. cit., s. 37.

Architektura w NDH rozwijała się jedynie w ramach teorii akademickiej. Ten dział sztuki był pod wpływem grupy "Zemlja" i "szkoły zagrzebskiej". Najwybitniejsi architekci chorwaccy: Alfred Albini, Juraj Denzler wykładali na Uniwersytecie Zagrzebskim. Juraj Neidhardt, uczeń Behrensa i Le Corbusiera dokończył budowę zaprojektowanego przez siebie Seminarium Duchownego decezji zagrzebskiej. Zdenko Strižić dokonał w 1940 r. przebudowy połączonej z odrestaurowaniem hotelu "Dubrovnik" w Zagrzebiu. Stjepan Planić, jako jedyny chorwacki architekt pracował w czasie istnienia NDH. Planić przekształcił w 1942 r. kolisty Pawilon Sztuki (zaprojektowany przez Meštrovića) na meczet, dodając trzy minarety wokół centralnego budynku. Wnętrze otrzymało bogatą ornamentykĘ, uwzględniającą arabeski. Komuniści zburzyli w 1945 r. meczet z powodów politycznych. Kolega Planića, Drago Ibler, który wykładał do 1941 r., wybrał emigrację i posadę profesorską na Uniwersytecie Genewskim. Prawdziwe pole do popisu mieli dopiero architekci w powojennej Jugosławii, która podnosiła się z gruzów[350].

Muzyka, opera i teatr

Chorwacja ogarnięta wojną, posiadała kilka zespołów teatralnych, działających w Zagrzebiu, Osijeku, Dubrovniku, Banja Luce i Sarajevie. Ich repertuar obejmował klasykę i dzieła rodzimych dramaturgów. Na scenach teatralnych udzielali się Mila Dimitrijević, Vika Podgorska, Ervina Dragman, Dubravko Dujšin, August Cilić, Anka Kernic, Tito Strozzi i inni artyści.

Opera zagrzebska kontynuowała swoją działalność w okresie wojny w ramach HNK. Dyrektorem, a zarazem głównym dyrygentem był Boris Papandopulo. Chorwaci śpiewacy wyjeżdżali na tournee do Niemiec (Wiedeń) i Włoch, gdzie prezentowali rodzimy repertuar: "Era s onoga svijeta" Jakova Gotovaca oraz "Nikola Šubić Zrinjski" Zajčeva. Były też grane obok klasyki Lisinskiego inne współczesne chorwackie dzieła sceniczne, jak chociażby "Dubravka", "Morana" i

[350] Radovan Ivančević, „Umjetničko blago hrvatske", Zagreb 1993, s. 202.

medytacja symfoniczna "Orači" Gotovaca, "Adelova pjesma" Ivo Paraćia (1941), "Pekarev Miško" i "Pjesma kroz života" Milana Asićia, "Amfitrion" i "Sunčanica" B. Papandopula (1942), "Pomet, meštar od ženidbe" Ivo Lhotka-Kalinskiego (1944) oraz "Ekvinocij" (1945) Ivana Brkanovićia. Chorwaci gościli w Zagrzebiu opery: bukaresztańską, rzymską i wiedeńską. Baletem w NDH zajmowali się A. Roje i O. Harmoš[351].

W czasach wojny udzielali się aktywnie na forum kulturalnym: Lovro Matačić, Mladen Pozajić, wiolonczelista Juro Tkalčić, organista Franjo Dugan sr, pianistki Melita Lorković i Dora Gubić Kompozytorzy i dyrygenci Vjekoslav Rosenberg-Ružić, Josip Hatze uczyli w szkołach muzycznych i na Akademii Muzycznej. Antun Dobronić skomponował "Bosanską rapsodiję" (1941) "Istarską suitę" (1943), II. Symfonię "Cantabile" (1941), III. Symfornię "Dolorosa" (1944), IV. Symfoenię "Vittoriosa" (1945) oraz opery: "Ognjište" na podstawie Budaka (1942) i "Pokladna noć" (1945). Fran Lhotka wykładał w Szkole Muzycznej (*Glazbena škola* HGZ), podobnie jak Ivo Lhotka-Kalinski. Krsto Odak skomponował operę "Konac svijeta" (1944). Krešimir Baranović był dyrygentem w stolicy sojuszniczej Słowacji, Bratysławie (1943-1946) i skomponował operę "Nevjesta iz Cetingrada" (1942) oraz mniejsze utwory na wokal i orkiestrę: "Moj grad" (1941) oraz "Iz osame" (1944). Jakov Gotovac będący od 1943 r. dyrygentem w HNK skomponował utwór solowy "Intima" (1945). Chorwacki wiolonczelista, kompozytor i dyrygent Stjepan Šulek wykładał w Szkole Pedagogicznej. Pod koniec wojny rozpoczął prace nad pierwszą swoją symfonią oraz koncertem symfonicznym na orkiestrę. Rudolf Matz był głównym sekretarzem Chorwackiego Związku Śpiewaczego (*Hrvatski pjevački savez*-HPS) w

[351]Lovro von Matacic (Matačić) dyrygował 28 września 1943 r. wiedeńskimi filharmonikami podczas „Deutsches-Kroatisches Konzert" w Wiedniu. Program koncertu obejmował: Sinfoniettę dla Streichera Borisa Papandopulo, Suitę z „Das Lebzeltenherz" Krešimira Baranovićia oraz III Symfonię d-Moll Brücknera, vide: HL, op. cit., hasło: Hrvatsko narodno kazalište oraz Manfred Permoser, „Die Wiener Symphoniker im NS-Staat. Verfaßt im Auftrag der Wiener Symphoniker", Frankfurt am Main 2000, s. 196

okresie NDH. Muzykolog Josip Andreis pracował w HIBZ, gdzie opublikował w 1942 r. "Povijest glazbe".

Sport

Władze ustaszowskie utworzyły Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Sportu (*Ured državnog vodstva tjelesnog odgoja i športa*). Osobą odpowiedzialną za sport został komisarz Miško Zabić, a od stycznia 1945 r. Zdenko Blažeković. Chorwaci zorganizowali reprezentacje narodowe w konkurencjach: lekkiej atletyki, boksu (Silną drużynę bokserską wyćwiczył w Zagrzebiu amerykański trener Jimmy Lyggett, któremu nie robiono żadnych przeszkód z powodu jego koloru skóry), hokeju na trawie, zapasach, kręglach, piłce nożnej, pływaniu, piłce ręczna, narciarstwie, tenisie stołowym i ziemnym, piłce wodnej oraz wioślarstwie.

Najwięcej wiadomo o rozgrywkach reprezentacji piłki nożnej. Zawodnicy teamu narodowego wywodzili się z klubów: "Concordia", "Zeleno-bijeli 1906", "Crno-bijeli 1907","Građanski", "HAŠK" i "Gvoždjar". Piłkarze rozegrali spotkania z reprezentacjami: Słowacji, Bułgarii, Szwajcarii, Niemiec i Węgier[352].

[352] A. Vojinović, op. cit., s. 100-103

Eksterminacja mniejszości narodowych w NDH

Państwo chorwackie powstałe w 1941 r. wprowadziło rozwiązania odbiegające od zasad demokracji parlamentarnej. Brak rodzimych wzorów demokratycznych oraz poczucie krzywdy, wyrządzanej Chorwatom przez Serbów spowodowały działania rewanżystowskie. Agresja rasowa o podłożu neurotycznym osiągnęła niespotykane dotychczas rozmiary na Półwyspie Bałkańskim. W ich myśl administracja NDH współpracowała z ustaszowskim aparatem represji w realizacji planu "rozwiązania problemu serbskiego". *"Rasowa kampania była prowadzona na rzecz narodu chorwackiego i religii katolickiej, żeby stworzyć doskonałe homogeniczne państwo"* - wspominał generał Roatta[353]. Do głosu doszła polityka eksterminacji mniejszości etnicznych, a w szczególności ludności serbskiej. Prawosławni stanowili prawie 1/3 całej populacji NDH i właśnie kwestie religijne decydowały niejednokrotnie o egzystencji w NDH. Mahometanie (Bośniacy) współpracowali z katolikami (Chorwaci) przeciwko znienawidzonym Serbom. Obie wspomniane religie były represjonowane w okresie międzywojennym przez dominujący w Jugosławii żywioł serbski[354].

Ante Pavelić zaprowadził rządów twardej ręki w stosunku do mniejszości etnicznych. Jednak pierwsze akcje antyżydowskie zainicjowali jeszcze Niemcy, niszcząc 16 kwietnia synagogę sarajevską oraz bezskutecznie próbując obrabować tamtejsze Muzeum Narodowe z bezcennego Haggadahu[355]. Poglavnik wtórował im następnego dnia i ogłosił 17 kwietnia zamiar karania śmiercią przestępstw, ogłaszając "Prawne rozporządzenie o ochronie narodu i państwa" (*Zakonska odredba za obranu naroda i države*). Powyższe prawodawstwo stanowiło podstawę dla systemu policyjnego i sądowego NDH. Za zdradę

[353] S. Avramov, op. cit, s. 303.
[354] Eric D. Weitz, "A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation", Princeton-Oxford 2003, s. 195-196.
[355] Martin Gilbert, „The Holocaust. The Jewish Tragedy", London 1986, s. 148 oraz N. Malcolm, op. cit., s. 175.

stanu zagrażającą istnieniu NDH lub władzy państwowej został uznany nawet zamiar popełnienia takiego czynu. Jedyną przewidzianą formą ukarania przez sąd doraźny była kara śmierci wykonywana w trzy godziny po zatwierdzeniu wyroku. Doraźne sądownictwo uniemożliwiało prawnej możliwości odwołania się od błyskawicznie zasądzanego wyroku[356]. Ante Pavelić wydał 18 kwietnia przepisy o ochronie mienia chorwackiego, którego właścicielami byli obywatele NDH pochodzenia żydowskiego. Nowe przepisy zakazywały obrotu majątkiem przez dawnych właścicieli i unieważniały wszelkie nowe akty własności.

Dalszymi restrykcjami wobec mniejszości było podpisanie 30 kwietnia rasistowskiego "Prawnego dekretu o ochronie krwi aryjskiej i honorze ludu chorwackiego" (*Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda*) przez Poglavnika[357]. W dokumencie o rasowej przynależności była mowa o prawach obywateli pochodzenia aryjskiego. Władze zakazywały zawierania małżeństw między aryjczykami i nie-aryjczykami, a nawet utrzymywania pozaślubnych relacji seksualnych niearyjskim mężczyznom z aryjskimi kobietami oraz na odwrót. Dodatkowymi restrykcjami było postanowienie o wyłączeniu ze służby wojskowej i zakazie zatrudniania Romów, Serbów oraz Żydów jako urzędników państwowych. Mniejszościom narodowym nie wolno było uprawiać propagandy i działalności politycznej. Jednocześnie zostało zakazane używanie cyrylicy w gazetach i pismach urzędowych. Tydzień później 8–10 maja zostały opublikowane kolejne restrykcje wymierzone w Serbów i Żydów. Najpierw doszło do przesiedlenia ich z Zagrzebia poza wyznaczoną linię zbieżną z

---

356 Zaskakuje udział w mordach sądowych przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości, wykształconych albo w liberalnych Austro-Węgrzech albo w Jugosławii. „Zadżumienie emocjonalne" elity intelektualnej przywodzi myśl o powinowactwie wszystkich totalizmów - nazistowskich, stalinowskich i ustaszowksich - operujących podobnymi metodami, aby wymóc posłuszeństwo zwolenników i zdominować wrogów.

357 Niemcy krytykowali dowództwo armii chorwackiej za odmowę usunięcia oficerów pochodzenia żydowskiego. Nie-aryjskie korzenie dostojników NDH były powszechnie znane (m. in.: żona Pavelića i matka Kvaternika seniora), vide: M. Basta, op. cit., s. 103–105; Cz. Madajczyk, op. cit., t. I, s. 452; M. Tanner, op. cit., s. 144 oraz Č. Višnjić, op. cit., s. 54–55.

rogatkami miasta. Ta akcja odbywała się na koszt przesiedlanych, a za niedostosowanie do jej warunków groziło sankcjami prawnymi. Władze wprowadziły godzinę policyjną dla Serbów i Żydów oraz zakazały swobodnego poruszania się ich po Zagrzebiu. Nowe zarządzenie dla Żydów wprowadzało od 23 maja nakaz noszenia białych opasek (lub "znaku żydowskiego" w postaci żółtego oznaczenia z literą "Ž" od Židov) na ubraniach pod groźbą srogiej kary. Jednocześnie Chorwaci byli obowiązani donosić na swoich nie-aryjskich współobywateli za łamanie tego prawa.

Po dwunastu dniach zostało ogłoszone 4 czerwca kolejne ograniczenie w postaci "Rozporządzenia o ochronie narodowej i aryjskiej kultury ludu chorwackiego" (*Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda*), zabraniające Żydom wieszania chorwackich i narodowych chorągwi oraz podkreślania swego przywiązania do narodowych barw i emblematów. Dodatkowo zakazano innowiercom "*wszelkiego udziału w działalności, organizacjach społecznych, młodzieżowych, sportowych i kulturalnych narodu chorwackiego, a w szczególności w literaturze, dziennikarstwie, działaniach plastycznych i muzycznych, architekturze, teatrze oraz filmie*". Wydane rozporządzenie nakazywało spalenie żydowskich archiwów, książek oraz zniszczenie pamiątek z synagog i kirkutów. Dzień później została powzięta decyzja o obowiązkowym meldunku i ewidencji żydowskich majątków (*Odredba o obaveznoj prijavi i evidenciji židovske imovine*). Władze powołały do życia Państwowy Urząd dla Odrodzenia Gospodarczego (*Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu*). Wspomniane prawo umożliwiało przejmowanie budynków i majątków żydowskich i przekazywanie ich magistratom i starostwom lub upaństwawianie wszystkiego, co żydowskie. Według oceny ministerstwa finansów działania te przyniosły 50.000.000 dolarów wg kursu przedwojennego. Prawodawstwo antyżydowskie wydawało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, kierowane przez Andriję Artukovića.

Władze ogłosiły w czerwcu dalsze legislacje. Nowe przepisy dotyczyły sądownictwa i zostały ustanowione 24 czerwca, gdy weszło w życie "Prawne rozporządzenie o ruchomych sądach doraźnych" (*Zakonske odredbe o pokretnom prijekom sudu*). Następnie władze NDH wydały 26 czerwca (a opublikowały dzień później) "Nadzwyczajne rozporządzenie prawne o kierowaniu niewygodnych i groźnych osób na przymusowy pobyt w obozach zbiorczych" (*Izvanredne zakonske odredbe o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne logore*). Trzy miesiące prac legislacyjnych pozwoliły na rozpoczęcie natychmiastowych aresztowań Żydów i wrogów politycznych[358]. Niektóre działania administracji chorwackiej przywołują na myśl niesławne ustawy norymberskie, do których rozwiązania ustaszowskie nawiązują nazewnictwem i zastosowanymi rozwiązaniami prawnymi[359]. W ramach istniejącego ustroju sądowniczego powołano 32 trybunały specjalne I instancji i dwa apelacyjne oraz sądy wojskowe. Los nieszczęśników, których sprawy rozpatrywało sądownictwo NDH był typowy. Większość trafiała do obozów koncentracyjnych lub w łagodniejszym rozwiązaniu do więzień.

W samym Zagrzebiu rasistowskie prawodawstwo objęło od 8.438 do 11.255 Żydów, zaś w całym NDH ponad 30.000 wyznawców religii mojżeszowej. Niemiecki nadzór na ludnością żydowską w NDH sprawowali: SS–Sturmbannführer dr Alfred Heinrich, a później SS–Sturmbannführer Hans Helm, który był attache policyjnym w niemieckiej ambasadzie. Początkowo Żydzi byli gromadzeni do końca 1941 r. w specjalnie wydzielonych gettach w: Zagrzebiu, oraz obo-

---

[358] Jedno z opracowań podaje jako datę uchwalenia tego prawa 26 listopada. Miesiąc później (30 grudnia) miało być uzupełnione decyzją „komendy obozów zbiorczych nie zwalniania więcej z obozów ani jednej osoby, skierowanej tam przez Urząd I", vide: L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 89.

[359] Pierwszą liczbę sugerują materiały chorwackie, drugą jugosłowiańskie (wg tej wersje istniały trzy gminy żydowskie w Zagrzebiu: aszkenazyjska: 10.500 ludzi, sefardyjska: 625 przedstawicieli i ortodoksyjna: 130 wyznawców). Nazistowskie ustawodawstwo wprowadzone 15 września 1935 r. nosiło nazwę "Prawa o Ochronie Niemieckiej Krwi i Honoru", które zostały później rozszerzone przez dekret z 14 listopada 1935 r., vide: Franciszek Piper, „Auschwitz 1940–1945. Central Issues in the History of the Camp" (dalej: „Auschwitz..."), vol. III „Mass murder", Oświęcim 2000, s. 35; I. Šibl. op. cit., s. 94–96 oraz E. D. Weitz, op. cit., s. 116.

zach w: Danicy obok Zagrzebia (od kwietnia 1941), Jadovnie w masywie Velebitu (od maja 1941), na wyspie Pag (czerwiec–sierpień 1941), Krušcicy (sierpień–wrzesień 1941), Loborgradzie (wrzesień 1941–październik 1942), Đakovie (grudzień 1941–czerwiec 1942) i Tenju w pobliżu Osijeka (marzec–sierpień 1942). Większość ludności żydowskiej została uwięziona lub wymordowana (przy życiu pozostało do końca 1941 roku jedynie 12.000 Żydów z ich przedwojennej populacji)[360].

Lud Romi (zwani potocznie Cyganami) został poddany bezlitosnej eksterminacji w NDH, co stanowiło jeden z epizodów "Pořajmos" (ludobójstwa Sinti). Populacja cygańska liczyła 28.000 ludzi w Chorwacji, z czego połowa oficjalnie wyznawała prawosławie lub islam. Dekret nr 13–542 opublikowany w "Hrvatskom Narode" nakazywał zarejestrowanie się 22–23 lipca 1941 r. wszystkim Sinti. Następnie własność Romów została skonfiskowana i przekazana "aryjczykom". Większość Romów trafiła w latach 1941–1943 do chorwackich obozów koncentracyjnych w Tenju, Jasenovacu, Starej Gradišce oraz serbskiego Semlina. Wielu Sinti było mordowanych w ramach represji za działania guerrilli, podobnie jak urządzano na nich obławy i rozstrzeliwano w miejscach schwytania. Eksterminację popierał Andrija Artuković, nawołując do niej, chociażby w więzieniu w Hrvatskiej Mitrovicy. Niewielkiej części Romów udało się uciec do Włoch, ale byli to nieliczni szczęśliwcy. Konsekwencją tego kroku była deportacja na Sardynię przez władze faszystowskie. Sinti stawali się ofiarami każdej ze stron walczących jako "obcy" i "inni". Cyganów denuncjowali ich sąsiedzi, którzy w czasie wojny zdołali częstokroć pokazać prawdziwą twarz "gadže". Mała liczba Sinti została przyjęta w szeregi guerrilli NOViPOJ i partyzantki włoskiej (np.: Walter Catter). Chorwaccy Romowie tra-

[360] Statystyki Rady Rabinów wskazywały na 21.810 Żydów w Chorwacji i Međimurju oraz 13.701 członków gminy mojżeszowej w Bośni i Hercegovinie, vide: D. Bilandžić, op. cit., s. 125 oraz F. Jelić–Butić, op. cit., s. 181 oraz Ljubomir St. Kosier, "Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj", Zagreb-Beograd-Ljubljana 1930, s. 96-99

fiali od lata 1942 r. do obozów koncentracyjnych na terenie III Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa, gdzie zostały utworzone "obozy cygańskie" (*Zigeunerlager Litzmannstadt* i *ZL Birkenau B II e*). Znany jest transport 500 Sinti skierowany w listopadzie 1942 r. do kompleksu obozowego Auschwitz—Birkenau. Część z nich była poddawana eksperymentom medycznym, a reszta umierała w komorach gazowych. Większość ponad 26.000 przedstawicieli ludu Sinti zginęło w NDH, zaś wojnę przeżyło 405 Romów w Chorwacji[361].

Podobnie Serbowie szybko zetknęli się z kilkoma alternatywami rozwiązania swej egzystencji w NDH. Dygnitarze ustaszowscy planowali: masowe mordy, wypędzenia lub przymusowe konwersje na katolicyzm (lub autokefaliczne prawosławie, podporządkowane NDH). Wioski zamieszkałe przez prawosławnych w Hercegovinie, Bosanskiej i Kninskiej Krainie, Kordunie, Baniji, Lice, Slavonii, Syrmii stały obiektem synchronizowanych ataków ustaszowskich. Pierwsze ustaszowskie ataki na Serbów miały miejsce już 17 kwietnia 1941 r. w rejonie Staro Petrovo Selo (25 zamordowanych) i rozszerzyło się błyskawicznie na Kordun, Baniję i Likę. Szlak ustaszów pod wodzą Eugena Kvaternika wiódł przez Bjelovar i okoliczne wsie, gdzie wymordowali 250 Serbów oraz 180 utopili w Dunaju w pobliżu Vukovaru. Masowy mord chorwacki na ludności serbskiej miał miejsce 27—28 kwietnia 1941 r. we wsi Gudovec koło Bjelovaru, którego organizatorem był niejaki Čikoš, komendant HSS—owej zaštity. W tej slavońskiej wsi zabito 192 mieszkańców. Następnie do głosu doszła ustaszowska propaganda w maju i czerwcu 1941 r. Nowe zało-

[361] Kenrick i Puxon wspominają o 500 Sinti ocalałych w Chorwacji, 405 żyjących Romani wskazuje Barany za Imre Szilágyi'm, zaś Huttenbach podaje liczbę 200—300 Romów, żyjących w październiku 1944 r w NDH, vide: S. Avramov, op. cit., s. 307-309; Zoltan Barany, „The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics", Cambridge 2002, ss. 105, 126; Nadzieżda Demeter, Nikołaj Bessonow, Władimir Kytenkow, „Istorija cygan. Nowyj wzgliad", Woroneż 2000, ss. 216—217 i 221; Henry R. Huttenbach, „The Romani Pořajmos. The Nazi Genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europe" i Dennis Reinhartz, „Damnation of the Outsider. The Gypsies of Croatia and Serbia in the Balkan Holocaust, 1941—1945" [w:] „The Gypsies of Eastern Europe" red. David Crowe i John Kolsti, Armonk—New York—London 1992, ss. 43—44 i 84—89; Donald Kenrick, Grattan Puxon, „The Destiny of Europe's Gypsies", New York 1972, ss. 108—119 i 183 oraz „Księga Pamięci. Cyganie w obozie koncentracyjnym Auschwitz—Birkenau" red. Jan Parcer, München—London—New York—Paris 1993, ss. XXII i 8—10.

żenia polityki wewnętrznej zakładały, że *"dla Serbów i Żydów nie ma miejsca w Chorwacji"*. Propaganda legalizowała terror i podsycała represje, stawiając wymienione grupy etniczne poza prawem. Głównymi zwolennikami nietolerancji byli: Mile Budak, Mladen Lorković, Aleksandar Seitz, Andrija Artuković, Eugen Kvaternik, Viktor Tomić, Jozo Dumandžić, Matija Kovačić, Viktor Gutić, Milovan Žanić, Mate Frković oraz Mirko Puk[362]. Pacyfikacja serbskiego oporu z 6 maja, będąca odpowiedzią na ustaszowski terror rozpoczęła niemieckie represje na ludności cywilnej w NDH. Dwa dni później batalion z niemieckiej 718. Dywizji rozstrzelał 27 chłopów na rynku miejskim w Srpsko Kijevo w zachodniej Bośni. Inna masakra miała miejsce 9 maja we wsi Blagaj, gdzie Chorwaci wymordowali 520 serbskich wieśniaków oraz Glinie, w której zabito 260 prawosławnych. Zaangażowanie wojsk niemieckich w represje rosło z miesiąca na miesiąc, jak pokazała przyszłość. Jednak początkowo niemiecki generał Glaise von Horstenau wyrażał 10 lipca 1941 r. swój protest wobec masowych okrucieństw ustaszowskich wobec ludności serbskiej. Niemcy byli przekonani, że chorwackie mordy i ekspulsje prawosławnych prowadzą do zwiększenie popularności partyzantów i czetników[363].

Pierwsze miesiące istnienia NDH upłynęły na szaleńczym *"danse macabre"*, które urządzali emisariusze Zagrzebia po przybyciu na prowincję, zamieszkiwaną przez Serbów. Represje w Bośni rozpoczęły się w czerwcu od okrucieństw w okolicach: Banja Luki, Bihaćia, Brčka, Čapljiny, Doboju, Kupresa, Mostaru (setki osób zastrzelonych i często wrzucanych na postrach do Neretvy) Sinja, Stoca, Širokego Brijegu i Travnika oraz wsiach serbskich w okolicach Sarajeva. Dalsze masakry miały miejsce w Livnie (kilkadziesiąt ofiar), Kninie, Gračacu (15), Stolacu, Gacku (145), Drnišu (65),

---

[362] Basta wspominał o 184 ofiarach mordu w Gudovcu, vide: M. Basta, op. cit., s. 93 oraz B. Petranović, [1992] op. cit., t. II, s. 43 oraz 127–128.
[363] V. Dedijer, op. cit., [w:] „The Third..", s. 329 oraz L. Hory i M. Broszat, op. cit., s. 99–102.

Breziku (20), Raduku, Vribanie, Kistanje, Mostarze, Gospiciu (ok. 1.000), Otočacu i wreszcie 30 czerwca w Ljubušku (90). Katolickie duchowieństwo chorwackie brało udział w eksterminacji ludności prawosławnej, czego przykładem był franciszkanin Vjekoslav Simić, zaangażowany w nocnych ekspedycjach w okolicach klasztoru Verpolje[364].

Opór serbski wobec chorwackiej przemocy został zapoczątkowany jeszcze w 7 kwietnia w Hercegowinie. Tutaj czetnicy rozpoczęli represje wobec osób wyznania katolickiego i muzułmańskiego. Pierwsza rzeź miała miejsce w Ilićimie pod Mostarem, zaś dalsze mordy doszły do skutku w Bočacy, Glamoči, Radoči i Cimie. Jeszcze w kwietniu kilkakrotnie czetnicy atakowali wspominane miejscowości oraz Čapljinę. Kolejne uderzenia czetnickie na Prijedor, Gornji Ervenik, Obljaj, Ugarci, Luke, Koritę, Štikovo, Vrlikę, Drvar, Knin, Trebinje, Mladoševci, Srebrenicę zostały przeprowadzone już w maju[365].

Jedną z najważniejszych ról w NDH miała odegrać Ustaszowska Służba Kontrolna (*Ustaška nadzorna služba*—UNS), która powstała 14 sierpnia 1941 na mocy rozporządzenia prawnego. Zadaniem UNS było "*uniemożliwienie zagrożenia wolności i samodzielności NDH, pokoju, spokoju i bezpieczeństwa narodu chorwackiego oraz dorobku wyzwoleńczej walki ruchu ustaszowskiego*". Aparat wykonawczy UNS składał się z najbardziej wpływowych ustaszy. Pierwszym jej szefem był Eugen Dido Kvaternik do listopada 1942 r. UNS była zorganizowana w czery urzędy (*ured*). I Urząd to Policja Ochronna (*Zaštitno redarstvo*), prowadząca sprawy polityczne, która składała się z wydziałów: komunistycznego, żydowskiego i serbskiego. Jej

---

[364] Mile Budak wspomniał, że *„jedną trzecią Serbów wymorduje się, jedną trzecią wypędzi się, zaś pozostali zostaną zmuszeni do konwersji wiary na katolicyzm*". Jugosłowiański rząd na emigracji (delegat rządu na Bliski i Środkowy Wschód, Jovan Đonović) zabiegał od stycznia 1942 r. w Londynie o bombardowanie Zagrzebia i innych miast chorwackich. Zrzucanie bomb miało być rewanżem za masakry ludności serbskiej. RAF nie przychylił się do tych próśb, vide: S. Avramov, op. cit., s. 310-315; Ivo Banac, „The Fearful Asymmetry of War: The Causes and Consequences of Yugoslavia's Demise", „Daedalus", 121:2 (Spring 1992), s. 143 oraz V. Đuretić, op. cit., kn. I, s. 75.

[365] A. Beljo, op. cit., s. 39—40 oraz M. Rudež, op. cit., s. 286.

szefem został Juco Rukavina. II Urząd tworzyła Służba Informacyjna (*Obavještajna služba*). III Urząd to Służba Ochronna (*Obrambena služba*), zajmująca się ustaszowskimi obozami koncentracyjnymi. Wydział nie miał stałej siedziby, a jego szefem był początkowo Mijo Babić–Đovani, a w czerwcu 1941 r. Vjekoslav Maks Luburić. Ostatni, IV Urząd był Służbą Bezpieczeństwa (*Sigurnosna služba*). Kontrolę nad II i IV Urzędem sprawował Viktor Tomić. Pierwsze obozy koncentracyjne były zorganizowane w Danicy (koło Koprivnicy), Jadovnie (koło Gospića) i na wyspie Pag. Najsilniejszą organizacją policyjną, poza UNS okazał się Zarząd Ładu i Bezpieczeństwa Publicznego (*Ravnateljstvo za javni rad i sigurnost*–RAVSIGUR), powstały 7 maja 1941 r. Jego celem było wprowadzenie jednolitej organizacji organów policyjnych NDH. RAVSIGUR był wydziałem w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, podporządkowanym wprost ministrowi czyli kierował nim również Eugen Dido Kvaternik. W międzyczasie została utworzona 4 czerwca odrębna policja, podporządkowana RAVISGRUR–owi. Dość szybko, bo czerwcu 1941 r. ustaszowscy działacze zostali wysłani do Italii na przeszkolenie w szeregach włoskiej policji. W pierwszej grupie znaleźli się: Vlado Singer, Ico Kirin, Vlado Čubelić, Vilko Pećnikar, Mirko Vutuc oraz Ivo Herenčić. Nawiązana współpraca z Włochami zaowocowała dodatkowymi kursami "policyjno–agenturalnymi". Sieć agentów, werbujących nowe osoby do współpracy z UNS, była dobrze zorganizowana. Infiltracja ruchu komunistycznego (ponad 200 konfidentów) tłumaczyła słaby rozwój ruchu komunistycznego na terenie Chorwacji–Slavonii[366].

Idea wysiedleń Serbów z NDH była tożsama z ówcześnie modnymi projektami nazistów, aby deportować Żydów na Madagaskar, Słoweńców do Serbii oraz Czechów na Syberię. Zresztą minister spraw zagranicznych Lorković też poruszył w 1942 r. kwestię wysłania Serbów na Syberię w korespondencji wysłanej do chorwackich ambasadorów.

[366] I. Šibl. op. cit., s. 81–83.

Działania wojenne skorygowały te nierealistyczne plany logistyczne. Chorwaci wykorzystali nazistowskie plany do swoich celów czyli pozbycia się części mniejszości serbskiej z NDH. Początkowo Chorwaci ograniczali się do deportacji Serbów do Serbii. Poglavnik zapowiedział przymusowe usunięcie 250.000 prawosławnych i przyjęcie odpowiedniej liczby katolickich Słoweńców. Nastąpiło to na mocy porozumienia z Niemcami, którzy pragnęli wysłać zbliżoną liczbę Słoweńców do NDH. Początkowo Niemcy planowali przesiedlić 220.000—260.000 Słoweńców do Starej Serbii. W dyskusji chorwacko—niemieckiej na temat przesiedleń Słoweńców do rejonu Zemuna i Syrmii brali udział 4 czerwca: von Kasche, Benzon, dr Turner, Neuhausen, gauleiter Uiberreither, marszałek Kvaternik, minister Dumandić, sekretarz stanu Lorković, generał Glaise von Horstenau i eksperci obu stron. Na dwustronnym forum podjęto decyzję, że pierwsza fala obejmie 6.000 (5.000) inteligencji i niebezpiecznych politycznie do 5 lipca, druga: 30.000 (25.000) Słoweńców z wybrzeża do 30 sierpnia, a w trzeciej grupie znajdą się pozostali (145.000) do końca października 1941 roku. Rząd NDH wydał 7 *czerwca dekret, zarządzający, że wszystkie osoby, które osiedliły* się na terenie Chorwacji po i stycznia 1900 r. i ich potomkowie *miały się zgłosić do urzędów w ciągu 10 dni.* Program ekspulsji *Serbów był wprowadzany błyskawicznie. Kolejne rozporządzenie do*tyczyło Państwowego Komitetu ds. Odnowy, który powstał 24 czerwca. Zarządzenia chorwackie określały, że wypędzony miał 30 minut na spakowanie 50 kg dobytku bez jakichkolwiek pieniędzy, kosztowności i aktywów kapitałowych. Serbom zabroniono sprzedawania ich nieruchomości oraz majątku ruchomego, które było poddane nacjonalizacji. Chorwaci utworzyli trzy obozy w: Bjelovarze, Sisaku i Slavonskiej Požedze, skąd były przewożone pociągami do Serbii. W pierwszej kolejności deportowano osoby bogate lub liderów politycznych, intelektualnych i religijnych (m. in. 335 przedstawicieli kleru prawosławnego).

Deportacje rozpoczęły się w końcu czerwca 1941 r. w rejonie Jezior Plitvičkich. Kolejne deportacje objęły ludność z obszarów Liki, Krajiny i Slavonii. Chorwaci wysłali oficjalnie 27 transportów w sierpniu i 5 dodatkowych we wrześniu, które były uzgodnione z niemieckim dowództwem wojskowym w Serbii. W ten sposób wywieziono 17.706 Serbów, po czym zahamowano tę akcję. Niemcom udało się przesiedlić 26,343 Słoweńców do NDH i 6.720 Serbów do Serbii. W zamian NDH zgodziło się repatriację 18.000 Niemców bośniackich. Podobne kroki przedsięwzięli Węgrzy, którzy repatriowali 1.500 osób z Bośni i 3.000 ze Śremu[367]. Jednak czerwcowe założenia były zbyt optymistycznym planem, który nie został zrealizowany z powodu braku odpowiedniej liczby środków transportowych. Większość Serbów uciekała przed terrorem chorwackim do Serbii. Tysiące ludzi przekraczała Savę i Drinę (jeszcze na przełomie 1941/1942r. uciekło 8.000 Serbów). Prymitywne metody deportacji bez zapewnienia przewozu dobytku pozwoliły do 20 września 1941 r. na wypędzenie 118.110 Serbów do "Serbii szczątkowej"[368].

Walka z guerrillą rozpoczynająca się na terytorium NDH oraz obawa przed utratą niemieckiego wsparcia, zmusiły liderów ustaszowskich do ewolucji polityki wobec Serbów. Chorwaci sprzeciwiali się już 22 września 1941 r. wysyłaniu Słoweńców podczas konferencji, która odbyła się w niemieckiej ambasadzie. NDH przyjęła 26.343 prze-

---

[367] Von Kasche poruszał tę kwestię też zapytując 13 maja Berlin w sprawie precyzyjnych instrukcji dotyczących ekspulsji, vide: DGFP, D, XII, dok. 465, s. 725–726; dok. 478, s. 744 (teleks von Rintelena do gauleitera Uiberreithera z 9 maja z propozycją pomocy w przezwyciężaniu trudności w deportacjach Słoweńców); dok. 525, s. 830–831 (nota von Ribbentropa dla Hitlera z 16 maja w o deportacji 220.000–260.000 Słoweńców do NDH); dok. 589, s. 957–958 (telegram von Kaschego do AA z 4 czerwca na temat spotkania poświęconego deportacjom); D, XIII, dok. 116, s. 157–158 (telegram Dyrektora Departamentu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Luthera do von Kaschego z 17 lipca o gruntownej rewizji kwestii przesiedleń, którą powinna załatwić wymiana not dyplomatycznych, a nie podpisanie stosownego traktatu), dok. 261, s. 416–417 (telegram Luthera do Benzlera w sprawie deportacji Słoweńców ze Styrii Dolnej oraz Serbów z Chorwacji); „Zwischen Adria...", op. cit., s. 397; S. Avramov, op. cit., s. 343-346 oraz Cz. Madajczyk, op. cit., t. I, s. 445 oraz t. II, s. 267 i J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 88-89.

[368] Madajczyk wspomina (za Turnerem) o wypędzeniu 104.000 przedstawicieli narodu serbskiego. Serbski Komisariat ds. Uchodźców wspominał w sierpniu 1944 r. o zarejestrowaniu 214.011 wypędzonych i uchodźców, z czego 118.167 pochodziło z NDH, vide: A. Avramov, op. cit., s. 344-345; Cz. Madajczyk, op. cit., t. I, s. 435 oraz J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 392-397.

siedlonych z III Rzeszy oraz 12.300 Chorwatów i Słoweńców z Serbii. Rząd NDH powoływał się na fakt zatargów ze stroną włoską w Littoralu, która udzielała wsparcia wypędzanym uciekinierom serbskim (10.000 w Šiberniku i 8.000 w Splicie). Poza tym Chorwaci przypominali, że osiedlanie przesiedlanych w rejonach mieszanych etnicznie, może zakłócić produkcję rolną i dostawy produktów rolnych ze Slavonii i Syrmii. Jednak decyzję finalną podjął 20 sierpnia Führer, co jak pokazała przyszłość zahamowało realizację przesiedleń. Jednocześnie działania strony chorwackiej przyczyniły się do blokady deportacji, podczas gdy represje ustaszy podczas ekspulsji powodowały dalszy chaos na terenie NDH. Ostatecznie zakończenie całej operacji nastąpiło w październiku, gdy Himmler zakazał deportacji Słoweńców do Chorwacji i Serbii, a co za tym idzie i antyserbskich działań ustaszowskich[369].

Władze NDH uroczyście ogłosiły 3 maja *1941 r. legislacje dotyczące* konwersji z jednej wiary na inną, określając je jako *"akt historyczny"*. Mile Budak sporządził 27 maja instrukcje dotyczące zmiany wiary. Dekret wydany przez ministra sprawiedliwości, Mirko Puka zmieniały nazwę serbskiej cerkwi na grecką. Biuro arcybiskupie wydało list pasterski określający, jak wiele osób może *"dołączyć do kościoła katolickiego"* i warunki jakie musieli spełnić prawosławni, aby być przyjętym do *"społeczności rzymskiej"*. Dokument miały przeciwdziałać *"wstępowaniu do kościoła z powodu niegodnych motywów, poszukiwania opieki jedynie za dla materialistycznej i egoistycznej przyczyny"*. Zasady konwersji wiary były omawiane na dwóch konferencjach episkopatu chorwackiego, które miały miejsce 25-26 czerwca i 17-20 listopada 1941 r. W między-

[369] Stronami reprezentowanymi były: AA, rząd NDH, ambasada niemiecka, polowy przedstawiciel AA w Belgradzie, dowódca wojskowy w Serbii, gauleiterzy z Dolnej Styrii i Karyntii Południowej, Komisariat Rzeszy ds. Konsolidacji Niemieckiej Wspólnoty Narodowej, RSHA, Einsatzgruppe SD w Serbii i jej przedstawiciel w Zagrzebiu. Chorwaci praktycznie uniemożliwili zgodę na wjazd 45.000 Słoweńców, którzy mieli zrobić miejsce dla 12.000 Volksdeutschów z Kočevje i operacja przewidziana na 15 października nie doszła do skutku, vide: DGFP, D, XIII, dok. 350, s. 552–555 (telegram von Kaschego do AA z 22 września wraz z załącznikiem, relacjonującym przebieg konferencji); dok. 360, s. 570–571 (telegram Heydricha do von Ribbentrooa z 26 września o zablokowaniu przesiedleń).

czasie Święta Kongregacja ds. Kościoła Wschodniego wydała 17 lipca instrukcje w sprawie konwersji populacji prawosławnej na katolicyzm.

Proces masowego i przymusowego przechodzenia na wiarę rzymskokatolicką rozpoczął się latem 1941 r. i przebiegał brutalnie. W praktyki zmiany wiary był bezpośrednio zaangażowany katolicki kler, m. in.: klasztor franciszkański w Širokim Brijegu w Hercegovinie. Konwersja na katolicyzm objęła do września 1941 liczbę 350.000 Serbów. Ustasze rozprawiali się krwawo z hierarchami kościoła prawosławnego. Ponadto przerabiali cerkwie na kościoły lub po prostu niszczyli miejsca kultu religijnego. Święty Synod Serbskiego Kościoła Prawosławnego protestował w styczniu 1942 r. u władz niemieckich. Ponadto Arcybiskup Belgradu zapytywał w liście do papieża Piusa XII, dlaczego *"chrześcijanie ortodoksyjni są przekonwertowywani na katolicyzm"*. Odpowiedź Rzymu przyszła od kardynała Maglione i zawierała stwierdzenie, że zmiany wiary dotyczą *"tych dysydentów, którzy powracają do kościoła katolickiego w Chorwacji"*[370].

Wybuch wspólnej rebelii czetnicko–komunistycznej nie przekształcił w owocną i długotrwałą współpracę. Dwa odłamy podziemia miały inne cele polityczne. Jednak obie frakcje guerrilli dokonywały odwetowych rzezi na Chorwatach i Bośniakach. Czetnicy zgotowali w końcu czerwca masakrę mieszkańcom wsi Žepe, gdzie zamordowali 30 kobiet (przedtem zgwałcili je), 24 dzieci oraz 19 mężczyzn. Już 27 lipca doszło do w Bosanskom Grahovie do mordu na 62 Chorwatach (w tym 14 dzieciach i kobietach), a później zostało jeszcze spa-

[370] *Ortodoksyjni biskupi Zagrzebia, Zvornika–Tuzli, Mostaru i Zahumsko–Hercegovački byli deportowani do Serbii.* Zamordowano ortodoksyjnego metropolitę Sarajeva, Petara Zimonjića) Zmasakrowano biskupów prawosławnych: Dabro–bosanskiego (Petara Zimonjića), Savy (Trlajića) i Banja Luki (Platona Jovanovića) zamordowano. W eparhijamach: banjalučkim, gornjokarlovačkim, dabro–bosanskim, dalmatyńskim, zagrzebskim, zvorničko–tuzlanskim, zahumsko–hercegovačkim i pankračkim zginęło 219 duchownych kościoła ortodoksyjnego (w Bośni–Hercegowinie tylko w 1941 r. zginęło ponad 100 dostojników cerkwi prawosławnych), vide: S. Avramov, op. cit., s. 348-350; L. Hory, M. Broszat, op. cit., s. 94; B. Jelavich, op. cit., s. 265; B. Petranović, [1983] op. cit., kn. I, s. 446; T. Stoianovich, op. cit., s. 296; M. Tanner, op. cit., s. 151 oraz J. Tomasevich, [2001], op. cit., s. 398.

lonych pięć okolicznych wsi. Ale skala operacji, przywodzących na myśl późniejsze "czystki etniczne", rozszerzała się błyskawicznie. Czetnicy wypędzili dwuipółtysięczną populację chorwacka z Boričevaca, wszyscy trafili do Bihaćia, gdyż ich miasteczko zostało doszczętnie zniszczone. Niedługo potem, 5 września doszło do wymordowania 3.000 Bośniaków i około 100 Chorwatów w Kulen Vakuf. Do końca sierpnia ofiarami ekscesów czetnickich padli mieszkańcy Avtonaca (47 muzułmanów), Berkovići (300 cywilów), Glamoči (47 obywateli NDH), Varcar Vakufa ((56 osób) i Bosanskiego Mostu. W tym samym czasie operacje wypędzania ludności z ich domów objęły 50.000 obywateli NDH. Muzułmanie i Chorwaci, uciekając przed czetnickim terrorem, trafiali do większych miast: Bihaćia, Čapljina, Dubrovnika, Jajce, Knina, Bosanskiego Mostu, Mostaru, Prijedoru, Livna i wielu innych[371].

Podobnie Chorwaci rozszerzali spiralę terroru w NDH pod postacią "rewolucji narodowej". Krwawe represje antyserbskie miały miejsce w lipcu i sierpniu w Suvaja (300 zamordowanych), Osredci, w okolicach Lapaca. Wcale nie lepsza sytuacja miała miejsce w Baniji, Lice i Bosanskiej Krajinie. Ustasze zamordowali 24-25 lipca 1.200 mieszkańców wsi Grahovac koło Petrinji. Dwa dni później Chorwaci zabili 80 Serbów w Slunju i 180 w Vojnićiu. Nocą 2/3 sierpnia ustasze zastrzelili 700 prawosławnych w okolicach Gospićia, a 7 sierpnia 80 osób w Trojvrh, a później jeszcze w Glinie, Kusonju obok Pakraca i Velikej Kladuši. Trzy dni później pluton Ustaszów zaatakował Vrebac zabijając 400 Serbów (w tym 300 kobiet i dzieci). Mahometańscy Bośniacy rozpoczęli ataki na prawosławnych w sierpniu, gdy atakowali i grabili wioski pod Otokiem, Žirovacem, Gradzie, Gračacu, zaś w rejonie Bužima wymordowano 1 sierpnia 1.000-1.300 Serbów. Ustaszowskie mordowali 1 sierpnia w Ključu

[371] W przypadku masakry z Berkovici jej ofiary zostały pogrzebane we wspólnej mogile w Čavkaricy; za: ZDiP, t. IV, kn. 1, str. 527–528 oraz Zdravko Dizdar, „Chetnik genocidal crimes against Croatians and Muslims in Bosnia and Herzegovina and against Croatians in Croatia during World War II (1941–1945)" [w:] „Bleiburg 1945–1995. An International symposium, Zagreb, 12–13 May 1995", red. Ante Beljo, Zagrzeb 1997, s. 187 oraz M. Rudež, op. cit., s. 287.

(400 osób), 31 lipca-3 sierpnia w pobliskim Bravsku (139), 31 lipca-8 sierpnia w Hrustovie (500). Chorwaci wymordowali większość pięciotysięcznej populacji prawosławnej Mostaru, w którym pozostało do końca sierpnia 852 Serbów[372].

Srogie represje NDH wobec Serbów przyczyniały do chęci odwetu u czetników, pragnących odpłacić Chorwatom za "kwietniową zdradę" i pognębienie serbskiej ludności. Czety Mihailovićia przeczesywały miasteczka i wsie NDH w poszukiwaniu "*wroga narodu serbskiego*". Serbskie formacje dokonały do 26 lipca 1941 r. mordów w Blažie, Dolovi, Dubovie, Gostilji Malej, Gostilji Polje, Gostilji Velikej, Hrtarze, Kapetanovići, Kupusovići, Koritniku, Kuce, Lahci, Madjarevići, Moremišlje, Mušici, Ocravnje, Odžaku, Omeragiću, Odžaci, Strmicy, Strimicy Gornja, Šipie, Prelevie, Presjekie, Rutenovici, Rudo, Rujište, Sendići, Sokolovići, Žljebie, Vlahovići. Ponad kilkadziesiąt, a nawet kilkaset ofiar przyniosły czetnickie rajdy na Krnjeušę, Vrtoče, Resnik, Orahovci, Štitarevo Gornji i Donji Klašnik. Doszło do pierwszych mordów na duchownych islamskich. Brutalne działania przeciwko imamom miały miejsce w Sanskim Moście, Gostilji Malej, Prijedorze, Ljubiji, Mušici, Hrtarze, Kurteliciu, Prelevie, Ljubinje, Puharskoj Gornji, Rude, Rutenovici, Omerze, Gostiliji Velikej, Kuce, Korotniku, Dubovie, Lasci, Omerovici i Ključu. Łącznie w kilkudziesięciu miastach Chorwacji i Bośni były mordowane całe rodziny, czego dowodził los aż 15 osób zabitych z rodziny Murtićiów, czy 600 mahometan w rejonie Bileći oraz 500 Bośniaków w okolicy Višegradu[373]

Prześladowania Serbów, Żydów oraz Romów w Bośni i Hercegowinie przebiegały pod postacią monstrualnych aresztowań, egzekucji, wysiedleń oraz deportacji do obozów koncentracyjnych lub Serbii.

---

[372] Jako jeden z przykładów okrucieństwa podamy przypadek zaszlachtowania przez ustaszy ciężarnej żony popa Spasa Lavrnja, którzy rozcięli jej brzuch i pastwili się nad płodem nienarodzonego dziecka, vide: S. Avramov, op. cit., s. 316-318 i J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 406.

[373] Liczby mordów czetnickich nie są imponujące, ale gdy dodamy do tego ofiary z okręgu višegradzkiego i okaże się do 29 marca 1942 r. zginęło tam 6.000 wrogów wielkoserbskiego porządku, vide: A. Beljo, op. cit., ss. 39—41 i 291 oraz N. Malcolm, op. cit., s. 176.

Przykładowo, ustasze zamordowali 780 ludzi w masakrze w Prijeboju koło Jezior Plitivičkich oraz przeprowadzili egzekucje Serbów w Donjim Suvaju koło Srba, Divoselu koło Gospića. Dalsze masowe likwidacje ludności prawosławnej miały miejsce w Baniji, Slavonii, Moslavini, Posavini, Śremie oraz Krajinie Cetinskiej i Kninskiej. Masakry rozszerzyły się w niedługim czasie na terytorium bośniackie. Ofiarą ustaszowskich ekspulsji z NDH do sierpnia 1941 r. padło od 95.000 do 104.000 Serbów, gdy niemiecka administracja wojskowa w Serbii zanotowała 118.110 Serbów deportowanych z Chorwacji. Dochodziło do dzikich ekscesów nacjonalistycznych, jak chociażby wyrzucenie 800 pacjentów pochodzenia serbskiego ze szpitala zagrzebskiego. Historycy oceniają, że w okresie czterech miesięcy (maj–sierpień 1941) zamordowano około 80.000 Serbów, choć występują bardziej wstrzemięźliwe opinie[374].

Na Bałkanach władze NDH i zarządy okupacyjne dość szybko wprowadziły odpowiedzialność zbiorową. W tych zasadach dużą rolę przywiązywano do kwestii brania zakładników i zabijania ich w ramach odwetu. Był to jeden ze sposobów wymuszenia spokoju w obliczu narastających działań guerrilli. Sankcje odwetowe były stosowane od czasu uaktywnienia się partyzantki w lecie 1941 r., czego przykładem były egzekucje w Kragujevacu, Kraljevie i Šabacu. Postępowały tak zarówno władze chorwackie, okupanci niemieccy oraz włoscy. Eksperymentowano z nowymi sposobami zwalczania partyzantki od końca 1941 roku. Operacje *"oczyszczania z band czetnicko–komunistycznych"* polegały otaczaniu wsi i mordowaniu całych populacji. Jedyny problem nastręczały ciała pomordowanych, przez co oprawcy zmuszali ofiary do kopania własnych grobów albo ludzi to-

[374] Przykładowo w okresie 1941–1943 przeżyło 100 Serbów (z 2.500), 13 Żydów (z 352) i żaden z Romów (spośród 80 przedstawicieli tej populacji) w Karlovacu, vide: M. Basta, op. cit., s. 93–94; V. Dedijer, [w:] „The Third..", op. cit., 329–330; L. Hory i M. Broszat, op. cit., s. 108; M. C. Kaser i E. A. Radice, op. cit., Vol. II, s. 320–321; D. Kaiser, op. cit., s. 407; J. Wuescht, op. cit., s. 61 (łącznie 45.000–50.000 zabitych Serbów) oraz Č. Višnjić, op. cit., s. 58.

piono w rzekach, studniach, albo mordowano w jaskiniach. Część Serbów została spalona w cegielniach i cerkwiach[375].

Jednocześnie warto wspomnieć o początkowej bierności Włochów wobec eksterminacji Serbów przez ustaszy. Chorwackie bojówki mordowały w lipcu–sierpniu 1941 r. serbskich współmieszkańców NDH w Dalmacji w obecności żołnierzy włoskiej 2. Armii przy ich całkowitej obojętności lub nieśmiałych próbach krytyki. Tak było w Plašku, Ogulinie, Drežnicy i Medaku. Dość szybko stało się jasne, że serbskie wioski mogą liczyć jedynie na pomoc włoską. Jednak im krwawsze okazywały się represje chorwackie, tym donośniejsze okazywały się protesty Włochów, czego dowodem okazuje się reakcja generała Ambrosio w liście do Ciano[376].

Rząd NDH nie czynił tajemnicy ze swych intencji wobec Serbów. Nawet Niemcy, działający na Bałkanach, byli zaskoczeni skalą represji wobec Serbów. Jednak okupantom chodziło o zachowanie spokoju na głębokim zapleczu, aby eksploatacja gospodarcza bogactw naturalnych odbywała się w niezakłócony sposób. Poszczególni przedstawiciele niemieckich organów władzy okupacyjnej proponowali nawet przeciwdziałanie ustaszowskim ekscesom. Jak już wspominaliśmy, Niemcy potrafili się zdobyć na wyrażenie niezadowolenia przed Pavelićiem i Kvaternikiem. Serbski Czerwony Krzyż wystąpił z protestem do swego niemieckiego odpowiednika[377].

Obietnice równego traktowania muzułmanów w NDH nie doczekały się spełnienia. Rozczarowanie ludności Bośni doprowadziło do protestów i publicznych rezolucji przeciwko polityce terroru. Bośniacy

---

[375] S. Avramov, op. cit., s. 329-330.
[376] Cz. Madajczyk, op. cit., t. II, s. 402
[377] Zaniepokojenie wyrażali: Szef Sztabu Wojskowej Administracji w Serbii, generał-lejtnant Harald Turner i konsulat niemiecki w Sarajevie. Niemiecka ambasada wysłała notę 7 lipca do ministra spraw zagranicznych Lorkovića, zawierające powyższe raporty i wyrażające zaniepokojenie stosunkiem władz do ludności serbskiej. Noty w podobnej treści były wysłane jeszcze 10 i 15 lipca wraz z poinformowaniem o tym marszałka Kvaternika. Niemcy obawiali się propagandowego wykorzystania faktu masakr na Serbach, vide: DGFP, D, XIII, dok. 90, s. 113–115 (telegram chargé de affaires Trolla do AA z 10 lipca 1941 r.); dok. 205, s. 317–318 (list zastępcy Dyrektora Departamentu Prawnego AA, dr Albrechta do ambasad w Chorwacji i na Węgrzech z 15 sierpnia) oraz S. Avramov, op. cit., s. 319.

krytykowali pogromy przeciwko ludności islamskiej, prawosławnej i żydowskiej. Pierwszy dokument sygnowali 2 sierpnia duchowni muzułmańscy, co zapoczątkowało podobne apele w Sarajevie, Prijedorze, Mostarze, Banja Luce, Bijeljinie i Tuzli. Relacje pomiędzy ludnością Bośni, a władzami NDH znacznie pogorszyły się do końca 1941 r. Jednak nie przeszkadzało to Mahometanom brać udział w dalszych krwawych pacyfikacjach ludności serbskiej w szeregach ustaszowskich. Tylko 1 października w Jajce zamordowano 165 osób[378]

Aż do końca grudnia 1941 r. dochodziło do mordów czetnickich, których celem była ludność katolicka i muzułmańska. Akty krwawej przemocy miały miejsce w: Donjim Erveniku, Štikovej, Velikoj Planie, Brotinji. Następnie czetnicy zainicjowali od grudnia 1941 do lutego 1942 r. działania na szeroką skalę. W tym okresie pojawił się po raz pierwszy termin "czystek" (*čišćenje*) terenów z nie-serbskiego elementu, który użył serbski prawnik z Banja Luki, Stevan Moljević[379]. Zwolennicy Mihailovića mordowali w rejonie: Foczy i Goražde (łącznie ponad 5.000 Bośniaków zabitych przez czetników Zaharija Ostojića), Rogaticy, Srebrenicy, Višegradu (odpowiednio po tysiąc cywilów), Vlasenicy (2.000–3.000 ludzi), Stoca, Kalinovnika, Gacka, Koraja od Bijeljiną, Zaboraku pod Čajnicami i Nevesinji. W kolejnych akcjach-pogromach czetnicy mordowali wszelkimi dostępnymi środkami i palili całe wsie. Zbrodnie w dolinie rzeki Driny pomiędzy Foczą, a Ustipračą były autorstwa oddziału czetników dowodzonego przez Straje Kočovića. Wówczas dochodziło do dantejskich scen (zginęło około 8.000 ludzi) na południowych rubieżach NDH. Uciekinierzy, których liczba osiągnęła 100.000 ludzi, kierowali się do Sarajeva. Uzupełnieniem czetnic-

[378] Zimą 1941/42 zaczęła operować islamska Brygada Petrinja, która przeprowadziła serię zbrodni w początkach 1942 r. (np.: 24-27 marca wymordowanie mieszkańców wsi Bačin, a represje trwały aż do października, gdy zostały spalone: Raskovići, Dubrica, Bukovići, Rajići, Rašković, vide: N. Malcolm, op. cit., s. 186 oraz S. Avramov, op. cit., s. 323-324.

[379] Moljević stał się szefem politycznym ruchu czetnickiego w początkach 1943 roku, vide: N. Malcolm, op. cit., s. 178.

kich mordów, były ekscesy komunistycznej partyzantki, która od 16 maja zamordowała 1.100 Chorwatów w ciągu 25 następnych dni, gdy zajmowali Prijedor. Guerrilla Broza zabijała Chorwatów w Palance, Gračacu i Rudopolju (południowa Lika), Boričevacu (dolina Uny), Udbinie i Bunićiu (Krbavsko polje). Czetnicki dowódca w Hercegowinie, Dobroslav Jevdijević zaapelował o tolerancję wobec Bośniaków (ale tylko z taktycznego punktu widzenia) dopiero w lipcu 1942 roku. Strona ustaszowska nie pozostawała dłużna. Praktycznie zlikwidowano *"zagrożenie żywiołem serbskim"* w miastach i miasteczkach, jedynie górskie wioski pozostały nietknięte[380].

Kulminacją idei eksterminacji całych narodów była 20 stycznia 1942 roku konferencja w Wannsee. Nazistowscy decydenci stwierdzali, że *"sytuacja w Chorwacji nie stanowi więcej trudności, gdyż zasadnicze kwestie zostały rozwiązane"*[381]. Kolejnym elementem represji stały się obozy koncentracyjne i obozy pracy. Chorwacki personel obozów był szkolony przez funkcjonariuszy *Einsatzkommando der Sipo un des SD*, a następnie przez niemieckiego attache policyjnego w Zagrzebiu, Hansa Helma.

"Obozy są pomyślane nie tylko jako miejsca eksterminacji i poniżenia istot ludzkich, ale służą również do odrażających eksperymentów polegających na usuwaniu, w naukowo kontrolowanych warunkach, samej spontaniczności jako wyrazu ludzkiego zachowania" - pisała w swej przełomowej pracy Hannah Arendt[382]. Wspólną cechą wszystkich obozów koncentracyjnych było reprezentowanie efektywnego systemu terroru, nie zaś ewentualne korzyści z darmowej siły roboczej. Zamknięte masy ludzi traktowano jakby były martwe. Obozy w NDH zostały oficjalne sklasyfikowane na trzy kategorie: obo-

---

[380] ZDiP, t. IV, kn. 1, str. 8, 86–87, 94–95, 98–99, 112–114; Z. Dizdar, op. cit., s. 188; N. Malcolm, op. cit., s. 187–188; I. Perić, op. cit., s. 220 oraz M. Rudež, op. cit., s. 287.

[381] Protokół z Wannsee przewidywał zamordowanie: 500.000 Serbów, 40.000 Żydów, 20.000 Romów, vide: "Documents on the Holocaust", Jerusalem-Yad Vashem 1981, s. 257; Raul Hilberg, „Auschwitz and the »Final Solution«" [w:] „Anatomy of the Auschwitz Death Camp" (dalej „Anatomy...") red. Yehuda Bauer, Raul Hilberg i Franciszek Piper, Washington–Bloomington–Indianapolis 1994, s. 85 oraz M. Gilbert, [1986] op. cit., s. 281–282.

[382] Hannah Arendt, "Korzenie totalitaryzmu", t. I, Warszawa 1989, s. 332

zu zbiorcze, koncentracyjne i dla zakładników. Obozy I kategorii powstały Capragu, Smiljanie (lipiec 1941), Sisaku (sierpień), Donjim Miholjacu, Dubicy, Kostajnicy, Virovitic y, Bjelovarze, Slavonskej Pożedze, Zemunie i Vinkovci. Zakładników umieszczono w Rumie, Osijeku i Brodzie nad Savą.

Pierwszy obóz koncentracyjny powstał 29 kwietnia 1941 r. w Koprivnicy. Zakłady chemiczne Danica posłużyły do utworzenia lagru. Szefem tej placówki był Martin Nemec, którego zastąpił Nikola Herman. Sposób zarządzania obozem opracował Eugen Kvaternik wraz Miją Babić i Miją Bzik. Obóz działał do lutego 1942 r. Wkrótce potem utworzono obóz w Gospiću na terenie dawnego więzienia. Jego szefem był Jozo Rukavina. Kierowano do niego Serbów, a w szczególności finansowa i intelektualna elita dla której przygotowano 3.500 miejsc, a później także Żydów. Z przyjazdem kolejnych aresztowanych odbywały się sukcesywnie mordy na ich poprzednikach, których grzebano w jaskiniach masywu górskiego Velebit (Grgin Brijeg, Šaranova Jama). Niedaleko Gospića powstał w końcu czerwca 1941 r. obóz we wsi Jadovno. Łącznie 3.500 z 5.000 prawosławnych więźniów zostało zmasakrowanych i pochowanych od połowy lipca do końca sierpnia 1941 r. we wspólnym grobie na terenie obozu. Krótko istniał obóz w Kerestincu, założony w maju. Jego celem był odosobnienie ważnych komunistów. Brawurowa ucieczka więźniów nocą 13/14 czerwca przyczyniła się do jego zamknięcia. Niewiele dłużej działał obóz Slano na wyspie Pag pod dowództwem Ivana "Pivaca" Devčića. Pierwsi więźniowie przybyli już w czerwcu i zastali teren ogrodzony drutem kolczastym i byli przetrzymywani pod gołym niebem.. Miały tu miejsce ustaszowskie masakry popełnione na Serbach i Żydach (w grobie odnaleziono 791 ofiar, w tym 293 kobiety i 91 dzieci). Włosi rozkazali 20 sierpnia 1941 r. zamknięcie obozu po przejęciu kontroli nad Pagiem.

Obóz w Kruščicy niedaleko Travnika działał do końca września 1941 r. i był przeznaczony dla kobiet i dzieci. W Lobogradzie (chor-

wackie Zagorje) również przetrzymywano kobiety z dziećmi. Pierwsza grupa przybyła w początkach października obejmowała 1.450 Żydówek, 250 Serbek oraz dzieci. Komendantem obozu był Karlo Heger i jego brat Vibald. Wiele uwięzionych zmarło z głodu, zaś obiekt zamknięto w październiku 1942 r. po wybuchu epidemii tyfusu. Żydówki wysłano do Auschwitz, zaś Serbki do Zagrzebia. Żydzi byli też skierowani do obozu w Tenju. Po zgromadzeniu odpowiedniej liczby więźniów, część z nich deportowano do Auschwitz, a pozostałych do Jasenovaca. Obóz w Đakovie powstał w grudniu 1941 r. w dawnym młynie. Początkowo odosobniono w nim 1.247 kobiet pochodzenia serbskiego i żydowskiego, później ta liczba podskoczyła do 2.000 uwięzionych. Komendantem został mianowany Jozo Matijević, którego ostatnim zadaniem było wysłanie ocalałych do Jasenovaca, gdzie ich wymordowano[383].

Jednak najważniejszym miejscem eksterminacji na terenie NDH było wspomniany właśnie Jasenovac. Obóz składał się z pięciu filii: Krapje (Obóz I), Bročica (Obóz II), Ciglana (Obóz III w opuszczonej cegielni), Kožara (Obóz IV w lokalnej garbarni) i Stara Gradiška. Całość kompleksu znajdowała się pod kontrolą Maksa Lubirića. Pod jego komendą służyli początkowo oficerowie: Ivica Matković, Ljubo Miloš, Jozo Natijević, Mujo Musić. Pierwszy transport Serbów i Żydów (a później też Romów) przybył do obozu w sierpniu 1941 r. Jasenovac występował jako obóz pracy i zbiorczy w oficjalnej nomenklaturze. Jednak faktycznie dochodziło tam do

[383] Poza wymienionymi powyżej większymi obozami na terenie NDH istniał inne miejsca odosobnienia w: Banja Luce („Crna kuća") Bileči, Lepoglavie, Melajnie, koło Sarajeva (Beledija, Ćemaluša, Bogoslovija), Slanie, Starej Gradišce, Tenju koło Osijeka. Ponadto Włosi utworzyli centra izolacyjne w Bakarze, Grużu, Hvarze, Kamporze, Kraljevicy, Kupanji, Lopudzie, Lovranie, Nerežišće, Sumartinie. Dodatkowym elementem "nowego porządku" były liczne obozy przejściowe, budowane z myślą o ludności wysyłanej do pracy przymusowej w Niemczech. Znajdowały się one w: Brčku, Daruvarze, Draganiciu, Gornej Rijece, Gospiću, Hrvatskiej (Sremskiej) Mitrovicy, Lipiku, Podravskiej Slatinie, Pisarovinie, Samoborze, Slatinie, Slaveticiu, Vukovarze i Zagrzebiu. We wszystkich obozach miało zginąć 92.000 represjonowanych, vide: S. Avramov, op. cit., ss. 320-321 i 336-338; M. Basta, op. cit., s. 95–102; Mirosław Cygański, „Terror i zbrodnie SS w okupowanych krajach (Jugosławii, Grecji, Albanii) i sąsiednich państwach satelickich III Rzeszy (Słowacja i Węgry) w latach 1941–1944/1945. Zagłada Żydów i Cyganów w czasie II wojny światowej", Opole 1995, s. 23–24; S. M. Gilbert, [1989], op. cit., s. 339; B. Petranović, [1992] op. cit., t. II, s. 128 i 406; „Politički..", s. 576 oraz W. Walkiewicz, op. cit., s. 128.

scen, które stanowiły jeden przykład największego zezwierzęcenia ludzkiego podczas wojny. Masowe egzekucje byłem celem samym w sobie. Niewolnicza praca w obozie stanowiła jedynie preludium do wymordowanie więźniów. Ofiary trafiały do nieoznaczonych grobów zbiorowych. Osadzonych w Jasenovacu kierowano do baraków bez zaplecza sanitarnego. Głodowe racje żywnościowe przyśpieszały fizyczne wycieńczenie. Chorwaci, w przeciwieństwie do Niemców i ich komór gazowych, wymyślili pięćdziesiąt sposobów zabijania więźniów. Począwszy od zastrzelenia (rezerwowanego dla "ważniejszych" osób), dochodziło do: uderzania drewnianym knyplem, żelazną sztabą lub młotem w głowę, wieszania, szlachtowania nożem, głodzenia i pozbawiania picia oraz wielu innych okropieństw, których doczekiwały na koniec ofiary. Obecnie ocenia się, że w największym, chorwackim obozie koncentracyjnym zostało zamordowanych od 48.500 do 70.000 obywateli NDH[384]. Działania Chorwatów w obozach koncentracyjnych, więzieniach oraz masowych represjach doprowadziły do śmierci około 124.000 ludzi[385]. Zaniepokojeni rozmiarami represji ustaszowskich, władze niemieckie wymusiły zaprzestanie masowych prześladowań Serbów[386].

Ustalenia dotyczące deportacji Żydów chorwackich zostały poczynione wiosną 1942 r., a ich realizacją zajął się SS–Hauptsturmführer Franz Abromeit, ekspert ze sztabu Adolfa Eichmanna. Pierwsza selekcja ludności żydowskiej przeznaczonej do eksterminacji została przeprowadzona latem 1942 r. W jej efekcie 4.927 Żydów wywieziono od sierpnia do października do Auschwitz.

---

[384] Uzupełnieniem tego "systemu śmierci" było utworzenie specjalnych obozów dla dzieci-sierot. Oficjalnie nazywały się "punktami zbiorczymi dla dziecięcych uciekinierów. Były one utworzone w Jastrebarsku (pod opieką zakonnic z kongregacji w St. Vinko), Gornjej Rijeki (kontrolowanej przez UNS) koło Križevci oraz w ramach obozu w Sisaku, vide: S. Avramov, op. cit., s. 338-341 oraz oraz V. Žerjavić [1997], op. cit., s.92-93.

[385] W sprzeczności z danymi Banaca stoją obliczenia Franjo Tuđmana z lat 70–tych, który wspominał o 60.000 ofiarach chorwackich obozów koncentracyjnych, vide: Ivo Banac "The Main Trends in Croatian History" [w:] "Documenta Croatica" pod red. Z. Separovićia, Zagreb 1992 oraz V. Žerjavić [1997], op. cit., s. 91-95.

[386] Niemieckie działania były spowodowane pragmatycznym podejściem okupanta, pragnącego mieć spokój na swoich tyłach, vide: M. Waldenberg, [1992] op. cit., s. 382 oraz M. Tanner, op. cit., s. 148.

Przygotowania do eksterminacji ludności żydowskiej stały się przyczyną ostrej rywalizacji pomiędzy agendami AA i SS. Wysłannik von Ribbentropa, podsekretarz stanu AA Martin Luther domagał się udziału w negocjacjach z Chorwatami na temat deportacji. Ekspatriacje były prowadzone przy pełnej współpracy ze strony czynników chorwackich. Minister finansów NDH Vladimir Košak wyraził gotowość w początkach października 1942 r. rekompensaty ze każdego deportowanego Żyda w wysokości 30 Reichsmarek, które Niemcy przyjęli.

Wspomniana faza akcji antyserbskich zakończyła się w czerwcu 1942 r. i przyniosła krótkie wytchnienie w szaleńczym rozlewie niewinnej krwi cywilów. Zaskakujące było równoczesne wydanie w tym samym miesiącu "Szarej Księgi" przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych NDH. Sprawozdanie opublikowane w językach: chorwackim, francuskim, niemieckim i włoskim, dokumentowało "*renegackie bestialstwa i dewastacje na terenie NDH*". Autorzy wspominali o "*dziesiątkach tysięcy Chorwatów, którzy stracili życie w wyniku zezwierzęcenia czetnicko–komunistycznych odszczepieńców*"[387].

Czetnicy byli autorami mordów, które objęły w sierpniu 1942 r. 997 osób w rejonie dolnej Ramy i Doljany[388]. Oddziały czetnickie jako formacje MVAC uczestniczyły w operacji przeciwpartyzanckiej "Albia" od 29 sierpnia do 4 września 1942 r. Czetnikom z Biokova udało się niejako przy okazji zabić 160 Chorwatów podczas walk z partyzantami "Tito". Kolejne masakry czetnickie miały miejsce od sierpnia do października 1942 r. we wschodniej Bośni i Hercegowinie. Po opanowaniu Foči doszło do wymordowanie większości mężczyzn, a liczba ofiar sięgała 2.000 ludzi. Na samym początku

[387] Oficjalna nazwa „Szarej Księgi" brzmiała „*Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u prvim mjesecima Hrvatske narodne države*", vide: F. Tuđman, [1994] op. cit., s. 140.
[388] A. Beljo, op. cit., s. 44.

5.000–tysięcznej grupie udało się uciec z miasteczka w kierunku Sarajeva, później tylko nieliczni mieli szansę opuścić Fočę[389].

W zasadzie każda akcja wymierzona w ludność serbską łączyła się w mniej lub bardziej krwawym odwetem czetnickim, choć zdarzały się również mordy partyzanckie. Guerrilla, posługiwała się podobnym mechanizmem co Chorwaci i okupanci, zgłaszając w wykazach strat wyeliminowanych ustaszy (w rzeczywistości niewinnych cywilów). Kolejna masakra zdarzyła się 5 września 1942 r. w Foči, gdzie zostało zabitych 1.200 Ustaszy (Chorwatów) i 1.000 Muzułmanów, podczas gdy straty czetników to 4 zabitych i 5 rannych. Tymczasem dochodziło do dalszych mordów i planowego wyburzania wiosek. Rzeź pod Vrgorcem objęła w sierpniu 400 kobiet i dzieci. We wrześniu zostało zamordowanych 300 kobiet, dzieci i starców w Docu oraz Kotlenici, a 1 października serbska guerrilla zabiła 100-176 chłopów oraz spaliła wiele domów w popierającej partyzantów wsi Gata pod Omišem. Czetnicy dokonali 14-15 października 1942 r. masakry 543-1.716 ludzi w regionie Prozoru podczas włoskiej pacyfikacji, zaś podczas powrotu do obozu zabili jeszcze 20 Chorwatów w rejonie Konjica pod pretekstem popierania partyzantów. Mordy na Chorwatach miały miejsce w Dalmacji. Jeszcze w tym samym miesiącu doszło do aktów brutalnej i bezmyślnej nienawiści narodowej w Naglicach, Cisle, Ostrvicy, Zvečanji, Dugopolju, Kolenicach, Srijani, Dolac Gornijim, Bitelićiu, Rybniku. Autorami kolejnych mordów byli partyzanci „Tito", którzy jesienią 1942 r. zabili 40 Chorwatów w rejonie Ališićima oraz kolejne 41 ofiar spośród chorwackich chłopów pochłonęło zdobycie wsi Španovica (po wojnie skolonizowana przez Serbów jako Novo Selo). Pluton ustaszy „zarżnął" nożami i siekierami nocą 22/23 października 62 osoby (w tym kobiety i dzieci) we wsi Palačište pod Prijedorem. Nieco później komuniści

[389] Większość miast NDH przyjmowała uciekinierów. Latem 1942 r. grupa 12.000 Chorwatów zbiegła z terenów objętych guerrillą do Banja Luki, podczas gdy do Zagrzebia łącznie dotarło do końca wojny ponad 100.000 uciekinierów. Sytuacja niepewności ludności cywilnej wszystkich narodowości stwarzała psychozę zagrożenia, vide: Z. Dizdar, op. cit., s. 188–189 oraz F. Tuđman, [1994] op. cit., s. 449.

„ukarali" 25 grudnia dziewięciu dorosłych i troje dzieci w Lovincu pod Gospićiem. Danse macabre trwał w najlepsze, tak jakby każda ze stron pragnęła współuczestniczyć w tym traumatycznym szaleństwie[390].

Istniał też epizod w postaci włoskiej polityki narodowościowej. Mussolini planował nadanie obywatelstwa włoskiego ludności Dalmacji. Jednak protest Bastianiniego spowodował odstąpienie od tej decyzji. Projekt Mussoliniego był nie do przyjęcia dla faszystów z aparatu okupacyjnego. Te stanowisko było argumentowane faktem pogorszenia się stanu bezpieczeństwa na nowoobjętych ziemiach, a dodatkowo może zostać przyjęte jako przejawy słabości Rzymu. Dlatego prawny status ludności w Dalmacji pozostał nie zmieniony. Natomiast Włosi udzielili schronienia 4.000-5.000 Żydów, którzy uciekli na obszary ich zon okupacyjnych. Szybko stali się elementem niezgody pomiędzy mocarstwami Osi. Ostatecznie zwyciężył kompromis pomiędzy brakiem zgody na dyskryminację Żydów z nazistowskimi przesłankami *Endlösung*. Zarówno von Ribbentrop, jak i von Kasche naciskali na Włochów. Kolejne protesty ze strony samego Hitlera u Mussoliniego spowodowały zamknięcie 3.000 Żydów w obozach w okolicach Dubrovnika, Splitu oraz wyspie Lopud. Zaskakujący był protest generał Roatty skierowany do Duce wobec angażowania wojsk włoskich w politykę przeciwko Żydom. Włoskie dowództwo odmówiło deportacji Żydów ze swojej strefy okupacyjnej w NDH (z Mostaru, gdzie mieściło się komenda jednego z korpusów włoskich nadeszła odpowiedź do niemieckiego MSZ: „deklarujemy brak zgody

[390] Rudež (jako dawny generał NDH) twierdził, że siły Broza przedostały się na terytorium NDH dzięki zawarciu 3 lipca 1942 r. tajnego porozumienia z Włochami. W ten sposób doszło do słynnego marszu z rejonu Goražde, Jahorine i Ivan-planine ku „republice bihaćkiej". Do danych na temat martylogii chorwackiej w emigracyjnych opracowaniach należy podchodzić z ostrożnosią, na przykładzie rozpiętości w liczbie ofiar podanych na przykładzie ofiar z Gaty pod Omišem i rejonu Prozora, vide: AAN, T-501, rol. 265, kl. 531-537, 542-550 (lista zamordowanych w rejonie Prozora 09.1942), 1037-1038 (o wzroście antychorwackiej działalności czetników); T-821, rol. 410, kl. 1256-1260 (o przemieszczaniu się czetników ze wschodniej Hercegoviny do Liki); S. Avramov, op. cit., s. 326; Z. Dizdar, op. cit., s. 189 I. Perić, op. cit., s. 220 oraz M. Rudež, op. cit., s. 288 i 292.

na przesiedlenia Żydów, wszyscy mieszkańcy Mostaru będą traktowani na równi przysługujących im praw")[391].

Włosi bojkotowali niemieckie żądania deportacji Żydów ze swoich stref okupacji w NDH. Luther ostrzegał 24 lipca 1942 r. o kontynuowaniu przez Włochów oporu wobec *"wysyłaniu Żydów na wschód"*. Dowództwo włoskie nie zgadzało się na przemieszczanie Żydów i w równy sposób traktowało wszystkich obywateli. Jednak Włosi zgromadzili latem 1943 r. większość Żydów w obozie na wyspie Rab. Niemcy aresztowali w początkach września 1943 r. włoskiego oficera policji, Giovanni Palatucci we Fiume, który pomógł uciec 500 Żydom, pracując pod niemiecką kontrolą. Jego działalność pozwoliła na wyrobienie "aryjskich" dokumentów chorwackim Żydom i wysyłanie ich do południowych Włoch. Bohaterski policjant został aresztowany, zesłany do obozu koncentracyjnego Dachau, gdzie zginął[392]. Pod koniec października doszło do aresztowanie Żydów ze Splitu. Dotychczas byli ochraniani przez wojska włoskie, jednak po kapitulacji Włoch wszystkich skupione w obozie przejściowym. Wszystkich wywieziono do obozów w Generalnej Gubernatorstwie[393].

Trzeci okres pacyfikacji czetnickich wymierzonych w ludność katolicką i muzułmańską przypadł na okres od stycznia do marca 1943 r. i był procesem związanym z ówczesnymi szeroko zakrojonymi działaniami przeciwpartyzanckimi. Czystki etniczne były prowadzone przez miesiąc do 7 lutego w rejonie Čajnič, Foča i Pljevlji. Operacje czetnickie polegały na burzeniu i paleniu wszystkich wiosek muzułmańskich, co było połączone w wypędzaniem ludności. Podobne operacje kontynuowano na terenie Sandžaku, gdzie szczególnie odznaczył się oddział limsko—sandżacki majora Pavle Đurišića (zabitych 1.200 walczących i 8.000 kobiet, starców i dzieci przy stratach własnych 22 zabitych). Niemcy oceniali, że podczas

[391] W akcję ratowania Żydów zaangażowała się tajna organizacja zorganizowana przez urzędników włoskiego ministerstwa spraw zagranicznych, vide: S. Avramov, op. cit., s. 306 oraz M. Gilbert, [1989], op. cit., s. 344—345.
[392] M. Gilbert, [1986] op. cit., ss. 402 i 466 oraz Idem [1989], op. cit., s. 585.
[393] ZDiP, t. IV, kn. 18, dok. 206, s. 513.

wspomnianych pacyfikacji, wspomagających główną operację „Weiß", zginęło 8.400 Chorwatów i 24.400 Muzułmanów. Pozostałe przy życiu drobne skupiska wyznawców Mahometa zostały przymuszone siłą do konwersji wiary. W ten sposób czetnicy zmusili mieszkańców Potpeće i Vikoča do przejścia na prawosławie. W innych regionach kraju także dochodziło do aktów przemocy w stosunku do przeciwników ruchu czetnickiego. Pacyfikacje czetnickie opierały się na założeniu nagłego ataku na nie bronione wioski, których przeważała ludność chorwacka lub bośniacka. Na obszarze Dalmacji czetnicy wymordowali na przełomie stycznia i lutego 1943 r. ponad 100 Chorwatów we wsiach: Kijevo, Kosori, Maovice, Vrlika, Ružić, Otavice, Gradac i Kričke. Działania czetników były prowadzone pod hasłem *"palimy i mordujemy wszystko, co chorwackie"*, zdarzały się gwałty na kobietach i dziewczynkach, a nawet wbijanie na pal. Nieco później, bo w czerwcu doszło do mordu na 42 Bośniakach i doprowadziło do ucieczki dalszych 1.060 mahometan do Zenicy[394]. Podobne eksodusy miały miejsce na początku października do Višegradu (2.500 uciekinierów) oraz Rogaticy (6.000 ludzi)[395].

Szef Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (*Reichssicherheitshauptamt*—RSHA), Ernst Kaltenbrunner wydał 5 marca 1943 r. dekret, dotyczący wyznawców religii mojżeszowej. Rozporządzenie zmuszało wszystkich Żydów w III Rzeszy, posiadających obywatelstwo chorwackie do noszenia żółtej gwiazdy. Kaltenbrunner wydał kolejny dekret tego samego dnia. Ten przejaw nazistowskiej legislacji dotyczył wszystkich nie—niemieckich Żydów na terenie III Rzeszy, których obowiązywała deportacja do Generalnej Gubernatorstwie lub tereny Związku Sowieckiego, która sprowadzała się do niechybnej śmierci[396].

---

[394] Z. Dizdar, op. cit., s. 190—191 oraz F. Tuđman, [1994] op. cit., s. 448.
[395] ZDiP, t. IV, kn. 18, dok. 191, s. 480.
[396] Dekret dotyczył też obywateli żydowskich mających obywatelstwo polskie, luksemburskie, słowackie, rumuńskie, bułgarskie, greckie, holenderskie, belgijskie, francuskie, norweskie oraz państw bałtyckich, vide: P. R. Black, op. cit., s. 153—154.

Końcowe aresztowania żydowskiej społeczności Zagrzebia zostały przeprowadzone na początku maja 1943 r.[397] Wszyscy Żydzi zostali deportowani do obozu zagłady, pomimo protestów niektórych księży katolickich. W końcu maja 1943 r. do Auschwitz trafiło 2.000–4.000 Żydów chorwackich. Z drugiej strony *Volksdeutsche* z NDH byli również wysyłani do obozów zagłady, gdzie służyli w szeregach SS jako strażnicy. Ostatnią grupę deportowanych stanowiło 300 Żydów, skupionych na wyspie Rab. Kilka miesięcy po upadku Włoch, poseł von Kasche mógł triumfalnie ogłosić 22 kwietnia 1944 r. o *"satysfakcjonującym rozwiązaniu kwestii żydowskiej"*. Łącznie zginęło 36.000 Żydów zamieszkujących na terytorium NDH, z czego 30.000 w czterech, chorwackich obozach (Loborgradzie, Jasenovacu, Starej Gradišce i Đakovie)[398].

W dalszym ciągu dochodziło do zbrodni, choć już na mniejsza skalę, które jednak nie osłabiały skali morderczych działań wojny partyzanckiej. Dalmatyńscy czetnicy znowu zabijali w lutym 1944 r. chłopów. Ich ofiarami byli 30 mieszkańców wsi Dubrava, Danilo, Radonići i Goriš. W kwietniu sytuacja powtórzyła się w Prominiie, gdzie zostało zabitych 10 ludzi[399]. Kolejnym szaleństwem w zmaganiach nacjonalistycznych w NDH był czetnicki mord we wsiach Otok,

---

[397] U Gutmana widnieje informacji o wysłaniu pomiędzy 13, a 20 sierpnia 1942 r. 5.500 Żydów na śmierć, zaś w 5–10 maja 1943 r. (z okazji „uczczenia wizyty Himmlera w NDH) 1.150. Wśród ofiar ostatniej deportacji znaleźli się dr Hugo Kohn, przewodniczący gminy żydowskiej w Zagrzebiu, dr Miroslav (Shalom) Freiberger, główny rabin Zagrzebia (przyjaciel arcybiskupa Stepinaca), vide: S. Avramov, op. cit., s. 305; M. Bloch, op. cit., s. 389-390; M. Gilbert, [1989], op. cit., s. 424; R. Hilberg, op. cit., s. 86 oraz J. Tomasevich, [2001] op. cit., s. 596.

[398] Gilbert podaje dwie różniące się liczby, dotyczące deportowanych w maju 1943 r. Żydów z Zagrzebia. Liczba 2.000 Żydów (tą wspomina też Hilberg) została podana w 1986, podczas gdy piętnaście lat później ten autor wspominał o ostatnich 400 żyjących mieszkańcach dzielnicy „Kever" (grób), spośród których 350 deportowano „w nieznanym kierunku". Ostatni sygnał z Zagrzebia pochodził z 27 czerwca. Romano i Kadelburg podają liczbę 4.000 deportowanych. Zaś niemiecki historyk ocenia, że z Chorwacji wysłano 10.000 Żydów do Auschwitz, vide: S. Avramov, op. cit., s. s. 307; M. Gilbert, [1986] op. cit., 487; Idem [1989], op. cit., s. 432; Idem, „Auschwitz and the Allies", London 2001, s. 150; R. Hilberg, op. cit., ss. 89 i 547; Shmuel Krakowski, „The Satelite Camps" [w:] „Anatomy..." op. cit., s. 53; B. Petranović, [1983] op. cit., kn. 1, s. 64; Franciszek Piper, „Auschwitz 1940–1945. Central Issues in the History of the Camp" (dalej: „Auschwitz...") , vol. III „Mass murder", Oświęcim 2000, s. 35–34; Jaša Romano i Lavoslav Kadelburg, „The Third Reich: Initiator Organizer and Executant of Anti–Jewish Measures and Genocide in Yugoslavia" [w:] „The Third Reich..." op. cit., s. 670–690 oraz Henryk Świebocki, „Auschwitz..." op. cit., vol. IV „The Resistance Movement", s. 344.

[399] Z. Dizdar, op. cit., s. 191.

Ruda, Podji, Krivodol, Vaštane—Rože. W ciągu dwóch dni marca (28—29) 1944 r. serbscy nacjonaliści zabili około 1.500 bezbronnych cywilów, których jedyną winą była wyznawanie wiary katolickiej. Kaźń cywilów obejmowała strzelanie do bezbronnych, obrzucanie granatami, podpalanie domostw benzyną, zadźganie nożami. Zaciekłość tych działań przywodzi na myśl początkowe ekscesy ustaszy z 1941 r.

Szaleństwo mordów ponownie objęło też ustaszów. Chorwaci wystąpili przeciwko mahometanom, których oskarżyli o sprzyjanie komunistom. Na podstawie takich zarzutów ustasze mordowali w lipcu 1944 r. ludność i palili cały dobytek, pomgającym NOViPOJ-owi.[400] Po zdobyciu Imotskiego bez walki siły Broza aresztowały jesienią 1944 r. 2.000 mieszkańców miasta, których po bestialskich przesłuchaniach zamordowano w Grabovacu pod Zagvozdą. Boka Kotorska przeżyła na przełomie 1944/1945 r. falę represji, które objęły wszystkich związanych z aparatem administracyjnym NDH.

Nieludzkie akcje czetników trwały aż do początków 1945 r. Majowe walki w NDH zaznaczyły się zabójstwem 50 Muzułmanów. i zniszczeniem dwóch meczetów w Goražde. Do czerwca 1944 r. ogromne straty ludzkie poniósł obszar Rogatičy, gdzie zginęło 4.635 Muzułmanów i zniszczono 3.677 domów. W rejonie Skradina zostało zamordowanych 12 września prawie trzydziestu cywilów. Czetnicy z oddziału "Trebavska" 8 października zastrzelili 25 Chorwatów w Tramošnicy, Turićiu, Liporašće i Srednej Slatinie. Tego samego miesiąca ustasze wymordowali 1.256 Serbów w wsi Hrastovac i 1.556 w Dvorze nad Uną. Inne chorwackie działania były skierowane przeciwko wsiom likańskim: Brlogu pod Otočacem, Dobremu Selu pod Donjim Lapacem, Smiljanie, gdzie zabijano wszystkich mieszkańców. Ustasze realizowali nadal akcje represyjne na przypadkowo "pojawiających się" Serbach: ustasze zatrzymali 23/24 listopada Feldlazaretts 615 i

---

[400] AAN, T-175, rol. 115, kl. 2645821 (Gen Kdo. V-SS-Geb. Korps, Abt. Ic/Dolm./Tgb. Nr 5653/44 geh v. 8. 7. 1944, "Verzeichnis über Ustaschen-Übergriffe".

usunęli z niego rannych Serbów, których zamordowali, zaś 7 grudnia Chorwaci zmusili siłą 36 oficerów serbskich do opuszczenia transportu niemieckiego i natychmiast ich rozstrzelali. Kolejny mord ustaszowski miał miejsce pod Koprivnicą, gdzie 18 grudnia zastrzelono 140 rannych czetników z oddziału Đujića. Podobny charakter miały grudniowe mordy czetników w okolicy Crikvenicy, gdzie zostało zabitych 32 przypadkowych osób, zniszczeniu uległo wiele domostw oraz kościół w Bribirze. Ostatnią akcją antychorwacką czetników okazało się schwytanie, zgwałcenie i zamordowanie 3 stycznia 1945 r. 27 kobiet i dzieci we wsiach Kladari i Carevac, zaś dziesięć dni później masakra Chorwatów we Pećniku. Partyzanci również okazywali okrucieństwo od października 1944 do maja 1945 roku. Siły NOViPOJ i AJ rozprawiały się z wrogami i opozycjonistami w Dubrovniku, Imotskim, Šiberniku, Gospiću, Karlovacu, Osijeku i wielu innych miastach Chorwacji. Okrutnymi działaniami mogli się poszczycić komuniści w rejonie Lištice w końcu zimy 1945 r., gdy wysłali dzieci chorwackich żołnierzy na pole minowe dla oczyszczenia drogi oraz rozstrzelali 29 księży. Chorwaci nawet przed końcem NDH zachowywali ogromne pokłady nienawiści wobec Serbów. Przykładem takiej zajadłości mógł być mord 4 maja 1945 r. na prawosławnych, których utopiono w Savie na kilka godzin przed wyzwoleniem przez komunistów[401].

Żadna ze stron konfliktu nie zareagowała na problem eksterminacji etnicznej na terenie Jugosławii w czasie II wojny światowej. Kościół katolicki w Chorwacji i Stolica Apostolska wiedziały o masakrach Romów, Serbów oraz Żydów. Stanowisko papieża Piusa XII było całkowicie odmienne od poglądów, głoszonych przez jego poprzednika, Piusa XI, który twierdził, że *"antysemityzm jest nie do zaakceptowania; duchowo wszyscy jesteśmy semitami"*. Encyklika "Jedność rodu ludzkiego" ("Humani Generis Unitas") przygotowywana przez niego nie doczekała się opublikowania. Papież Pius XII i

[401] S. Avramov, op. cit., s. 326-328; A. Beljo, op. cit., s. 44–45, J. Pečarić, op. cit., s. 174; I. Perić, op. cit., s. 220 oraz M. Rudež, op. cit., s. 293.

jego sekretarz stanu, Luigi kardynał Maglione całkowicie przemilczeli zbrodnie w NDH. Byli też dokładnie poinformowani o charakterze ludobójstwa Żydów w Europie, zdominowanej przez III Rzeszę. Watykan wybrał pozycje neutralności, gdyż Pius XII nie chciał *„wypowiadać czegokolwiek, co mogło być odczytane jako akt wrogości do kogolwiek podczas strasznej wojny"*. Obecnie beatyfikowany kardynał (ówcześnie arcybiskup Zagrzebia) Stepinac nigdy nie potępił oficjalnie rasistowskiego charakteru ustaw i legislacji NDH. Podobnie komuniści jugosłowiańscy nie zrobili nic, aby uratować Żydów lub Romów, czy chociażby pomóc prześladowanym. Jedynie nielicznym udało się przedostać do szeregów guerrilli[402].

W Chorwacji doszło do jednej z największych zbrodni ludobójstwa (w porównaniu z geograficznymi rozmiarami NDH). Nie sposób dokładnie stwierdzić, ilu ludzi zostało zamordowanych. Szacunki, dotyczące tylko w letnich pogromach 1941 r. ludności serbskiej, określają, że zginęło około od 180.000 do 300.000 ludzi[403].

Współczesne obliczenia skali mordów czetnickich na terenie NDH wykazują poważne różnice. Najwyższe oceny podają liczbę 200.000 Chorwatów i 100.000 Bośniaków. Są to jednak wyniki kontrowersyjne, ponieważ wysuwają je przeciwnicy tezy o 800.000 ofiarach Jasenovaca. Najbardziej wiarygodne wyniki badań przedstawił Žerjavić, który przytoczył liczbę 32.000 (20.000 w Chorwacji oraz 12.000 w Bośni i Hercegowinie) Chorwatów. Wśród ofiar znalazło się 67 imamów, 52 księży oraz kilkanaście sióstr zakonnych. Ponadto zostało spalonych lub zniszczonych 300 wsi i miasteczek, wiele kościołów oraz meczetów[404].

---

[402] R. L. Braham, op. cit., s. 27–34.

[403] „Zabijanie stało się kultem, manią" - wspominał jeden z uczestników wydarzeń. Žerjavić określa straty wojenne ludności serbskiej w Chorwacji w wysokości 92.000 ludzi (66.000 zamordowanych we miastach i wsiach, a 26.000-28.000 w obozach, więzieniach i masakrach), a na terenie Bośni i Hercegowiny, gdzie toczyły główne działania antypartyzanckie, wynosiły one 103.000 Serbów (w tym odpowiednio: 48.000 i 55.000). Łącznie zginęło (z Syrmią) 217.000 cywilów, 82.000 partyzantów i czetników oraz 23.000 ich wrogów, vide: F. MacLean, op. cit., s. 161 Tomasevich, [2001] op. cit., s. 720; V. Žerjavić [1992], op. cit., s. 27 oraz Idem [1997] op. cit., s. 90-91.

[404] Podajemy trzy dalsze źródła naszych informacji. Neubachera przesadził, twierdząc o wymordowaniu 750.000 Serbów i ucueczce 200.000 do włoskiej i nie-

Jednak całkowita liczba obejmująca około 350.000 wymordowanych Serbów nie będzie odbiegała od strasznych, choć bliskich prawdzie statystyk[405].

Skonfiskowaną własność żydowską przejęli w Chorwacji członkowie KPJ po wojnie. Był to swoisty "hołd od miasta Zagrzeb". Podobny charakter miał Rolls—Royce, który "Tito" zaakceptował jako "daninę" od miasta Zagrzeb[406].

Po wojnie władze jugosłowiańskie odniosły sukces w ściganiu inicjatora wojennej eksterminacji. Udało się odkryć, że Artuković przebywa w Los Angeles. Wiele miesięcy trwała procedura ekstradycji byłego ministra spraw wewnętrznych NDH. Sędziwy mężczyzna trafił 11 lutego 1986 r. w ręce wymiary sprawiedliwości SFRJ. Dwumiesięczna rozprawa w Zagrzebiu przypominała charakterem sąd nad Eichmanem w Jerozolimie. Artuković został skazany w maju 1986 r. na karę śmierci. Wyroku nie wykonano ze względu zły stan zdrowia oskarżonego, który zmarł po półtora roku w więzieniu.

Prawdziwym epilogiem najkrawaszego okresu w dziejach Bałkanów była wizyta chorwackiego prezydenta w Izraelu. Stjepan Mesić prosił

---

mieckiej strefy okupacyjnej. Włosi twierdzili, że zginęło 500.000 Serbów. Rząd jugosłowiański na uchodźstwie wymyślił siebie liczbę 300.000 wymordowanych przez Chorwatów w letnich pogromach, żeby zrobić większe wrażenie na Brytyjczykach, a później konferencji pokojowej. Danckelmann pisał w swoim memorandum o 180.000 Serbach zamordowanych w okresie kwiecień-sierpień 1941 r. Coraz powszechniej są akceptowane badania Bogoljuba Kočovićia i Žerjavićia, mówiące o 487.000-497.000 zabitych Serbów na terenie Jugosławii w czasie II wojnyt światowej.
Badania Žerjavićia akceptował niewątpliwy autorytet w dziedzinie historii Bałkan, prof. Tomasevich. Jednak wielu innych reprezentowało ideologię nacjonalistyczną jak choćby autorzy zbiorowej historii Jugosławii - *„Gdyby wielkość tę odnieść do ogólnej liczby Serbów zabitych podczas wojny, wówczas 200.000 byłoby liczbą jedynie w mało znaczący sposób zawyżoną. Gdyby uwierzyć w liczbę 600.000 Serbów zabitych w samej tylko ustaszowskiej Chorwacji, potem zaś spojrzeć na spisy ludności z ostatnich czterdziestu lat, należałoby zapytać o motywy tych, którzy wysuwają takie twierdzenia"* — wypowiedź serbskiego historyka z Chorwacji, Đuro Stanisavljevićia, zacytowana z pisma „Gledita", nr 14, III/73), vide: Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmeić, Vladimir Dedijer, „Istorija Jugoslavije, Belgrad 1972, s. 275, 290 i 297; Dizdar, op. cit., s. 191—192; B. Jelavich, op. cit., s. 264—265; H. Neubacher, op. cit., s. 31—32; M. Rudež, op. cit., s. 292—293; Jozo Tomasevich, „Yugoslavia during the Second World War" [w:] „Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment" pod red. Wayne S. Vucinich, Berkeley 1969, s. 78; Idem, [1975] op. cit., s. 720; M. Waldenberg, [2003] op. cit., s. 119—120, Mark C. Wheeler, „Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943" Boulder 1980, ss. 103 i 277; oraz V. Žerjavić [1993] op. cit., s. 26-27Z.

[405].

[406] M. Djilas, [1981] op. cit., s. 104.

31 października 2001 r. o *"wybaczenie ze strony wszystkich, którzy ucierpieli przez Chorwatów, w tym oczywiście na pierwszym miejscu Żydów"*. Mesić odwiedził Instytut Yad Vashem oraz wypowiadał się na temat Shoah w Knesecie i przed prezydentem Izraela, Mosche Katsavem.

ZAKOŃCZENIE

Neurotyczna cywilizacja Zachodu jest całkowicie odpowiedzialna za okresowe przesilenia, których finałem są bezsensowne mordy i prymitywna eliminacja pomiędzy wyznawcami monoteizmów. Eksterminacja w ramach jednego plemienia, czy raczej rodu ludzkiego jest efektem rozwoju tendencji mechanistyczno-materialistycznych. Koncepcja *„schizoidalnej katastrofy i neurozy przeznaczenia Zachodu"* zaczęła się kształtować w południowej części kontynentu europejskiego, skąd blisko nad dorzecze Dravy, Driny i Savy.

Europejsko-hellenistyczna zasada zwycięstwa niosła za sobą śmierć poprzez śmiałość, przebiegłość, podstęp, talent i siłę. Niepokojące tendencje zostały rozszerzone przez darwinizm i nietzscheanizm, które tylko utwierdzały poczucie wyższości dominacji i walki. Skuteczność koncepcji zależała od narzędzi, materiałów i siły. Stosunek do materii stawał się mniej zmysłowy, a bardziej formalny. Rozpoczęto analizy materii, testowanie jej, segregowanie: broni, obiektów do wymiany i pieniędzy. Neurotyczne ego ujawniało materię poprzez jej wyodrębnianie (np.: Chorwacja z Jugosławii), sprowadzanie do formuł („Za dom spremni"), branie jej fragmentów (lubimy mahometan, nienawidzenie wyznawców Chrystusa, a oni nas), dzielenie jej. Materia stała się koncepcją, która jak choroba zawisła nad światem Zachodu. Ta cywilizacja zmagała się z materią, nie pojmując jej, mimo że ofiarowała na tę walkę morze krwi i szczęścia. Wewnętrznego napięcia oraz wielowymiarowości nie można było pozbyć się drogą naturalnego oglądu lub konsekwentnego wglądu w spójną jedność. Katastrofalny charakter tych koncepcji stawał się coraz wyraźniejszy. Niepodległe Państwo Chorwackie, społeczna organizacja, publiczna moralność (w których życie jest tylko ekonomicznie użyteczne) nie mogły zatrzymać swego destrukcyjnego impetu. Społeczeństwo, którego nowoczesnym rytuałem oraz fundamentem higieny oraz rozwoju jest wyłącznie czy-

sta biologiczna statystyka, mogło (i może nadal) wyrażać jedynie zewnętrzny punkt widzenia masy. Taka perspektywa umożliwia prowadzenie jej nie kończących się wojen, gdyż rzeczywistość to wyłącznie surowiec.

Obiektywny intelekt polityków jugosłowiańskich doprowadził do wojennego szaleństwa lat 1941-1945. Działania przeszłe, jak i całkiem niedawne pokazują, że elity, które rządzą, myślą jedynie o swoich interesach. Wydarzenia na ziemiach jugosłowiańskich potwierdziły, jak krótkotrwałym eksperymentem był wspólny byt narodów południowosłowiańskich, mówiących tym samym językiem, choć posługujących się różnymi alfabetami.

Idee illirystów i Strossmayera zostały całkowicie zignorowane. Przywódcy religijni i świeccy byli w stanie jedynie zapewnić przywileje oraz władzę najbliższemu otoczeniu. Szczęśliwa kraina zamieniała się kilkakrotnie w piekło. Nacjonalizm i zacietrzewienie religijne pochłonęły setki tysięcy istnień ludzkich, powodując nie uleczalne blizny. Różne religie monoteistyczne i ich dostojnicy zapomnieli o przesłaniu miłości, które przynoszą założyciele tych sy6 stemów wiary. Nie sposób wyjaśnić nienawiści, tlącej się w sercach ustaszy, gdyż byli to najczęściej żarliwi katolicy czyli powinni przestrzegać nakazu miłości. Przecież to nie w imieniu Jezusa księża katoliccy i prawosławni dokonywali przymusowych konwersji wiary. Franciszkanie, angażując się jako kapelami do oddziałów ustaszowskich lub służąc w obozach koncentracyjnych, niechybnie zapominali o naukach Chrystusa i św. Franciszka. Z drugiej strony kler prawosławny również nie nauczał tolerancji i zrozumienia innego, ponieważ to ich wychowankowie czynili straszne masakry ludności katolickiej i mahometańskiej.

Doświadczenia lat międzywojennych i dominacja serbska spowodowały eksplozję ogromnej zaciekłości w stosunku do ludzi, którzy żyli na tej samej ziemi, tylko modlili w inny sposób. Kilkaset ofiar, wieloletnie poniżanie przyczyniły się wybuchu niespotykanej agre-

sji i nienawiści na tych ziemiach. Okrucieństwo lat wojny zapadło głęboko w pamięci ocalonych Serbów. Zbrodnia pociągała za sobą jeszcze straszliwszą i okrutniejszą odpowiedź, a piękne krajobrazy zaczęły spływać hektolitrami krwi.

Istnienie Niepodległego Państwa Chorwackiego przyniosło wydarzenia straszne. Chorwaci otrzymali własne państwo po ponad 800 latach obcych rządów, które kierowały nimi z bliższych lub dalszych centrów administracyjnych. Rządy ustaszowskie przyczyniły do zaistnienia głębokich podziałów. Autorytarny charakter władzy Pavelića spowodował potrzebę wynalezienia wroga, choć początkowo chyba nikt nie wierzył, że dojdzie do skutku masowa eksterminacja, jeszcze nie widziana na tych ziemiach. Próba samodzielnego rządzenia szybko została sprowadzona do poziomu formalnie niezależnego kondominium, kierowanego wytycznymi z Berlina i Rzymu. Chorwaci dość szybko zrozumieli zakres swojej niepodległości, którą im dały w kwietniu 1941 r. mocarstwa Osi. Entuzjazm przerodził się w żal, gdy doszło do przeanalizowania dyktatu Mussoliniego. Zawiedzeni Chorwaci skierowali swoją szeroko rozpowszechnioną złość przeciwko słabszym Serbom. Neurotyczne masy oprawców rozpoczęły szaleńczy *danse macabre*, który był jakby odwetem w stosunku do bezbronnego poddanego serbskiego za niepowodzenia dyplomatyczne. Proces eksterminacji spotęgował problemy młodego państwa. Niefortunnym pomysłem było zadekretowana chęć nadania państwu homogenicznego charakteru. Planeta Ziemia jest niewielkim prochem we wszechświecie, aby prowadzić tak nieodpowiedzialne działania, jakie zdarzyły się w NDH. Prędzej czy później można było spodziewać się rewanżu ofiar, a doszło do niego najpierw bezpośrednio po zakończeniu wojny, a po raz drugi po 45 latach.

Powtórzmy za Wilhelmem Reichem: *„Życie wszędzie zmienia się w przywództwo, władzę, żądanie, porządek, ograniczenie, poświęcenie, gdy zaczyna się sprzeciwiać się siedzącemu tłumowi, „kulturze", „cywilizacji", ustalonej opinii w nauce, codziennej proce-*

durze w technologii, wychowaniu lub medycynie. Wszystko to byłoby niepotrzebne, gdyby ludzie byli ruchliwi, poruszali się z przyjemnością. Oni sami, a nie pojedynczy przywódcy czy grupy, nieśliby ciężar postępu."

Elity narodowe oraz intelektualne NDH nie stanęły na wysokości zadania. Chorwaccy szowiniści nacjonalistyczni współodpowiadają za wymordowanie kilkuset tysięcy słowiańskich współbraci w ciągu czterech lat pożogi II wojny światowej. Każda z opcji kierowała się swoim wąsko rozumianym interesem, a dzięki paroksyzmom neurotycznego partykularyzmu zdobywała władzę. Oczywiście nie korzysta na tym ogół („rzecz pospolita" umiarem rządzona przez Słowian Południowych), a kilkakrotnie rozbudowany aparat urzędniczy i biurokratyczne zawiłości nowej sytuacji na Bałkanach. Kolejne generacje mieszkańców nie zapisują chwalebnych zgłosek w dziejach ludzkości, podczas gdy droga do ekumenicznego przebaczenia i tolerancji jest bliższa niżby zdawałoby się postronnemu obserwatorowi.

Cztery krwawe lata NDH powinny być przestrogą dla kolejnych pokoleń. Dyskusje specjalistów będą rozwodziły się nad przyczynami tego stanu. Jedynie szczera prawda i dialogu może naprawić błędy nacjonalistycznej i komunistycznej (lewicowo-populistycznej) dialektyki. Dopóki ten wybuchowy coctail będzie wpływał na sytuację polityczną Bałkanów, tak długo nie zostaną nawiązane więzy autentycznego solidaryzmu ludzkiego na obszarze niespełna ćwierć miliona kilometrów niewielkiej planety Ziemia w peryferyjnej części Wszechświata. Słowa i puste gesty nie zastąpią czynnego zwalczania uprzedzeń

BIBLIOGRAFIA

Źródła nie opublikowane

- Archiwum Akt Nowych (AAN)

Mikrofilmy aleksandryjskie z zespołów T–77, T-175, T–314 oraz T-501

- Centralne Archiwum Wojskowe

Kolekcja Akt Rosyjskich 1939–1956

Źródła drukowane

- "Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik", Serie D-E, Göttingen 1969
- "Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata", red. Antun Miletić, kn. 1-2, Beograd 1993
- "Documenta Croatica", red. Z. Separovićia, Zagreb 1992
- "Documents on German Foreign Policy, 1918–1945", (dalej DGFP) Series C-D, Washington 1957-
- "Documents on the Holocaust", Jerusalem-Yad Vashem 1981
- "Documents relatifs au conflict Germano–Yougoslave et Germano–Grec" Berlin 1941
- "Documents relating to the Conditions of an Armistice with Italy (September–November 1943) ", London 1945
- "Dokumenti o spoljnoj politici Socjalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941–1945", t. I-II, Beograd 1988,
- "Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers". Washington 1954-1970
- "International Convention relative to the Treatment Of Prisoners of War. Geneve, July 27, 1929" [druk ulotny]
- "The Major International Treaties of the Twentieth Century. A History and Guide with Texts", red. J. A. S. Grenville i Bernard Wasserstein, Vol. I-II, London-New York 2001

- Petranović Branko i Žutić Nikola, "27. Mart 1941. Tematska Zbirka Dokumenata", Beograd 1990
- Petranović Branko i Zečević Momčilo, "Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata", Beograd 1985
- Sawicki Cyprian T., "Agresja na Polskę w świetle dokumentów", t. I-II, Warszawa 1946
- United States Department of State, "Documents on Germany 1944–1985", red. William Z. Slany, Washington 1985
- "Zbornik dokumentata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (po 1972: Zbornik... ratu naroda Jugoslavije, Beograd 1949-2002
- "Zemljansko Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođjenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1943", Zagreb 1964

Periodyki

- Daedalus
- The Journal Slavic Military Studies
- Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej
- Vojnoistorijski glasnik
- Wojskowy Przegląd Historyczny
- Wojskowy Przegląd Prawniczy

Wspomnienia

- Basta Milan, "Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske", Beograd 1971
- Ciano Galeazzo hrabia, "Pamiętniki 1939–1943", Warszawa 1991
- Churchill Winston Spencer, "Druga wojna światowa", t. I-VIII, Gdańsk 1993-97
- Colville John, "The Fringesof Power. Downing Street Diaries 1939–1955", London–Sydney–Auckland–Toronto 1985
- Ciliga Ante, "Sam kroz Evropu u ratu 1939-1945", Rome 1978
- Dżilas Milovan, "Rozmowy ze Stalinem", Paryż 1962

- Eden Earl of Avon Anthony, "Pamiętniki 1938—1945, t. I-II, Warszawa 1972
- MacLean Fitzroy, "Disputed Barricade", London 1957
- Halder Franz, "Dziennik wojenny", t. 1-3, Warszawa 1973
- Horthy Nicholas, "Memoirs", New York 1957
- Macmillan Harold, "Tides of Fortune 1945—1955" i "The Blast of War 1939—1945", t. I-II, London—Melbourne—Toronto 1967-1969
- Maček Vladko, "Struggle for Freedom", New York 1957
- Meštrović Ivan, "Uspomene na političke ljude i događaje", Zagreb 1969
- "Molotov Remembers. Inside Kremlin Politics. Conversations with Felix Chuev", red. Albert Resis, Chicago 1993
- Neubacher Hermann, "Sonderauftrag Südost 1940 bis 1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten", Göttingen 1956
- Stojadinović Milan, "Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata", Rijeka 1970

Opracowania

- Aarons Mark i Loftus John, "Akcja ocalenie. Watykańska przystań nazistów", Warszawa 1994
- Alexander S., "Church and State in Yugoslavia since 1945", Cambridge 1979
- "Anatomy of the Auschwitz Death Camp", red. Yehuda Bauer, Raul Hilberg i Franciszek Piper, Washington—Bloomington—Indianapolis 1994
- Andrew Christopher, Oleg Gordijewski, "KGB", Warszawa 1999
- Andrew Christopher, Mitrochin Wasilij, Archiwum Mitrochina. KGB w Europie i na Zachodzie", Warszawa, 2001
- Arendt Hannah, "Korzenie totalitaryzmu", t. I-II, Warszawa 1989
- Auty Phyllis, "Tito. A Biography", London 1970
- Avakumovic Ivan, "History of the Communist Party of Yugoslavia", t. I, Aberdeen 1964
- Avramov Smilja, "Genocide in Yugoslavia", Belgrade 1995

- Balcanica Posnaniensia. Acta et studia XI/XII. "Konteksty konfliktów. Stosunki narodowościowe w Europie Środkowej i Południowo—Wschodniej", red. Ilona Czamańska i Witold Szulc, Poznań 2001,
- Banac Ivo, "The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics", Ithaca—London 1984
- Banac Ivo, "With Stalin Against Tito. Conformist Splits in Yugoslav Communism", Ithaca-London 1988
- Barany Zoltan, "The East European Gypsies. Regime Change, Marginality and Ethnopolitics", Cambridge 2002
- Barker Elisabeth, "Truce In The Balkans", London 1948
- Barker Thomas M., "The Slovene Minority of Carinthia", Boulder—New York 1984
- Bartoszewicz Henryk, "Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo—Wschodniej w latach 1944—1948", Warszawa 1999
- Bartoszewicz Henryk, "Stosunki polityczne ZSRR z państwami Europy Środkowej i Południowo—Wschodniej w latach 1944—1948", (praca habilitacyjna w Akademii Nauk Społecznych PZPR, Instytucie Historii Ruchu Robotniczego), Warszawa 1988
- Batowski Henryk, "Państwa Bałkańskie 1800-1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego", Kraków 1923
- Batowski Henryk, "Dyplomacja niemiecka 1919—1945. Zarys informacyjny", Katowice 1971
- Batowski Henryk , "Wojna, a dyplomacja 1945", Poznań 1972
- Batowski Henryk, "Podstawy kryzysu jugosłowiańskiego (konflikt chorwacko—serbski)", Kraków 1993
- Batowski Henryk, "Między dwoma wojnami 1919—1939". Zarys historii dyplomatycznej", Kraków 2001
- Batušić Nikola, "Studije o hrvatskoj drami", Zagreb 1999
- Begović Milan, "Pjesme, novele, putopisi, kritike", kn. I-II, Zagreb 1996

- Beljo Ante, "Yu–genocide. Bleiburg, Death Marches, UDBA (Yugoslav Secret Police)", Toronto–Zagreb 1995
- Berend Ivan Tibor, "Central and Eastern Europe. Detour from the periphery to the periphery", Cambridge 1996
- Berend Ivan Tibor, "Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II", Berkeley–Los Angeles–London 1998
- Bethell Nicholas, „Zdradzeni. Ostatni sekret II wojny światowej", Warszawa 2001
- Bilandžić Dušan, "Hrvatska moderna povijest", Zagreb 1999
- "Bleiburg 1945–1995. An International symposium, Zagreb, 12–13 May 1995", red. Ante Beljo, Zagreb 1997
- Bloch Michael, "Ribbentrop", London 2003
- Boban Ljubo, "Croatian Borders 1918–1993", Zagreb 1993
- Boban Ljubo, "Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije", Zagreb 1987
- Boban Ljubo, "Sporazum Cvetković–Maček", Beograd 1965
- Bombelles Joseph T., "Economic Development of Communist Yugoslavia 1947–1964", Stanford 1968
- Borak Svetozar, "Srbi katolici", Novi Sad 1988
- Bošković Milo, "Šesta kolona. Nastanak, organizacija i delovanje antijugoslovenske fašističke emigracije", Zagreb–Novi Sad 1985
- Božić Ivan, Ćirković Sima, Ekmeić Milorad, Dedijer Vladimir, "Istorija Jugoslavije, Beograd 1972
- Brecher Michael i Wilkenfeld Jonathan, "A study of crisis", Michigan 1997
- Budak Mile, "Ognjište. Roman iz ličkoga seljačkog života", Zagreb 1995
- Burg Steven L., "The Political Integration of Yugoslavia's Muslims: Determinants of Success and Failure", Pittsburgh 1983
- Cameron Rondo, "Historia gospodarcza świata", Warszawa 2001

- Carsten F. L., "The Rise of Fascism", Berkeley—Los Angeles 1980
- Casey William, "The Secret War Against Hitler", Washington 1988
- Chadwick Owen, "Britain and the Vatican during the Second World War", Cambridge 1987
- Childs David, "Britain since 1939. Progress and Decline", New York 1995
- Chodorowski Jerzy, "Niemiecka doktryna Gospodarki Wielkiego Obszaru (Grossraumwirtschaft) 1800—1945", Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1972
- Ciepielewski Jerzy, Kostrowicka, Landau Zbigniew, Tomaszewski Jerzy, "Dzieje gospodarcze świata do roku 1980", Warszawa 1985
- Ciepielewski Jerzy, Kostrowicka Irena, Landau Zbigniew, Tomaszewski Jerzy, "Historia gospodarcza świata XIX i XX wieku", Warszawa 1971
- "The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century", red. Joseph Held, New York 1992
- Conquest Robert, "Wielki terror", Warszawa 1997
- "Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment" pod red. Wayne S. Vucinich, Berkeley 1969
- "Croatia. Land, People, Culture", Vol. I, red. Francis H. Eterovich, Toronto 1964
- "Culture and Nationalism in Nineteenth—Century Eastern Europe", red. Roland Sussex i J. C. Eade, Columbus 1985
- Cygański Mirosław, "SS w polityce zagranicznej III Rzeszy w latach 1934—1945", Wrocław 1975
- Cygański Mirosław, "Terror i zbrodnie SS w okupowanych krajach (Jugosławii, Grecji, Albanii) i sąsiednich państwach satelickich III Rzeszy (Słowacja i Węgry) w latach 1941—1944/1945. Zagłada Żydów i Cyganów w czasie II wojny światowej", Opole 1995
- Curtright Lynn H., "Muddle, Indecision and Setback. British Policy and The Balkan States, August 1914 to the Inception of the Dardanelles Campaign", Thessaloniki 1986

- "Czy Europa Środkowo—Wschodnia mogła się wybić na wolność?" red. T. Kisielewskiego i N. Kasparka, Olsztyn 1996
- Čermelj Lavo, "Life—And—Death Struggle of a National Minority. (The Jugoslavs in Italy)", Ljubljana 1945
- Čermelj Lavo, "Sloveci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama", Ljubljana 1965
- Črnja Zvane, "Cultural History of Croatia", Zagreb 1962
- Čulinović Ferdo, "Dvadeset sedmi mart", Zagreb 1965
- Čulinović Ferdo, "Jugoslavija između dva rata", kn. I-II Zagreb 1961
- Dallin Alexander, "German Rule in Russia 1941—1945. A Study of Occupation Policies", New York 1957
- Davis Forrest i K. Lindley Ernest, "How War Came. An American White Paper; From the Fall of France to Pearl Harbor", New York 1942,
- Dedijer Vladimir, "The Yugoslav Auschwitz and the Vatican. The Croatian massacre of the Serbs during II WW", Buffalo 1992
- Delorko Olinko, "Izabrana djela", Zagreb 2000
- Demeter Nadzieżda, Bessonow Nikołaj, Kytenkow Władimir, "Istorija cygan. Nowyj wzgliad", Woroneż 2000
- Deschner Karl Heinz, "Polityka papieska z XX wieku", t. 1-2, Gdynia 1997
- "Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken", red. Arnold Suppan, Berlin 1998
- "The Diplomats 1939—1979" red. G. A. Craig i Francis L. Loewenheim, Princeton 1994
- Dragnich Alex N., "Serbia, Nikola Pašić, and Yugoslavia", New Brunswick 1974
- Dvornik Francis, "The Making of Central and Eastern Europe", London 1949
- Dziewanowski M. K., "War at Any Price. World War II in Europe, 1939—1945", New Jersey 1987

- Đuretić Veselin, "Saveznici i jugoslovenska ratna drama. Između nacionalnih i ideoloških izazova", kn. I-II, Beograd 1985
- East Central Europe Society in World War I", red. Béla Király i Nándor F. Dreisziger, Boulder–New York 1985
- Ellis John, "Brute Force. Allied Strategy and Tactics in the Second World War", London 1990
- "Europa Środkowo–Wschodnia i Ameryka Południowa 1918–1939. Szkice o nacjonalizmie ekonomicznym", red. H. Szlajfer, Warszawa 1992
- "European Resistance Movements 1939–45. Proceedings od the Second International Conference on the History of the Resistance Movements Held at Milan 26–29 March 1961", vol. 1-2, Oxford 1964
- Felczak Wacław, "Ugoda węgiersko–chorwacka 1868 roku", Wrocław–Warszawa–Kraków 1969
- Felczak Wacław, Tadeusz Wasilewski, "Historia Jugosławii", Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985
- Ferenc Tone, "Masowe wysiedlenia ludności Jugosławii podczas drugiej wojny światowej i nieudany plan osiedlenia Słoweńców w Polsce", Zamość 1972
- Flemming Marian, "Jeńcy wojenni. Studium prawno–historyczne", Warszawa 2000,
- Foot M. R. D., "Resistance. An Analysis of European Resistance to Nazism 1940–1945", London 1976
- Frangeš Ivo, "Geschichte der kroatischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart", Köln–Weimar–Wien 1995
- Fricke Gert, "Kroatien 1941–1944: Die »Die Unabhängige Staat« in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigen Generals in Agram, Glaise von Hortsenau", Freiburg 1972
- Gardner Lloyd C., "Strefy wpływów. Wielkie mocarstwa i podział Europy od Monachium do Jałty", Warszawa 1999
- Gazi Stephen, "A History of Croatia", New York 1973

- Gilbert Martin, "The Holocaust. The Jewish Tragedy", London 1986
- Gilbert Martin, "The Second World War. A Complete History", New York 1989
- Giza Antoni, "Narodziny i upadek Jugosławii", Szczecin 1994
- Górczyńska–Przybyłowicz Bożena, "Polityka handlowa Trzeciej Rzeszy wobec państw Europy Południowo–Wschodniej, Środkowej i Wschodniej w latach 1933–1939", Poznań 2002
- Görlitz Walter, "Der Zweite Weltkrieg, 1939–1945", bd. I-II, Stuttgart 1951-52
- „The Gypsies of Eastern Europe" red. David Crowe i John Kolsti, Armonk–New York–London 1992
- "Historia Europy Środkowo–Wschodniej", t. 1-2, Lublin 2000
- Hnilicka Karl, "Das Ende auf dem Balkan 1944–1945. Die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht", Göttingen 1970
- Hoffman George W., "Regional Development Strategy in Southeast Europe. A Comparative Analysis of Albania, Bulgaria, Greece, Romania and Yugoslavia", New York–Washington–London 1972
- Hoptner Jacob B., "Jugoslavija u krizi 1934–1941 (Yugoslavia in Crisis 1934–1941)", Rijeka 1972
- Horne Alistair, "Macmillan 1984–1956. Official Biography", Vol. I-II, London 1988
- Hory Ladislaus, Broszat Martin, "Der Kroatische Ustascha–Staat 1941–1945", Stuttgart 1964
- "Hrvatski Leksikon", red. Dalibor Brozović, t. 1–2, Zagreb 1996
- Irving David, "Marszałek Rzeszy Hermann Göring 1893–1946. Biografia", Warszawa 2001
- Irving David, "Wojna Hitlera", Warszawa 1996
- Ivančević Radovan, "Umjetničko blago hrvatske", Zagreb 1993, s. 202.
- Ivšić Radovan, "Teatar", Zagreb 1998

- Jankiewicz Zbigniew, "Powstanie i upadek Luftwaffe", Poznań 1972
- Jelavich Barbara, "History of Balkans: Twentieth Century", vol. I-II, Cambridge 1983
- Jelavich Barbara and Charles, "The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century", Berkley-Los Angeles 1963
- Jelčić Dubravko, "Povijest Hrvatske Književnosti. Tisućljeće od Baščanske ploče do postmoderne" Zagreb 1997
- Jelčić Dubravko, "Književnost u čistilištu" Zagreb 1999
- Jelić–Butić Fikret, "Ustaše i NDH", Zagreb 1977
- Kaiser David, "Politics and War. European Conflict from Philip II to Hitler", Cambridge–Massachusetts 1990
- Kaliński Janusz, "Zarys historii gospodarczej XIX i XX wieku", Warszawa 2000
- Karner Stefan, "Archipelag GUPWI. Plen i intiernirowannyje w Sowietskom Sojuzie 1941–1956", Moskwa 2002
- Kaser M. C. i Radice E. A., "The Economic History of Eastern Europe 1919–1975", Vol. 1-2, Oxford 1985-86
- Katić Lovre, "Rasprave i članci iz hrvatske povijesti", Split 1993
- Ephraim Katz, „The Macmillan International Film Encyclopedia", London-Basingstoke 1996
- Kennedy Paul, "The Realities Behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy 1865–1980", London 1981
- Kenrick Donald, Puxon Grattan, "The Destiny of Europe's Gypsies", New York 1972
- Kershaw Ian, "Hitler. 1936–1941 Nemezis", Poznań 2002
- Kertesz Stephen D., "Between Russia and the West. "Hungary and the Illusions of Peacemaking 1945–1947", Notre Dame–London 1984
- Kissinger Henry, "Dyplomacja", Warszawa 1996

- Kiszling Rudolf, "Die Kroaten. Der Schicksalsweg eines Südslavenvolkes", Graz–Köln 1956
- Koryn Andrzej, "Rumunia w polityce wielkich mocarstw" 1944–1947", Wrocław 1983
- Kosier Ljubomir St., "Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj", Zagreb-Beograd-Ljubljana 1930
- Koszel Bogdan, "Rywalizacja niemiecko–włoska w Europie Środkowej i na Bałkanach w latach 1933–1941", Poznań 1987
- Kovačić Vladimir i Nikolić Vinko "Izbrana djela", Zagreb 1997
- Krizman Bogdan, "Ustaše i Treći Reich", t. 1-2, Zagreb 1983
- Krzemiński Czesław, "Wojna powietrzna w Europie 1939–1945". Warszawa 1983
- "Księga Pamięci. Cyganie w obozie koncentracyjnym Auschwitz–Birkenau" red. Jan Parcer, München–London–New York–Paris 1993
- Kumm Otto, "7. SS–Gebirgs–Division »Prinz Eugen« im Bild", Osnabrück 1987
- Kunz Egon F., "Displaced Persons. Calwell's new Australians", Sydney 1988
- Kurth Cronin Audrey, "Great Power Politics and the Struggle over Austria 1945–1955", Ithaca–London 1986
- Lampe John R. i Jackson Marvin R., "Balkan Economic History 1558–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations", Bloomington 1982
- de Launay Jacques, "Historia tajnej dyplomacji od 1914 do 1945", Kraków 1970
- de Launay Jacques, "Wielkie spory współczesności 1914–1945", Kraków 1978
- Laqueur Walter, "Faszyzm. Wczoraj–dziś–jutro", Warszawa 1998
- Lee Stephen J., "The European Dictatorships 1918-1945", London-New York 1995
- Lepre George, "Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945", Atglen 1997

- Leskovar Janko, "Izabrana djela", Zagreb 1997
- Lettrich Jozef, "History of Modern Slovakia", Toronto 1985
- Liddell Hart Basil H., "History of the Second World War", London 1997
- Littlefield Frank C., "Germany and Yugoslavia, 1933–1941. The German Conquest of Yugoslavia", New York 1988
- Lumsden Robin, "The Black Corps. A Collector's Guide of the History And Regalia of the SS", New York 1992
- Łuczak Czesław, "Dzieje gospodarcze Niemiec 1871-1945", Poznań 1984
- Łuczak Czesław, "Polityka ekonomiczna Trzeciej Rzeszy w latach drugiej wojny światowej", Poznań 1982
- Macan Trpmir, "Povijest hrvatskoga naroda", Zagreb 1992
- Macan Trpimir, "Spremnost 1942–1945", Zagreb 1998
- Maciejewski Marek, "Powszechne dzieje gospodarcze od końca XV wieku do 1939 roku", Wrocław 2000
- Madajczyk Czesław, „Faszyzm i okupacje 1938-1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie", t. I-II, Poznań 1983
- Malcolm Noel, "Bosnia. A Short History", London 1996
- Marjanović Jovan, "Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca", kn. I-II, Zagreb–Beograd 1979
- Marks Leo, "Between Silk and Cyanide. The Story of SOE's Code War", London 1998
- Masson Philippe, "Historia Wehrmachtu 1939–1945", Warszawa 1995
- McConville Michael, "A Small War in the Balkans. British Military Involvement in Wartime Yugoslavia, 1941–1945", London 1986
- Mesarić Kalman, "Drame i kritike", Zagreb 1998, s. 244–245.
- Mikulan Krunoslav, Pavlovic Darko i Thomas Nigel, "Axis Forces in Yugoslavia 1941-1945", Oxford 2001
- Montanari Mario, "L'esercito italiano nella campagna di Grecia", Roma 1991

- Moodie A. E., "The Italo–Yugoslav Boundary. A study in political geography", London 1945
- Morača Petro, "Strategia i taktyka KPJ w tworzeniu Frontu Narodowego w okresie wojny wyzwoleńczej i rewolucji 1941–1945", Warszawa 1966
- "Nacjonalizm. Konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej" red. Stanisław Helnarski, Toruń 2001
- "Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański", red. Bogusław Zieliński, Poznań 2002
- Nazor Vladimir, "Izbor pjesama I-II", Zagreb 1999
- Niederhauser Emil, "The Rise of Nationality in Eastern Europe", Budapest 1981
- Nikolić Mihovil, "Izbrana djela", Zagreb 2000
- "Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939", t. I-V, Poznań 1990-1996
- Norris N. T., "Islam in the Balkans. Religion and Society between Europe and the Arab World", London 1993
- Nowak Jerzy Robert, "Węgry 1939–1969, Warszawa 1971
- "Od Wersalu do Poczdamu. Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo–Wschodniej 1918–1945", red. Andrzej Koryn, Warszawa 1996
- Pajewski Janusz, "Pierwsza wojna światowa 1914–1918", Warszawa 1998
- "Państwa bałkańskie w polityce imperializmu niemieckiego w latach 1871–1945", red. Antoni Czubiński, Poznań 1982
- "Państwa narodowe Europy Środkowo–Wschodniej w XX wieku" red. Wiesław Balcerak, Łowicz–Warszawa 2000
- Pavličević Dragutin, "Povijest Hrvatske", Zagreb 2000
- Pavlowitch Stevan K., "Yugoslavia", London 1971
- Pavlowitch Stevan K., "The Improbable Survivor. Yugoslavia and its Problems 1918–1988", Columbus 1988
- Pavlowitch Stevan K., "A History of the Balkans 1804–1945", London–New York 1999

- Pečarić Josip, "Borba za Boku kotorsku. U Boki kotorskoj svaki kamen govori—hrvatski", Zagreb 1999
- Perić Ivo, "A History of the Croats", Zagreb 1998
- Peterson Edward N., "An Analytical History of World War II", Vol. I-II, New York 1995
- Petranović Branko, "Istorija Jugoslavije 1918—1988", t. I-II, Beograd 1992
- Petranović Branko, "Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941—1945)", kn. I-II, Beograd 1983
- Piper Franciszek, "Auschwitz 1940—1945. Central Issues in the History of the Camp", vol. I-III "Mass murder", Oświęcim 2000
- Podhorodecki Leszek, "Jugosławia. Dzieje narodów, państw i rozpad federacji", Warszawa 2000
- "Polacy w Bośni. Polacy o Bośni", red. Krzysztof Wrocławski, Warszawa 2003
- "Politički Život Jugoslavije 1914—1945", red. Branko Petranović, Beograd 1973
- "The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath", red. Istvan Deak, Jan T. Gross i Tony Judt, Princeton 2000
- Prażmowska Anita J., "Eastern Europe and the Origins of the Second World War", London—New York 2000
- "Problemy tożsamości kulturowej w krajach słowiańskich (Jej formy i przemiany)", red. Joanny Goszczyńskiej, Warszawa 2003
- "Przewroty i zamachy stanu. Europa 1918-1939", red. Andrzej Garlicki, Warszawa 1981
- "Race and Ethnicity. Critical Concepts in Sociology", Vol. I-II, red. Harry Goulbourne, London—New York 2001
- Rafalski Eugeniusz, "Polityka Watykanu w przededniu II wojny światowej (na tle głównych akcji dyplotycznych), Warszawa 1978
- Rawski Tadeusz, "Wojna na Bałkanach 1941. Agresja hitlerowska na Jugosławię i Grecję", Warszawa 1981

- Reid Pat i Michael Maurice, "Prisoner Of War", London 2000
- "Witnesses to the origins of the Cold War", red. Thomas T. Hammond, Seattle–London 1986Rosay Jean Mathieu, "Prawdziwe dzieje papieży", Warszawa 1996
- Roshwald Aviel, "Ethnic Nationalism & The Fall of Empires. Central Europe, Russia & The Middle East, 1914–1923", London–New York 2001
- Rothschild Joseph, "East Central Europe between the Two World Wars". "A History of East Central Europe Volume IX, Seattle–London 1992
- Rudež Marijan, "Povijest hrvatskog naslijedja", New York 1972
- Rudolph Richard, "National Minorities in East Central Europe and the Balkans in Historical Perspective", Warszawa 1992
- Rutyna Zofia, "Jugosławia na arenie międzynarodowej 1943–1948", Warszawa 1981
- Sabol Željko, "Croatian Parliament", Zagreb 1995
- Schiffrer Carlo, "Venezia Gulia. Study of a map of the italo–yugoslav national borders", Roma 1946
- Scott's Standard Postage Stamp Catalogue 1966, New York 1965, s. 204.
- Seppelt Ksawery, Löffler Klemens, Silnicki Tadeusz, Zieliński Zygmunt, "Dzieje papieży od początków kościoła do czasów dzisiejszych", Warszawa 1997
- Singelton Fred, "Twentieth–Century Yugoslavia", London 1976
- Skowronek Jerzy, Tanty Mieczysław, Wasilewski Tadeusz, "Historia Słowian południowych i zachodnich", Warszawa 1977
- "Słownik serbskochorwacko–polski", opr. Vilim Frančić, Warszawa 1959, t. I-II
- Smith Denis Mack, "Mussolini", Warszawa 1994
- Srkulj Stjepan, Lučić Josip, "Hrvatska povijest u dvadeset pet karata", Zagreb 1996

- Stafford David, "Wielka Brytania i ruch oporu w Europie (1940–1945). Zarys działania Kierownictwa Operacji Specjalnych (SOE) oraz wybór dokumentów", Warszawa 1984
- Stafford David, "Churchill i tajne służby", Kraków 2000
- Strozzi Tito, "Roman i drame", Zagreb 1998
- Sundhaußen Holm, "Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall", Mannheim 1993
- Szulc Witold, "Przemiany gospodarcze i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym (1918–1941), Poznań 1980
- Šepić Dragovan, "Antun Motika", Zagreb 1957
- Šibl Ivan, "Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve", Zagzeb 1967
- Štedimlija S. M., "Auf dem Balkan", Zagreb 1943
- Stoianovich Traian, "Balkan Worlds. The First and Last Europe", Armonk-New York–London 1994
- Tadijanović Dragutin, "Knjiga pjesama prva 1920–1945", Zagreb 1995
- Tanner Marcus, "Croatia. A Nation Forged in War". New Haven–London 1997
- Tanty Mieczysław, "Konflikty bałkańskie w latach 1878–1918", Warszawa 1968
- Tanty Mieczysław, "Rosja wobec wojen bałkańskich 1912–1913 r.", Warszawa 1970
- Tejchman Miroslav, "Valka na Balkane. Balkanske staty w letech 1941–1944", Praha 1986
- Terzić Velimir, "Jugoslavija u aprilskom ratu 1941", Titograd 1963
- "The Third Reich and Yugoslavia", red. Miodrag Zečević, Beograd 1977
- Thomas Nigel, Andrew Stephen, "The German Army 1939–45 (Part 2) North Africa & Balkans", London 1998
- Tippelskirch Kurt, "Istoria wtoroj mirowoj wojny", t. I 1939–1943, Sankt Petersburg 1994

- Toeplitz Jerzy, "Historia sztuki filmowej", t. I-V, Warszawa 1970
- Tolstoy Nikolay, "Minister and Massacre", London 1986
- Tomasevich Jozo, "War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945: The Chetniks", Stanford 1975
- Tomasevich Jozo, "War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration", Stanford 2001
- "Trieste and the Julian March", London 1946
- "Trieste. Le Point De Vue Yougoslave", Paris 1946,
- Truhelka Jagoda, "Izbrana djela", Zagreb 1997
- Tuđman Franjo, "Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja", Zagreb 1994
- Tuđman Franjo, "Hrvatska u monarhističkoj Jugosllaviji 1918.–1941.", kn. I-II, Zagreb 1993
- Tuđman Franjo, "Okupacija i revolucija", Zagreb 1963
- Tuđman Franjo, "Rat protiv rata. Partizanski rat u prošlosti i budućnosti", Zagreb 1970
- Waldenberg Marek, "Kwestie narodowe w Europie Środkowo–Wschodniej. Dzieje–Idee", Warszawa 1992
- Waldenberg Marek, "Rozbicie Jugosławii. Od separacji Słowenii do wojny kosowskiej", Warszawa 2003
- Walkiewicz Wiesław, "Jugosławia. Byt wspólny i rozpad", Warszawa 2000
- Wandycz Piotr S., "Cena wolności. Historia Europy Środkowo–Wschodniej od średniowiecza do współczesności", Kraków 1995
- "War and Society in East Central Europe", Vol. XIII - The Effects of World War I: The Class War after the Great War: The Rise of Communist Parties in East Central Europe, 1918–1921", red. Ivo Banac, Brooklyn 1983
- Weitz Eric D., "A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation", Princeton-Oxford 2003

- Wheeler Mark C., "Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943" Boulder 1980
- "Die Wiener Symphoniker im NS-Staat. Verfaßt im Auftrag der Wiener Symphoniker", Frankfurt am Main 2000
- Wituch Tomasz, "Terytoria sporne w Europie po 1815 roku", Puł-tusk 2001
- Wuescht Johann, "Jugoslawien und das Dritte Reich", Stuttgart 1969
- "Vatican and the Holocaust. The Catholic Church and the Jews During the Nazi Era", red. Randolph L. Braham, Boulder 2000
- Višnjić Čedomir, "Kordunaški proces", Zagreb 1997
- Vojinović Aleksandar, "Nije sramota biti Hrvat ali je peh. Ve-like i male tajne NDH", Zagreb 1999
- Žerjavić Vladimir "Yugoslavia-Manipulations with the number of Second World War Victims", Zagreb 1993
- Zacharias Michał Jerzy, "Jugosławia w polityce Wielkiej Bryta-nii 1940-1945", Warszawa 1985
- Zečević Miodrag, "Jugoslavija 1918-1992. Južnoslovenski državni san i java", Beograd 1994
- Zieliński Zygmunt, "Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wie-ków", Warszawa 1999

Strony internetowe

- http://www.bleiburg.hrvati.net/
- http://bog.i.hrvati.net/bleiburg/testimony.htm
- http://www.croatia.net/bleiburg
- http://cronet.com/
- http://www.geocities.com/kumbayaaa/croatkrizari.html
- http://www.geocities.com/Pentagon/Quarters/5822/Balkans/shumadia.htm
- http://www.history.army.mil/books/wwii/antiguer-ops/AG-BALKAN.HTM (German Antiguerrilla Operations in the Balkans (1941-1944) CMH Publication 104-18)
- http://www.hr/darko/etf/einste.html
- http://www.inet.hr/steelpanthers/ww2/ndh

- http://mcadams.cronet.com/holocaust_and_bleiburg.htm
- http://www.pavelicpapers.com
- http://ustasa.net/
- http://www.ustasa.4t.com/
- http://www.wargamer.com/